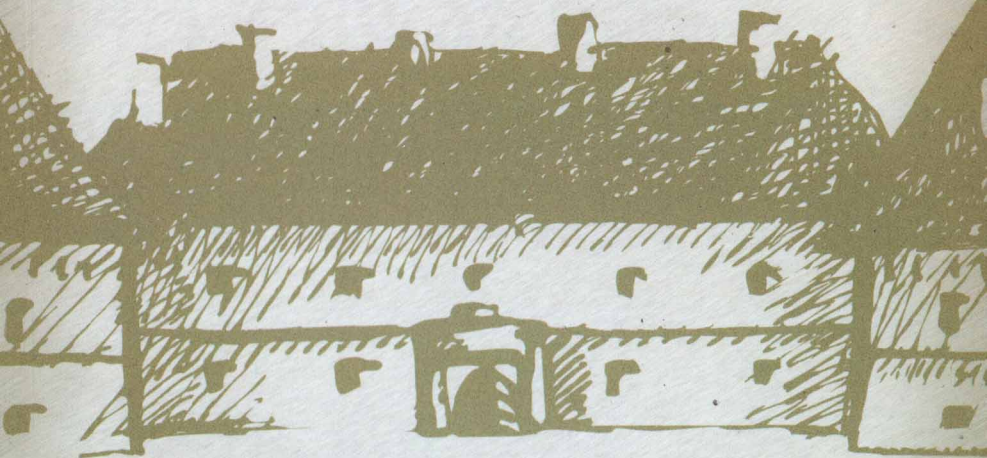

A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM

ÉVKÖNYVE 2004

TÁRSADALOM- ÉS
HUMÁNTUDOMÁNYOK

Csíkszereda 2004

A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM ÉVKÖNYVE 2004

TÁRSADALOM- ÉS HUMÁNTUDOMÁNYOK

CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM
CSÍKSZEREDA, 2004

AZ ÉVKÖNYV MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Illyés Közalapítvány

Pro Professione Alapítvány

Communitas Alapítvány

A tanulmányokat szakmailag ellenőrizte

Dr. Hermann Gusztáv Mihály – történész, egyetemi adjunktus

Kastaly Beátrix – vegyész

Dr. Keszeg Vilmos – néprajzkutató, egyetemi tanár

Dr. Murádin Jenő – művészettörténész, egyetemi tanár

Dr. Sipos Gábor – levéltáros, egyetemi előadótanár

TARTALOM

Egy székely jobbágyasszony levele 1848-ból. Adalék a „székely örökség” szerepéhez a székelység történelmében (Egyed Ákos akadémikus)	7
Bethlen Gábor székely politikája (Demény Lajos akadémikus)	13
A csíkszékiek egyetemjárása 1918 előtt (Dr. Szabó Miklós nyug. tudományos főkutató)	49
Három csíki falutörvény (Szócs János muzeológus)	73
Csíki énekeskönyvek. Egy könyvsorozat kézírata és dokumentumai Domokos Pál Péter hagyatékában (Domokos Mária zenetörténész)	123
Négy Anton Koberger-makulatúra (Muckenhaupt Erzsébet muzeológus) ...	147
Az 1985. évi „menthetetlennek” nyilvánított csíksomlyói könyvlelet konzerválása és azonosítása (Benedek Éva okl. papírrestaurátor – Muckenhaupt Erzsébet muzeológus).....	161
Társadalmi viszonyulások, adaptív folyamatok Csík vármegyében. 1940–1944 (Oláh Sándor társadalomkutató).....	187
A népi magzatvédelmi kultúra és a prenatális medicina a születés előtti életéről (Dr. Balázs Lajos egyetemi docens).....	207
A csíki bútorfestés (Dr. Kardalus János nyug. tanár, néprajzkutató).....	217
Nagy Imre tanársága, a kényszeresztendők és rehabilitálása (Szabó András muzeológus).....	229
XVII–XVIII. századi kályhacsempék a csíkszeredai Mikó-várkastélyból (Kémenes Mónika művészettörténész)	249
A csíkszenttamási Csonkatorony 2002. évi régészeti kutatása (Botár István régész – Tóth Boglárka régész).....	271

EGYED ÁKOS

**EGY SZÉKELY JOBBÁGYASSZONY LEVELE 1848-BÓL.
ADALÉK A „SZÉKELY ÖRÖKSÉG” SZEREPÉHEZ
A SZÉKELYSÉG TÖRTÉNELMÉBEN**

Abstract: [A bondswoman's letter from 1848] The public land's owners at the Szeklers were obliged to take part in military campaigns. These pieces of land could be inherited on the male line or, in case there was not a male inheritor, by the women descendents, having in this way military obligations as well. The material basis for military services was provided by these very pieces of land, so that their passing over in the property of other social strata who did not have military obligations had to be prohibited by law. This fact became topical in the 16th century with the spreading of feudal relations in the Szeklerland. The letter, published by the author of this study, is a significant historical document which certifies the survival of these ancient institutions until the profound changes in 1848.

Rezumat: [Scrisoarea unei femei iobag din 1848] Deținătorii pământurilor obștești la secui aveau obligația de a participa la campanii militare. Aceste loturi de pământ, intrate în posesia familiilor, puteau fi moștenite pe linie masculină sau, caz în care nu exista moștenitor masculin, de descendente feminine, având și ele obligații militare. Baza materială a serviciului militar fiind asigurată tocmai de aceste averi funciare, astfel prin lege trebuia împiedicată trecerea lor în proprietatea păturilor sociale care nu aveau obligații militare. Acest fapt devenea actual începând cu secolul al XVI-lea, odată cu răspândirea relațiilor feudale în Secuime. Scrisoarea publicată de autor este un document istoric semnificativ care atestă supraviețuirea acestor instituții strămoșești până la schimbările profunde din 1848.

A székely katonai rendszer és a jobbágyság története hosszú ideje foglalkoztat, s ezekről a fontos, de bonyolult kérdésekről több tanulmányt közöltem.

A sajátosságokat próbáltam tetten érni, hiszen ezek teszik az említett kérdéseket különösen érdekessé.¹ A sajátosságok legfontosabbika – amellet, hogy a feudalizmus itt csak későn, jószerint csak a XVI. században vált számottevő társadalmi jelenséggé,² és sohasem tudott olyan uralkodó formává válni, mint a vármegyékben – véleményünk szerint az volt, hogy a székelyföldi földtulaj-

¹ Egyed Ákos: *A székely hadkötelezettség és hadszervezet különös tekintettel a XVI. századra*. In A korszerűsödő és hagyományörző Erdély. Csíkszereda, 1997. 36-46.; uő: *Vázlatok a jobbágyszabadság és zsellérkedés történetéről a Székelyföldön*. In Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1981. 102-147.; uő: *A jobbágyszabadság sajátos ágai Erdélyben*. In Debreceni Szemle, VII. évf. 1. sz. 1999. március 9-13.

² Bár az előzményei is figyelemre méltók.

don-vizonyokat a *székely örökségnek* nevezett tulajdonforma határozta meg, amely családi tulajdonként apáról fiúra öröklődött s már a XIV. század végétől lovas katonai szolgálat kötelezettsége terhelte.³ Ennek következtében viszont mentesült mindenféle úrbéri-feudális jellegű függőségtől. Még a *ius regium*, a királyi adományozási jog sem érintette. Ennek a sajátos székely földtulajdonformának nem kis szerepe volt abban, hogy a jobbágyviszonyok a székely székekben a vármegyékhez viszonyítva csak több évszázaddal megkésve terjedtek el. A fordulat egyértelműen az 1562-es nagy székely felkeléshez köthető, mivel ezt követően a fejedelmek igyekeztek – nem minden siker nélkül – meghonosítani a királyi adományozási jogot a székelység körében is, ami ellen a székelység mindig erősen tiltakozott.⁴ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a székely örökségnek nevezett földtulajdonforma a helyi örökösödési szokásjogban sohasem veszítette el érvényességét, szabályozó szerepét.⁵ Erről szól Szép Mihályné, született Szép Klára csíkszentsimoni jobbágyasszony 1848. július 16-án kelt levele. A levél⁶ fontosságára, dokumentum jellegére való tekintettel alább egészében közöljük, hogy aztán elemzését is elvégezhesük.

Szép Mihályné, Szép Klárának levele báró Vay Miklóshoz.

*Főméltóságú királyi biztos úr!
Kegyelmes Uram!*

Csíkszentsimoni székel katona néhai Szép Antalnak ötön maradtunk fiúleányai, én egyedül közadózó Szép Mihályhoz költem férjhez; özvegy édesanyánk megegyezett abban, hogy atyánkról maradtott kevés Székel örökséget öt egyenlő részre osszuk. E szerint magam is bírtam illető ötöd részemet múlt 1847-ig, ekkor Erdély részére kiadott 5. 555. szám alatti szabály értelmében ekivalens becs szerint részemet Gyalog Székel Katona Szép Tamás és Kerekes János törekedtek kifizetni és elvenni, s evégett a csíkszéki tekintetes tisztség és az ezred biztosokat bocsátottak ki. Én édesanyám engedményéből birhatván részjóságomat, de annak árát soha a biztosoktól el nem vettem; mi októl viseltettek mégis [így] az említett Gyalog Katonák [akik] részjóságomat jelen 1848-ba kezemből önkények szerint kifoglalák, úgy nyilatkoztak mintha erre ezred hatal-

³ Bónis György: *Magyar jog – székely jog*. Kolozsvár, 1942. 97.

⁴ Bővebben Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1981. 121–122.

⁵ Ennek lett aztán a következménye az is, hogy az 1848. január 6-án Kolozsvárt elfogadott úrbéri törvény hatálya a székely örökségeken lakó jobbágyokra és zsellérekre nem terjedt ki. (Vö. *Corpus Juris Hungarici. Erdélyi törvények*. Budapest, 1900. 674.)

⁶ A levél írója, aki megbízott vagy jegyző, esetleg ügyvéd is lehetett, láthatóan jól ismerte a székely jogot.

mazta volna fel. Én úgy tudom, hogy a tekintetes tisztség rendelete szerint is a bizottmányi munka sincs bévégezve és semmi szín alatt míg én a jószág árát fel nem vettem részjóságom aránt, joga rendelkezni teljességgel nem volt.

Könyörgök azért, méltóságodnak, méltóztassék az ezredhez részjóságom visszaadattatása aránt szükséges rendelést bocsátani és minden káraitam megtéríteni rendelni, mélységes tisztelettel lévén fő méltóságodnak alázatos szolgálója'

Szép Mihályné,
Szép Klára

Csíkszentsimon, 1848. július 16-án.

Amint a levélből kiderül, a csíkszentsimoni Szép Antal öröksége körül olyan részesedési nézeteltérések merültek fel, amelyek messze meghaladják egyediségüket; s mély történeti vonatkozásaik miatt érdemelnek figyelmet. Nevezetesen azért, mert általuk a székely rendiség néhány alapvető jogtörténeti vonatkozására mutathatunk rá.

Először is lássuk, hogy milyen kulcsszavakkal, sajátos kifejezésekkel találkozunk Szép Mihálynénak báró Vay Miklós erdélyi királyi biztoshoz intézett levelében. Íme: „fiú-leány”, „székel[y] örökség”, „gyalog székel[y] katona”. Vegyük sorra ezeket a szavakat.

1. „Fiú-leány”-nak a székely jog azokat a személyeket ismerte el, akik olyan szabad székely családban születtek, ahol nem volt fiú örökös. Ebben az esetben a „fiúsított” lányok örökölték a családi földet. Az 1555-ben összeírt székely törvények 20. paragrafusa szerint ugyanis: „Valamely embernek fia, leánya vagyon, az örökség a fiút illeti”, de ha „valamely embernek két [vagy több] lánya vagyon, fia nincsen, attyoktól maradt örökségek egyaránt illetik őket”.⁷ Ismételjük, utóbbiakat nevezték fiú-leányoknak.

2. A székely örökségnek nevezett földtulajdonról röviden már szóltunk. Itt pontosításként legyen szabad az előbbiekhöz hozzátennünk: a székely örökség a családok által erdőirtással szerzett, illetve a korábbi ősi közföldekből örökleltes családi tulajdonba került földet jelentette. Amint Sándorfy Kamill találóan írja: „A székely örökség maga az ősektől megszerzett székely föld, illetőleg ennek egy-egy családot illető ősi része.”⁸ Az ilyen székely örökségeket – amint említettük – lovas katonai szolgálat kötelezettsége terhelte. Nyilvánvaló, hogy ez esetben a kialakuló székely lófőrendről van szó. Ugyanakkor, vagy valami-

⁷ A Kolozsvári Történeti Intézet Fotótékája, 17449–17450/1848.

⁸ Kilyéni Székely Mihály: *A nemes Székely Nemzetnek Constitúciói*. Marosvásárhely, 1818. 40.

⁹ Sándorfy Kamill: *Erdély reformkorszakának jogtörténete*. Budapest, 2000. 85.

vel később, a gyalogrendű közszekelyeknek is sikerült öröklődő családi birtokokat kialakítaniuk, ha ezért „székely módra” katonai szolgálatot teljesítettek.

Hogy a két katonai rend szolgálatképességét megőrizhesse, a közjognak kellett gondoskodnia a katonai szolgálat anyagi alapját képező családi földvagyon megőrzéséről, azaz meg kellett akadályozni a székely örökségnek átkerülését katonai szolgálatra nem kötelezett rétegek kezébe.¹⁰ Ez különösen a jobbágyság székelyföldi fokozódó terjedése miatt vált időszerű feladattá. Az 1653-ban összegyűjtött *Approbata Constitutio* gyűjtemény pontosan előírta: azokban a szabad lófő és darabont családokban, amelyekben „fiúágon defectusok [magvaszakadásuk] volna, azokat leányi [fiú-leányi] jussal jobbágyörökséggé a tisztek semiképen ne engedjék tenni és lenni”.¹¹

Világos tehát, hogy törvény tiltotta a szabadrendű katonáskodó székelység földjeinek az átruházását jobbágyok használatába.

3. A „gyalog székely katonák” fogalmával a levél egyértelműen az 1764-ben Mária Terézia rendeletére szervezett I. székely gyaloghatárőr ezredhez tartozókat jelölte.

Egészében figyelve a közölt levél tartalmára, megállapíthatjuk, hogy benne a székely jog s rendi világ néhány tipikus intézményének szerepét tanulmányozhatjuk.

A levél pontosan leírja a helyzetet. Eszerint néhai Szép Antalnak, aki bizonyosan a gyalog határőrkatonai rendhez tartozott, öt leánya volt, s a megözvegyült anya szétosztotta lányai között a „kevés székel(y) örökséget”. Az anya eljárását teljesen jogosnak tudhatta, hiszen a lányok a székely jog szerint „fiú-leány”-oknak számítottak. Ez az örökösödés négy lány esetében valóban a székely jog szerint teljesen törvényes eljárásnak minősült, mivel ők minden bizonnyal székely katonai család sarját választották férjül. De az egyik, akit Klárának kereszteltek, jobbágyfiúhoz bátorkodott nőül menni, s emiatt öröksége megtámadható volt. És az ellenakció nem is maradt el, mert a két (feltehetően) legközelebbi vérrokon székely katonafi: Szép Tamás és Kerekes János szereték volna kifizetni a rokon jobbágyasszony földje részének árát, de ő nem fogadta el az ajánlatot.

A levélíró úgy tudta, hogy rokonai csak 1847. évi szabályozás alapján tették meg ajánlatukat, amely (ti. az 1847. évi szabályozás) valójában egy ősrégi székely jogszokást elevenített fel (anélkül persze, hogy arra hivatkozott volna). Emlékeztetünk az előbb már idézett jogszokás azon kitételére, amely megtiltotta a katonai család birtokának jobbágyi kézre jutását. Nos, ugyanez a paragrafus viszont előírta, hogy a jobbágyhoz ment lófő és darabont lányuk örökségét „jó lelki ismertetű hites emberek becsüljék meg, s igazán böcs [becsü]

¹⁰ A közszekelyeket csak általános felkelés esetén szólították fegyverbe.

¹¹ *Corpus Iuris Hungarici. 1540–1848. évi erdélyi törvények.* Budapest, 1900. 145.

szerint való árát a leánynak vagy asszonyembernek közelebbvaló férfiúi-ember zászló alatt szolgáló atyafia tegye le, s lészen azé a jóság”.¹²

A két katonafi tehát egészen pontosan járt el a régi székely jog értelmében, amikor a rokon jobbágycsaládtól vissza akarta szerezni a székely örökséget, hiszen ilyen birtokot úrbéres nem bírhatott. S mivel ezt békésen nem sikerült elérni, „az említett gyalogkatonák részjóságomat jelen 1848-ba[n] kezemből önkények szerint kifoglalták”. A foglalók úgy nyilatkoztak „mintha erre az ezred hatalmazta volna fel”, de erre – ha tette is – az ezredparancsnokságnak joga nem volt – állítja a jobbágyasszony.

Sajnos, az ügy kimenetelét illetően írásos forrással nem rendelkezünk, azonban az általános körülmények ismerete alapján további magyarázatot fogalmazhatunk meg – természetesen hipotézisként.

Az a levélből kiderül, hogy 1847-ben az ügy nem fejeződött be, s nem érdektelen kérdés, hogy miért bátorkodott a két rokon 1848-ban erőszakkal felépni székely joguk érvényesítéséért. Annak, hogy az ezred biztatta e lépésre, vagy sem, alapjában véve nincsen különösebb jelentősége. (Tény viszont, hogy 1847-ben az ezred „biztosokat” küldött ki, akik a pénzváltást a jobbágyasszonynak az említett két katona nevében felkínálták). Annál inkább figyelünk kell arra, hogy az 1848. június 6-án, Erdélyben, Kolozsvárt elfogadott jobbágyfelszabadító törvény kimondta, hogy a tiszta székely örökségnek nevezett tulajdonforma nem lehet jobbágy tulajdonná.¹³ Tehát nagy a valószínűsége annak, hogy az erdélyi országgyűlési törvény megjelenése bátorította cselekvésre a csíkszentsimoni két katonát is a vitatott székely örökség elfoglalására.¹⁴

Összegzésként megállapítható, hogy a közölt levél jelentős történeti dokumentum, amely több ősi intézménynek a továbbélését bizonyítja egészen a rendszerváltozást hozó 1848-as évig. Ezek között a székely örökség, mint földtulajdonforma, a fiú-leány-intézmény, az örökösödés ősi szokása kivételes figyelmet érdemel.

¹² Uo.

¹³ Egyed Ákos: *Az utolsó erdélyi rendi országgyűlés*. Marosvásárhely, 2001. 120–125., 237–239.

¹⁴ Ebben az időben gyakoriak voltak az önkényes földfoglalások.

DEMÉNY LAJOS

BETHLEN GÁBOR SZÉKELY POLITIKÁJA

Abstract: [Gábor Bethlen's Szekler-politics] When Gábor Bethlen took the leadership of Transilvania, he met a very difficult internal and external political situation which urged him to solve the Szekler's situation. Belonging to this privileged social category, the Szeklers only had military obligations and a large number of them became subjugated. In many cases they willingly became bondsmen for avoiding to pay the taxes and taking part in military campaigns. Being trained in wars, Bethlen ordered the conscription of the Szeklers for enlarging the effective of his army between 1614 and 1627 as well as their liberation from serfdom. Beside the social problem the supporting of Szekler towns, crafts and schools is also remarkable as well as the large number of Szekler intellectuals who were taking part in the government.

Rezumat: [Politica secuiască a lui Bethlen Gábor] La venirea în fruntea Transilvaniei, Bethlen Gábor întâlnea o situație politică internă și externă foarte gravă care l-a îndemnat să rezolve situația secuilor. Din această categorie socială privilegiată, având doar obligații militare, mulți au ajuns în stare aservită. De multe ori devin iobagi de bună voie pentru a evita plata impozitului și participarea la campaniile militare. Fiind antrenat în războaie, pentru a mări efectivul armatei țării, Bethlen a dispus în anii 1614 și 1627 conscrierea secuilor liberi și eliberarea lor din starea aservită. Pe lângă problema socială, se poate remarca și sprijinirea orașelor și a breslelor din Secuime de principe, creșterea numărului intelectualilor secuici care au participat la conducerea țării, dar și susținerea școlilor.

A tizenöt éves háború, a Bocskai halála után kialakult belső viszályok és végül Báthori Gábor Erdély erejét meghaladó külpolitikai törekvései és szertelen uralkodása kemény próba elé állította az országot, de mindennekfölött a hadviselés terheit viselő társadalmi rétegeket. Közéjük tartozott a székelység is, különösen a gyalogpuskások és lófők rendje. Bár a XVI. század második felének sorozatos székely felkelésein és Mihály vajda székely politikáján okulva, már Báthori Zsigmond rendezni kívánta a székely kérdést, a különböző rétegek és rendek közötti belső feszültség távolról sem szűnt meg. Báthori Zsigmond 1601. december 31-én Déván kelt közösségi szabadságleveléi¹ átfogó jellegük ellenére csupán ideiglenesen jártak sikerrel, csak arra voltak elegendők, hogy pillanatnyilag a fejedelem oldalára állítsák a székely-magyarság zömét. A szabadságlevél által létrehozott szabadosok (libertinusok) tömegesen szegődtek el jószántukból, „szabad akaratukból” jobbágnak, hogy a hadviselés nehéz

¹ SzOkl. IV. 150-153.; Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig*. Budapest, 1901. 295.

terhétől mentesüljenek, vagy „az idők viszontagságai következtében” és a székelyföldi nemesség visszaélései, erőszakoskodásai folytán veszítették el szabadságukat. Bocskai idejében ez tovább fokozódott, noha tudjuk, hogy a fejedelem mily élesen kelt ki a Petki János székely főkapitányhoz, generálishoz írt leveleiben a szabad székelyek erőszakos jobbágyosítása és a székely tisztségviselők visszaélései ellen.² Nem jártak a várt eredménnyel Bocskai szigorú parancsai sem, melyekben hangsúlyozta, hogy „a székelyeket szabadságukban meg akarjuk tartani”, sem az országgyűlések erre vonatkozó határozatai. Bocskai halála után a székelyek jobbágyosodása egyre félelmetesebb méreteket öltött, s az „üresen maradt zászlók” jelezték a székely katonaelem megcsappanásának feltartóztathatatlan folyamatát. Egyben az általános elszegényedés tovább szította a társadalmi feszültségeket, olyannyira, hogy a Rákóczi Zsigmond idejében, 1607 februárjában tartott országgyűlés újra a székelység általános elégedetlenségéről számol be. „Noha az elmúlt időkben – hangzik a végzések 6. cikkelye – az székelységtől mind az köztük való nemesség, mind pedig az egész lakosság sok iszonyú, hallatlan és tűrhetetlen nyomorúságot, kárt és bosszúságot szenvedett, mindazáltal ez sok köztünk való egyenetlenségnek, visszavonásnak végét akarván vetni, és az szép egyezségnek, békeségnek örülni, végeztük országul, hogy Mihály vajda bejövetelétől fogva az megholt kegyes urunk választásáig, ha mi potentiák (= hatalmaskodások), dúlások, fosztások, kóborlások és violentiák utrunque (= mindkétfelőli erőszakosságok) estenek, teljességgel sopiáltassanak (= mellőztessenek), úgy hogy egyik fél is a másikat azért ne perelhesse.”³

Az sem vitte nyugvópontra a székely kérdést, hogy Báthori Gábor a szolgálatában álló székelységet megkülönböztetett szabadságokban részesítette. Ennek ellenére kísért a gondolat, hogy éppen az ő idejében fogalmazódtak meg a rendezés megnyugtatóbb, mélyebbre nyúló elképzelései. Báthorinak állandóan szüksége volt a hadviselő székelyekre, s hogy közöttük „a közönséges szolgálá-

² Bocskai István leveleit Petki Jánoshoz, Rákóczi Zsigmond kormányzóhoz és Udvarhelyszékhez lásd EOE. V. 400–401.; ETA. IV. 341–350.; Benda, 97–98., 174., 182–183., 218–221., 231–233., 235. és 238–244. A hozzája küldött székely had láttán Bocskai jogos felháborodással figyelmeztette Petkit: „Az mely hadat az székelységről mi hagyásunkból kegyelmed ide kibocsátott volt, most az üdő és az alkalmatosság úgy mutatván, im, mindenestől azokat, mind lovagot, gyalogot hazabocsátottuk; kikről panaszunk méltán ilyen okért lehet, hogy nem annyi számú, sem arra az üdöre, mint mű kívántuk volt, nem érköztenek, készülete pedig annyi számú népből, az minemű ezeknek volt, ugyancsak alá való dolog. Ha szinte eleibe kellett volna menni az dolognak és szolgálatjok kívántatott volna oly szükséges helyen, az egész székelységnek hírének, nevének gyalázatjára lött volna; kiváltképpen az gyalogság, csak azon elvetett szolgák és béresek voltanak és az szolgálatra teljességgel alkalmatlanok, melynek elkészítésében és kiküldésében még gondviselést kívántunk volna” – írta e fejedelem 1605. december 18-án kelt levelében.

³ EOE. V. 455.

latban” fogvatkozás ne essék, az 1608. évi kolozsvári országgyűlés kimondta a jobbággyá szegődött székelyek visszaállítását az eredeti állapotba („priori statu”), és elrendelte, hogy aki közülük másodszor is elszegődik, vagy „ismét jobbágyságra adná magát, halállal büntessék meg”.⁴ Ennél sokkal nagyobb jelentőséggel bírt a fejedelem utasítása, hogy írják össze az egész Székelyföldön a szabad akaratukból zálog vagy főváltság ellenében lekötött jobbágyokat és állítsák vissza az ország szolgálatába. Báthori Gábor megtiltotta a szabad székely erőszakos eljobbágyosítását és 500 forint bírsággal büntette azokat a nemeseket és lófőket, akik valamilyen ürüggyel jobbágyukká tettek szabad székelyt. Kötelezte őket, hogy szabadítsák fel a zálogos jobbágyokat, ha azok adósságukat törlesztették.⁵ Így került sor az úgynevezett konfiskálásra és a konfiskált (fejedelmi) jobbágyok rétegének kialakulására, amelyet az 1614. évi Bethlen-lustra számba vett. Nem maradt ránk a Báthori Gábor kori székely jobbágyösszeírás, noha azt minden bizonnyal végrehajtották, hiszen a fejedelmi biztosok, a commissariusok ilyen irányú tevékenységéről okleveles adataink vannak.

Összegezve a dolgokat, Báthori Zsigmond idejétől Bethlen Gábor trónra lépéséig az erdélyi fejedelmek székely politikáját két alapvető vonás jellemzi: 1. a székely közösségi jogok és szabadságok biztosítása; 2. a jobbágyosodás/jobbágyosítás folyamatának megállítása, akár éppenséggel a szabad székelyekből lett jobbágyok visszaállítása az országos hadba, országgyűlési vagy fejedelmi rendelkezések útján.

Ha tehát Bethlen Gábor politikáját tesszük e kérdésben a vizsgálódás tárgyává, figyelemmel kell kísérnünk mindazt, ami hagyomány és ami újítás e téren. Csakis ezen politika új elemeinek kidomborítása magyarázhatja meg a Bethlen kori székely politika sikerét, mert láttuk, hogy az addigi eljárások és intézkedések sem a belső feszültség további fokozódását, sem a székely katonaelemek mind nagyobb méreteket öltő jobbágyosodással kapcsolatos s az országra nézve oly súlyos következményekkel járó lemorzsolódását megállítani nem tudták. Sőt azt is előrevetíthetjük, hogy az említett jelenségek Bethlen uralkodásának első felében, az 1622. évi beszercei diéta gyökeres intézkedéseit megelőzően, továbbra is a kudarc vágányán sodorták a fejedelmi székely politikát, mind a nemesség makacs ellenállásának folytán, mind pedig a közszékelyeknek a rájuk nehezedő hadviselés terheitől való menekülése következményeként.

Már az elején meg kell említeni Bethlen Gábor életútjának azon mozzanatait, amelyek őt a székely kérdés sikeres rendezésének ügyében elődjeivel szemben kedvezőbb helyzetbe hozták. A Marosillyén született fejedelem édesanyja a szárhegyi Lázárok sarja, Lázár Drusiana volt, s a mindkét szülőtől ko-

⁴ Uo. VI. 113.

⁵ SzOkl. VI. 28.

rán árvaságra jutott Bethlen Gábor tízéves koráig anyai nagybátyja, a gyergyói székely királybíró, Lázár András udvarában nevelkedett. Szemtanúja volt az 1595. évi székely részvételnek a havaselti hadjáratban, s az azt követő, 1596. évi „véres farsang”-nak is. Úgyszólván belülről ismerte meg a jogaitól megfosztott, elégedetlen székelység forrongását, a kegyetlen megtorlást, a szabadságukhoz oly konokul ragaszkodó közszekelyek elkeseredett küzdelmét a századfordulón, s végül a súlyos hadi terhektől önkéntesen a jobbággyi állapotba menekülő tömegek vergődését. Cseppet sem túlzás, ha azt állítjuk, hogy az Erdély trónjára 1613. október 23-án megválasztott fejedelem összes elődjénél jobban ismerte a kuszált és egyre bonyolultabbá váló székely viszonyok sajátosságait, a különböző társadalmi rétegek és rendek helyzetének alakulását, az annyira jellemző székely jogrendet, a szabad állapotban gyökerező hadi szolgálat teljesítésének szerkezetét. Mind a Báthoriak, mind pedig Bocskai István és Rákóczi Zsigmond a Partium és Észak-Magyarország hatalmas birtokokkal rendelkező uraiként a vármegyei viszonyokban éltek és ezekben a keretekben gondolkoztak. Számukra a székely társadalom különleges berendezkedése a maga bonyolultságával és képlékenységevel rejtély maradt még akkor is, ha közülük egyik vagy másik gyakrabban megfordult a Székelyföldön, vagy esetleg tanácsosaik sorában, a döntések hozatalában székely főurak állottak mellettük.

Bethlen Gábor esetében a kiváló egyéniséggel olyan személyes tapasztalat párosult a székely viszonyok ismeretében, ami döntéseit, a sok ellentmondástól terhes kérdés megoldásának útjait-módozatait illetően befolyásolta, sőt nemegyszer egyenesen megszabta.

Nem kerülheti el vizsgálódásaink során a figyelmünket az sem, hogy Bethlen uralmának megszilárdításában a székely kérdés rendezése elodázhatatlan volt. Elődeitől eltérően ő nem építhetett saját birtokainak erőforrásaira, mert azok sem méretükben, sem jövedelmükben nem vehették fel a versenyt a Rákóczi vagy Báthori birtokokkal, és nem voltak elegendőek a rendektől független fejedelmi zsoldos had felállítására. Mindaddig, amíg átgondolt gazdaságpolitikájával a kincstári bevételek terén rendet nem teremtett és a szükséges pénzt elő nem állította, sok „gonddal, búsulással, éjszakai, nappali sok nyughatatlansággal, főtöréssel” kellett kihasználnia az adott lehetőségeket, s közöttük a székely katonaelem adottságait is. A Portának adózó Erdély különben sem tartozott a gazdag országok sorába, különösen nem a XVII. század elején, miután az országot Giorgio Basta zsoldosai és a hajdúk szélében-hosszában végigpusztították. Báthori Gábor meg szertelenségével azt is elherdálta, ami maradt. Ilyen örökség nyomán Bethlent a körülmények kényszerítették a székely kérdés rendezésére, mert különben az fenyegette, hogy elveszíti a csaknem semmi költséggel nem járó, pár napon belül mozgósítható mintegy

tízezernyi székely hadat. Ez a had ugyan sem fegyverzetében, sem felkészültségében nem állott a korabeli nyugat-európai zsoldos hadak szintjén, de tömegében, mozgékonyágában és olcsóságánál fogva hatékonynak bizonyulhatott, és bizonyult is.

A fejedelemség megszerzésének roppant súlyos bel- és külpolitikai körülményei már uralkodásának elején arra kényszerítették Bethlent, hogy a székelyek hadi erejét a maga oldalára állítsa és minél hatékonyabban kiaknázza, ami nem is volt annyira könnyű feladat a székelyek soraiban oly népszerű Báthori Gáborral szemben. A megfontoltságáról és higgadt számításairól ismert fejedelem azonban nem engedhette meg magának, hogy olyan ígérek és kötöttségek árán nyerje meg a székelyek bizalmát, amelyek távlati terveit áthúzhatták volna. Csupán annyit engedett, amennyire az adottságok kényszerítették. Megfogadta ő is, mint elődei, a székely szabadságok tiszteletben tartását. Törvénybe iktatta a túró- és bárány-dézsmá eltörlését, a székely királybírák évenkénti újraválasztását, de azzal a kikötéssel, hogy „az urunk ő nagysága fejedelmi jussa is megtartassék a székelyek között”. Elrendelte, hogy a székelyeknek „házok szükségére elegendő só adassék”, megfogadta, hogy „ennekutánna fejedelem parancsa és levele nélkül nem tartoznak felülni és táborba szállni, excepto casu repentinae necessitatis (= kivéve a váratlanul előálló esetet)”.⁶

Mindezekben csupán az volt új, hogy Bethlen olyan székely kiváltságokat (szabad sóhasználat és a széki tisztségviselők szabad választása) erősített meg, amelyek a XVI. század derekától csorbát szenvedtek. A hadkötelezettség viselésével járt viszont a szokásos lustra összeállítás, még abban a formában is, ahogy a fejedelem mindjárt uralkodásának elején hozzálátott. 1614 február közepén biztosai szálltak ki az összes székely székekbe, és utasításainak megfelelően falvanként és családfőnként a 386 helység lakosságát összeírták. Az eredetiben ránk maradt Bethlen-féle lustra a legrészletesebb és legpontosabb az összes eddig ismert XVII. századi székely népesség-összeírások közül.

Erre vonatkozóan két mozzanatra hívjuk fel a figyelmet. A Bethlen-féle lustra I. Rákóczi György összeírásaival együtt zsinórmértékül szolgált a későbbi katonáskodó székely számbavételek elvégzésében. Tudjuk például, hogy I. Apafi Mihály 1680 és 1685 között, amikor a székelyek összeírását elrendelte, felszólította a Gyulafehérvári Káptalant és a Kolozsmonostori Konventet, hogy a náluk őrzött Bethlen- és I. Rákóczi György-féle összeírásokat eredetiben vagy hitelesített másolatban küldjék udvarába. Kutatásainkban több Apafi-levélre bukkantunk ezzel kapcsolatban.⁷

⁶ EOE. VI. 361-362.

⁷ Apafi Mihály 1680 és 1685 között több levelében kérte a Kolozsmonostori Konventet és a Gyulafehérvári Káptalant, hogy Bethlen és I. Rákóczi György székely összeírásait eredetiben

Ő ugyanis a régi szokás szerint fejedelmi biztosait rendelte ki a Székelyföldre, hogy a hadköteles székely családfejek Bethlen és I. Rákóczi György összeírásainak mintájára vegyék számba, írják össze. Miheztartás végett az említett két előd összeírásait kellett követniük. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György összeírásait azért is őrizték oly figyelemmel, mert ezek – egyéni kiváltságlevél hiányában – bizonyították a székely családok rendi és társadalomjogi státusát, vagyis azt, hogy melyik székely volt főember vagy nemes, lófő és gyalogpuskás, illetve melyik székelyföldi család volt jobbágy, zsellér, szolga vagy más, alárendelt állapotban leledző. A XVII. század végétől egyre több székely család bizonyította a Bethlen-féle lustrával nemességét, következésképpen mentességét az adófizetéstől.

Visszakanyarodva az 1614-ben elvégzett összeíráshoz ki kell emelnünk, hogy ez a társadalmi rendek sorrendjében elsősorban a hadviselésre kötelezett nemes és más szabad vagy szabados családfejek nevét foglalja magában, mégis a fejedelmi biztosok figyelmének központjában a székely jobbágyság állott. A jobbágyok esetében ugyanis a lustra nem szorítkozott csupán a családfejek neveinek feljegyzésére, hanem külön-külön számba vette a különböző jogállású, hűbéri kötelekben élő jobbágy-kategóriákat: az ősjobbágyokat, fejekötött, eladományozott, konfiskált, konfiskálás előtti és utáni, valamint az úgynevezett jövevény (advenae, extranei) jobbágyokat, zselléreket és szolgákat. És – ami a legfontosabb – az ősjobbágyokat kivéve csaknem minden esetben jelezte a jobbágysorba jutás idejét és körülményeit.^a

vagy hiteles másolatban küldjék udvarába, mert biztosait rendelte ki a Székelyföldre, hogy összeírják a hadköteles székelyeket, és miheztartás végett ebben a két elődje példáját szándékozott követni. Amikor a Gyulafehérvári Káptalan arra való hivatkozással, hogy Apafi rendelkezése ellenkezik a káptalani levéltár rendtartásával, vonakodott kiadni a kért lustrákat, a fejedelem fenyegető hangvételű parancsában az alábbiakat írta: „Ennek előtte parancsoltunk hűségteknek az Bethlen Gábor és idősbik Rákóczi György fejedelmek korabeli székelységnek mustrájáról és connumeratiojáról való regestrumokat conservatoriumokban szorgalmatosan” felkeresvén és az utasítást kézbesítő fejedelmi biztosnak adná át, de mindeddig ezt különböző ürügyek alatt nem teljesítette. „Mivel penigh mostan a székelység közzé deputált Tanács Úri renden lévő böcsülettes híveinknek kezekbe csak pro lumine (= tájékozódás végett) akarjuk adni. Annakokáért ex super abundante (a fentieknél fogva) mégis (= újra) igen serio (= szigorúan), parancsolatunkat vévén, semmivel magokat ne mentegesse, ha nem azon megh írt regestrumokat mentést (= tüstént) – ha eddig fel nem kereste is – keresse fel szorgalmatosan és in veris originalibus (= igazi eredetijükben) mindgyarást adgya ki hűségtek; ne mutogasson együvé másüvéis bennünket, mert elhitesse magával, megmutattjuk, hogy mi vagyunk Urai hűségteknek, és hogy mi parancsolunk s disponálunk (= rendelkezünk) azokbólis valamellyek hűségtek alatt vannak.” Apafi ebbéli kiadatlan leveleit lásd: MOL. F. 12. Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Lymbus. 11. csomó, fasc. 119–120. 15., 79., 83. és 115–117. lapok.

^a A Bethlen-lustra feldolgozását lásd Imreh István és Pataki József: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején*. In Székely felkelés. 146–

Bethlen tisztán akart látni a székelység jobbágyosodásának fogas kérdésében, ezért rendelte el a részletekbe menő helyzetfelmérést, nyilván abból a megfontolásból, hogy a már kitűzött országgyűlésre érdekeinek a legmegfelelőbb előterjesztést tehesse, s a rendeket, de mindenekfölött a székely nemességet jobb belátásra bírja. 1614. február 17. és 18-án a fejedelem biztosai – Aranyosszéket kivéve – minden székely székben hozzáláttak az összeírás elvégzéséhez.⁹ Amikor tehát 1614. február 25-én Medgyesen az erdélyi rendek diétára összegyűltek, Bethlen a székelyföldi állapotokról viszonylag pontos felméréssel rendelkezett. A tények alapos ismeretének birtokában kísérelte meg a fejedelmi hatalma számára kedvező rendezést. Ám a medgyesi országgyűlés határozatai mit sem árulnak el ebből, belőlük a székely jobbágyság kérdése hiányzik. Maga Bethlen és a székely főkapitány tanúskodik viszont arról, hogy a kérdésben éles összecsapásra került sor a rendektől támogatott székely nemesség és a fejedelem között. Bethlen fenyegető levelére válaszolva 1616 táján a nemesség pártján álló székely főkapitány írja, hogy „mikor a szabad székelyek Megyesen megtalálák felségedet állapotjok felől, négy articulust (= cikkelyt) ada felséged ki nekik: az többi között azt is, hogy senki szabad székely el ne köthesse és adhassa magát, ha ki el adta volna is, felszabaduljon, és ha mikor szolgálatjok kívántatik, személyük szerint az hadba menjenek, ha ki pedig elnegligálná (= elmulasztaná) azt, szabadsága elvétessék és jobbágygyá tétessék. Ezeket az articulusokat én minden székeken publicáltattam (= kihirdettem), nem is értettem, hogy nemes ember őket háborítaná egy széken is, hanem őstől maradt saját jobbágyát akarná az nemesség bírni köztök, de nem bírhatja, mert nem engedik, főképpen Három széken. Mely dolgoknak igazgatására engemet felséged Szuhay Gáspár urammal be is bocsátott volna ilyen információval, hogy az nemesség és a szabad székelység között valami limitatiót (= megkülönböztetést) tennénk, hogy minden fél az övével contentus (= elégedett) lévén, tartanak határokbá magukat és ne üldöz-nék, kergetnék egymást halálra, mint azelőtt; és ugyan akkor is, meg is ölék Béli Ferenczet az maga saját jószágáért csak kevéssel az előtt, hogy felséged be jött volna ez országba.”¹⁰ A levél írója tájékoztatta a fejedelmet a katonáskodó

190. Bethlen Gábor 1614. évi összeírását közölte betűhív kiadásban Demény Lajos, lásd SzOkl. Ú. s. IV. 197–562.

⁹ A Kolozsvári Állami Levéltárban a Székely Nemzeti Lada állagában őrzött eredeti Bethlen-lustra 75. oldalán a fejedelmi biztosok jelezték az összeírás kezdetét Udvarhelyszéken, a 179. és 405. lapokon Sepsi-, Kézdi- és Orbaiszéken február 17-én, míg Csík-, Gyergyó- és Kászonszéken február 18-án. A csík-, gyergyó- és kászonszéki névjegyzékben Fonody János, Fejér Mátyás és Kászoni Gergely biztosok jelezték, hogy az összeírást február 23-án befejezték (486. lap).

¹⁰ Szádeczky Lajos az említett keltezetlen levelet Béli Kelemen háromszéki kapitánynak tulajdonítja, és megírásának idejét az 1622. évre teszi. A datálás téves, ugyanis a levél írója említi, hogy „most Lippára egynéhány száz gyalogot írtam a szabad székelyek közül”. Tudott dolog, hogy Lippa alá, a vár törököknek való átadása kapcsán, Bethlen 1616 nyarán rendelte ki a

szabad székelyek és a nemesség között kiújult, pattanásig feszült ellentétokról. „Mi – írja jelentésében a főkapitány – felséged instructiója (= utasítása) szerint akarnánk dolgunkban Szuhay urammal procedálni (= eljárni), de akkor nem lehetne, mert magunkat is csaknem megölénék az Három széken, és azt mondák, hogy vagy jobbágya, vagy nem jobbágya az nemes embernek valaki, de ők azt köztük lakni nem engedik, sőt az féle régi ősi jobbágyság ha az urának akar szolgálni, mind levágják egy gyűlésbe őket, úgy hagyánk békét neki az igazgatásnak.”¹¹ A szabad székelyek azzal fenyegették a nemeseket, hogy „mind feleségestől, gyermekestől le vágják” őket, „úgy mint ez e jobbágyság keresőket”.¹² A fejedelem azonban arról értesült, hogy a nemesség folytatta a szabad székelyek erőszakos jobbágysítását. „Ír felséged... az felől, hogy az nemes rendtől az szabad székely háborgattatnék, és némellik szép szóval, némellik az hadakozásnak színe alatt fenytékkal jobbágyságra akarná tenni őket, jószágokat elfoglalván” – hangzik a főkapitányi jelentés.¹³

Említettük már, hogy maga Bethlen is tanúskodik a medgyesi országgyűlésen a székelyek jobbágysítása/jobbágysodása körül kirobbant heves nézeteltérésről. 1620 nyarán az öccsének, Bethlen István kormányzónak írt saját kezű levélében megemlíti, hogy az 1614. évi medgyesi országgyűlés elé terjesztett javaslatait annak idején négy pontban összegezte. Ezeknek értelmében:

1. Mindazok a szabad székelyek, akik „az medgyesi gyűlés előtt... az zászlók alól jobbágyságra atták magukat, ab antiquo (= ősidők óta), azok örökké oda maradjanak”.

2. Minden tíz székely jobbágyság után, sőt „tíznél alább végig valóról is” uraik „egy-egy jó lovas szerszámos embert tartozzanak adni a hadba”.

3. A székelyföldi jobbágyság sem „vonhatja magát ki az teher viselésből”, tehát a „laksági”, azaz vármegyei jobbágyságokhoz hasonlóan adózzon az államnak.

4. A medgyesi országgyűlés után senki a hadviselésre kötelezett szabad székelyek közül magát jobbágyságra le nem kötheti; négyszáz forint bírsággal büntessék az olyan nemest, aki a szabad székelyek sorából jobbágyságot fogadna be. Az illető a székely község minden kárpótlás nélkül „megdúlhassa” és a hozzá szegődött jobbágyságot „absque ullo remedio” (= minden törvényes eljárás nélkül) visszafoglalhatta az országot szolgáló had soraiba.

székely gyalogságot. Különben maga Szádeczky is helyesbítette később az általa a Székely Oklevéltárban közölt levél keltezését, és azt is jelezte, hogy a levél írója az „egyik székely főkapitány” volt. Lásd Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927. 231.

¹¹ SzOkl. IV. 212–213.

¹² A levélíró székely tisztségviselő érzékelteti azt a roppant feszültséget is, amelyeknek körülményei között a Bethlen-lustra összeállítása lefolyt.

¹³ SzOkl. IV. 212.

„Ez volt az medgyesi végezés, ennél sem több, sem kevesebb; úgy emlékezem reá, mint mai napra” – írja Bethlen.¹⁴ A fejedelem határozottan leszögezi, hogy a fenti négy pontban egyezés született közöttük és a székely nemesek között, melyet az utóbbiak csalárdul megszegtek. A rendektől támogatott székelyföldi nemesek megakadályozták a fenti pontok beiktatását az országgyűlés végzéseibe, sőt nem adtak „autentice (= hitelesített) semmi levelet, hogy emanáltassék (= kibocsáttassék), erről semmiképpen nem akartak, noha igen solicitálta (= kérte) őket commissarius uram”.¹⁵ Valójában az 1614. évi medgyesi országgyűlés ismert és kiadott határozataiban – mint utaltunk rá – még csak nyomát sem leljük az említett pontoknak. A végzések 35. és 36. cikkelye csupán a szabad sóhasználat kérdéséről ejtett szót, azt rendezte és a brassaiak ellen felhozott székely panaszokat orvosolta.¹⁶ Bethlen a rendek ellenállása látán nem erőszakolta akarátának átvitelét. Mi több, kénytelen volt meghátrálni. Ekkor még nem volt elég szilárd a hatalma, még egyezkednie kellett a rendekkel, köztük a sértődött szászokkal és az előnyökhöz jutott székely nemesekkel. Az erőviszonyokat ismerve nem meglepő az, hogy Medgyesen más lényeges kérdésben is kompromisszumra volt kénytelen lépni. Ezt annál inkább meg kellett tennie a székely jobbágyság kérdésében, mert a háromszékiek zöme 1614 nyarán sem volt hajlandó elismerni őt fejedelemnek, és Báthori Gábor öccsét, Andrást hívta Erdélybe.¹⁷

Bethlen azonban nem adta fel a harcot a szabad székelyek jobbágyosításának felszámolásában, minthogy tovább küzdött a kincstári birtokok visszaszerzésében és a fejedelmi bevételek gyarapításában is. Eltökélt szándéka, következetessége és rátermettsége a kiutak keresésére és megtalálására addig nyugton nem hagyta, amíg a feltett célt el nem érte. 1615 őszén viszont, amikor már helyzetét némileg megszilárdította, a kolozsvári országgyűlésen sikeresebben léphetett fel. Törvénybe iktatta a kincstári birtokok „rekuperálását”, és a rendek szabad kezét adtak neki a székely kérdés rendezésében is. Az országgyűlés 6. cikkelye ezt így foglalta össze: „Jelenti Nagyságod propositiójában (= előterjesztésében) kegyelmes urunk, hogy az székelységnek dolgát igen rend és mód nélkül valónak értené lenni, kiket hogy Nagyságod, ideje lévén hozzá, jó móddal eligazíthassa, és minden egyenetlenségeket közöttök compla-

¹⁴ TTár. 1908. 234.

¹⁵ Uo.

¹⁶ EOE. VI. 422–423.

¹⁷ 1614. június 12-én Kézdivásárhelyen a háromszéki katonáskodó székelyek nevében többen levelet írtak Báthori Andrásnak, amelyben Bethlen ellen a trón elfoglalására szólították fel, minden támogatásukat megígérve. A levél megfogalmazói kiemelték, hogy „a szegény Báthori Gábort minden rendek siratják és óhajtják, még a leányasszony népek és gyermekek” is. Nem feledkeztek meg – mint írják – „Báthori Gábor mű velünk jót töltött voltáru”; számukra „örök síralom az ő felsége keserves halála”. EOE. VI. 535–537.

náltasson (= eligazíthasson), és jövődő szolgáltatására szabadságok szerint mindent jó és bizonyos állapotban hagyjon és rendeljen, kivel ezután is szabadságokban panasz nélkül élhessenek, egész országul könyörgünk Nagyságodnak, az mint meg is ígérte Nagyságod.”¹⁸

A rendek ezúttal azt is törvénybe iktatták, hogy a fejedelem a hatalmaskodókat, a székely örökségek erőszakos elfoglalóit megzabolázza. Ezzel Bethlen nyilván az erőszakos jobbágyosítás útját akarta elvágni, a határozat az ilyen ügyeket a széki bíraskodás elé utalta.¹⁹ Bethlen jól tudta, hogy a hadviselő székelyek lemorzsolódásának a mind nagyobb méreteket öltő jobbágyosítás/jobbágyosodás az oka. Ezt tagadhatatlanul jelzi az 1615. január 5-én Gyulafehérváron kelt levele, melyben a Kendi István indította támadás ellen hadba hívta az egész székely hadat,²⁰ ugyanis az ország vagy a fejedelem elleni támadás esetén minden székely köteles volt teljes felszereléssel, egy egész hónapra elegendő élelemmel a kijelölt helyre táborba szállni.²¹ Bethlen parancsa utal a székely katonai tisztségviselők visszaéléseire, és ezért szigorúan meghagyja,

¹⁸ EOE. VII. 280.

¹⁹ „Vadnak sok kiváltképpen való hatalmaskodások is közöttünk – hangzik az 1615. évi kolozsvári országgyűlés végzéseinek 29. articulusa –; némelyek másnap örökségét potentia mediante (= hatalmasul) el foglalják; az poliatus (= kifosztott) pedig erőten lévén az potentiarius (= hatalmaskodó) ellen maga megoltalmazására és kiűzésére, hogy azért ne praescribáljon (ne írássék el) és a miatt sokak igazságokban meg ne fogyatkozzanak: végeztük, hogy Nagyságod parancsoljon az tisztviselőknak, a hol effélék találatnak, az spoliatusnak instantiájára (= kérésére) első törvény napján, megbizonyítván, hogy hatalmasul foglalták el és esztendőt nem töltött benne, mox et de facto cum poena maioris potentiae restituáltassék (= mindjárt és tényleg a nagy hatalom terhe alatt visszaállítassék); ha mi igazságát praetendálja (= véli) hozzá az potentiarius, keresse suis modis (= a maga módján). Régi potentiákban pedig és spoliatiókban, kik Mihály vajda bejövetele után történtek, az ezerhatszázkét esztendőben Medgyesen emanáltott és azután is confirmáltott articululus (= megerősített törvénycikk) tartassék az székelység között.” EOE. VII. 285–286. A határozat utolsó mondatában szereplő 1602. évi medgyesi országgyűlés idevágó határozatait lásd EOE. V. 139–142.

²⁰ Bethlen Gábor meghagyta a székely főkapitánynak, hogy „feje és minden jószágá, tisztessége, szabadsága vesztese alatt minden ember, valaki hazánkat, abban való javait, feleségét, gyermekét szereti, el ne mulassa [a hadra szállást], hanem fejenként ennekeltette kiadott rendelésünk szerint, mind személyében, mind maga jószágáról tartozó lovasával, gyalogjával, midjárt, se órát, se napot nem várván, minden hadi apparátussával, fegyverével, élésével megindulván... Maros-Vásárhely felé, kiki maga személyében jütest-jöjön, generalis kapitányunktól Balássy Ferencz uramtól hallgatván, hogy valahová kívántatik, minden okvetetlen oda megindulhasson.” SzOkl. IV. 195.

²¹ Az országot ért támadás esetén nemcsak a katonáskodó székely rendek szálltak hadba, hanem fejenként a székelyföldi jobbágyok és zsellérek is készen kellett álljanak a támadás visszaverésére. Ennek a kötelezettségnek értelmében rendelte el Bethlen: „Sőt azon kívül is az közönséges embereknek is, mind sellérnek, földön lakóinak és egyéb féle rendeknek, minden fegyverfogható, viritim, capitatum (= személyenként, fejenként) készen legyen, ha szükség kívánja.” SzOkl. IV. 195.

hogy „senkit hon hadni ne merészeljen, hanem minden ember, vagy öreg, vagy ifjú, maga személye szerint eljön, mert, ha fizetésért vagy egyéb úton valakit adományért, kedvért, barátságért hon hadni tapasztaltatik, kegyelmetek büntetés nélkül nem marad”.²² A gyakori mozgósítás terhétől menekülendő, sok szabad székely szegődött a táborozás idejére ideiglenesen jobbágyvá vagy szolgává, „oltalmat” keresván a tisztségviselőknél, nemeseknél, de ennek nemegyszer végleges jobbágyosodás lett a vége. 1616-ban Bethlen fel is hívta erre a székely főkapitány figyelmét.²³

A nemesség érdekeit védő főkapitány ezzel szemben a szabad székelyekre s mindenek fölött a lófőkre hárítja a felelősséget a hadviselésre kötelezett székelység jobbágyosodásáért.²⁴ Szerinte nem a nemesség „foglalja erővel magának a szabad székelyt jobbágyul, hanem... a szabad székely erővel... köti magát jobbágyul az nemesnek”. Ennek két oka van. Az egyik az, hogy a szabad székely „örömet jobbágy lészen, míg az had tart, az után megint nemes vagy szabad székely lészen, ha az had elfogy”. A másik ok a katonáskodó székelyek nyomorúságos helyzete. Zömük „oly szegin, hogy a szabad székely oly örömet megeszi az korpát és a zabot, mint más az éliet, az korpát pedig szűkön kaphatja”. Ezért – írja a székely főkapitány – „a szabad székely a szegénység miatt, főképpen Maros- és Udvarhely-széken annyira jutott, hogy ha nem tartanék ellene benne... mind jobbágyul adná magát”.²⁵

Az igaz, hogy a hadköteles székely tömegek elszegényedése a XVII. század elején aggasztó méreteket öltött, de a székely főkapitány mellőzte a fejedelemnek küldött válaszában azt, miként használták ki a nemesek az elszegényedett szabad székelyek szorongatott helyzetét, és miként kényszerítették őket a nemesek oltalmát kérni. Maga az 1614. évi Bethlen-lustra a legfontosabb tanúság arra, hogy a fejekötött jobbágyság viszonylag népes rétege Maros-, Udvarhely- és Háromszéken éppen ennek a nyomásnak kapcsán alakult ki. A nemesek föld- és munkaerőszerzési törekvése a jobbágyosítás legkülönbözőbb módzataiban öltött testet. Kit a hadviselés alóli felmentés, kit a kölcsönvett összeg vagy zálogo-

²² Uo.

²³ Uo. 212.

²⁴ Válaszában a székely főkapitány arra a kérdésre, hogy mi az oka a szabad székelyek jobbágyosodásának, ily feleletet adott: „Oly lófejet is talállok, hogy nálamnál több jobbágya vagyon székely, és nincs avagy igen kevés vagyon lófő, az ki magának jobbágyot nem szerzett, és bírta Mihály vajda idejétől fogva, törvénnyel is megoltalmazta. Az mostani szabad székelyből lőtt nemes pedig miért gyűlöli s miért vádolja felséged előtt az ős nemes ember gyermekét!, azért, hogy annak jobbágyát és jószágát bírja, és annak zsírjával hizódik... A ki azért azt adta felségednek eleibe, hogy a szabad székelyeket háborgatja az nemesség, nem jó kémje volt az jámbornak, mert még eddig hadba sem mentek, hogy a val ijegették volna őket.” Uo. 214.

²⁵ Uo. 214–215.

sítás ürügyén tettek jobbággyá. Amikor 1627-ben újra összeírták az udvarhelyszéki települések lakosságát, kereken 612 olyan családot „rekuperáltak”, állítottak vissza a gyalogos székelyek szabad rendjébe, amely az 1614. évi megyesi országgyűlés után jutott jobbágyságra. Az összeírók a legtöbb esetben feljegyezték annak a nemesnek a nevét, akitől egyik vagy másik családfőt rekuperáltak. Homoródszentmártonon például „Székely Demeter meggiesi giülés után való (jobbágyot) Biró Jánostól”, „Sztaniszló János(t) Biró. Gyeorgyteol”, „Keresztes János, Giülés után(it) Miklos Martontol”.²⁶ Kénoson „Nagy Vas Balas(t) Biro Janostól”, „Foris János, giülés után(it) Gal Peterteol”. Gyepesen négy rekuperált gyalogpuskás székely neve után jegyezték fel, hogy „giülés utan valok, Farkas Ferencz uramtól” foglalták vissza, kiken kívül még „Cziki Peter, giülés után való (jobbágyot) Petki Jánosné asszontól” és „Elekes István giülés után való (jobbágyot) Biro Gyeorgyteol”.²⁷ Abásfalván Beke Mihályt, aki 5 forintnyi adósságért lett jobbágy, „Sigmond Marthontól” rekuperálták.²⁸ Nagy volt a szabad székely gyalogok rendjébe visszaállítottak száma Almáson és Lövétén. Almáson nyolc név után jegyezték fel, hogy „giüles utan valok, Kornis Ferencz uramtól” rekuperálták őket, míg más nyolc név után ugyancsak a következő észrevétel áll: „giüles utan valok, Biro Gyeorgyteol” rekuperálták.²⁹ Lövétén összesen harminc családot állítottak vissza a gyalogpuskások rendjébe, akiket a megyesi gyűlés után tettek jobbággyá. Közülük kilencet „Kornis Ferencz uramtól”, tizenegyet „Biro Janostól”, hatot „Mag Istvantól” és négyet „Sigmond Marthontól”.³⁰ A Siklódon összeírt 24 gyalogpuskás székely neve után olvassuk e megjegyzést: „Ezek Kaczio Andrasnak zalogossi voltanak es confiscaltattanak volt”, más 16 név után meg az alábbiakat: „Ezek erővel foglaltattanak volt el Nemethi Gergeli idejeben, eő adta volt Balassi uramnak.”³¹ Bethfalván Muzsnai Istvánt, aki egy ökörért zálogosította el magát és örökségét, Rádai Jánostól foglalták vissza. Kisgalambfalván Kerestély Gergely zálogosította el magát és örökségét három köből búzáért, míg Lőrinczi Lőrinc öt köbőlért. Mind a kettőt Szabó Gergelytől foglalták vissza a gyalogpuskások rendjébe.³² Nagyon sokan 3, 4 vagy 6 forintért zálogosították el magukat és örökségüket. Az összeírásban gyakori az ehhez hasonló bejegyzés: „Szekelj Peter zalogos pro. fl 3”. A kölcsönre szorult székely nemegyszer hiába próbálta visszafizetni a felvett összeget, mert a kölcsönt adó

²⁶ Kolozsvári Állami Levéltár. Udvarhelyszék. Székely Nemzeti Lada. 50. szám. Az összeírás 12. oldala. Lásd a kiadott helyen: SzOkl. Ú. s. IV. 722.

²⁷ Uo. 13.; SzOkl. Ú. s. IV. 723.

²⁸ Uo. 14.; SzOkl. Ú. s. IV. 723.

²⁹ Uo. 16.; SzOkl. Ú. s. IV. 724–725.

³⁰ Uo. 17–18.; SzOkl. Ú. s. IV. 725.

³¹ Uo. 59–60.; SzOkl. Ú. s. IV. 749–750.

³² Uo. 94–95.; SzOkl. Ú. s. IV. 768.

nemes vagy lófő azt nem fogadta el, a zálogost továbbra is jobbágysai között tartotta.

A jobbágysodás/jobbágyosítás – mint említettük – Bethlen uralkodásának kezdetén tovább folytatódott. Egyre több szabados és gyalogos, néha lófő székel is kötötte el magát jószántából jobbágnak, vagy esett áldozatul a nemes-ség erőszakos birtok- és munkaerőszerzési törekvésének.³³

³³ Az 1627. évi udvarhelyszéki összeíráson kívül a korabeli források sok egyedi esetről számolnak be, amikor egyik vagy másik szabad székel jobbágnak kötötte magát, avagy erőszakkal tették jobbággá. Ezek közül hadd említsek meg néhányat. 1614. január 15-én homoród-szentmártoni Biró György, Semjén János és Thoroczky Patkó Ferenc „schola mester” és kissolymosi Iramos András „nemes emberek” előtt kötött egyezség szerint Biró János oltalmába vette Gyirgyai Simont, ki őt „úgy szolgálja mint Soljmoson egy eöreökeös jobbagja, czyak hogj kemenyeb igawal az teöbinel ne banczja”. 1615. február 23-án Máté Balásné „Udvarhelyszékben Farczadban lakozandó Borbara azzon” magát és utódait Kőszegi Jakabnak jobbágyul köti. (Spsz. Lvt. Barabás. I. 225. lap.) 1616. július 4-én Pál Mihály a sepsiszéki Egerpatakról és Tuson László orbaiszéki Kovásznáról írásban tesznek tanúságot arról, hogy Lécfalván a Gyárfás Pál házában megjelentek előttük a Hidvégen Gyárfás Pál „feolden lako Oroz Ilie és Jeán nevű kadarok” és kérték urukat, „hogj mostani szűk időnek mi woltat tekintse meg... és bocsássa ökök Havasalföldiben, had táplálhassák magokat es a mint kötöttek wolt az előtt is magokat jobbágyul Gyárfás Pál uramnak, ugy ujabban is kötéek és kötelezék magokat eö kegyelmenek szabad jó akarattyok szerént”. A nevezett kádárok megfogadták, hogy visszatérnek Havasalföldről és örökös jobbágyok maradnak. (Uo. 74. sz. Cserey. Fasc. XIV. 17. lap; A kötlével szövege közölve újabban: Tüdös 75.) 1617. november 18-án Étfalván özvegy Czángó Pálné Bartha Veronika köteleve szerint a fogságból kiszabadítandó Ola Janos jobbágságra köti magát Giujto Miklos uramhoz. (Tüdös 75-76.) 1618. január 23-án Lemhényben „Czigancza Mihalj new Olah Donatt Ferencznek” jobbágyul köti magát. (Tüdös 76-77.) 1619. július 1-jén tanúkat hallgattak ki az udvarhelyszéki Kiskedén a Rugonfalván lakó Szakáll János ügyében, akit Nagy Gergely erőszakkal jobbágyává akart tenni (Spsz. Lvt. Barabás. I. 235. lap.). 1620. április 28-án Kurtapatakon „Dragamer nevű Olah Jobagiol Vitezlo Donat Ferencz vramnak” köti magát. (Tüdös 77-78.) 1620. október 25-én Katonai Mihály, Modra György és Nema György Belső-Szolnok vármegyei nemesek előtt lemhenyi Nagy György két fiával, Jánossal és Péterrel „adá mi előttünk örök jobágyul magát” Makray Péternek és maradékinak „ilyen formán, hogy Makray Péter... ada... két ökröt, egy borjút, tehenet borjúval, egy disznót, három köből búzát, egy szekér szénát, egy nagy szántást”, ahová házat csinálhat. Lemhenyi Nagy György „jobbágságra hittel is kötelezte magát” arra, hogy „ha az Makray uram földéről elszöknék, az vagy ellenség miatt el kellene mennie és vissza nem jőne, vagy nem akarna jőni vagy maga vagy fiai” megfoghassák bárhol és mint örökös jobbágyot visszavigyék. (Spsz. Lvt. Cserey. Fasc. XIV. 20. lap.) 1622. október 7-én Szászbesztercén két levelében Bethlen István megparancsolja egrestői Nagy Demeternek, hogy a Széken lakó Daniel Mihályt, aki az üldözés elől kénytelen volt annak idején a marosszéki Hagymásbodonról elszökni, ne háborgassa. Nagy Demeter ugyanis a hagymásbodon szabad székel Daniel Mihályt erőszakkal akarta jobbágyává tenni, és két ökrét is elvette. (Marosvásárhelyi Állami Levéltár. Marosvásárhely város levéltára. Politikai iratok 159. sz.) Két évre rá a hagymásbodon veres darabontok képviselőjében Nagy András a marosvásárhelyi Köteles István, Veres Márton és Szalay György előtt felszólítja Nagy Demetert, hogy Daniel Mihályt szabadítsa fel a jobbágyi állapotból. Miután a veres darabontok kifizették a 32

forint adósságot, Daniel Mihály felszabadult és a szabad székely darabontok közé visszaállt. (Uo. 167. sz.) A fejedelem 1625. április 20-án Fogarason kelt leveléből megtudjuk, hogy a maroszséki Szovátán lakó Sebe Mihály s „az atyja is veres drabantok lévén, hadakban szolgáltanak az országnak”, de Gáspár János főhoppmester és Maroszsék kapitánya Sebe Mihály mostohaapját „erőszak alatt jobbággyá tévén, őtet is az praetextus alatt háborgatván jobbággyává akarván tenni, noha sem édesapja, sem pedig ő maga nem kötötte magát néki jobbággyul, és az commissariusok előtt is megbizonyosodván, hogy veres drabant, igazságát megismervén, levelet adának neki és az veres drabantok közé írták, de mégis nem szűnvn meg mostan is jobbágyságra háborgatni.” (Uo. 168/b.)

Az udvarhelyszéki bíraskodási jegyzőkönyvekben is gyakran találkozunk szabad székelyek jobbággyosodásával vagy erőszakos jobbággyosításával. Ezek közül is idézünk néhányat. Egy 1622-ben Székelyudvarhelyen folytatott perben a felperes előadja, hogy „mikor az elmúlt 1620. esztendőben hadban indultunk volna az moldovaj Gaspar vajdanak (= Gaspar Grațiani moldvai vajda 1619. február 9. és 1620. szeptember 10. között, amikor a moldvai bojárok megölték) indulasi mia, ennekem kezdé zolni az Inctus (= alperes) kerni engemet oltalmaznam megh az hadtul, mert igen egiedül vagion, mas az, hogy lattia, hogy az feő vram is giölöllnek, inkább nekem fizetne, ha fel vennem oltalmat. Minthogy penig Vrunktol eo felsegetől arra szabadsagunk vagion, vele megh alkuvan minden hora három-három forint leön.” A felperes követelte, hogy az alperes fizesse meg neki az oltalom fejében a hét hónapra szóló összeget, hiszen még az 1620. évi hadrakelésből is kimentette, noha a vicekapitány a vásárhelyi mustrán miatta pirongatta. (Kolozsvári Állami Levéltár. Udvarhelyszék. Protocollumok az 1622. évre. 116. lap.) Ugyancsak 1622-ben idézte perbe az udvarhelyszéki szentpáli Kornis Ferenc széki királybíró vargyasi Máté Istvánt és Györgyöt, kikről azt állította, hogy „iobbagiomma tartuan eökeöt, azt kevanom tarczak a iobbagisaghoz magokat. Jobbagisagok illien: az en atiamnak, szentpali Vduarheli szeki nemzetes vitezleő Kornis Farkas vramnak, atiamnak volt iobbagia az attiók, vargiasi vdwarheliszeki Mate Peter. Az Inctusok annak leuen sucesori, iobbagiomnak tartom s szolgaltatiokat keuenom iuxta articulos regni (= az ország törvénye szerint).” Ugyancsak Kornis Ferenc királybíró idézte törvény elé az almási Kovács András és Imre lőfőket, valamint Kovács Antal gyalogpuskást, azt állítván, hogy ezeknek apja „nehai Kowacz Leörincz az atiamnak..., Kornis Farkas vramnak volt iobbagia, kinek successioian mar ennekem eos iobbagim az Inctusok, szolgaltatiokat, iobbagisagokat keuanom”. Az alperesek azon oknál fogva, hogy apjuk „donatioval volt az Actor (= felperes) attianak iobbagia, de abbol is a zabadsagh kivette, sem az előt, sem annak utánna, sem atiank, sem mj jobagy az Actor attianak, sem maganak az Actornak nem voltunk”. Jogtalannak tartják Kornis Ferenc követelését, annál is inkább, mivel Kovács András és Imre „meg is nemesítettük magunkat”. Különben is – állítják az utóbbiak –, a nemsítési levél kihirdetésén senki ellent nem mondott. „Per hoc (= következképpen) zabadulast varunk.” Az ítélet szerint is Kovács Lőrinc fiai „az zabadsag által megh zabadulnak az iobbagisagbol”. (Uo. 124. lap.) 1624-ben Birtalan András veres darabont az udvarhelyszéki Bikafalváról törvényszék elé idézte miklósfalvi Bögözi Andrást, mert örökségét erőszakkal elfoglalta. A felperes örökségét követeli „propositiom szerint, mint hogy az commissariusok immar engemet is az Vrunk eő felsege szazlaia ala assignaltak (= írtak fel), arrol kell ennekem is szolgalmom az attiamtol maratt hazrul, eöreöksegről, mert ennekem az kuül nincz sehult semmi eöreöksegem.” (Uo. 1624. 41. lap.) Ugyancsak 1624-ben a Pókán, Torda vármegyében lakó Pókai Miklósné, Benedekfi Kata „nemes zemelj” perbe hívta az udvarhelyszéki Kadicsfalván lakó Kovács György veres darabontot, és követelte a széktől, hogy adja kezére, mert – mint mondta – „minekünk jobág es tiztartosagbelj zolgank leuen, ennek eleötte zolgalt, most immar nem akar zolgálni”. A per

Bethlen nem adta fel a harcot a székelyföldi nemesekkel. Már az 1616. év ősztén tartott segesvári országgyűlésen törvénybe foglaltatta a székely jobbágyság megadóztatását. A határozatok értelmében „valamennyi jobbágyság, (vagy) lófő, drabant és szabad székelyből lött jobbággyá köztök, az vármegyék módja szerént minden jobbággyról száztiz pénzt megadják, de csak az portára való szükségre, azoknak pedig felszámlálására bocsássá ő nagysága bizonyos meghitt emberit, kik az székelységnek állapotját tudják.”¹⁴ Mind a székelyföldi jobbágyság megadóztatása, mind pedig az e célból elrendelt összeírás Bethlen székely politikájának új vetületét jelezte. Azt az újítást, amely 1620 nyarától sarkalatos pontja lett a székely kérdés rendezésének, és amelyet az 1622. évi beszercei országgyűlés törvénybe is iktatott.

1618 ősztén, a kolozsvári országgyűlésen a fejedelem újabb kísérletet tett a székely jobbágyság összeírására és megadóztatására. Noha közöttük és „az székelységről való követek és regálisokkal hívott személyek” között egyezség jött létre, azt most sem iktatták törvénybe. Bethlen szerint a székely nemes küldöttek megígérték, hogy a portai adó fejében „minden ekétől egy forintot, fél ekétől 120 pénzt, marhátlan embertől 20 pénzt adnak”. Úgy döntöttek „formalibus verbis” (= szóban), hogy a nevezett adót megadják a „jószágos fő és jószágtalan egyházi (= egy házzal bíró) nemes emberek, lófejek, veres darabantok, szabad székelyek, és eleitől fogva zászlók alól csinált s elfoglalt jobbágyság”. Az adó behajtására a fejedelem „bizonyos commissariussit kibocsássá, kik által az ekeszámot connumrálják (= számba vegyék), minden 4 ökröt egy ekére tudván, 2 ökröt fél ekére; valamennyi eke barma találtatik akárkinek is a limitatio szerént tartozzék minden ekétől az egy forintot megfizetni; az commissariusok mellett legyenek jelen a tisztek is”.¹⁵ Mint látjuk, ez alkalommal már a nemesség megadóztatására is sor került.

A székelyföldi nemesség most sem állta szavát, ígéretét nem tartotta be. Bethlen székely politikája megint megbukott a nemesség konok ellenállásán. Az 1619 ősztén indított hadjárathoz nem vehette igénybe a székelyek teljes hadi erejét, az adófizetés megtagadása pedig a fejedelmi kincstár bevételeit mérsékelte.

A szövetséges cseh-morva hadak fehérhegyi veresége után Bethlen szorongatott helyzetbe került. A magára maradt fejedelemtől egymás után pártoltak el a felső-magyarországi urak is. Hadainak utánpótlásában és a zsold fizetésében csaknem kizárólag erdélyi erőforrásaira építhetett. A beszercebányai

folyamán az alperes Kovács György azt válaszolta, hogy ő nem szegődte el magát örökös szolgálatra, s a közös megegyezés alapján „migh akarom zolgálni csiak adigh zolgaliám”. (Uo. 1624. 48. lap.)

¹⁴ EOE. VII. 388.

¹⁵ TTár. 1908. 234–235.

királyválasztó országgyűlés amúgy is feszült légkörében mindez sok gondot okozott. Bethlen most sem hátrált meg. A „teher alatt nő a pálma” jelszavát ő nem csupán mint vallási meggyőződést tette magáévá, hanem egész politikai életútján követte is. Diplomáciája, leleményessége, elszántsága, vasakarata, kitartása, s ha kell, kardja akkor csillogott legjobban, amikor a legreménytelenebb helyzetekből kellett a kiutat megtalálnia. Még akkor is távlatokban gondolkozott, amikor sürgős napi teendői s gondjai minden idejét és erejét igénybe vették. Így volt ez 1620 nyarán is, amikor öccsétől, Bethlen István kormányzótól kemény hangú levélben kérte számon a kincstári bevételek megcsappanását. „Bizony uram – írta a fejedelem – sokat csudálkozom azon, hogy nekem mostan semmi jövedelmem Erdélben nincsen; mikor én ott benn laktam, ha csak így jött volna a proventus (= bevétel) kezemhez, nem tudom, hova kellett volna lennem; félnek vala akkor én tőlem az tisztartók, az kamaraispánok; nemcsak posztót, hanem pénzt is hoznak vala esztendő által ugyan szépen, az harminczadok az szerént, de mostan csak az adóra támaszkodnak, a mint látom, sem aknák, sem bányák, sem harminczadok jövedelmét nem látom az exactorok consignatiojában (= számvetők elszámolásában). Hogy pedig csak marhán adnák el a sót, az lehetetlen dolog. Im erővel tesznek kegyetlenné a tisztartók, de ha mind ebben mennek elő, Isten ne segítjen, ha szakmánt nem hányatok mindenekben, valamennyi kamaraispánom, harminczadosom, udvarbíráim vagyon, mert látom, hogy senkitől nem félnek, szabadon lopnak távollétemben.”³⁶

Nagy szüksége lévén mind pénzre, mind hadra, Bethlen a többi között, részletesen kitért a székelység hadkötelezettségére és adózására. „Az székelység micsoda subterfugiumokat (= alattomoságokat) keressen az közönséges tereh viselésben, jól látom, kin bosszúsággal csudálkozom édes öcsém uram.”³⁷ Mivel a hadviselésre kötelezett székelyek (lófők és gyalogpuskások) nagy számban voltak jelen hadában, Bethlen a székelyföldi nemesek azon fondorlatai ellen lépett fel keményen, hogy jobbágyaikat a közterhek viselése alól kivonják. A földesúri tulajdon területén lakó székelyföldi jobbágy sem katonáskodni, sem adót fizetni nem volt köteles, és Bethlen világosan látta, hogy mindaddig, míg ezt a fejedelemség emberi és anyagi erőforrásaira nézve káros gyakorlatot fel nem számolja, a székely kérdést nyugvópontra nem viheti. Eből a rendszerből adódott, hogy – mint már említettük – a szabad székelyek a hadrakelés meghirdetésekor tömegesen kötötték magukat jobbággyá, s ezzel mentesültek a táborozás és hadviselés köteleességétől. A székelyföldi nemesek ezzel nemcsak birtokaikat gyarapították, hanem jobbágyaik számát is növelték. Nem került el Bethlen figyelmét a nemesek érdekeit, de a kincstár kárát

³⁶ Uo. 232.

³⁷ Uo. 230.

szolgáló helyzet visszássága. Szerinte nemcsak hamis „persvasokkal (= hamis tanácsokkal) hitetik el” a jobbágyságra szegődő szabad székellyel, hogy „hadban nem kelletik menni, sem terhet nem supportál (= visel) és így ha egy hétben egy vagy két napot végez az urának való szolgálatja felől, könnyen maradhat meg”.

Nyilván a hadjáratban mellette résztvevő lófők és gyalogpuskások panaszára lépett fel oly határozottan a fejedelem az otthonmaradtak ellen, amikor azt hangsúlyozta, hogy „semmi sem lehetett nagyobb hamisság annál, mint(hogy) az jobbágyság közöttök minden tereh viseléstől immunis (= mentes) legyen, holott azok is az földek sorját, a kin laknak, egyenlőképpen veszik, nem kíván jót az nemesség magának, s nagy hamissággal, mert elkeseredik és neki búsul az szolgáló nép közöttük s egyszer mind le arabolják (= lekaszabolják) üket, mert lehetetlen dolog, hogy minden terhet ezek supportálhassanak”.³⁸ Bethlen nem titkolja, hogy mindenekfölött a nemességre neheztel, mert a „közönséges megmaradásra rendelt költség” viselése alól, „nagy gyalázatos absurdumokat” (képtelenségeket) keresve, kivonja magát. Levele fenyegető hangnembe csap át. „Meglássák azért az nemes uraim, mit cselekednek, mert ha élek és bemegetek egy gyűlésre, meglátják, hogy kiveszem és felmentem az szegény lófőséget és darabantságot az sokféle iga alól, s az jobbágyságot vetem az ország consensusából (= egyetértésével) az adózás alá, mert az az igazság csak heába, az elől el nem mehetnek.”³⁹ Bethlen szerint megvan annak a módja, miként lehet a székelyek között a pontos összeírást elvégezni. Ha megbízottjait a székekbe beengedik, azok minden faluban „négy-négy, avagy hat-hat személyt, 2 lófőt, 2 darabantot, 2 jobbágyot” maguk elé rendelnek, és „székelyice” a három rend képviselői mindent kiadnak, semmit el nem titkolhatnak. A lófők és darabontok képviselői mindent feladnak a jobbágyokról, mert ezzel saját terheiken könnyítenek, viszont a jobbágyok részletesen előszámálják a lófők és darabontok adózás alá eső marhaállományát.

1620 nyarán, amikor a hadjárat távol tartotta az országtól, akaratát nem vihetette át. Tudta, hogy a székely nemesek és tisztségviselők sem az ígért adót be nem fizetik, sem jobbágyaik megadóztatását el nem végzik. Arra is számított, hogy biztosait sem engedik be a székekbe. A belső feszültségek elkerülése végett arra figyelmeztette a kormányzót, hogy távollétében erőszakhoz ne folyamodjon, „hadd csinálják a jobbágyok (a nemesek), legyen oly idő, úgy kikeresik közülök az ország szolgálait és restituálják (= visszaállítják) az zászlók alá”.

Maradt tehát ekkor még minden a régiben. Bethlen István sem a székely nemeseket, sem az országgyűlés többi rendjeit nem tudta rávenni a fejedelmi javaslatok foganasítására. Tovább csökkent az ország hadában résztvevő, had-

³⁸ Uo. 230-231.

³⁹ Uo. 235.

viselésre kötelezett szabad székely rendek és rétegek száma, s velük együtt az adózóké is. A hadviselés súlyos terheit magukról lerázni óhajtó szabad széke-lyek mind nagyobb számban szegődtek jobbággyá. A jobbágy-csinálás újra min-
dennapi jelenség lett a Székelyföldön, s a csaknem 400 település lakosságának már a fele, Bethlen becslése szerint mintegy tízezer család jutott a harmincéves háború első hadjáratából való hazatérésének idejére jobbágysorba.

A nikolsburgi béke feltételeivel elégedetlen fejedelem újabb háborúra ké-
szült, s ehhez minden erőforrást, közöttük a székelyek hadi erejét is, maradék-
talanul kellett mozgósítani. A székely kérdés még mindig függőben volt. Ren-
dezésére Bethlen a Habsburg-ellenes első és második hadjárata közötti haza-
tértét használta fel. 1622. október 8-án terjesztette javaslatait a szeptember
29-én megnyílt országgyűlés elé. A fejedelmi „propositio” lényegét a székely-
földi jobbágyság ügye alkotta. Szerinte ez volt az egész székely kérdés méreg-
foga, s ezért még a vele szoros kapcsolatban álló gondokat is mellőzte javasla-
tában. Nem nézhette közömbösen – úgymond – „az székely híveink között va-
ló nagy abususkoknak (= visszaéléseknek) is némely részeit”, melyekből min-
den igazságtalanság és fogyatkozás származott. „Illetlennek, sőt az igazsággal
ellenkezőnek” látta, hogy „az egész székelységen való jobbágyság in genere (kik
számmal az tíezret is meg fogják haladni), noha ez országban laknak ők is és
minden hasznát úgy veszik”, mint akármelyik erdélyi rend vagy nemzet,
„mindazáltal sem adót, sem dézsmát nem adnak, hadban nem mennek; akár-
mi szedés, vevés legyen az székelységen, az jobbágyság semmit affélében sem
áll, hanem egyszóval minden terhet csak az kevés lófő és veres drabant szabad
székely supportál (= visel), hadban azok mennek, ha mit az ország szükségére,
vagy egyébre magok között felvetnek, azok fizetik, melyből ilyen kára és nagy
fogyatkozása vagyon az országnak, hogy az zászlók alól nagy része a székely-
ségnek magát jobbágyságra kötötte”.⁴⁰

A hosszú hadjáratok nemcsak hónapokra, hanem éveken át elvonták a férfi
munkaerő javát a létfenntartó gazdálkodástól, s bár a hadakozó székely lovas
vagy gyalogos havi zsoldot kapott, az annyira csekély volt, hogy belőle csupán
a saját létfenntartását fedezhette, az otthon maradt családnak vajmi csekély ju-
tott. Ezenkívül a lófők és veres darabontok rendje még a hadjárat idején sem
mentesült a portai adó fizetésétől. A katonáskodó szabad székelyek nap mint
nap tapasztalták, hogy „sokkal könnyebb és jobb állapotja vagyon az jobbágy-
nak közöttök hadakozásnak idején, hogysem az szabados embernek, mivel
azok közül senkit semmi közönséges szükségre nem erőltetnek, hanem az
urának avagy inkább társának többire egy hétben ha egy vagy két dolgozót bo-
csát, azzal minden egyéb szolgálattól, fizetéstől megmarad; ez az oka, hogy az

⁴⁰ EOE. VIII. 104–105.

záslók üresek és csak szegény Bocskai fejedelem idejétől fogva is közel hat-ezer székely lőtt jobbággyá”.⁴¹

A visszaélés – Bethlen szavaival élve az abusus – az ország kárára „és az igazságnak is ellene legyen, akárki megítélheti”. A fejedelem megemlíti, hogy „ennek előtte két vagy harmadfél esztendővel”, tehát 1620 nyarán kísérletet tett a jobbágyságra szegődött szabad székelyek megadóztatására, de minden ígéret ellenére „azt is sokféle mesteséges circumscriptiókkal (= rávévésekkel), ki ő kegyelmekhez nem illett volna”, még a portai adóhoz való hozzájárulást is megkerülték. A kérdést „azolta csak in suspenso (= függőben) tartottuk”, mert látta, hogy „minden terhet csak az hadakozó nép nyakába akarnak vetni”. Ennek kapcsán nőtt az elégedetlenség, s újabb feszültség kapott erőre a Székelyföldön egyfelől a katonáskodó és adót fizető lófők és veres darabontok, másfelől a nemesek és a nekik jobbággyá szegődött székelyek között. A helyzetet „nem acceptáltuk” (= fogadtuk el) – írta a fejedelem –, és értvén „az székely híveink között való nagy difficultásokat (= nehézségeket), minékünk az tetszik, hogy ők is kövessék az igazságot és ha immár az hadakozó népnek nagy része közöttük jobbágyságra adta magát (kinek az szabadságot azért adták ő kegyelmek országul, hogy az szükségnek idején velünk együtt fegyverekkel szolgáljanak hazánknak), mind azok és in genere mindenféle jobbágyok rótaszanak kapuszámra ő közöttök is, kik ha esztendőben országunk régi szokása szerint adóban nem contribuálnak is ottan csak a porta adójának felvetésekor kapuszámról fizessenek ők is, mint a két nemzetben lévő szegény község..., ki ellen soha jó lelkiismerettel senki közülök nem szólhat, mert ez békekességben való csendes nyugodalom nékiek is oly jó és hasznos, mint minékünk”.

A javaslat tehát a portaszám szerinti adó bevezetését irányozta elő a székelyföldi jobbágyság esetében is, ami az egyik leglényegesebb lépés lett volna a vármegei és székelységi jobbágyság közötti különbség eltörlésében. Valójában erre törekedett a fejedelem, vagy inkább csak a székelyföldi nemesség megzabolázására, a szabad székelyek jobbágyosításának megállítására? A javaslat következő része inkább ez utolsó törekvést sejteti. Bethlen ugyanis azt is kikötötte javaslatában, hogy a nemesek mentsék fel a jobbágyság alól azokat, akik kölcsön vett pénzért szegődtek el hozzájuk, ha a kölcsön vett összeget kifizetik. A lófő és a nemes – a fejedelmi javaslat szerint – köteles az ilyentől a visszaadott kölcsönt elfogadni és őt a jobbágyi állapotból felszabadítani. A fejedelmi propozíció mindkét vetületének vizsgálata abban a szoros összefüggésben, amelyben azt Bethlen elgondolta, minden kétséget kizáróan elárulja az igazi szándékot: a jobbágysorba jutott szabad székelyek visszaszerzését az ország hadába. Bethlen ezt elég világosan papírra is vetette az országgyűlésnek tett előterjesztésében, amikor leszögezte, hogy ez a „két dolog, ha eligazodik az igazság szerint, ez két jó jó ki belőle, hogy ennek

⁴¹ Uo. 105.

utánna nem oly könnyen adja magát az rossza is jobbágyságra (mert az olyanokat méltán rossznak mondhatjuk, kik az hazájának való szolgálat előtt magok szabad-ságát ultro [= önként] leteszik és jobbágyokká lesznek örömetben), látván, hogy az jobbágyságban sem élhet szintén oly könnyen, mint ők elgondolták volt és így megszorodik az szolgáló rend közöttök. Másik jó ez lehet, hogy mégis valami kevéssel segédhetik ő kegyelmeket az porta adójának megfizetésében.”⁴²

Bethlen valójában a szabad székelyek önkéntes elszegődésének a folyamata-t akarta előterjesztésével megfékezni, rávenni a hadviselésre kötelezett szé-kelyeket, hogy tartsanak ki szabadságuk mellett. Ehhez viszont helyzetük meg-szilárdítására volt szükség nemcsak a nemességgel, hanem a jobbágysággal szemben is. Persze, Bethlen azt sem tagadta, hogy a székelyföldi jobbágyság megadóztatása növeli a kincstári bevételt. Utóbbi már csak annál fogva sem lehetett az intézkedés fő célja, mert az a néhány ezer forint, amit a fejedelmi kincstár ezzel nyert volna a húszas évek elején, szinte elenyésző volt az össz-bevétel viszonylatában.

A fejedelmi előterjesztésre a beszercei országgyűlés (a székelyföldi jobbágy-ság megadóztatása céljából) elrendelte az összeírást. Az országgyűlési határozat-ok 13. pontja, amely e kérdéssel foglalkozik, még azért is roppant jelentőségű, mert pontosan meghatározta az *ősjobbágy* sok vitára és ellentétre alkalmat adó fogalmát. Ez a fontos cikkely így hangzik: „Mivel hogy pedig az székely uraink atyáinkfiai is közöttök való jobbágyságnak connumeratióját ez országnak közön-séges javára nézve az portai adónak contributiójára megígérték, hogy ez közöttök való egynyíhány rendbeli jobbágyoknak discretiója egyszer pro rato et firmo dicidáltassék (= különválasztása egyszer s mindenkorra eldöntessék) és kiket connumeráljanak közzülök, és micsoda rendbéli jobbágyokat rójjanak meg, világosan constáljon, akarván subleválni (= megsegíteni) ebben az tereh vi-selésben ő kegyelmek is a két nemzetet, végeztük azért országul, hogy az köztök való ős jobbágyok és egyéb rendbéliek megválasztassanak, melyből hogy valami confuzio (= félreértés) ne legyen, az kik közöttök jobbágyoknak ítéltetnek, azok légyenek, az kik Mihály vajda bėjöve tele előtt ős jobbágnak tartattanak, azok-nak hivattattanak. Az kik pediglen avagy Mihály vajda bėjöve tele előtt ős job-bágnak nem tartattanak, avagy Mihály vajda bėjöve tele után számláltattanak az ős jobbágyok közzé, azok ős jobbágyoknak most is ne tartassanak ez connumeratióban, hanem mind az feje kötött és mind azokon kívül is in genere mendenféle egyéb jobbágyok connumeráltassanak és kapu számra rótassanak. Az kik pedig Mihály vajda bėjöve tele előtt ős jobbágyoknak tartattanak, azok mostan is azon ős jobbágyságban maradjanak, és ne is connumeráltassanak az sellérekkel együtt. De selléreknek is csak azok tartassanak, az kiket az nemes

⁴² Uo. 106.

ember az maga saját nemes ülésére szállított és telepített, kiknek connumerálások az vármegye connumeratiója szerint légyen.”⁴³

Az országgyűlés után Bethlen kemény kézzel látott hozzá a határozat végrehajtásához. Noha a biztosok által elvégzett connumeratio vagy összeírás nem maradt ránk, a fejedelmi commissariusok tevékenységéről gyakran vannak a források, velük többször találkozunk a peres ügyek kapcsán végzett tanúkihallgatásokban. Attól, hogy ők kit milyen rendbe soroltak és vettek fel, nagyon sok függött. Az országgyűlési határozat szellemében külön tartották számon az ősjobbágyokat és a nemesek szegődött szolgálait. Ezek mentesek voltak az adófizetéstől. Minden figyelmük a többi rendű és rangú jobágyrétegekre összpontosult. Ezeket tüzetesen fel kellett kutatniuk és a megadóztatás céljából jegyzékbe felvenniük. A későbbiek folyamán az általuk elkészített összeírás mérvadó és perdöntő lett egyik vagy másik székely család jogi helyzetének megítélésében, annak eldöntésében, hogy melyik rendhez tartozott. A commissariusok összeállította lajstrom törvényes alap volt arra, hogy történetesen a veres darabontok közé felvett személy a rendjének kijáró juszt követelje, és elnyerje a faluközösség keretében. Bizonyítja ezt a következő eset. 1624-ben az udvarhelyszéki Ocfalván lakó Gáspár Jakab veres darabont törvénybe hívta Biró János falusbíró, és jussát követelte a nyílföldek felosztásánál, mert – mint előadta – a bírák előtt „az commissarius urak engemet is urunk eő felsége zamara zazlo ala assignaltak, more aliorum (= másokhoz hasonlóan), en annak előtte jobbagi állapotban voltam s nilam nem volt, most immar megh keuanom ugymint egy veres drabant az my illet mint en rendemet. Ennek előtte megh kertem volt s nem attak meg, s azért kellett citálnom az Inctusokat (= megidézni az alpereseket), mert en urunknak eő felsegenek szolgálok mint en rendemen ualo veres drabant, mostan is odafel voltam az eő felsege hadaban.”⁴⁴

Ugyancsak 1624-ben az udvarhelyszéki Bikafalván lakó Birtalan András perbe hívta Bögözi András miklósfalvi nemes, mert bikafalvi örökségét elfoglalta. „Propositom szerint – adja elő követelésének okát – mint hogy az commissariusok immar engemet is az Urunk eő felsege szazlaia ala assignaltak (= írtak), arról kel ennekem is szolgálnom, az atiamtul marat házrul, eöreöksegreől, mert ennekem az kívül nincz sohult semmi eöreöksegem.”⁴⁵ Az 1624. évi udvarhelyszéki peres ügyek jegyzőkönyveiben feljegyeztek olyan esetet is, amikor a széki kapitány „az commissarius urak hagiabul” foglalt le nyílföldet.⁴⁶ A kecseti Albert János és a szentmihályi Tarcsafalvi Albert közötti per fo-

⁴³ Uo. 114.

⁴⁴ Kolozsvári Állami Levéltár. Udvarhelyszék. Protocollumok az 1624. évre, 12. lap.

⁴⁵ Uo. 41. lap.

⁴⁶ Uo. 31. lap.

lyamán, amikor egy bizonyos Pak Dániel örökségéről folyt a vita, az egyik tanú ezeket vallotta: „Ennek eleötte valo üdeökbén az Pak Daniel szabad szekely volt, ugy vagion hogy hadnak suliossaga mia alatt volt egy ideig az Inctusnak keze ala, de az commissariusok circalasakor az hat ember vallasok által megh szabadult mind eöreökgesteöl.”⁴⁷

Volt rá eset, amikor a fejedelem maga is a commissariusok összeírását tartotta zsinórmértéknek a szabad székelyek rendjébe visszaállított székelyek panaszeit illetően. Így például 1625. április 20-án Fogarason kelt levelében a Szovátn lakó Sebe Mihály panaszára inti Marosszék tisztségviselőit, hogy oltalmazzák meg a panasztevőt Gáspár János széki kapitánnyal szemben, aki erőszakkal kötelezte őt jobbágyi szolgálatra. Teszi ezt azért is, mert „az commissariusok eleött is megh bizonyosodvan, hogy (Sebe Mihály) veres drabant, igassagat megh esmerven, levelet adanak neki es az veres drabantok keözze irak”. Bethlen Gábor szigorúan megparancsolta, hogy „az exponenst minden illegitimus impetitorok (= törvénytelen erőszakoskodók) ellen, de kivaltkeppen Gaspar Janos es tiztviselői ellen mind szemelieben, s mind penigh akarmi nevel nevezendeő iauaiban es marhaiban... megh oltalmazvan, haborgatni es megh karosodni ne adgia es ne engedgia, hanem zazlo ala irvan, az orszaggal együtt szüksegnek idein szolgaltassa hüsegtek”.⁴⁸ Ugyancsak a fejedelem parancsára Darvas János, Laczi Imre és Pottyó István bírák tettek jelentést a tanúkihallgatásról, egy bizonyos Részegh Péter állapotjáról. A kihallgatott 19 tanú közül többen azt vallották, hogy Részegh Pétert „veres drabantnak irak az commissarius urak”. A többi között „Kouaczi Matte nobilis, 70 éves” így vallott: „En nem tudom, hofi Rezegh Peter senkinek feie kötött jobagia let volna. Tudom azt is, hofi az commissarius uraknak mi adok szamba az embereket, akor veres drabantnak irata magat Rezegh Peter, maga is ezt monda Balas Benedek akkor, hofi veres drabantnak iriak.”⁴⁹

A fejedelmi biztosok összeírására hivatkoztak a székelykeresztúriak is, amikor a fejedelemtől a város részére kiváltságlevelet kértek. Kovács András és Boncza Mihály megkeresésére a Gyulafehérvári Káptalan azt írta 1627. augusztus 26-án keltezett válaszában, hogy felkutatta Izabella királynő és II. János választott király adományleveleit, melyekben ezek annak idején „az Székelységen az jobbágyokat és falukat el osztották; sohult nincsen, hogy ezt a Keresztúr városát valakinek eladták volna. Az commissarius urak is köztök kettőnél többet, melyek András Geréb jobbágyi voltak, adóra nem írtak.”⁵⁰ Következésképpen az adóra nem írt polgárok jobbágyok nem voltak.

⁴⁷ Uo. 53–54. lapok.

⁴⁸ Marosvásárhelyi Állami Levétár. Marosvásárhely város levéltára. Politikai iratok 168/b.

⁴⁹ Csíkszeredai Állami Levétár. Fond. 27. Csíkszék I. sz. mappa, 4. sz.

⁵⁰ SzOkl. IV. 230.

A fejedelmi biztosok hatalmában állott az 1614. évi megyesi országgyűlés után jobbággyá tett szabad székelyeket felszabadítani. Erről tanúskodik az 1623. január 24-én, Székelyudvarhelyen kelt levél, amikor az Udvarhelyszékre kiküldött biztosok, éspedig Kemény Boldizsár, Kassai István és Tholdalagi János a kányádi Tompa Pált, Ugron Pál jobbággyát felszabadították a jobbágyság alól azon a címen, hogy Ugron Pál a megyesi országgyűlés után tette jobbággyává. A biztosok döntésének értelmében a Kányádon lakó Tompa Pál „minden fizetés nélkül felszabadult”, azért, hogy „ennek utána a veres drabantok között szolgáljon fegyverrel, jó hadi szerszámmal”.⁵¹

Sok esetben maga a fejedelem avatkozott be a jobbággyá tett szabad székelyek rekuperálásába. Néha egy és ugyanazon személy esetét éveken keresztül vizsgálhatta, figyelemmel kísérte. Olykor a laksági területre jobbággyá szegődött székelyek visszaszerzését is ismételten szorgalmazta. De túl az egyedi eseteken, amelyek az akkori nagy jelentőségű társadalmi mobilitást különböző színekben tükrözik, ezek az adatok mintegy megelevenítik az egyének sorsán keresztül a falvak egész népességének mindennapi, ellentmondásoktól cseppet sem mentes életét.

A Bethlen-féle szabad székely rekuperálás kérdését a beszercei országgyűlés után átfogóbb méreteiben az 1627. évi összeírás alapján mérhetjük fel a legjobban. Igaz ugyan, hogy ez csupán Udvarhelyszék településeit foglalja magában, de összevetése az 1614. évi Bethlen-féle lustra adataival így is világos képet nyújt a fejedelem székely politikájának tagadhatatlan sikeréről, ha ezt a szabad székely katonaelem gyarapodásának szempontjából ítéljük meg. Márpedig – mint láttuk – e politikának éppen ebben állott a végső célja és egész rációja.

⁵¹ Uo. 232.

Az udvarhelyszéki társadalmi megoszlás 1614-ben és 1627-ben³²

Sorszám	Helységnev	Év	Nemes	Lófő	Gyalog-	Szaba-	Rekupe-	Összesen	Ősjobbágy
1.	Szentmárton	1614	-	23	8	3	-	34	8
		1627	4	19	17	-	6	42	21
2.	Abásfalva	1614	-	9	3	1	-	13	1
		1627	-	11	14	-	2	27	-
3.	Almás	1614	1	15	12	28	-	55	5
		1627	-	17	52	-	20	89	10
4.	Lövéte	1614	-	4	16	12	-	32	-
		1627	-	6	33	-	30	69	-
5.	Gyepes	1614	-	7	6	3	-	16	15
		1627	-	6	6	-	-	12	15
6.	Remete	1614	-	-	-	-	-	-	27
		1627	-	-	-	-	-	-	28
7.	Vargyas	1614	2	14	14	15	-	43	6
		1627	2	16	37	-	20	73	18
8.	Olasztelek	1614	-	8	3	3	-	14	-
		1627	-	10	9	-	11	30	2
9.	Bardocfalva	1614	1	-	3	2	-	5	-
		1627	-	-	8	-	1	9	6
10.	Füle	1614	1	15	7	7	-	29	6
		1627	-	18	11	-	11	40	5
11.	Hermány	1614	-	3	6	6	-	15	-
		1627	-	2	20	-	2	24	-
12.	Bibarcfalva	1614	1	8	4	4	-	16	5
		1627	1	9	9	-	2	20	9

³² Az 1627. évi összeírás eredetije és másolata: Kolozsvári Állami Levéltár. Udvarhelyszék. Székely Nemzeti Láda. 51. sz. A megfelelő rendhez sorolt özvegyeket is felvettük az összegező adatokba, ugyanis abból indultunk ki, hogy örökségük vagy a lófő, vagy a gyalogpuskások nyílföldjei közé tartozott. A lófők, régi és rekupeált gyalogok, illetve lófők összeírásának száma, és az összes szabad székelyek létszáma közötti különbség abból adódik, hogy egyes esetekben az összeírás, a sajátos helyzetet – Zetelaka, Kápolnásfalva, Szentegyházfalva – szem előtt tartva, nem sorolta fel külön a lófőket és külön a gyalogpuskásokat, csupán a családfők neveit adta meg. Érdekes vonása az 1627. évi összeírásnak az is, hogy minden jobbággyal rendelkező nemes és lófő neve után feljegyezte falvanként jobbággyaik nevét is. Ezeknek az adatoknak a feldolgozását, bár érdekesek és jellemzőek a székely társadalomra, helyszűke miatt és a témakört tekintve, jelen dolgozatunkban mellőztük. A szabad székelyekre vonatkozó adatok részletesebb feldolgozása is abból fakadt, hogy az összeírás ezekre a rétegekre összpontosult.

Sorszám	Helységnev	Év	Nemes	Lófő	Gyalog- gos	Szaba- dos	Konfis- kált	Összesen	Ősjobbággy
13.	Kisbacon	1614	-	2	6	3	-	11	1
		1627	-	4	9	-	7	20	1
14.	Telegdibacon	1614	1	-	6	8	-	14	-
		1627	1	26	-	-	8	32	8
15.	Szárdobos	1614	-	6	3	2	-	11	-
		1627	-	11	7	-	4	22	2
16.	Recsenyéd	1614	-	1	-	3	-	4	19
		1627	-	1	3	-	-	4	23
17.	Szentpál	1614	1	2	3	12	-	17	24
		1627	1	2	11	-	4	17	31
18.	Karácsony- falva	1614	-	4	9	5	-	18	23
		1627	-	6	20	-	2	28	20
19.	Oklánd	1614	-	8	-	9	-	17	7
		1627	-	7	2	-	10	19	8
20.	Homoród- újfalu	1614	-	1	3	-	-	4	11
		1627	-	-	6	-	-	6	17
21.	Szentpéter	1614	-	-	-	2	-	2	7
		1627	-	-	-	-	-	-	13
22.	Városfalva	1614	-	9	-	4	-	13	5
		1627	-	13	5	-	3	21	7
23.	Jánosfalva	1614	-	9	7	5	-	21	7
		1627	-	9	15	-	1	25	12
24.	Homoród- keményfalva	1614	-	-	-	-	-	-	19
		1627	-	-	-	-	-	-	19
25.	Szentegyhá- zasfalva	1614	-	3	6	32	-	41	-
		1627	-	-	-	-	-	55	-
26.	Kápolnásfalv	1614	-	3	4	34	-	41	-
		1627	-	-	-	-	-	51	-
27.	Kénos	1614	-	5	2	7	-	14	1
		1627	1	6	14	-	2	22	11
28.	Bágy	1614	-	15	14	2	-	31	-
		1627	-	20	16	-	-	36	-
29.	Lókod	1614	-	11	2	3	-	16	-
		1627	-	10	4	-	3	17	2
30.	Patakfalva	1614	-	3	5	2	-	10	6
		1627	1	2	7	-	11	20	5
31.	Sándorfalva	1614	-	1	3	1	-	5	-
		1627	-	1	3	-	-	4	1

Sor-szám	Helységnevé	Év	Nemes	Lófő	Gyalogos	Szabados	Konfiskált	Összesen	Ősjobbágy
32.	Árvátfalva	1614	-	2	-	1	-	3	-
		1627	-	2	2	-	5	9	-
33.	Telekfalva	1614	-	10	12	8	-	30	-
		1627	-	11	14	-	16	41	-
34.	Ábránfalva	1614	1	1	-	-	-	1	-
		1627	2	-	-	-	-	-	9
35.	Szentlászló	1614	-	3	2	-	-	5	9
		1627	-	1	4	-	-	5	10
36.	Dálya	1614	-	21	8	10	-	39	1
		1627	-	24	13	-	8	45	3
37.	Ége	1614	-	4	2	8	-	14	4
		1627	-	5	7	-	4	16	4
38.	Jásfalva	1614	-	1	-	1	-	2	1
		1627	-	-	-	-	7	7	3
39.	Kányád	1614	-	-	2	7	-	9	4
		1627	-	-	2	-	9	11	5
40.	Derzs	1614	1	14	8	20	-	42	25
		1627	3	14	19	-	13	46	27
41.	Muzsna	1614	-	3	-	29	-	32	21
		1627	-	3	24	-	9	36	23
42.	Mátisfalva	1614	-	-	2	4	-	6	4
		1627	-	1	4	-	1	6	2
43.	Agyagfalva	1614	-	13	10	13	-	36	2
		1627	-	15	25	-	3	43	7
44.	Décsfalva	1614	1	1	-	1	1	3	2
		1627	1	1	2	-	-	3	5
45.	Magyaros	1614	-	2	2	2	-	6	-
		1627	-	2	5	-	1	8	3
46.	Bögöz	1614	1	16	8	13	-	37	-
		1627	1	14	24	3	-	44	3
47.	Miklósfalva	1614	1	2	1	2	-	5	12
		1627	1	2	3	-	2	7	12
48.	Ocfalva	1614	1	1	-	5	-	6	1
		1627	1	2	-	-	7	9	4
49.	Felsőbodogasszonyfalva	1614	1	9	2	4	-	15	5
		1627	1	11	4	-	2	17	12
50.	Cibrefalva	1614	-	2	-	-	-	2	-
		1627	-	-	-	-	-	-	-

Sor-szám	Helységnevé	Év	Nemes	Lófő	Gyalogos	Szabados	Konfiskált	Összesen	Ősjobbág
51.	Bikafalva	1614	-	5	1	9	-	15	-
		1627	-	4	13	-	6	23	4
52.	Bethlenfalva	1614	2	10	6	13	-	29	-
		1627	3	10	17	-	-	27	15
53.	Fenyéd	1614	1	3	7	10	-	20	5
		1627	-	4	6	-	11	21	11
54.	Máréfalva	1614	-	5	23	6	-	34	-
		1627	-	6	28	-	17	51	-
55.	Küküllőke-ményfalva	1614	-	5	6	9	-	20	-
		1627	-	11	12	-	-	24	6
56.	Zetelaka	1614	-	38	5	30	1	73	-
		1627	-	27	41	-	-	68	-
57.	Oroszhegy	1614	-	14	5	34	-	53	-
		1627	-	19	50	-	7	76	5
58.	Szentkirály	1614	-	14	5	7	-	26	5
		1627	-	15	12	-	5	32	3
59.	Fancsal	1614	-	9	-	3	-	12	-
		1627	-	13	3	-	-	16	-
60.	Ülke	1614	-	8	-	11	-	19	-
		1627	-	10	22	-	3	35	-
61.	Szenttamás	1614	-	3	4	-	-	7	-
		1627	-	4	7	-	-	11	1
62.	Tibód	1614	-	1	4	1	-	6	4
		1627	1	-	3	-	2	5	1
63.	Kadicsfalva	1614	1	7	-	8	-	15	-
		1627	2	7	7	-	2	16	5
64.	Szombatfalva	1614	-	11	4	3	-	18	-
		1627	2	10	13	-	-	23	6
65.	Lengyel-falva	1614	-	18	9	4	-	31	-
		1627	3	17	11	-	-	28	4
66.	Bogárfalva	1614	1	6	2	5	-	13	-
		1627	1	9	4	-	2	15	-
67.	Szentlélek	1614	-	8	10	9	-	27	-
		1627	-	13	25	-	-	38	-
68.	Farkaslaka	1614	-	14	11	23	-	48	2
		1624	-	17	32	-	3	52	4
69.	Pálfalva	1614	-	11	3	4	-	18	-
		1627	-	12	6	-	2	20	2

Sor-szám	Helységnevé	Év	Nemes	Lófő	Gyalogos	Szabados	Kon-fiskált	Összesen	Ősjobbágy
70.	Váralja	1614	-	17	-	6	-	23	-
		1627	-	23	4	-	-	27	4
71.	Malomfalva	1614	-	19	7	9	-	35	-
		1627	1	21	21	-	1	43	9
72.	Szentmihály Demeterfalva	1614	1	11	3	5	-	19	6
		1627	2	11	6	-	2	19	19
73.	Bencéd	1614	-	8	-	2	-	10	6
		1627	-	8	1	-	-	9	9
74.	Tarcsafalva	1614	-	12	-	-	-	12	-
		1627	2	11	-	-	-	11	10
75.	Tordátfalva	1614	1	9	3	2	-	14	-
		1627	1	11	4	-	2	17	4
76.	Korond	1614	-	15	-	3	-	18	1
		1627	2	14	4	-	-	18	2
77.	Sófalva	1614	-	22	-	1	-	23	7
		1627	1	23	-	-	6	29	10
78.	Parajd	1614	-	6	-	4	-	10	1
		1627	-	5	-	4	-	9	1
79.	Énlaka	1614	1	20	7	14	-	41	-
		1627	1	25	17	-	3	45	3
80.	Martonos	1614	1	17	15	-	-	32	-
		1627	1	23	14	-	6	43	6
81.	Atyha	1614	-	10	1	4	-	15	-
		1627	-	-	-	-	-	-	-
82.	Siklód	1614	-	12	5	6	-	23	-
		1627	-	15	11	-	56	82	3
83.	Szolokma	1614	1	-	2	6	-	8	2
		1627	1	1	7	-	7	15	1
84.	Küsmöd	1614	-	13	8	12	-	33	-
		1627	-	13	19	-	7	39	9
85.	Etéd	1614	-	19	33	16	-	68	-
		1627	-	20	66	-	3	89	11
86.	Farcád	1614	-	16	16	1	-	33	1
		1627	-	24	19	-	-	43	5
87.	Sükő	1614	1	10	-	7	-	17	-
		1627	1	23	5	-	-	28	1
88.	Dobófalva	1614	2	9	13	12	-	34	1
		1627	2	9	14	-	7	30	3

Sorszám	Helységneve	Év	Nemes	Lófő	Gyalogos	Szabados	Konfiskált	Összesen	Ősjobbágys
89.	Vágás	1614	-	11	12	9	-	32	-
		1627	1	13	17	-	1	31	-
90.	Hodgya	1614	4	8	5	7	-	20	5
		1627	3	13	11	-	-	24	3
91.	Béta	1614	-	4	3	1	-	8	2
		1627	-	4	5	-	-	9	1
92.	Kecset	1614	2	2	1	6	-	9	15
		1627	1	5	5	-	5	15	20
93.	Kisfalud	1614	-	1	-	-	-	1	8
		1627	1	1	-	-	-	1	9
94.	Csehétfalva	1614	-	15	7	10	-	32	-
		1627	-	16	16	-	2	34	1
95.	Medesér	1614	1	18	1	-	-	19	-
		1627	1	17	1	-	-	18	8
96.	Kobátfalva	1614	-	14	1	5	-	20	1
		1627	2	14	2	-	-	16	-
97.	Kadács	1614	1	13	1	2	-	16	2
		1627	1	15	5	-	3	23	11
98.	Nagykede	1614	1	3	-	2	-	5	-
		1627	-	6	1	-	-	7	-
99.	Kiskede	1614	-	8	-	1	-	9	-
		1627	1	6	1	-	2	9	-
100.	Szentmiklós	1614	-	3	1	1	-	5	-
		1627	-	3	5	-	3	11	1
101.	Siménfalva	1614	1	18	13	10	-	41	3
		1627	1	23	19	-	6	48	7
102.	Nagygalambfalva	1614	-	15	9	8	-	32	13
		1627	1	17	15	-	11	43	20
103.	Kisgalambfalva	1614	-	6	18	3	-	27	4
		1627	-	6	20	-	8	34	6
104.	Betfalva	1614	1	1	3	6	-	10	13
		1627	1	1	5	-	5	11	25
105.	Rugonfalva	1614	1	7	5	2	-	14	2
		1627	1	12	-	-	2	14	2
106.	Timafalva	1614	-	-	-	3	-	3	-
		1627	-	-	-	-	3	3	3
107.	Keresztúr város	1614	-	6	1	-	-	7	6
		1627	-	7	2	-	-	9	4

Sor- szám	Helységnevé	Év	Nemes	Lófő	Gyalo- gos	Szaba- dos	Kon- fiskált	Összesen	Ősjobbágy
108.	Keresztúr- falva	1614	1	7	12	5	-	24	-
		1627	5	5	12	-	30	47	3
109.	Fiátfalva	1614	1	4	5	8	-	17	34
		1627	1	3	8	-	4	15	27
110.	Alsóboldogasz- szonyfalva	1614	-	5	2	3	-	10	-
		1627	2	2	1	-	7	10	15
111.	Újszékely	1614	1	9	15	2	-	26	2
		1627	1	11	18	-	6	35	9
112.	Csekefalva	1614	-	3	10	4	-	17	6
		1627	-	3	12	-	4	19	5
113.	Gagy	1614	1	17	-	1	-	18	-
		1627	2	17	-	-	2	19	16
114.	András- falva	1614	-	5	-	-	-	5	-
		1627	-	6	-	-	-	6	4
115.	Szent- ábrahám	1614	-	8	4	-	-	12	5
		1627	1	12	4	-	-	16	11
116.	Kőrispatak	1614	-	10	15	18	-	43	3
		1627	-	11	29	-	8	48	6
117.	Bözöd- újfalu	1614	-	14	10	18	-	42	8
		1627	-	18	27	-	17	62	9
118.	Bözöd	1614	-	7	14	23	-	44	7
		1627	-	4	27	-	20	51	5
119.	Szent- erzsébet	1614	1	4	20	8	-	32	27
		1627	2	5	21	-	6	32	25
120.	Nagy- solymos	1614	-	8	16	21	-	45	4
		1627	-	8	29	-	6	43	4
121.	Kis- solymos	1624	-	17	11	11	-	39	1
		1627	-	18	29	-	16	63	2
122.	Hidegkút	1614	-	-	-	-	-	-	4
		1627	„Mind jobbágy”						6
123.	Rava	1614	-	8	11	12	-	31	2
		1627	-	7	21	-	7	35	2
124.	Zsákod	1614	-	1	8	7	-	16	6
		1614	-	1	13	-	2	16	12
125.	Vécke	1614	1	-	1	-	-	1	-
		1627	-	-	-	-	-	-	19
126.	Csöb	1614	-	3	-	-	-	3	12
		1627	-	-	-	-	2	2	-
127.	Székely- szállás	1614	-	-	-	-	-	-	12
		1627	„Mind jobbágy”						

Sor-szám	Helységnev	Év	Nemes	Lófő	Gyalog-os	Sza-bados	Kon-fiskált	Összesen	Ősjobbágy
128.	Bordos	1614	-	2	1	-	-	3	-
		1627	-	2	6	-	8	16	4
129.	Szent-demeter	1614	1	-	1	-	-	1	24
		1627	1	-	1	-	-	1	14
130.	Udvarhely vára	1614	5	30	4	-	-	34	-
		1627	-	-	-	-	-	-	9
Összesen		1614	52	1043	671	862	-	2576	584
		1627	77	1129	1362	-	612	3103	923

A kimutatás fölöttébb tanulságos. Világosan látszik, hogy az 1614. évi állapotokhoz viszonyítva jelentősen megnőtt a lófők és gyalogpuskások száma. Csak a rekuperáltak száma meghaladja a 600 családfőt, s ha ezekhez hozzáadjuk azokat is, akik a fejedelemtől egyéni kiváltságlevelet nyertek nemességre, vagy akiket Bethlen lófősített, akkor a gyarapodás csupán Udvarhelyszék esetében megközelíti az ezret. Ha ez Maros-, Kézdi-, Orbai-, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék esetében is hasonlóan alakult, vagy (az ottani sajátosságokkal számolva) az udvarhelyszéki átalakulást megközelítette, akkor nem túlzás azt állítani, hogy uralkodásának utolsó évében Bethlen Gábor hada legalább négyezer székely gyalogpuskás és könnyű, kopjás lovassal lett több. Ez, az akkori erdélyi viszonyokat szem előtt tartva, nem is oly jelentéktelen siker. Igaz azonban az is, hogy az örökös jobbágyok száma is lényegesen nagyobb lett, de a gyarapodás a többi jobbágykategóriák rovására történt. Persze az 1627. évi összeírásban 400 olyan családfő volt a jobbágyok között, akik nem voltak sem ősjobbágyok, sem szolgák vagy zsellérek, s ez azt bizonyítja, hogy a beszercei országgyűlés határozata a székely kérdésben nem valósult meg maradéktalanul. A heves összezsapás a fejedelem és a helyi nemesség meg a tisztségviselők között részben meghiúsította a fejedelmi elképzelést. Nem is volt várható, hogy csupán csak az egyik fél győzzön. Azt sem hallgathatjuk el, hogy bizonyos esetekben maga Bethlen Gábor is adományozott székely jobbágyokat. Tette ezt különösen azon hadviselésre kötelezett szabad székelyek esetében, akik a hadra kelés parancsát megszegték, mint arra oly ékesszóló bizonyítékot nyújt, az egyedi eseteken túl,³³ Aranyosszék néhány falva. 1620. június 21-én

³³ A többi között, 1621. június 2-án kelt levelében Bethlen Gábor értesítette uzoni Béli Kelemen széki kapitányt és oltszemi Mikó György királybíró, hogy a Lécfalván, Kézdiszéken lakó „Biczak Petert, ki libertinus leuen az előtt, az megieissi güles uthan es ott valo articulusnak continetiaia ellen aliquo praetesti (törvénycikk foglalatja ellen valamely szín alatt) jobbabisagra, zolgalatra Rethy Istvan deaknak atta magat, es Kaiantoi Janost, ki mashunnan transmigraluan Leczfaluara ugian oda hazasodott, kik ez ideig hadban sem zolgaltanak” örökségükkel egyetemben Gyárfás Pálnak adományozta jobbágyul. (Spsz. Lvt. Cserey. Fasc. XIV. 21. lap.)

Besztercebányán kelt levelében az aranyosszéki Hidas, Csákó, Örményes, Mohács és Dombró falvak jobbágyaival egyetemben ifjú Székely Mózesnek adományozta azokat a szabad székelyeket, akik – kötelezettségük ellenére – a hadjáratban nem vettek részt.”

Bethlen székely politikájára jellemző az is, hogy sok esetben emelt ki a hűséges katonai vagy egyéb szolgálatért szabadokat a gyalogpuskások vagy éppen a lófők rendjébe. A hasonló, Bethlen Gábor-féle kiváltságlevelek annyira gyakoriak voltak, hogy egyedenkénti felsorolásuk meghaladja a jelen dolgozat kereteit. Érdekes azonban, hogy különösen uralkodásának első éveiben főleg Gyergyó- és Csíkszék jár élen a lófők és gyalogpuskások rendjébe való kiemelés terén. Adományozott a fejedelem nemesi kiváltságlevelet és vele járó birtokokat, jobbágyokat is. Éppen ezért székely politikájának megítélésében mindig szem előtt kell tartanunk a feudális társadalmi osztályviszonyok kereteit. Ezeket Bethlen nem lépte és nem is léphette át. Székely politikája a kor megszabta viszonyokat, ha úgy tetszik korlátokat, de mindenképpen valóságosan ható tényezőket el nem kerülte és nem is állt szándékában elkerülni. Szembehelyezkedése a székely nemesség önző érdekrendszerével a hűbéri rendszer határáig feszült, de határozottan szolgált a ország önállóságáért vívott küzdelemnek az ügyét, mert katonai erejét gyarapította, a védekezés, az ellenállás sikerét volt hivatva szolgálni.

Figyelemre méltó a kis székely városok és mezővárosok felkarolása. Bethlen levelei Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Illyefalva, Barót, Nyárádszereda vagy Székelykeresztúr esetében, illetve a székelyföldi céhes kézműiparosság támogatása ennek ellenére tükrözi külön a székely sajátosságokat. Gazdaságpolitikájára jellemző a szász városok egyeduralmi helyzetével szembehelyezett kézműipar- és kereskedelem pártolás az egész országban. A szász városok féltve őrzött egyeduralmától magát függetleníteni akaró fejedelemnek nem is volt választása, ha a kiváltságokkal körülbástyázott szász városokat céljai megvalósítására rá akarta venni, vagy egyenesen kényszeríteni. Erősíteni a versenytársat, ha kell, cseh-morva kézműiparosok betelepítésével is, ez már nem csak egysíkú és egyértelműen szászellenes politika. Ezt az egész ország gazdasági erőforrásainak gyarapítása egyenesen megkövetelte, ami elől Bethlen, a minden bevételt takarékosan számba vevő gazda, ki nem térhetett.

Ha azt tennénk vizsgálódásaink tárgyává, hogy eredményekben mennyire volt hatékony Bethlen művelődéspolitikája a Székelyföldön, e téren is az általánosan ismert jellemző vonások domborodnak ki. Észlelünk mégis némi egyediséget, azt például, hogy az ő idejében ugrásszerűen emelkedett a székely világi értelmiség száma, bekapcsolódása az országos ügyek intézésébe a fejede-

” SzOkl. IV. 204.

lem oldalán. A székely értelmiségi réteg nem volt gazdag. Közülük (talán Péchi Simont, Toldalagi Mihályt és Mikó Ferencet kivéve) egyiknek sem volt nagy kiterjedésű birtoka és több mint 1-2 jobbágya. Előmenetelük attól függött, miként tudták ésszel és hűséges szolgálattal teljesíteni legjobban a fejedelem akaratát. Nem csoda, hogy a részben városi, de többségében szerény bevételek fölött rendelkező nemes, lófő vagy szabad székely értelmiség állott Bethlen Gáborhoz a legközelebb. Ha ez olyan politika és akarat ügyét szolgálta, amely az ország és a nép gyarapodását vitte előbbre, nem is becsülendő le. Az sem kerüli el figyelmünket, hogy Bethlen iskolapártoló politikájának határozott és érthető protestáns jellege (várhatnánk-e egyebet a Bibliát huszonhét-szer végigolvasó, mély meggyőződésű kálvinistától) távolról sem jelentette azt, hogy más felekezeti iskolák elsorvasztására tört volna. Türelmi politikájának egyik jellemzője például az is, hogy Csík-, Gyergyó- és Kászsószék katolikus iskolái az ő idejében virágoztak fel.

Bethlen székely politikáját elemezve figyelmünk elsősorban a hadi szolgálatot teljesítők védelmére, gyarapodására összpontosult, nem csupán azért, mert a székely társadalom sajátos szerkezete diktálta ezt, hanem azért is, mert a kérdés részletesebb vizsgálata mindmáig nem jutott el még csak különálló tanulmány erejéig sem, noha az általános összképet érhetik itt is az árnyalásokon túlmutató meglepetések. Hogy Bethlen a számára is fogas székely kérdés megoldásában ezen utat választotta és azokat a módszereket követte, amelyeket egész élettapasztalatként fogalmazott meg 1620 nyarán kelt levelében és az 1622. évi besztercei országgyűlésen a rendekhez előterjesztett javaslatában, abban nem kis szerepe volt a mellette tömegesen harcoló székely veres darabontoknak, de mindennekfölött a kopjás lófő székelyeknek. Ismételjük, nem volt ez a számbelileg több mint négy-ötezernyi, de kivételesen tízezernyi székely had felszerelésében az európai zsoldos hadak színvonalán. Fegyverzetben alulmaradt, mint Bethlen egész erdélyi hada, de a fejedelem hadművészetében, sajátos hadművelésében, oly jellemző taktikájában mindig kéznél volt. Kéznél, éspedig különösebb anyagi megfeszítések nélkül mindig végrehajtotta a reá bízott feladatokat, még akkor is, ha nagy csatákban és ütközetekben kivívott győzelmeket nem vallhatott érdemének. A könnyű és gyors székely lovasság viszont állandóan üldözte, zaklatta az ellenfél hadát, minduntalan a nyakán volt, fárasztotta, utánpótlását, ellátását bármely pillanatban bizonytalanná tehetette és tette is. Hónapokig, néha évekig tartó hadjárataiban, mikor maga is került, hogy esetleg csatát nyerve háborút veszítsen, vagy csatát vállalva hadát áldozza fel, ez nem is volt csekély fegyvertény. Bár a Bethlen Gábor folytatta székely politika azt is megérdemelte volna, hogy a hadjárataiban és harcaiban részt vett székelyekkel részletesebben foglalkozzunk, ebben az esetben is főleg az a kétely aggasztott, hogy vajmi kevéssel tehetnők egyedi

színekkel árnyaltabbá, gazdagabbá azt az összképet, amelyet történelmünk eme igazán kiváló személyiségéről, koráról történetírásunk megalkotott. Az a szerény törekvés legyen mentségünkre, hogy a csaták zaján túl a népi élet viszontagságait, a székely falu ellentmondásaitól terhes konok küzdelmét, nemegyszer önemészto vergődését próbáltuk érzékeltetni, hogy átmentse magát a mába, abból a múltból, amely négy század távlatában is hat, és élő, jelent és jövőt alkotó történelem, mégpedig magyar történelmünk elválaszthatatlan, szerves része.

Rövidítések

Benda = Bocskai István: *Levelek*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benda Kálmán. Bukarest–Budapest, 1992.

Bethlen-levelek = *Bethlen Gábor levelek*. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Sebestyén Mihály. Bukarest, 1980.

Csetri = Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest, 1992.

Demény 1993 = Demény Lajos: *A fejedelmi székely politika mérlege*. In A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993.

Demény 1996 = Demény Lajos: *Demográfiai sajátosságok Marosszéken az 1614. évi Bethlen-féle összeírás tükrében*. In Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1996.

Demény 1998 = Demény Lajos: *XVI. századi kiadatlan székely összeírások*. In Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 1998.

EOE. = Erdélyi Országgyűlés Emlékek. Szerk. Szilágy Sándor. VI–IX. kötet. Budapest, 1880–1883.

ETA. = Erdélyi Történelmi Adatok. Szerkeszti és kiadja Gróf Mikó Imre. III. kötet. Kolozsvár, 1858.

MOL. = Magyar Országos Levéltár.

Spsz. Lvt. Barabás. = Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Barabás Samu jegyzetei. Regeszták a székelyekről.

Spsz. Lvt. Cserey. = Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Cserey Emília gyűjteménye.

Székely felkelés. = *Székely felkelés 1595–1596*. Előzményei, lefolyása és következményei. Bukarest, 1979.

SzOkl. = *Székely Oklevéltár*. Szerk. Szabó Károly. Sajtó alá rendezte Szádeczky Lajos. IV.

1264–1707. Kv. 1895; V–VI. kötet. Szerk. Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1896–1897;

Székely Oklevéltár 1219–1776. Szerk. Barabás Samu. Budapest, 1934.

SzOkI. Ú. s. = *Székely Oklevéltár*. Új sorozat. I–II. Közzéteszi Demény Lajos és Pataki József. Bukarest, 1983–1985; III. Közzéteszi Demény Lajos, Pataki József és Tüdős S. Kinga. Budapest–Bukarest, 1994. IV–VI. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Demény Lajos. Kolozsvár, 1998–2000.

TTár. = Történelmi Tár. Új Folyam. Szerk. Dr. Komáromi András. 1908. évfolyam. Budapest, 1908.

Tüdős = Tüdős S. Kinga: *Jobbágylelet a fejedelemségi Erdélyben. Jövevény-jobbágylet Háromszéken 1616–1698*. Marosvásárhely, 2001.

SZABÓ MIKLÓS

A CSÍKSZÉKIEK EGYETEMJÁRÁSA 1918 ELŐTT

Abstract: [Foreign university attendance of Ciuc region's youth before 1918] Before establishing the University from Cluj, in 1872, although there were some periodic superior institutions in Transilvania in the previous centuries as well, the forming of the transilvanian élite took place mostly at universities and academies from abroad. Attending western universities by transilvanian young people has an 800 years' tradition. The first pilgrims from Ciuc are recorded at the University from Craiova only at the end of the 15th century. The Szekler's society from Ciuc with military obligations as well as the absence of urban settlements contributed to this low number of pilgrims. After the religious reform, when protestant religions became predominant in the Transilvanian Principality in drawback for the catholics, the élite of Szekler catholics is formed out of those, who preserved their catholic religion in Ciuc. In this way we can assist at the increasing number of young people from Ciuc who registered at superior educational institutes till the end of the 17th century. Together with the growth of the urban population in Ciuc's region, the society needs more educated people (doctors, chemists, engineers, teachers, etc.).

Rezumat: [Frecventarea universităților străine de tinerii din Ciuc înainte de 1918] Înaintea fondării Universității din Cluj, din 1872, au funcționat periodic astfel de instituții superioare de învățământ în Transilvania și în secolele anterioare, dar formarea elitei ardeleni s-a făcut mai ales la universitățile și academiile din străinătate. Frecventarea universităților din Occident de ardeleni are tradiție de 800 de ani. Primii peregrini ciucani sunt semnați la Universitatea din Cracovia abia la sfârșitul secolului al XV-lea. Societatea secuilor din Ciuc cu obligații militare, lipsa așezărilor urbane au făcut ca numărul peregrinilor de aici să fie redus. După reforma religioasă, când în Principatul Transilvaniei religiile protestante devin predominante în defavoarea catolicismului, dintre locuitorii scaunului secuiesc Ciuc, rămași catolici, se formează elita bisericii catolice. Astfel, până la sfârșitul secolului al XVII-lea putem asista la creșterea numărului tinerilor ciucani care s-au înscris la instituții superioare de învățământ. Odată cu creșterea populației urbane și din zona Ciucului, societatea are nevoie de mai mulți învățați (medici, farmaciști, ingineri, profesori etc.).

A Kolozsvári Egyetem megnyitása, azaz 1872 előtt voltak ugyan egyetemalapítási kísérletek Erdélyben,¹ de az értelmiségi elitképzés alapvetően egyetlen sikeres útja-módjának a külföldi egyetemjárás (peregrinatio academica) bizonyult.

¹ Antonio Possevino: *Transilvania (1584)*. In *Fontes rerum Transylvanicarum*. Szerk. Veress A. Budapest, 1913. 127–132.; Szilágyi Sándor (kiad): *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Budapest, 1880. VI. 413.; VIII. Budapest. 1882. 236.; Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. I. Budapest–Szeged, 1965. 239–272. (A továbbiakban Herepei Adattár)

E kérdés tanulmányozásának ma már gazdag irodalma van.² Ha a tárgykört illetően elmondhatjuk, hogy az erdélyiek külsországi egyetemjárása több mint nyolc-száz éves múltra tekint vissza, az is bizonyos, hogy a peregrinatio academica e múltjának feltárása és bemutatása sem új keletű, és már ötödik évszázadát ta-
possa.³

Ha ilyen idős az erdélyiek külföldi egyetemjárásának kutatása is, joggal kérdezhető: maradt-e még „fehér folt” e kérdéskörben?

Amikor a nemrég, túlságosan is idejekorán elhunyt Tonk Sándor *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (Bukarest 1979) című kötetével új távlatokat nyitott a külhoni egyetemjárás kutatásában, a Művelődéstörténeti Tanulmányok (Bukarest 1979–1980) ígéretes, de a politikai hatalom által megfojtott erdélyi magyar történettudományi kezdeményezés során közölt tanulmányunkban így fogalmaztunk: a jelenkori történetírás „a hagyományos úton kísérelte meg újraindítani a külföldi egyetemjárás kutatását. Újat hozott mégis a prágai, krak-kói, göttingeni, jénai stb. egyetemnek a magyar szellemi életben játszott szerepe bemutatásával, a külföldön megfordult nevezetesebb személyiségek munkásságának, életrajzi adatainak bővítésével, a peregrinus diákok útinaplóinak, mindenekönyveinek, albumainak művelődéstörténeti elemzésével, valamint az egyetemjárás gazdasági-társadalmi és demográfiai vetületeinek vizsgálatá-
val. Azonban még a többé-kevésbé teljes és megbízható diáknévsor-kiadvá-nyok, a szellemi életünkben kiemelkedő szerepet játszó egykori peregrinus di-
ákok munkásságának szentelt tanulmányok, a különböző egyetemeknek a ma-
gyar művelődési életre gyakorolt hatását bemutató művek is csak részeredmé-
nyeknek tekinthetők, hiszen megközelítőleg sem tükrözik teljességében, műve-
lődési, politikai és társadalomtörténeti vonatkozásaival, következtetéseivel
egyetemben a külföldi felsőbb tanulmányok egész jelenségét. Nem világítják
meg az egyetemjárás szerepét az egyházi és világi értelmiség képzésében, a
társadalmi mobilitás kérdését az akadémista értelmiség alakulásában, az akadé-
miták összességének szétágazó szellemi-művelődési kapcsolatait és hazatéré-

² Lásd Szabó Miklós: *Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században*. In Műve-
lődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1980. 289–292. (A továbbiakban Szabó 1980); Szabó
Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*.
Marosvásárhely, 1998. 527–542. (A továbbiakban Szabó–Szögi 1998)

³ Az emlékezetet ébresztő szándékkal közölte Laskói Csókás Péter (Petrus Monedulatus Lasco-
vius) az 1585-ben a wittenbergi egyetemen 1581-ig beiratkozott magyar diákok – köztük az
erdélyiek – névsorát. Lásd uő: *De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius
essentialibus*. Wittenbergae, 1585. 6–20. Őt követte a XVIII. században Nánási István (*Lug-
duni Batavorum*, 1777. 27–29., 38–39.) és Weszprémi István (*Magyarország és Erdély orvosai-
nak rövid életrajza*. IV. Budapest, 1970. 299–311.). A XIX. században pedig egyetemenként
közölték a diáknévsorokat. Lásd a 2. lábjegyzetben idézett munkákat.

sük utáni szerepét az erdélyi szellemi és az egész politikai-társadalmi életben a fejlődés egyik vagy másik szakaszában.”⁴

E sorok megfogalmazása óta eltelt közel negyedszázad alatt az erdélyiek külföldi egyetemjárásának kutatásában az elvégzendő feladatok sora-súlya alig-alig csökkent. Igaz, ma már elmondhatjuk, ha Tonk Sándor említett kötete 1520-ig térképezte fel az erdélyiek egyetemjárását, azóta két újabb kötet mutatja be az 1521–1700, illetve 1701–1849 közötti peregrinatio academicát,⁵ és folyamatban van az 1850–1918 közötti évek külföldi egyetemjárásának feltárása és feldolgozása is. E kötetek információs értéke felmérhetetlen. Egy felszínes szemlélődő előtt is világos, a külsországi egyetemjárás gyakorlata állandó jelensége történeti múltunknak, és a törtéttudományunk számos olyan megállapítása, miszerint a reformáció nyomán vagy később, a Habsburg-uralom alatt a peregrinatio academica elsovadt, ma már tarthatatlan, mint ahogy az is, hogy a külsországi tanulmányok hasznát, hozadékát kizárólag a szellemi óriásaink alkotásainak tükrében kell lemérni. Mi úgy látjuk, a szellemi óriások életműve mellett kutatni és vizsgálni kell a sok száz és ezer lekipásztor-plébános, tanár, orvos, jogász, mérnök, állatorvos, stb. életútját, hogy megértsük és lemérhessük szerepüket az európai szellemi és anyagi értékek erdélyi terjesztésében, az Európához való tartozás tudata és a felzárkózás szándéka állandó ébrentartásában.

* * *

A külsországekba járást talán nem elsősorban a tudományszomjazó fiatalok kezdték gyakorolni. Az áruikat vinni-hozni járó kereskedők és mesterséget tanulni akaró mesterlegények szokásaként jelent meg és vált már a korai magyar századokban, mindenképpen a „katolikus korban”, a felsőbb tudományokra vágyók gyakorlatává. Az egyházi és világi értelmiség képzésének ez a módja, a peregrinatio academica azonban jobban kitapintható, feltérképezhető sajátos jelensége az erdélyi történelemnek. Sok más vetülete mellett arra is következtethetünk belőle, azt is tükrözi, mennyire élt Erdély a nyugat-közép-európai eszmei áramlatok hatókörében, mennyire tartozott Európához.

A latin írástudás erdélyi elterjedéséből, az európai okleveles gyakorlat erdélyi térhódításából, de okiratok adataival igazoltan is kimutatható, hogy az erdélyiek látogatták a nyugat-európai egyetemeket már a XII. századtól, III. Béla idejétől. A XII–XVI. századi (1177/1183–1520), azaz a „katolikus korban” – Tonk Sándor adatai szerint 2496-an szereztek magasabb képzettséget külsországi egyetemeken. A leglátogatottabbnak Bécs egyeteme bizonyult. Ide a

⁴ Szabó 1980. 153.

⁵ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700.* Szeged, 1992. (A továbbiakban Szabó–Tonk 1992); Szabó–Szögi 1998.

vizsgált korban 1384 erdélyi iratkozott be. A beiratkozások száma szerint Krakkó sorakozik mögéje 821 erdélyivel, majd Pádua 39, Bologna 36, Prága 22 beiratkozással, stb.⁶

A reformáció sorsdöntőnek bizonyult a külföldi egyetemjárásban is. Növekedett a látogatott egyetemek száma. 1520 előtt 17 egyetemen iratkoztak be erdélyiek. 1521–1700 között 68-an. Megváltozott az egyetemjárás iránya is. Bécs elvesztette elsőbbségét. A megcsappant számú katolikusok továbbra is látogatták, de jóval elenyészőbb számban, mint az előző korban. Az erdélyi világi hatalom támogatta protestánsok (lutheránus szászok, református és unitárius magyarok) a német, holland és svájci egyetemeket részesítik előnyben, de átmennek Angliába is. E korban 2854 tudásszomjjal megáldott erdélyi protestáns ifjú iratkozott be Wittenbergben (1048), Franekerben (275), Leidenben (264), Oderafrankfurtban (191), Königsbergben (175), Thorunban (137), Utrechtben (115), Heidelbergben (111), Strasbourgban (108), Leipzigben (99), Jénában (97), Aldorfban (78), Rostockban (43), stb. A „megtört római hitet vallók” ellenben kitarítottak Bécs (241), Grác (85), Olmüc (50), Róma (50), stb. egyetemei mellett.⁷

A Habsburgok erdélyi uralmának kora – egyezményesen 1701–1848/49 közé erőszakoltan – külön fejezetet képez az erdélyiek külföldi egyetemjárásában. A bécsi világi hatalom kedvezett a római hitet vallóknak és a románok között létrehozott görög katolikusoknak, illetve a német etnikumúaknak (szászoknak és sváboknak), ellenben lépten-nyomon fékezte a református és unitárius magyarok külföldi tanulmányát. Ennek nyomán a bécsi egyetem és főiskolák látogatottsága újra fellendült. E korban enyhült az egyetemekre való beiratkozás vallási megkötöttsége, és a császárváros egyetemein feltűnnek a görögkeleti vallásúak is. Mindezek nyomán, a külföldi országokban megfordult 4563 erdélyi peregrinus mindenekelőtt Bécsben (1980) tanult, bár Jéna (669), Halle (326), Wittenberg (256), Leipzig (223), Göttingen (214), Franeker (161), Oderafrankfurt (148), Erlangen (132), Leiden (127), Tübingen (122), Utrecht (108), Marburg (107), stb. hagyományos, százados múltú, illetve új jellegű (Halle, Göttingen, Berlin) német, holland és svájci egyetemeken is sokan megfordultak.⁸

A kutatások jelenlegi eredményei tükrében az 1850–1918 közötti évtizedekben, a Kolozsvári Egyetem 1872. évi megnyitása ellenére, a külföldi egyetemekre beiratkozott erdélyiek száma tovább nőtt. A forradalom és szabadságharc leverését követő önkényuralom éveiben az erdélyi magyarok elkerülték ugyan a bécsi egyetemet és főiskolákat, de 1867 után megugrott itt is a

⁶ Tonk 1979. 44–51., 168.

⁷ Szabó–Tonk 1992. 357–374.

⁸ Szabó–Szögi 1998. 23–25.

számuk. A jelzett korban az egyetemjárásnak, nyilván, már nincsenek vallási korlátai. A peregrinusok családjaik és támogatóik anyagi állapota függvényében iratkoztak be és tanultak hosszabb vagy rövidebb ideig egyik vagy másik egyetemen, műszaki főiskolán stb. A kutatások lezárása előtt, hozzávetőleges számítások szerint Bécs egyetemén és nyolc főiskoláján ezekben az évtizedekben beiratkozottak száma meghaladja az ötezeret. Ugyanakkor Berlinben 1162, Leipzigben 560, Münchenben 510, Jénában 401, Tübingenben 231, Prágában 208, Halléban 188, Heidelbergben 182, Marburgban 137, Mittweidában 132 erdélyi fordult meg. Vagyis Bécs minden előnye ellenére az erdélyi peregrinusok jelentős hányada kereste fel a németországi, sőt a cseh egyetemeket is.*

Az erdélyiek külföldi egyetemjárása az erdélyi értelmiségi elit képzésének fő útja-módja maradt Erdély államhatalmi helyzete megváltozásáig. A peregrinatio academica olyan gyakorlatnak bizonyult, melyet korlátoztak ugyan ideig-óráig vallási, főleg pedig anyagi tényezők, de a századok folyamán jelen van abban valamennyi erdélyi etnikum. Ugyanakkor olyan lehetőségeket hordozott, ami során az erdélyi fiatalok szellemi-szakmai képzést szerezhettek, megismerhették Európa szellemi és anyagi értékeit, hazatérve pedig hozzájárulhattak azok erdélyi elterjesztéséhez függetlenül attól, hogy papként, tanárként, orvosként, gyógyszerészként, jogászként, mérnökként, állatorvosként, zene- és képzőművészként, vagy éppen nyomdászként stb. olvadtak bele az erdélyi társadalomba. Mindenképpen magasan tartották e kis tartomány szellemi színvonalát. Állandóan élesztgethették a Nyugat-Európához való felzárkozás vágyát-tűzét.

* * *

Tanulmányunk a továbbiakban az erdélyiek külföldi egyetemjárásának egy szűkebb sávját kívánja vizsgálni: Csíkszék (Csík, Gyergyó és Kászon) fiataljainak külföldi egyetemjárását, számolva azzal is, hogy e tájegység Erdély olyan része, amely nemcsak azzal tűnik ki, hogy Belső-Erdélyből nehezebben megközelíthető, hogy éghajlata zordabb, földje kevésbé termékeny más tájegységekenél, hanem azzal is, hogy lakossága évszázadokon át szabadrendű, de katonáskodó helységeken élte, és megőrizte a reformáció előtti vallását, hű maradt Rómához egy olyan Erdélyben is, amikor a református vallást egyfajta „államvallás”-nak tekintették. Milyen szerepre vállalkoztak a csíki egyházközségek ilyen körülmények között a katolikus egyházi értelmiségi elit képzésében a századok folyamán? Egyáltalán kerültek-e ki a csíkszéki helységekből olyanok,

* Szabó Miklós: *Erdélyiek külföldi egyetemjárása 1850–1918 között*. Ms. (Kézirat) V–VII. (A továbbiakban Szabó–Ms.).

akik külföldi tanulmányútra vállalkoztak? Kiknek a nevét őrzik a külföldi egyetemek és főiskolák anyakönyvei, beiratkozási naplói, a vizsgázó diákok névsorai vagy éppen más jellegű okiratai? Nehezen megválaszolható kérdések. E sorokban talán inkább csak előfeltételeit alapozhatjuk meg annak, hogy eljuthassunk a megnyugtató válaszokhoz.

A nehezen megközelíthető, hármas tagolásban (Csíki-, Gyergyói- és Kászoni-medencében) elfekvő Csíkszékre is érvényes az a közismert megállapítás, hogy a szentegyházak plébánosai már a középkorban is oktatták híveik gyermekeit, sőt, néha magasabb papi tudományokra is felkészítették azokat. Az a tény, hogy Tamás pap, aki 1540-ben Nagyboldogasszony plébánosaként templomának egy kelyhet adományozott, nagyboldogasszonyi születésű volt, arra enged következtetni, hogy a jelzett egyház plébánosai, vagy „oskola mesterei” oktatták híveik gyermekeit még olyan ismeretekre is, amelyek a papi tudományok elsajátítására tették őket alkalmassá.¹⁰ A Csíkszékre vonatkozó korai újkori adatok még beszédesebb bizonyítékai annak, hogy korán megjelennek e törvényhatóság közösségeiben is kizárólag a gyermekek oktatására hivatott „schola mesterek”. Bethlen Gábor fejedelem 1614. évi katonai összeírása tanúságaként Dánfalván „Rector Scholae”-ként veszik lajstromba Mátyás Deákot, Gyergyószentmiklóson „Schola mester”-ként Imre Deákot, illetve Kászoni-Imperfalván Czyky István Deákot. Ugyanezen összeírás szerint a Csíkszékekben összeírt 48 helységben lajstromba vettek továbbá 50 olyan „Deak”-ot, akik nevénél az összeírók nem jelezték ugyan, hogy „oskola mesterek” voltak, de feltételezhető, hogy e minőségben is működtek. És toldjuk meg mindezt azzal, hogy a szentegyházak helységei plébánosai, meg az a 11 szerzetes, akik Csíktapolcán, illetve Várdotfalván laktak, minden bizonnyal közreműködtek a hívek lelki gondozása mellett a „scholai oktatásban” is.¹¹

I. Rákóczi György 1643. évi katonai összeírása fenti állításunkat még megalapozottabbá teszi, hiszen ekkor 12 faluban (Kozmás, Szentmárton, Szent-simon, Ménaság, Mindszent, Vacsárcsi, Göröcsfalva, Mádéfalva, Szenttamás, Tekerőpatak, Újfalu, Csomafája) említ név szerint egy, 2 faluban (Csekefalván és Rákoson) éppenséggel két „Schola mester”-t. „Oskolamester” működésére enged következtetni, hogy a szóban forgó írások további 5 helységben említenek olyanokat is, akik „pappá lettek”, 3 helységben olyanokat, akik „Scholában tanulnak”, illetve 49 olyan személyt, akiknek kijárt a „Deak”-i állapot feljegyzése. Adataink vannak például a csíkszentgyörgyi Tompos Péter „oskola-

¹⁰ Vámszer Géza: *A csíkkarcfalvi és jenőfalvi vártemplom*. Uő: Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok. Bukarest, 1977. 245.

¹¹ Demény Lajos (bevezetéssel és jegyzetekkel közzétesszi): *Székelvő Oklevéltár*. Új sorozat. IV. Kolozsvár, 1998. 494., 496–497., 500., 502., 505., 509., 511., 512., 514., 515., 519., 522., 523., 525–530., 532–534., 536., 537., 540–542. (A továbbiakban Demény 1998)

mester” eredményes oktató-nevelő munkájáról. Illyés István József csíkszentgyörgyi származású, 1672-től Bécsben tanuló peregrinus, későbbi püspök életrajzi feljegyzéseiben említi, hogy tanulmányait szülőfalujában kezdte, Tompos Péter keze alatt, 1658-ban, majd Csíksomlyón, a magyarhoni Szepeshelyen, illetve Pozsonyban folytatta. Feltételezésünk szerint ugyanaz az „oskolamester” tanította Csíkszentgyörgyön Csedő Mihályt is, aki néhány évvel korábban, 1666-ban tanult Bécsben.¹²

Erdély más vidékeihez hasonlóan¹³ létezett tehát Csíkszékben is olyan népoktatás, mely imádságok, egyházi énekek, általános erkölcsi elvárások mellett, olvasásra és írásra, sőt a latin nyelv elemi oktatására, illetve olyan ismeretek átadására is vállalkozott, mely lehetővé tette a tehetségesebb székely fiúk „papi tudományokra” való előkészítését a csíksomlyói, illetve kolozsvári gimnáziumokba, vagy az 1635-ben alapított nagyszombati, tehát magyarhoni vagy éppen külhoni „acadeamiara” való küldését.

A székely székek természeti, társadalmi-gazdasági viszonyai a fejedelemség korában nem mindenben kedveztek a polgáriasodásnak. Nem is tartoztak a városiasodottabb tájegységekhez. Vámszer Géza írja: „A Székelyföldön nem alakultak ki középkori típusú úgynevezett igazi városok, amelyek védőfallal és bástyákkal lettek volna bekerítve, ahol a lakosság zavartalanul folytathatta iparát és kereskedelmét.”¹⁴ Ez hangsúlyosabban jelentkezik Csíkszéken, ahol a mezővárosi állapotú Csíkszereda – amely nem lett a szék közigazgatási központjává, 1643-ban 44 katonáskodásra alkalmas férfival és 19 tizenkét éven felüli fiúgyermekkel –, illetve Gyergyószentmiklós (153 férfival és 82 fiúgyermekkel) alig különbözött más faluhelységtől, mint például Dánfalvától (101 férfival és 67 fiúgyermekkel), Gyergyóalfalutól (101 férfival és 58 fiúgyermekkel), Tekerőpataktól (93 férfival és 47 fiúgyermekkel).¹⁵ A XVIII. században kedvezőbben alakult itt is a városiasodás folyamata, de csak Gyergyószentmiklóson, ahol 1786-ban már 463 családot, illetve 2328 lakost tartottak számon, Csíkszeredában viszont mindössze 10 családot és 46 személyt jeleznek 1786-ban a népszámlálási biztosok.¹⁶ Márpedig a városiasodás jelentette a kul-

¹² Demény Lajos (bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi): *Székely Oklevéltár*. Ú. s. VI. Kolozsvár, 2000. 162–261., 264–283. (A továbbiakban Demény 2000); Szabó-Tonk 1992. 197., 268.

¹³ Sebestyén Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig*. In *Művelődéstörténeti tanulmányok*, 1979. 138–160. (A továbbiakban MtT); Sipos Gábor: *Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig*. MtT. 1980. 107–135.

¹⁴ Vámszer Géza: *Életforma és anyagi műveltség*. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok. Bukarest, 1977. 209. (A továbbiakban Vámszer 1987)

¹⁵ Demény 2000. 223–226., 235., 248–251., 256–259.

¹⁶ Danyi Dezső – Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest, 1960. 362.

túra, a művelődés, a magasabb tudományok igénylésének biztos melegágyát és a szakosodott világi értelmiségi elit (jogászok, orvosok, sebészek, tímárok, földmérők, mérnökök, hadmérnökök, állatorvosok stb.) iránti szükséglet, kereslet gyarapodásának előfeltételét is. 1701–1848 között például a külföldön tanultak 64,4%-a származott városokból és mezővárosokból.¹⁷ Ezekre való tekintettel lehet csak foglalkozni a csíkszéki diákok külföldi tanulmányútjával.

* * *

Tanulmányunkban nem térünk ki a magyarhoni akadémiákon (Nagyszombat, Esztergomban, Pesten stb.) megfordult diákokra, bár jelenlegi ismereteink szerint csíkszékiek is voltak közöttük. Számuk (77) a kutatások mai állapotában sem elhanyagolható. A mai, tágabb értelemben vett Erdély 36 közigazgatási egysége között Csíkszék a kilencedik helyen áll a magyarhoni megfordultak száma szerint.¹⁸

Ahhoz, hogy a külföldön tanultakra vonatkozó értékeléseink és következtéseink kellő megalapozottsággal bírjanak, bemutatjuk időrendbe szedett névsorukat a diákokra vonatkozó ismert adatokkal együtt.¹⁹

1. Szentmiklósi Mathé Pál (Matheus Pauli de Senthmiklos), illetve Kászoni vagy Szentmiklósi Máthé Pál (Matheus Pauli de Kazon aut Zenthmiclos) 1494 után lett a „magyarok társaságának” (bursa Hungarorum) tagja, majd 1502-ben tanácsosa Krakkóban, ahol 1504-ben iratkozott az akadémiára. 1506-ban vizsgázott a „szépművészetek babérkoszorusa” (baccalaureus artium) címért. (Tonk 1979. 292)

2. Borsovai Ferenc (Franciscus de Borsova), 1522-től Krakkóban tanult. (Tonk 1979. 51)

3. Boldogasszonyi Ambrus, székely (Ambrosius Bodagazonis, Siculus), 1591. augusztus 3-án iratkozott be a jezsuiták braunsbergi kollégiumába. 1593. február 8-án fegyelmezetlensége miatt távoznia kellett. (Szabó-Tonk 1992. 6)

4. Lázár Balázs, székely (Blasius Lazar, Siculus), 1591. augusztus 1-jén iratkozott egyetemre Braunsbergben. Feltételezhetően csíki, hiszen együtt iratkozott be Boldogasszonyi Ambrus csíki székely ifjával. 1594. november 6-án Vilnában belépett a jezsuita szemináriumba. Később hazatért. (Szabó-Tonk 1992. 33)

¹⁷ Szabó-Szőgi 1998. 29–32.

¹⁸ Szabó Miklós: *Erdélyiek a magyarországi egyetemeken és akadémiákon 1848 előtt*. Ms. 12–13.

¹⁹ Névsorunkat a közölt és kéziratban lévő vonatkozó munkák alapján állítottuk össze.

5. Szenttamási András, székely (Andreas Sentonas, Siculus), 1591. augusztus 1-jén iratkozott be Braunsbergben a jezsuita kollégiumba. Tovább nem akarván tanulni, 1593. április 1-jén hazatért. Ekkor Szenttamásiként említik. (Szabó-Tonk 1992. 10)

6. Szentmártoni Miklós, erdélyi (Nicolaus Zantmartin Tr.), 1592. augusztus 22-én, 28 évesen iratkozott be Olmüchen a jezsuita kollégiumba. 1592. október 14–15-én az olmüci egyetemre iratkozott. 1598. július 4-én indult haza. Tonk csíkszentmártoninak tartja. (Szabó-Tonk 1992. 206)

7. Szentandrassy István (Stephanus Szentandrassy), Csíki István néven is említik. 1593-ban iratkozott be Bécsben, ahol bölcsészetet és kánonjogot tanult. Csík-Madéfalván született. 1593-ban szentelték pappá. Hittérítőként működött Moldvában, Erdélyben és Magyarországon. 1600-ban a pápa Karánsebes és Lugos környékén élő románok lelki gondozójává tette. 1606-ban szendrői püspök, majd missziós püspök Erdélyben. A Báthori elleni összeesküvés miatt menekülnie kellett. 1616-ban pozsonyi kanonok, 1618-ban győri őrkanonok. 1618. július 10-től Erdély püspökévé lett, de nem kapott pápai megerősítést. 1630-tól veszprémi püspök. 1630. szeptember 21-én halt meg. (Szabó-Tonk 1992. 254)

8. Feir János, erdélyi (Johannes Feir Tr.), 1594. október 31-én iratkozott Bécsben a jezsuita kollégiumba. 1603-ig tanult Grácban is. Született Csíkszentléleken. 1595. december 24-én a jezsuita rend tagja lett. 1610. november 21-én halt meg Felső-Magyarországon, missziós küldetése idején. (Szabó-Tonk 1992. 107)

9. Nagyboldogasszonyi István, erdélyi nemes (Stephanus Nagbodogaszoni Tr. nobilis), 1605 februárjában iratkozott Olmüchen akadémiára. (Szabó-Tonk 1992. 256)

10. Tusnádi András, Erdély, székely (Andreas Thusniady Tr. Siculus), 1615 február 12-én Olmüchen a gimnázium negyedik osztályosa (syntaxista). (Szabó-Tonk 1992. 12)

11. Somlyói Péter, erdélyi lófő (Petrus Somlisai Tr. Primipilus), 1616. március 2-án Olmüchen iratkozott akadémiára. (Szabó-Tonk 1992. 229)

12. Szentmihály Ferenc, erdélyi székely (Franciscus Szentmihály Tr. Siculus), 1616. február 12-én iratkozott Olmüc akadémiájára. (Szabó-Tonk 1992. 55)

13. Szeredai Márton, lófő, erdélyi (Martinus Szereday, primipilus, Tr.), 1616. március 2-án iratkozott be Olmüchen, a gimnázium hatodik osztályába. (Szabó-Tonk 1992. 164)

14. Zavor Gábor, csíkmadarasi, az erdélyi egyházmegyéből (Gabriel Zauor Madarasiensis ex. d. Transylv.), 1624-ben 25 éves, a Bécsi Pazmaneumban poeta, majd syntaxista. 1628-ban papnak szentelték. 1628. április 28-án lépett az egyházi rendbe. (Fazakas 2003. 38)

15. Székely István, Csomafalva, Gyergyó székely székéből (Stephanus Szekel ex sede Siculicali Giergio, Czomafalua), Bécs, 1626. május 19-én küldik tanulni. 1628-ban philos. magister tudományos fokozatért disputált. 1630–1634 között az esztergomi egyházmegyében szolgált. (Fazakas 2003. 41)

16. Csík-Kászoni János, Nagykáson, Erdély (Johannes Kaszonyi de Csyk, Nagy Kaszon, Tr.), 1627. február 9-én 22 évesen iratkozott be Grácban. 1633–1641 között a fejedelmi nagyobb kancellária írnoka Erdélyben. (Szabó-Tonk 1992. 114)

17. Kászoni Miklós, Erdély (Nicolaus Kaszony Tr.), 1627. április 14-én iratkozott Bécsben egyetemre. (Szabó-Tonk 1992. 207)

18. Magyar Mihály, erdélyi Csíkszékből (Michael Magiary Transylvanus ex sede Siculicali Czik), 1627. május 10-én Bécsbe, a Pazmaneumba küldik tanulni a poeta osztályba, 19 évesen. 1632-ben a philos. magistere tudományos fokozatot szerzi meg. 1634. március 31-én Bécsben lépett az egyházi rendbe. 1634-től vajkai, 1643-tól győri kanonok, de 1653-ban megfosztják méltóságától és Bezenyébe rendelik plébánosnak. 1655-ben halt meg. (Fazakas 2003. 42)

19. Pálfalvai János, csíkszéki, Erdély (Johannes Palfaluai ex sede Siculicalis Csyk, Tr.), 1628. április 13-án iratkozott be Bécs egyetemére. Előzőleg Nagyszombaton is tanult. 1626. szeptember 19-én lépett az egyházi rendbe. (Szabó-Tonk 1992. 114; Fazakas 2003. 41). 1632-től Nagyszombaton kanonok, 1637-ben szentgyörgymezei prépost, 1638-tól örkanonok, 1643-tól egri nagyprépost, 1644-től váradi prépost, 1653-tól leleszi prépost és erdélyi püspök, 1654-től szepesi prépost, 1656-tól váradi püspök. Szepesen halt meg 1663. április 23-án. (Fazakas 2003. 41)

20. Tusnádi Bálint, Erdély (Valentinus Tusnady Tr.), 1630. október 14-én iratkozott be Bécs egyetemére. (Szabó-Tonk 1992. 282)

21. Delnei Balázs, Erdély (Blasius Delnai Tr.), 1633. március 16-án iratkozott be Olmüc akadémiájára. 1634. május 4-én a szabad művészetek és a bölcsészet borostyánkorszora lett. (Szabó-Tonk 1992. 32)

22. Ménasági Miklós, magyar (Nicolaus Menassagy Ung.), 1635. november 15-én iratkozott be Bécs egyetemére. (Szabó-Tonk 1992. 207)

23. Gyergyói György (Georgius Giergiay), 1636. március 6-án iratkozott Grác bölcsészeti karára. Született 1608. április 23-án. 1631. november 9-én lépett a jezsuita rendbe Leobenben. 1641–1642-ben Karánsebesen, 1643–1645-ben Kolozsmonostoron szolgált. (Szabó-Tonk 1992. 74)

24. Delnei Tamás, magyar, Erdély (Thomas Delney Hung. Tr.), 1636-ban Grácban beiratkozott egyetemre. (Szabó-Tonk 1992. 277)

25. Fodor Mihály, magyar, csíki nemes, erdélyi székely (Michael Fodor Hung. Csikiensis nobilis Tr. Siculus), 1635-ben Grácban tanult. 1638. augusztus 5-én ugyanott bölcsészetre iratkozott be. (Szabó-Tonk 1992. 190)

26. Veres Márton, erdélyi, csíkszentmártoni, (Martinus Veres, Transilvanus ex. S. Martino), 1639. október 24-én Grácban iratkozott be, 20 éves korában. 1620. április 18-án született. 1640. október 5-én Bécsben belépett a jezsuita rendbe. Gyulafehérváron, majd Kolozsmonostoron szolgált. 1665. január 25-én halt meg. (Szabó-Tonk 1992. 166)

27. Szentsimoni György, erdélyi magyar nemes, Csíkból (Georgius Szent-simony Tr. nobilis Ung. Cziokiensis), 1641. december 30-án iratkozott akadémiára Olmücben. (Szabó-Tonk 1992.75)

28. Boldizsár István, csíki magyar, erdélyi (Stephanus Boldisár /Csíkiensis/ Ung.Tr.), 1641. november 14-én, 21 évesen Rómában iratkozott akadémiára. Apja Ferenc, anyja Szántó Anastazia volt. 1647-ben tért haza, és lett katolikus pap Csíkbán. 1698-ban halt meg. (Szabó-Tonk 1992. 262)

29. Ágoston Péter (Petrus Ágoston), 1646-tól Bécsben tanult. Csíkszentléleken született 1618-ban. Hazai tanulmányait befejezve, 1638-ban lépett a jezsuita rendbe, majd Nagyszombaton tanult. Ezt követően Pozsonyban és Sopronban tanított. 1650-ben szentelték pappá. Szolgált Pécsen, Judenburgban, 1653–54-ben Székelyudvarhelyen, Kolozsváron, Komáromban, Pozsonyban, Nagyszombaton, Kassán, Győrben. 1669. április 23-án halt meg. Több vallásos tárgyú mű szerzője. (Szabó-Tonk 1992. 232)

30. Szentmiklósi Balázs, székely (Blasius Szentmiklósi, Siculus), csíkszentmiklósi vagy gyergyószentmiklósi származású. 1651. november 22-én iratkozott egyetemre Bécsben. (Szabó-Tonk 1992. 34)

31. Gyergyói Benedek (Benedictus Gyergyay), 1654. március 24-én kispappá nyilvánították Grácban. 1658. október 28-án lett segédpap (diaconus). 1627-ben született, feltehetően Gyergyóban. 1650. október 18-án lépett a jezsuita rendbe Kolozsmonostoron. 1666. március 30-án halt meg Udvarhelyen. (Szabó-Tonk 1992. 32)

32. Elles János, tusnádi erdélyi magyar (Johannes Elles Tr. Ung. Tusnádien-sis), 1659–1660-ban Olmücben tanult pápai ösztöndíjasként (alumnus). (Szabó-Tonk 1992. 129)

33. Illyés András József, csíki, erdélyi (Andreas Josephus Illyés Csikiensis Tr.), 1663. november 1-jén, 21 éves korában iratkozott be Rómában akadémiára. Apja, János, nem volt nemes. Tanulmányait Kolozsváron, Kassán és Nagyszombaton kezdte. Külföldről 1668. január 29-én tért haza. Papként szolgált Vásárúton 1668-ban, majd kanonikként Pozsonyban és Esztergomban. Szebenben lett prépost, később Pilisen apát, 1696. január 19-től pedig római katolikus püspök Erdélyben. 1712-ben halt meg. Több művében csíkszentgyörgyinek mondja magát. (Szabó-Tonk 1992. 18)

34. Bors János, erdélyi, csíki (Johannes Bors Tr.), 1664-től Grácban tanult bölcsészetet, 1667–1670 között pedig Kassán teológiát. 1637. május 24-én

született Csíkbán. 1658. október 21-én lépett a jezsuita rendbe. Szolgált Judenburgban, Nagybányán és Ungváron. 1679. július 9-én halt meg. (Szabó-Tonk 1992. 130)

35. Csedő Mihály, erdélyi nemes, csíki, Csíkszentgyörgy mezővárosból (Michael Chedio nobilis Tr – M. Czedő Tr. Csikiensis ex oppido S. Georgii), 1666. december 6-tól Bécsben tanult. 1668. október 30-tól, 26 évesen Rómába iratkozott egyetemre. Csíkszentgyörgyön született. Apja András, anyja Pökő Veronika, katolikus nemesek. Előtanulmányait Pozsonyban és Kassán végezte. Rómából 1671. április 22-én tért haza. Plébános lett Nagykéren, 1676-tól kánonok Esztergomban, majd apát, illetve vikárius Zebegényben. 1689. január 12-én halt meg. (Szabó-Tonk 1992. 197; Fazakas 2003. 98)

36. Albert István, erdélyi magyar Gyergyószékből, (Stephanus Albert ex Transylvania ex c. Gyergyaiensi), Bécsben, a Pazmaneumban tanult 1670–1675 között. Előtanulmányait Nagyszombaton végezte. 1674. december 22-én lépett a jezsuita rendbe. A veszprémi egyházmegyében szolgált, 1693-ban veszprémi kánonok, 1718-tól éneklőkánonok. 1719. február 1-jén végrendelkezik. (Fazakas 2003. 105)

37. Illyés István József, erdélyi magyar Csíkból (Stephanus Josephus Illyés, Hung. Transylvanus ex c. Csikiensi dioc. Strigoniensi.), 1672. november 25-től tanult Bécsben a Pazmaneum alumnusaként. „A szabadművészetek mestere” (magister artium) címet elnyerve, 1674. november 6-tól Rómában folytatta teológiai tanulmányait. Innen 1678-ban tért haza. 1650. december 26-án született Csíkszentgyörgyön. Apja János, anyja Kánya Katalin, nemesek voltak. Előtanulmányait szőlőhelyén kezdte, majd Csíksomlyón, a magyarhoni Szepeshelyen és Pozsonyban folytatta. Római tanulmányait befejezve, 1678-tól Nád-szezen parochus lett. 1688-tól apát, esztergomi kánonok, 1693-tól órkanonok, 1696-tól éneklőkánonok, 1707-től olvasókanonok, 1708-tól nagyprépost, általános helynök, majd szendrői püspök. Meghalt 1711-ben. Több vallási tárgyú mű szerzője. Végrendeletében bőkezűen gondoskodott a kolozsvári jezsuita szemináriumról. (Szabó-Tonk 1992. 268; Fazakas 2003. 108)

38. Szentmiklósi Imre, erdélyi, Csíkszékből (Emericus Szentmiklosy Transylvanus ex Sede Csikiensi), 1684. november 10-én érkezett Bécsbe, a Pazmaneumba. Előzőleg 1681–1682-ben Nagyszombaton tanult, 1682-ben lett bölcész borostyánkoszorús. 1687. február 22-én lépett a jezsuita rendbe. (Fazakas 2003. 131)

39. Kászoni István, székely (Stephanus Kászoni siculus), 1682–83-ban Grácban teológiát tanult. 1653. február 23-án született. 1674. október 11-én Nagyszombaton lépett a jezsuita rendbe. Tanulmányait befejezve Kassán, Ungváron, Győrött, Nagyszombaton és Varasdon szolgálta rendjét és egyházát. (Szabó-Tonk 1979. 269–270)

40. Bone Péter, erdélyi, a csíki egyházmegyéből (Petrus Bone Transylvanus, ex d. Cziokiensi), 1684. november 10-én érkezett Bécsbe, a Pazmaneumba. 1690-ben bölcész borostyánkoszorús, 1691-ben pedig magister lett Nagyszombaton. Ugyanott teológiát tanult 1691–1692-ben és 1695. május 26-án a teológia borostyánkoszorúsává avatták. Bécsben lépett 1684. szeptember 22-én az egyházi rendbe. (Fazakas 2003. 133)

41. Mártonffy György, erdélyi, Csíkszékből (Georgius Martonffy Transylvanus ex sede csikiensi), 1689–1691 között tanult Bécsben teológiát. Előzőleg Nagyszombaton tanult 1686–1688 között, és szerzett bölcészsként borostyánkoszorúsi és magisteri fokozatot. Végezve, 1691-től az esztergomi egyházmegyében szolgált. 1703-tól pozsonyi kanonok, 1707–1713 között esztergomi kanonok, 1713-tól erdélyi püspök. Meghalt 1721. szeptember 5-én. (Fazakas 2003. 141)

42. Győrffi András, erdélyi, Gyergyószékből (Andreas Győrffi Transylvanus ex sede Gyergyóiensi), 1690–1694 között tanult Bécsben bölcsészett és teológiát. Előzőleg 1690-től Pozsonyban tanult. 1694. szeptember 18-án lépett az egyházi rendbe. 1699-től Kassán plébános. (Fazakas 2003. 145)

43. Illyés János András, csíkszentgyörgyi erdélyi magyar (Illyés Joannes Andreas de Csík Szent György Tr. H.), 1706. október 22-én Rómában iratkozott egyetemre, 21 évesen. Előzőleg egy évet Nagyszombaton tanult. Tanulmányait befejezve, 1709. április 2-án felszentelt papként a Komárom vármegyei Gutában lépett szolgálatba. 1714-től esztergomi kanonok, később Gömörben esperes, illetve prépost. Meghalt 1734. november 25-én. (Szabó-Szögi 1998. 234–235)

44. Csató Ferenc erdélyi, csíki székely (Franciscus Csato Siculus Transylvanus Cziokiensis), Bécsben, a Pazmaneumban tanult 1717–1722 között logikát, physikat, metaphysikat és teológiát. Ismerte jól a magyar nyelvet, közepesen a románt és gyengébben a németet. 25 éves volt. 1721. május 12-én lépett az egyházi rendbe és lett plébános. (Fazakas 2003. 199)

45. Kastall János erdélyi nemes Gyergyószékből (Joannes Kastall nobilis Transylvaniensis ex sede Gyergyó), Bécsben, a Pazmaneumban tanult teológiát 1719–1722 között. Előtanulmányait Székelyudvarhelyen és Kolozsváron végezte. 21 éves volt. Kolozsváron az I–III. éves bölcsészettét befejezve, magisteri fokozatot nyert. Csak a magyar nyelvet ismerte. 1721-ben a teológia borostyánkoszorúsa fokozat megvédésén megjelent az erdélyi kancellár is. 1720-ban lépett az egyházi rendbe. Az erdélyi egyházmegyében szolgált, 1736-ban vízaknai plébános volt. (Fazakas 2003. 204)

46. Blényesy (Belényessy) István, erdélyi (Blényesy/Belényessy Stephanus Erdély), Bécsben, a Pazmaneumban tanult 1774–1778 között. Született Szent-

miklóson, Gyergyószékben, 1752. január 4-én. 1777. május 24-én lépett az egyházi rendbe. Hazatértéhez 30 frt. segélyt kapott. (Fazakas 2003. 306)

47. Bíró Dániel, erdélyi, Csíkszékből (Biero Daniel Tr. ex Sede Csík). 1781-ben Bécsben jogot tanult. (Szabó-Szőgi 1998. 92)

48. Lukács Antal, Gyergyó (Lukáts Anton), 17 évesen a Bécs-Laimgrube hadmérnöki akadémia hallgatója, 1789. szeptember 7-től. Apja táblai ülnök volt. 1790. szeptember 24-én elhagyta az akadémiát. 1820-ban, Crmanban tisztviselőként dolgozott a hadtápnál. (Szabó-Szőgi 1998. 303)

49. Ferentzi József, csíki, Erdélyből (Ferentzi Joseph, Csík, Transylvania), 1798–1801 között Bécsben tanult orvostudományokat. 1771-ben született Csíkmadéfalván. Hazatérve Kolozsváron lett gyakorló orvos, majd a Karolina Országos Kórház igazgatója. 1827-től Erdély főorvosa és a kolozsvári Institutum Medico-Chirurgium igazgatója. Meghalt 1836. augusztus 28-án. (Szabó-Szőgi 1998. 166)

50. Cseresnyés András, katolikus erdélyi székely, feltételezhetően Csíkból (Cseresnyés Andreas Siculus ex Transylvania), 1790–94-ben Paviában teológus. 1794-ben tért haza. A következő évtől Kolozsváron káplán, majd Gyulafehérváron tanár. Később nevelő lett Jósika Antalnál. 1800-tól a gyulafehérvári papnevelde tanára, 1803-tól könyvtáros, szentszéki ülnök és közbíró. 1819-től tanulmányi kanonok, 1824-től iskola kanonok. Meghalt 1834. február 18-án, 66 éves korában. (Szabó-Szőgi 1998. 131)

51. Jósika János, csíkmindszenti, erdélyi (Jósa Johann de Csíkmindszent Tr.), 1800-ban Bécsben a Pazmaneumban „alumnus”. 1780. január 12-én született. Tanulmányait befejezve, 1803. szeptember 2-án káplán lett Marosvásárhelyen, majd plébános, 1806-tól Szentháromságon, 1810-től Borbándon, 1815-től Székelyhodoson, 1841-től pedig Mikházán. Közben szentszéki ülnök, majd kerületi jegyző. Nyugalomba vonulása után Mikházán, majd Hodoson élt. Meghalt 1847. július 4-én. (Szabó-Szőgi 1998. 246)

52. Tamási József, Csíksomlyó (Tamási Joseph), 1805-ben iratkozott a Bécsi Egyetemre. 1809-ben IV. éves teológusként hittudorrá avatták. Polgári családból származott. 1782. június 21-én született. 1805-ben szentelték pappá. 1806-ban Kolozsváron lett káplán, 1818-ban hittantanár a gyulafehérvári papneveldeben. Később szentszéki ülnök, közbíró, tanulmányi felügyelő. 1816-ban újra Bécsben van. Hazatérve, 1822-től iskolai kanonok és papneveldei igazgató. 1824-től teológus kanonok. Ezt követően Gyulafehérváron plébános, 1830-tól főesperes, 1835-től prépost, majd püspöki helyettes és papneveldei főigazgató. Később Pesten hittantanár, 1846-tól nagyprépost és kanonok. Meghalt 1847. február 7-én. (Szabó-Szőgi 1998. 461)

53. Roth Ferenc Károly, csíkszeredai (Roth Franz Carl, Csíkszereda), 1812 augusztus 3-án iratkozott be Bécsben a képzőművészeti akadémiára. Apja

hadnagy volt a hadseregben. 1791-ben született. Hazatérve beállt katonának. (Szabó-Szögi 1998. 387)

54. Kapdebo Károly, gyergyói (Kapdebo Karl v. Gyergyó), 1814. november 30-án a Bécs-Laimgrube hadmérnökre iratkozott be. 1799. november 4-én született Gyergyóban. Apja feltehetően gyergyószentmiklósi „magánzó” volt. Tanulmányait befejezve, 1820. január 25-én lépett ki az akadémiáról. (Szabó-Szögi 1998. 250)

55. Fogarassy Mihály, Erdély, Gyergyószentmiklós (Fogarassy Michael), Bécs, Pazmaneum, 1820–1823, I–IV. évfolyam. 1800. szeptember 17-én született Gyergyószentmiklóson (Fazakas 2003. 356). Előtanulmányait Marosvásárhelyen, Csíksomlyón és Gyulafehérváron végezte. Hazatérve segédpapként és tanárként működött Szebenben. 1826–1828 között Bécsben megszerezte a teológia doktora fokozatot. Ezt követően tanár volt, tanulmányi felügyelő és püspöki tanácsos Gyulafehérváron. 1832-től könyvvizsgáló Kolozsváron, majd Bécsben a Szent Ágoston papnevelde igazgatóhelyettese. 1838-tól kanonok és a nagyváradi jogakadémia prorektora. 1843-tól apát, 1846-tól a pesti teológiai intézet igazgatója. 1865-től Erdély római katolikus püspöke. Meghalt 1882. március 23-án Gyulafehérváron. (Szabó-Szögi 1998. 173)

56. Lázár Dénes gróf, szárhegyi (Lazar Dionysius Graf v. Szárhegy) 1828. szeptember 28-án beiratkozott a Bécs-Laimgrube Hadmérnöki Akadémiára. 1816. február 27-én született Szárhegyen. Apja földbirtokos lovasszázados volt. Tanulmányait befejezve, 1834. október 17-én zászlós lett a Máriássy-gyalogezeredben. Meghalt 1881. február 25-én. (Szabó-Szögi 1998. 294)

57. Ferenczi József, csíki származású (Ferenczi Joseph), 1830-tól Bécsben tanult. Született 1807. szeptember 6-án. 1829. szeptember 21-én római katolikus pappá szentelték. Hazatérve Gyulafehérváron lett papneveldei tanulmányi felügyelő és ideiglenes aligazgató. 1832–1840 között tanár Marosvásárhelyen, majd Nagykászonban plébános. 1849-ben kerületi jegyző, 1850-től esperes és iskolafelügyelő. 1852-től plébános és esperes Csíkszentgyörgyön, később pedig Székelyudvarhelyen. 1859-től kanonok és papneveldei igazgató, illetve tanár. 1868-tól nyugdíjalapkezelő. Meghalt 1870. január 30-án. (Szabó-Szögi 1998. 166)

58. Szabó József, Csíkszereda (Szabó Joseph), 1831-től Bécsben tanult, orvostudományi kar, III. évfolyam. Apja katonatiszt volt. 1803-ban született Csíkszeredában. Külföldről orvos- és sebészdoktorként, illetve szemézmesterként tért haza és lett gyakorló orvos, majd tanár Kolozsváron. Később, 1839–1847 között a kolozsvári orvossebészeti intézet és kórház igazgatója. 1864-ben is Kolozsváron szolgált. 1874-ben halt meg. (Szabó-Szögi 1998. 442)

59. Andrassy Antal, Erdély, Csíkszék, Nagykászon (Andrasy Antonius), 1832–1833-tól Bécsben, a Pazmaneumban III. éves teológus. 1809. november

30-án nemesi családban született Nagykászonban. 1833. július 14-én szentelték pappá. Hazatérve hittantanárnak rendelték Gyulafehérvárra, de egyben felügyelő a papneveldeben, illetve helyettes plébános Magyarigenben. 1836-ban jogot és történelmet tanított a papneveldeben, és számvevői teendőket is végzett. 1844-ben plébános Gyergyóalfaluban. 1849. augusztus 10-én Csík-szenttamáson öngyilkos lett. (Szabó-Szőgi 1998. 54)

60. Cziriél Antal, Erdély, Csíkszék, Mindszent (Cziriél Antonius, Erdély), 1835–1838 között Bécsben, a Pazmaneum I–IV. évfolyamán tanult. 1814. december 2-án született Csíkmindszenten. (Fazakas 2003. 367) 1841-ben Bécsben hittudori fokozatot szerzett. Tanulmányait befejezve Gyulafehérvárra rendelték tanárnak. 1842-től Marosvásárhelyen szolgált, majd 1844-től újra Gyulafehérváron tanít. Közben Marosportuson plébános, 1847-től szentszéki ülnök, 1850-ben tanít Brassóban is, 1851-től pedig ismételt Gyulafehérváron. Egyben tanulmányi felügyelő a papneveldeben. 1853-tól Offenbányán plébános. 1856-tól tanár és papneveldei igazgató Székelyudvarhelyen. 1865-ben nyugalomba vonult. (Szabó-Szőgi 1998. 127)

61. Dobos Ferenc, Csíkszék Kozmás (Dobos Franciscus, de Kozmás), 1839–1840, Bécs-Collegium Pazmaneum. Meghalt 1840. március 7-én, II. éves teológusként. (Szabó-Szőgi 1998. 144; Fazakas 2003. 371)

62. Reznitsek József, Csíkszereda (Reznitsek Joseph, Csíkszereda), 1845-ben Bécsben a képzőművészeti akadémiára iratkozott be 20 évesen. Csíkszeredában született, ahol apja dolgozott. Tanulmányait befejezve, építész lett. (Szabó-Szőgi 1998. 381)

63. Jacz Lajos, Csíkrákos (Jacz Ludwig v. Csíkrákos), 1847–1848-ban a Bécsi Műegyetemre iratkozott és mérnöki tanulmányokat végzett. Apja orvos volt. (Szabó-Szőgi 1998. 240)

64. Antalfi Károly, Erdély, Csíkszék, Szentimre (Antalfi Carolus, pater Daniel, nobilis), 1848-ban Bécsben, a Pazmaneumban I. éves teológus. (Szabó-Szőgi 1998. 56; Fazakas 2003. 379)

65. Zacharias József, Csíkszentdomokos (Zacharias Joseph, Csík-Szent-Domokos), 1855–1860 között a Bécsi Egyetemen orvostanhallgató. 1861-ben rendkívüli hallgatóként tanult. Beiratkozaskor 21 éves, római katolikus vallású. Előtanulmányait Kolozsváron végezte. Apja Szamosújváron volt postamester. (Szőgi-Kiss 2003. 120)

66. Neugebauer Titus, Csíkszereda (Csík-Szereda), 1858–1863 között a Bécsi Műegyetemen mérnöki tanulmányokat végzett. 1839. november 13-án született, római katolikus vallásúként. Apja katonaoorvos volt. (Szőgi-Kiss 2003. 314)

67. Farkas Ferdinánd, Ditró (Gyergyó-Ditró), 1856–1857-ben a Bécsi Tüzérakadémia tüzérségi osztályán tanult. 1841-ben született. Apja Pancsovában volt rendőrszázados (Szögi-Kiss 2003. 361)

68. Éltés Károly, Tusnád, Erdély, Csíktusnád (Éltés Carolus, Elles Károly néven is). 1858–1860 között a Bécsi Egyetemen teológiát tanult, 21 éves. (Szögi-Kiss 2003. 145) Erdélyiként 1859–1860 között Bécsben, a Pazmaneumban III–IV. éves hallgató. 1837. november 19-én született. (Fazakas 2003. 387) Elles Karl néven, tusnádi születésűként 1860-ban újra a Bécsi Egyetemen említik. (Szögi-Kiss 2003. 169)

69. Sás István, Csátószeg (Sás Stefan, Csík-Csátószeg), 1858–1859-ben a Bécsi Állatorvosi Intézet állatgyógyászati karán tanult. Beiratkozáskor 21 éves. Apja már nem élt. (Szögi-Kiss 2003. 377)

70. Baraczy Béla, Erdély, Csíkrákos (Baraczy Adalbertus, Csík-Rákos), 1861–1865 között a Bécsi Egyetemen teológiát tanult, 18 éves, római katolikus vallású. Apja gazdálkodó volt. (Szögi-Kiss 2003. 179) 1862–1865-ben Bécsben, a Pazmaneumban tanult. 1843. július 15-én született. (Fazakas 2003. 389)

71. Simon Péter, Csíkszentkirály (Simon Peter, Csík-Szentkirály), 22 éves, római katolikus vallású. 1862-től a Bécsi Egyetemen jogot tanult. Apja nem élt, gyámja háztulajdonos volt (Szögi-Kiss 2003. 194).

72. Veress Antal, Kászónújfalu (Veress Antonius, N. Kászony), 1862–1866 között a Bécsi Egyetemen teológiát tanult. 19 éves, római katolikus vallású. Apja birtokos volt. (Szögi-Kiss 2003. 195). 1863–1866-ban nagykászoni erdélyiként Bécsben a Pazmaneumban tanult. 1843. június 7-én született. (Fazakas 2003. 391)

73. Gerbert Guido, Csíkszereda (Csík-Szereda), 1866–1867-ben a Bécsi Egyetemen gyógyszerészetet tanult. 22 éves, római katolikus. Apja sebész volt. (Szögi-Kiss 2003. 242)

74. Kopacz Kristóf, Gyergyószentmiklós (Kopacz Cristof, Gyergyó-Szent-Miklos), 1863-ban a Bécsi Egyetemen orvostanhallgató. 19 éves, római katolikus vallású. Apja birtokos volt, de már nem élt. (Szögi-Kiss 2003. 201)

75. Sándor Domokos, Bözöd (Sándor Dominik), 1864. október 20-tól Göttingenben tanult bölcsészetet. 1865. április 11-én távozott. Apja Bözödön élt. (Szögi 2001. 241) Nagy Jukunda szerint Domokos Sándorról van szó, aki Zsögödön (Lögöd in Siebenbürgen = Sögöd = Zsögöd) született 1814. május 6-án, és 1865. április 24-től a Marburgi Egyetemen tanult teológiát. Előtanulmányait Marosvásárhelyen végezte. (Nagy 1974. 275)

76. Kozma Ferenc, Csekefalva (Kozma Franz, Csekefalva), 1867. október 24-től a Jenai Egyetemen teológus. Beiratkozáskor 22 éves. Tanult a Kolozsvári Egyetemen is. Apja ügyvéd volt. (Szögi 2001. 351) 1868 október 21-től a

Heidelbergi Egyetemen teológiát hallgatott. (Szögi 2001. 307). 1869. április 7. – 1869. augusztus 5. között a Zürichi Egyetemen tanult teológiát. (Szögi 2000. 97) 1844. február 17-én született. Előtanulmányait Székelykeresztúron és Kolozsváron végezte. Hazai tanulmányait befejezve, 1867-ben tett papi szigorlatot. Ezt követően Kolozsváron szolgált helyettes unitárius lelkészként. Külföldi tanulmányaihoz állami segínyt kapott. Tanulmányai közben beutazta Németországot és Svájcot. 1870-ben tért haza. Székelykeresztúron lett tanár, 1873-tól igazgató-tanár. Magyar irodalmat, történelmet és földrajzot tanított. 1886-tól Kolozs vármegye tanfelügyelője. Irodalmi társaságok és közművelődési egyesületek tagja. Történeti-irodalmi írásaival vált nevéssé. 1880-ban az MTA levelező tagjává választották. Felügyelő gondnoka volt a Kolozsvári Unitárius Kollégiumnak. Meghalt 1920. május 12-én. (Szinyei VI. 1899. 1437–1441; Gulyás XVII. 1995. 432; Zoványi 1977. 343)

77. Graef Emil, Ritter von Liblay, Ditró, Siebenbürgen (Graef Emil, Ritter von Liblay), 1868–1869-ben a Prágai Cseh Műegyetemen tanult. Beiratkozáskor 24 éves, evangélikus vallású, magyar anyanyelvű. Előtanulmányait Linzben végezte. Apja főbrigadéros volt Linzben. (Mészáros 2001. 128)

78. Vitos Mózes, Erdély, Csíkszentkirály (Vitos Mozes), 1870-ben Bécsben, a Pazmaneumban tanult. Az Erdélyi Egyházmegye küldte. 1847. február 5-én született. (Fazakas 2003. 397)

79. Krbek Ottomar, Csíkszereda (Czik Szereda), 1872–1873-tól a Prágai Német Műegyetemen tanult. (Mészáros 2001. 140)

80. Krbek Pravomil, Gyergyóalfalu (Gyergyó-Alfalu). 1872–1873-ban a Prágai Német Műegyetemen tanult (Mészáros 2001. 140) 1872–1875 között a Prágai Cseh Műegyetem hallgatója. Beiratkozáskor 20 éves, római katolikus vallású. Előtanulmányait főreáliskolában végezte. Apja Medgyesen volt mérnök. (Mészáros 2001. 129)

81. Bary Zsigmond, erdélyi (Bary Sigismundus, Transylvanu), 1876. október 21-től az Utrechti Egyetemen tanult teológiát. (Szögi 2000. 165) Bary Zsigmond csíkmadarasiként (Bary Siegmund, Tsickmodaros) 1877. május 7-től Marburgban tanult. 1848. május 24-én született, evangélikus vallású családban. Előtanulmányait Marosvásárhelyen végezte. Apja gazdálkodó volt. (Szögi 2001. 433)

82. Petres András, Csíkvárdotfalva (Petres Andreas, Csík-Várdotfalva), 1876–1877-ben a Bécsi Egyetemen tanult bölcsészetet. Beiratkozáskor 25 éves, római katolikus vallású, magyar anyanyelvű volt. (AQUWPhiloosFak. N. 77, 80)

83. Piposiu János, Csíkszentmárton (Piposiu Johann, Csík-Szentmárton), 1876–1880 között a Bécsi Egyetem bölcsészkarán tanult. Beiratkozáskor 20 éves, görögkeleti vallású. Tanult a Kolozsvári Egyetemen is. Apja ügyvéd volt Gyulafehérváron. (AUWPhilosFak. N. 1876/415, 1879/309, 1882/391, 1885/278, 1888/341, 1891/155, 1893/336, 1896/280)

84. Strone Mihály, Gyergyóalfalu (Strone Michael, Alfalu, Csík vm.), 1877-1878-ban a Bécsi Egyetem bölcsészkarán tanult. Beiratkozáskor 29 éves, római katolikus vallású, német anyanyelvű. Apja orvosdoktor volt (AUWPhilosFak. N. 1880/236, 1883/190, 1886/181).

85. Verebes Ferenc, Csíkszentlélek, Csík vármegye (Verebes Franciscus, Szentlélek), 1877-1880 között a Bécsi Pazmaneumban I-IV. éves hallgató. Az Erdélyi Egyházmegye küldte. 1857. március 18-án született. (Fazakas 2003. 404)

86. Dobreanu Gabriel, Gyergyótölgyes (Gyergyó-Tölgyes), 1879 őszétől Bécsben orvostudományokat hallgat. Beiratkozáskor 21 éves, görög katolikus vallású, román anyanyelvű. Előtanulmányait Balázsfalván végezte. Apja, D. Michael pap volt. (AUW, Med. Fak. N. 1879/W)

87. Köllő Miklós, Gyergyócsomafalva (Köllő Nikolaus, Gyergyó-Csomafalva), 1879 október 31-től a Münchener Képzőművészeti Akadémián szobrászatot tanult. 1861-ben született. Apja földművelő volt. (Szögi 2001. 661) Szaktanulmányait Budapesten, Huszár Adolfnál kezdte. Hazatérve Zala György mellett dolgozott. Díszítő szobrokat készített a Várpalota és az Országháza részére. Ő készítette a segesvári Petőfi-szobrot, illetve a marosvásárhelyi Kossuth-szobrot. Budapesten halt meg 1900. szeptember 17-én. (ML II. 699)

88. Lukács Antal, Csíkkarcfalva (Lukács Antonius), 1879-1882 között a Bécsi Pazmaneum I-IV. évfolyamán tanult. Született 1860. február 14-én. Az Erdélyi Egyházmegye küldte. (Fazakas 2003. 299)

89. Dubinievicz Camillo, Gyergyószentmiklós (Dubiniewicz, Dubiniewicz Camillo, Gy. Szt. Miklós), 1880 őszétől Bécsben orvostanhallgató. Beiratkozáskor 19 éves, német anyanyelvű, katolikus vallású. Előtanulmányait Zilahon a református kollégiumban végezte. Apja Zilahon, majd Brassóban volt állami tisztviselő. (AUW, Med. Fak. N. 1880/W)

90. Balás András, Erdély, Csíkkozmás (Balás Andreas), 1883-1886-ban I-V. éves Bécsben, a Pazmaneumban. 1862. április 22-én született. (Fazakas 2003. 408)

91. Koródy Péter, Erdély, Újtusnád (Koródy Petrus, Csík-Újtusnád), 1884-1887-ben Bécsben, a Pazmaneumban I-IV. éves hallgató. 1864. június 29-én született. (Fazakas 2003. 409)

92. Koródi Mihály, Erdély, Csátószeg (Koródi Michael), 1885-1888-ban Bécsben, a Pazmaneumban I-IV. éves. 1863. szeptember 24-én született. Az Erdélyi Egyházmegye küldte. (Fazakas 2003. 410)

93. Balázs András, Erdély, Kászonimpér (Balázs Andreas, Kászon-Impér), 1888-1891-ben Bécsben, a Pazmaenumban I-IV. éves hallgató. 1869. november 18-án született. (Fazakas 2003. 411)

94. Sándor Árpád, Csíkszentmárton (Csik-Szent-Marton), 1890–1893 között a Bécsújhelyi Tereziánus Katonai Akadémián tanult, 18 éves, római katolikus. Apja őrnagy volt. Előzőleg katonai reáliskolát végzett. (Patyi 2004. 327)

95. Szekeres József, Csíkkarcfalva, 1890–1893 között a Bécsi Pazmaneum I–IV. évfolyamán tanult. Az Erdélyi Egyházmegye küldte. 1870. július 10-én született. (Fazakas 2003. 413)

96. Koncz István, Csíkszentmihály (Koncz Stephan, Csík-Szent-Mihály), 1892–1895 között a Bécsújhelyi Tereziánus Katonai Akadémián tanult. Előzőleg katonai reáliskolát végzett. Apja gyalogsági százados volt Csíkszépvízen. (Patyi 2004. 331)

97. Fodor Antal, Csíksomlyó (Fodor Anton, Csík Somlyó), 1892-ben a Bécsi Egyetem jogi fakultásán tanult, 20 éves, magyar anyanyelvű. Tanult a Budapesti Egyetemen is. (Patyi 2004, 76)

98. Szilveszter Ferenc, Kászonújfalu (Szilveszter Franz, Kászon-Ujfalú), 1892-ben a Bécsi Egyetemen teológiát tanult, 19 éves, római katolikus, magyar anyanyelvű. Apja mezőgazdász volt. Előtanulmányait Gyulafehérváron végezte. (Patyi 2004. 81) 1893–1896-ban a Bécsi Pazmaneumban I–IV. éves hallgató. (Fazakas 2003. 415)

99. Györgypál Guido, Csíktaploca (Csík-Taploca), 1893–1896 között a Bécsi Katonai Akadémia műszaki fakultásán tanult, 17 éves, római katolikus vallású. Előtanulmányait katonai reáliskolában végezte. Apja katonatiszt (ezredes) volt. (Patyi 2004)

100. Dobriban Péter, Gyergyótölgyes (Dobriban Peter, Gyergyó-Tölgyes), 1893–1896 között a Bécsi Hadmérnöki Akadémia műszaki fakultásán tanult, 17 éves, római katolikus vallású. Előtanulmányait katonai reáliskolában végezte. Apja községi elöljáró volt. (Patyi 2004. 404)

101. Hazay Ferenc, Csíkszereda (Hazay Franz, Csík-Szereda), 1895–1898 között a Bécsi Hadmérnöki Akadémia műszaki fakultásán tanult, 17 éves, római katolikus vallású. Előtanulmányait katonai reáliskolában végezte. Apja gyalogsági százados volt. (Patyi 2004. 406)

102. Karán Miklós, Csíkszereda (Karán Nikolaus von Csik-Szereda), 1895. április 24-től a Berlini Egyetemen joghallgató. Távozott 1895. augusztus 7-én. Apja birtokos volt. (Szögi 2001. 119)

103. Jánosi József, Gyergyószentmiklós (Gyergyó Szent Miklós), 1896. április 28-tól a Müncheni Képzőművészeti Akadémián szobrászatot tanult. Beiratkozáskor 25 éves, római katolikus vallású. Apja földművelő volt. (Szögi 2001. 667)

104. Jánosy Gergely, Gyergyóújfalu (Jánosy Gregor, Gyergyó-Újfalu), 1897. november 2-tól a Leipzigi Egyetemen bölcsészetet hallgatott. Tanult a

Budapesti Egyetemen is. Beiratkozáskor 21 éves, római katolikus vallású. Apja kereskedő volt. (Szögi 2001. 406)

105. Nagy István, Csíkmindszent (Nagy Stephan, Csik-Mindszent), 1897. november 3-tól a Müncheneri Képzőművészeti Akadémián tanult. 1873. március 28-án született. Apja magánzó volt, de már nem élt. (Szögi 2001. 668)

106. Kászonyi Alajos, Erdély, Csíkcsatószeg (Kászonyi Aloysius, Csík-Csatószeg), 1897-ben a Bécsi Egyetemen teológus, magyar anyanyelvű. 1875. február 15-én született. Apja birtokos volt. Előtanulmányait Esztergomban végezte. (Patyi 2004. 105). 1898–1899-ben a Bécsi Pazmaneumban III–IV. éves hallgató. (Fazakas 2003. 418)

107. Gábor József, Erdély, Kászónújfalu (Gábor Josephus, Káson-Ujfalú), 1897-ben a Bécsi Egyetemen teológiát hallgatott. 1877. március 19-én született, római katolikus, magyar anyanyelvű. Apja kereskedő volt. (Patyi 2004. 104). 1898–1901-ben Bécsben, a Pazmaneumban tanult. (Fazakas 2003. 418)

108. Körmendy Lajos, Csíkvárdotfalva (Körmendy Ludwig, Csík-Várdotfalva), 1897–1900 között a Bécsújhelyi Tereziánus Katonai Akadémián tanult. 17 éves, római katolikus. Előtanulmányait katonai reáliskolában végezte. Apja honvéd főhadnagy volt. (Patyi 2004. 342)

109. Hazay Lajos, Csíkszereda (Hazay Ludwig, Csík-Szereda), 1898–1899 között a Bécsújhelyi Tereziánus Katonai Akadémián tanult. Előtanulmányait katonai reáliskolában végezte. Apja Pécsen gyalogszázados volt. (Patyi 2004. 344)

110. Körmendy Zoltán, Csíkvárdotfalva (Csík-Várdotfalva), 1899–1902 között a Bécsújhelyi Tereziánus Katonai Akadémián tanult. 18 éves, római katolikus vallású. Előtanulmányait katonai reáliskolában végezte. Apja főhadnagy volt, de már nem élt. (Patyi 2004. 345)

111. Lakatos János, Erdély, Csíklázárfalva (Lakatos Joannes, Csík-Lázárfalva), 1899-ben a Bécsi Egyetemen teológiát tanult. 18 éves, római katolikus vallású, magyar anyanyelvű. Apja tanár volt Csíksomlyón. Előtanulmányait apja iskolájában végezte. (Patyi 2004. 115) 1900–1903-ban Bécsben, a Pazmaneumban hallgató. (Fazakas 2003. 420)

112. Péter Antal, Gyergyókilyénfalva (Péter Antonius, Kilyénfalva), 1900. október 21. és 1907. július 6. között Rómában, a Collegium Germanicum-Hungaricum-ban tanult. 1880. június 2-án született. Előtanulmányait Csíksomlyón végezte. 1907-ben szentelték fel. Hazatérve káplánként szolgált, majd a gyulafehérvári papnevelőben tanulmányi felügyelő, igazgató, stb. A gyulafehérvári Közművelődés szerkesztőjeként ismert. (Veress 1917. 275)

113. Széplaki J., Gyergyótölgyes (Gijergijo-Pölgijes), 1900–1901-ben a Leipzigi Kereskedelmi Főiskolán tanult. (Szögi 2001. 639)

114. Hazay András, Csíkszereda (Hazay Andreas, Csík-Szereda), 1903–1906 között a Bécsújhelyi Tereziánus Katonai Akadémián tanult. 18 éves,

római katolikus vallású. Előzőleg katonai reáliskolát végzett. Apja őrnagy volt, de már nem élt. (Patyi 2004. 351)

115. Kiss Ágoston, Gyergyószentmiklós (Kiss Augustin), 1903. június 4-től a Berlińi Egyetemen jogot hallgatott. Kilépett 1903. augusztus 22-én. Tanult a Kolozsvári Egyetemen is. Apja építész volt. (Szögi 2001. 140)

116. Siklódy Lőrinc, Borszék (Siklódy Lorincz, Gyergyó Borszék), 1903. október 30-tól a Müncheni Képzőművészeti Akadémia szobrászhallgatója. 1876-ban született, római katolikus vallású. Apja községi bíró volt. (Szögi 2001. 670)

117. Csáki Benjámin, Csíkajnáđ, 1904. október 24. és 1911. július 7. között Rómában a Collegium Germanicum-Hungaricum hallgatója. 1885. november 3-án született, Csíkajnádon. Tanult Csíksomlyón és Gyulafehérváron. Külföldi tanulmányi útját Majláth püspök támogatta. 1910-ben bölcsész tudorként és a teológia doktoraként szentelték pappá. Hazatérve, 1911-ben lett káplán Besztercén, 1912-től Kolozsváron, 1913-ban a gyulafehérvári papneveldeben a Szent Tamás-i filozófia és liturgia tanára. 1915-től Vulkánban, 1916-tól Gyergyóújfaluban plébános. (Veress 1917. 279)

118. Pap István, Csíkkarcfalva (Pap Stefan, Csík-Karczfalva), 1906-tól a Bécsi Hadmérnöki Akadémián, a tüzérségi osztályon tanult. 1888. január 17-én született, római katolikus vallású, magyar anyanyelvű. Előtanulmányait katonai reáliskolában végezte. Apja Székelyudvarhelyen tanár volt. (Patyi 2004. 414)

119. Boga Alajos, Erdély, Csíkkozmás (Boga Aloysius), 1907–1910-ben Bécsben, a Pazmaneumban hallgató. (Fazakas 2003. 425)

120. Belénessy János, Gyergyószentmiklós (Belénessy Johann), 1909. április 14-től a Berlińi Egyetemen teológiát hallgatott. Távozott 1909. augusztus 7-én. Tanult a Budapesti Egyetemen is. Apja birtokos volt. (Szögi 2001. 163)

121. Vákár József, Gyergyószentmiklós (Vákár Josephus), 1912-ben a Bécsi Egyetemen teológiát tanult. (Patyi 2004. 191)

122. Veress Cirill, Gyergyószentmiklós (Veress Cyrill), 1912-ben a Bécsi Egyetemen tanult teológiát. 21 éves, római katolikus vallású, magyar anyanyelvű. Apja paraszt volt. Előtanulmányait Jászóban végezte. (Patyi 2004. 191) A jászói premontrei rend küldte. 1913-ban a Bécsi Pazmaneumban III. éves hallgató. 1891-ben született. (Fazakas 2003. 430)

123. Haim Hermann, Gyergyótölgyes (Gyergyó-Tölgyes), 1913. október 1-től a Berlińi Műegyetem vegyészhallgatója. Újra ott tanult 1919–1926 között. 1893. február 9-én született, izraelita vallásúként. (Szögi 2001. 520)

124. Bedő Ábrahám, Csíkmindszent (Bedő Abraham), 1913-ban a Bécsi Egyetemen teológiát tanult. 20 éves, római katolikus, magyar anyanyelvű. Előtanulmányait Gyulafehérváron végezte. Apja földműves volt. (Patyi 2004. 191)

125. Schwartz Zsigmond, Gyergyótölgyes (Schwartz Sigmund), 1913-tól a Bécsi Egyetemen orvostanhallgató, 25 éves, izraelita, magyar anyanyelvű. Előtanulmányait Budapesten végezte. Apja már nem élt. (Patyi 2004. 197)

126. Adorján Károly, Csíkménaság (Adorján Karl), 1814-ben a Bécsi Egyetemen teológiát tanult. 21 éves, római katolikus vallású, magyar anyanyelvű. Előtanulmányait Gyulafehérváron végezte. Apja földműves volt. (Patyi 2004. 198) 1915–1916-ban a Bécsi Pazmaneumban tanult. 1893. január 12-én született. (Fazakas 2003. 431)

127. Péter Imre, Erdély, Csíkborszova (Péter Emericus), 1914-ben a Bécsi Egyetemen teológiát hallgatott. (Patyi 2004. 201) 1915–1916-ban a Bécsi Pazmaneumban III–IV. éves hallgató volt. 1892. október 2-án született. (Fazakas 2003. 431)

128. Pál Veronika, Csíkszentmiklós (Csik-Szentmiklós), 1917–1919 között a Berliini Zeneakadémián tanult. (Szögi 2001. 682)

129. Bocskor Jenő, Csíkszentmárton (Bochkor Eugen), 1917–1919 között a Bécsi Hadmérnöki Akadémia tüzérségi osztályán tanult, 18 éves, római katolikus vallású, magyar anyanyelvű. Előtanulmányait katonai reáliskolában végezte Kismartonban. Apja vármegyei aljegyző volt, de már nem élt. (Patyi 2004. 424)

130. Darvas Béla, Kászonújfalu (Darvas Albrecht), 1917-ben a Bécsi Egyetemen teológiát tanult. 24 éves, római katolikus vallású, magyar anyanyelvű. Előtanulmányait Gyulafehérváron végezte. Apja paraszt volt. (Patyi 2004. 211) D. Adalbertként 1918-ban a Bécsi Pazmaneumban IV. éves hallgató. 1893. február 17-én született. Az Erdélyi Egyházmegye küldte tanulni. (Fazakas 2003. 433)

* * *

A bemutatott névsort vizsgálva nyilvánvaló, a mai értelemben vett Erdély (a történelmi Erdély, Partium és Bánság területe) helységeiből 1173–1918 között külföldön tanultak számához (17 000–18 000) viszonyítva Csíkból (Csík-, Gyergyó- és Kászonszék területéről) csekély számban tanultak külföldön. Nem végleges adatok szerint mindössze 130-an. Kimutathatóan 1494–1502 körül jelzik Krakkóban az első csíki székely peregrinust, 1520-ig pedig csupán ketten vállalták a „külföldi bújdosást”. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy a „katolikus korban” Erdélyben a peregrinatio, azaz külföldi tanulás elsősorban a főnemesi és nemesi családok gyermekeit vonzotta, hiszen jövedelmező egyházi hivatalokhoz juttatta őket. Csíkban ellenben a jelzett korban még nem találunk ilyen családokat. A csíki társadalom katonáskodásra kötelek szabadrendű székelyekből állott.

A reformáció korától, amikor a katolikus egyház erdélyi befolyása leszűkült, és Csík képezte annak egyetlen biztos erdélyi támaszpontját, innen válogatták és küldték a katolikus elit képzéséhez szükséges személyeket. E korban 40 székely ifjú tanult külföldi akadémiákon. A Habsburg-uralom alatt a katolikus egyház befolyása és hatalma megszilárdult Erdély-szerte, az egyházi elit utánpótlásának forrásai kitágultak. Ezért a csíki peregrinusok száma 1701–1848 között visszaesett 21-re.

A XVIII. század végétől a polgári fejlődés megváltoztatta az egyetemet végzett értelmiségiek iránti szükségletet. Nőtt a világi értelmiség iránti szükséglet. A csíkiak a teológiai tanulmányok mellett már jogi, orvosi, hadmérnöki, képzőművészeti stb. tanulmányokat is folytatnak. Érthető, miért gyarapodott ezekben az évtizedekben jelentősen a Csíkból kikerült peregrinusok száma (66-ra).

A külföldön tanult csíki peregrinusok közül többen szereztek borostyánkószorús (6), magisteri (6) és hittudományi, illetve orvosdoktori tudományos fokozatot (6). E téren talán az általános erdélyi sajátosságok fölött teljesítettek, ami a csíki székely diákok érdemeit erősíti.

A külföldön tanulók döntő többsége, mintegy 60%-a egyházi szolgálatba állt, de végeztek többen (15) katonai és hadmérnöki akadémiát, dolgoztak orvosként (7), mérnökként (7), jogászként (5), képzőművészként (4), tanárként (3), illetve egy-egy gyógyszerészként, állatorvosként és zenészként. Tehát mind az erdélyi értelmiségi elit, mind a csíki akadémiták is beilleszkedtek az erdélyi társadalomba. Lelkészként, papneveldei igazgatóként, tanárként, orvosként, mérnökként, stb. szolgáltak és dolgoztak. Közülük heten: Szentandrassy István (?–1630), Pálfalvi János (?–1663), Illyés András József (1642–1712), Illyés István József (1650–1711), Mártonffy György (?–1724), Tamási József (1782–1847) és Fogarassy Mihály (1800–1882) éppenséggel az Erdélyi Római Katolikus Egyház püspökeiként szereztek érdemeket. Ferentz József (1771–1836) ellenben a Kolozsvári Orvosi és Sebészeti Intézet igazgatójaként, illetve Erdély főorvosaként hagyott maradandó nyomokat az erdélyi történelemben.

A Csíkból kikerült értelmiségi elit jelenléte és érdemei nem lebecsülendő színfolt az erdélyi magyarság történeti múltjában.

SZŐCS JÁNOS

HÁROM CSÍKI FALUTÖRVÉNY

Abstract: [Three village constitutions] The study presents the constitution of three villages: Monyasd (1601), a lost village, Tuşnad (1795) and Frumoasa (1841). The constitution of these organic laws originate in the Szekler liberty and in the existence of a powerful strata of farmers who had an important place in the rural community through their social-economic weight. With these basic laws rural communities could regulate how to use public land, could protect their sowings, woods, fields, orchards from animals and from people's negligence and abuse. The author presents, beside the three constitutions, abundant facts from the 17th-18th century, referring to the economy, demography, social and ethnic components of the three villages from Ciuc basin.

Rezumat: [Trei constituții sătești] Studiul prezintă constituții a trei sate: Monyasd (1601), o așezare dispărută, Tuşnad (1795) și Frumoasa (1841). Constituirea acestor legi își are originea în tradiția libertăților secuiești, în existența unui strat puternic de agricultori care ocupa un loc însemnat prin ponderea lui socio-economică în cadrul obștei țărănești. Prin aceste legi fundamentale comunitățile sătești au reglementat modul de folosire al pământurilor obștești, au ocrotit semănăturile, pădurile, câmpurile, livezile de distrugerile animalelor, de neglijența și abuzul oamenilor. Autorul, prezintă pe lângă cele trei constituții, date bogate din secolele XVII-XVIII, referitoare la economia, demografia, componența socială și etnică a celor trei sate din Depresiunea Ciucului.

I. Monyasd falutörvénye (1601)

1. A tízes főbb történeti, gazdaságtörténeti adatai

Monyasd Csíkszentgyörgy község egyik félreeső tízese volt. Csak volt! Az 1567-es, 25 dénáros adólistán 3 kapuját regisztrálták, míg az 1576-os, 50 dénáros adólajstromon így jelenik meg: „Szentgyörgy cum Jenőfalva, Monyasd et Kőrösmény”. Keveset tudunk a tízes történetéről. A település a Gatal-, valamint a Kurta-hegy közötti Monyasd patak völgyfőjében helyezkedett el, a Beke fenekének is nevezett helyen. Valamikori lakott voltáról, ókori, középkori és újkori cserepek árulkodnak. A volt tízes helye a tulajdonképpeni Csíkszentgyörgytől mintegy 2 km-re nyugatra lelhető fel.¹

¹ *Székely Oklevéltár.* (A továbbiakban SzOkl.) II. Kolozsvár, 1876. 221. (1567); SzOkl. IV. Új sorozat. Kolozsvár, 1998. 44. A Demény Lajos professzor gondozásában kiadott kötet a székely had-, társadalom- és gazdaságtörténeti jellegű összeírásokat tartalmazza (1575–1627).

A XVII. század közepe táján a monyasdi Bóné Péter Alcsík legkeresettebb prókátorának számított.²

1696 novemberében a csíkszentgyörgyi egyházmegyében megejtett összeíraskor Monyasdon 4 család 19 személlyel került az anyakönyvbe.³ A tízes a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc, a kuruc-labanc küzdelmek (1703–1711) idején szűnt meg, pusztult el. A későbbi, írott források és szájhagyományok figyelembe vétele mellett a kortárs Cserei Mihály történeti művét, az *Erdély históriáját* hívtuk segítségül. A Gyimesi-szorost 1703-ban német, labanc és magyar hajdúk vigyázták a tatárbetörés ellen. A szabadságharc kezdetét követően a magyar hajdúk a csíkiakkal együtt a német hajdúk ellen szervezkedtek, konspiráltak – írja Cserei. Parancsnokuk, egy német hadnagy, a „lejtman” megsejtette a leselkedő veszélyt, és a vele lévő 50 muskétással Brassóba akart visszahúzódní. Az esetleges incidensek kiiktatására kerülő utat választottak. Az esemény, gondolom, azért bontakozhatott ki Monyasd térségében, mert a német katonai alakulat el akart kerülni minden nagyobb alcsíki települést. Alcsíkon Szentgyörgy irányába vonultak délre. Itt azonban a csíki fegyveresek és a magyar hajdúk elállták az útjukat. Cserei Mihály szerint a csíkiak Sándor Jánossal, Tamás Deákkal és Horváth Györggyel az élen a somlyói kolostorban tartott gyűlésen határozták el, hogy a németeket megölik. A csíkiak és a magyar hajdúk, látva, hogy a németek hatékony tűzfegyverekkel vannak ellátva, cselhez folyamodtak. Felszólították a németeket, hogy tegyék le a fegyvert, és szavukat adták, ha így cselekednek, szabad elvonulást biztosítanak nekik. „Amazok nyavalyások – folytatja Cserei – elhívén, a fegyvert lerakák, s mindjárt reájok rohanván egy lábíg ott vágák le őket, melyet a pogány török sem cselekedte volna, még az asszonyokat és német gyermekeket is felkoncolták. Ám meg is fizeté az egész Csík azután, s fizeti naponként.”⁴

Így adta elő a történetíró, Csíkrákos szülöttje ezt a drámai felvonást. Ő a mészárlás miatt Sándor János csíki alkapitányt, Tamás Deák alkirálybíró és Horváth Györgyöt vádolja. Endes Miklós viszont olyan tanúkat idéz, akik bizonyították, miszerint Sándor János meg akarta akadályozni a szentgyörgyi mészárlást, de késve érkezett a helyszínre. Ő már korábban javasolta a német hadnagynak, hogy meneküljön Moldvába. Endes inkább a magyar hajdúk ro-

² Csíki Székely Múzeum. (CSSZM) Régikönyv-gyűjtemény. 10. sz. Alcsíki protokollum. 1645–1688. 66–73. Csupán 1645 végén és 1646 elején Alcsíkon kb. másfélszázán választották a monyasdi Bóné Pétert prókátoruknak.

³ Csíkszeredai Levéltár. (A továbbiakban CsLt) 29/27/1631–1648/25., 39–43. (Bóné P.) Kítűnik, hogy már 1631-től prókátorként Alcsík-szerte ismert volt. CsLt. Anyakönyvek. 47/111/1696/181. Csíkszentgyörgyi anyakönyv.

⁴ Cserei Mihály: *Erdély históriája*. Budapest, 1983. 338–340., 366–367., 394–397.

vására írja a fölösleges vérontás tényét.⁵ Graven ezredes 1705 végén két regimenttel betört Csíkba. Somlyón szidta a ferences barátokat, hogy „mind rebellisek”. Azzal, hogy a klastromban rebelliseket, kurucvezéreket rejtegettek, „latrok barlangjává” avatták azt. A Csíkban megölt németek halálának ők az okai. Ha rajta állana, egytől egyig lekaszabolná a szerzeteseket, a templomukat pedig felgyújtaná. Ekkor állhatott bosszút Graven a csíkszentgyörgyieken, pontosabban ekkor pusztulhatott el Monyasd tízes. Bár Csíkszentgyörgyön ma azt is hagyományként mesélik, hogy a település házait egy idős monyasdi ember, amikor a többiek nem voltak otthon, felgyújtotta. Későbbi, de még XVIII. századi közbeékelte lejegyzések Monyasd pusztulásáról, veszedelméről szólnak. Mindezek a korabeli csíkszentgyörgyi anyakönyvben – a mézszárlásról, az idegenek temetéséről, a tízes pusztulásáról – nem kaptak helyet. Mi, némi bizonytalankodással, Monyasd pusztulását, megszüntét 1705 végére vagy 1706 elejére tesszük.⁶ Orbán Balázs úgy véli, hogy a tízest Acton katonái 1707-ben pusztíthatták el. Téved Orbán Balázs, amikor Benkő Józsefre támaszkodva azt írja, miszerint Monyasd II. Rákóczi Ferenc seregébe 15 fegyverest adott volna. Ezt nem tehetette, mert ennyi felnőtt férfi nem élhetett a településen. Az 1696-os összeírás ezt az állításunkat bizonyossá teszi.⁷

Az is az igazsághoz tartozik, hogy Csík majdnem minden községe számtalanszor tiltakozott a német helyőrséghez tartozó katonák korábbi önkényeskedése és folytonos garázdálkodása ellen.⁸

Ebben a dologban nem mellőzhető Orbán Balázs leírása sem. Ő információit Losteiner Leonárdtól vette: „a II. Rákóczi Ferenc vezette nemzeti mozgalom alatt... Akton és Graven véres nyomokat hagytak e vidék virányin... egy csoport labonc vonult le Menaságról Sz.-Györgynek, mindent dűlva, rabolva, mindenkit gyilkolva, de Menaságújfaluban a fegyvert ragadott székely amazónok kezébe estek, kik elszánt, sok véráldozatba került harc után őket legyőzték, lefegyverezték s hadnagyostól együtt leölték. Az akkor tájott Szent-Györgyön volt Ilyés András püspök Újfaluban temette el a két részről elesteket, s emlékül kápolnát csináltatott oda.” Cserei Mihály labancpárti volt, Orbán Balázs pedig kurucpárti; kétféle módon adták elő az eseményeket. Ezzel az ese-

⁵ Endes Miklós: *Csík-, Gyergyó-, Kászón-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1938. 171., 178.

⁶ Cserei M.: i. m. 366–367., 394–395.; CsLt. 27/36/1780/7–8. A 75 évvel később kelt forrásban: „Monyasd nevezetű falu elpusztulván...”, továbbá „Monyasd pusztulásakor (János Domokos), gyenge állapottal, árvasággal lévén, Császár Benedek (Bánkfalváról) a leányára (Császár Erzsébetre) adoptálta volt János Domokost”. A csíkszentgyörgyi anyakönyvből, ha léteztek ilyenek, a Monyasd pusztulására utaló bejegyzések, lapok kikerülhettek...

⁷ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. II. Pest, 1869. 32–33., 40.; CsLt. 47/111/1696/181. Csíkszentgyörgyi anyakönyv.

⁸ SzOkl. VII. Kolozsvár, 1898. 17., 21., 26., 37., 69., 108–110.

ménnyel függött össze Monyasd későbbi pusztulása. Bosszúállás műve lehetett. De erről konkrétumot egyikőjük sem hagyott hátra.

2. A monyasdi falutörvény

Betűhű másolat

Anno Domini 1601. Teóttünk mý, Moniasd faluul illien vegezest, hogy az falu Jozaganak megh tartására igi vegeztünk, hogy az ký heyas (hyas?) földnelkül rezze es erdeme szerent Ký adgiuk az mit erdemel, es az falu földit senki el ne szallagosithassa, se it(t) ualonak, se külseónek; valaki penegh el szallagosettia, rezze vezzen az falu keózi, es az falu kózre az mely feold mara(d)t, ha valaki be vetne, falu hirenelkül(!), auagi megh Kazalná, szabad legien az falu szamara el hozni, teórueniese(n) mennien (ki) beleólle, ha ky be akarya vetni, Tizedeben talallia megh az falut beleólle, es ha ualaki az faluiet be kertelte volna, tehat ky bocziassa, vagi Apýa, vagi masik apia (?), ha valaki az faluet el kertelne, tehat szabad legien le vagni, auagi el hanni. Az Moniasd bvki feleól igi vegeztünk, hogý valaki fát váгна le ott az Bükben, az biro hirenelkül (!), egý forintot vehessen az biro az faluual egietembe(n). Az Azzúfát szabad legien el hordani fejzenelkül. Ha penegh valami mýbe kellett-(n)ek, megh talallia az Birot feleólle; es az paztor gyíermek (?) az fát megh ne hanczia, se feyzet ne vigien oda, mikor eókröt eóroz, ha týzet tezen, ne tegien eleven fába, hanem foldeón fekübe, ha tezen egy forint az birsaga, ha fát hántis; ha valakit az biro el hiu vele, s el nem megien az mikor szüksegh, tehat egy forinton maradgion; ha valakit ky hiu az falu züksegire d. 21 az birsaga, ha el nem megien. Ez dologhban Birak Ambrus peter, Kereztes Mihaly, Kereztes Pal, Kereztes Thamas es Pal Janos. Kereztes Mihaly helýn valasztottu(n)k mast, výobbat, Gegeó Ferenczet, mert eó megh holt; ebben az dologhban ezeket valasztottuk birouul (?); valaki ennek az falu vegezesinek nem engedne, rezze az falu kózi vezzen; valaki az falu földéból pert jndit Ky ne vehesse (!) az falu Kozül, ha penegh Ky akarya vinni, rezze az falu kózi vezzen; ha mikor az birok teóruent akarnak tenni, szabad legien pal marton vramot kózinkb(e) hýni, auagi akar melliet, eggiet, Külseó embert. Mikor az falunak ualami gondgia vagion, vagi peóre, auagi mý, tehát kynek eppen vagion (több?) falu nýla, az teóbbet adgion, az kinel keuseb(b) az keuseb(b)et, az az Ký ky erdeme szerent adgion. Ezt mý hitünk szerent jrattuk es peczietünk(k)el meghis erósettettvk Az fellívl meghirt ezte(n)deobe(n). lid(em) (!) qui supra mp.

Mint hagi penigh azt vegeztük, hogy ha peórt jndit valaki, tehat ky ne vehesse (!), ha penegh Ký vizi, tehat annak illien poenaia vagion, ugimint fl. 12.

Töttünk mi Monyasd^o faluul ilyen végezést, hogy az falu jószágának megtartására így végeztünk:

- hogy az ki héjas (!?) föld nélkül (i?) réssze (!) és érdeme szerint kiadjuk, az mit érdemel, és az falu földit senki el ne zálogosíthassa, se itt valónak, se külsőnek, valaki penég elzálogosítja, réssze (!) vesszen az falu közi;

- és az faluközre, az mely föld maradt, ha valaki bevetné, falu híre nélkül, avagy megkaszálná, szabad legyen az falu számára elhozni; törvényesen menyjen (ki?) belőlle (!), ha ki be akarja vetni, tizedében találja (!) meg az falut belőlle (!);

- és ha valaki a faluét bekertelte volna, tehát kibocsássa, vagy apja, vagy másik apja (!?);

- ha valaki az faluét elkeretné, tehát szabad legyen levágni, avagy elhárni.

Az Monyasd бүк(k)i felől így végeztünk:

- hogy valaki fát vágna le ott az Бүк(k)ben, az bíró híre nélkül, egy forintot vehessen az bíró az faluval egyetemben;

- az aszúfát szabad legyen elhordani fejsze nélkül, ha penég valami míbe kellet(n)ék, megtalálja az bírót felőlle;

- és az pásztorgyermek az fát meg ne hántsa, se fejszét ne vigyen, mikor ökröt őröz; ha tüzet teszen, ne tegyen eleven fába, hanem földön fek(v)őbe; ha teszen, egy forint az bírsága, ha fát hánt is;

- ha valakit az bíró elhú vele, s el nem megyen, az mikor szükség, tehát egy forinton maradjon;

- ha valakit kihú az falu szükségére d(énár) 21 az bírsága, ha el nem megyen.

Ez dologban bírák Ambrus Péter, Keresztes Mihály, Keresztes Pál, Keresztes Tamás és Pál János. Keresztes Mihály helyin választottu(n)k mást, újabbat, Gegő Ferencet, mert ő megholt; ez dologban ezeket választottuk bíroul (?!).

- valaki ennek az falu végezésének nem engedne, réssze (!) az falu közi vesszen;

- valaki az falu földiből pert indít, ki ne vehesse (!) az falu közül, ha penég ki akarja vinni, réssze (!) az falu közi vesszen;

- ha mikor az bírók törvényt akarnak tenni, szabad legyen Pál Márton uramot közünkbe híni, avagy akármelyet, egyet (!), külső embert;

- mikor az falunak valami gondja vagyon, vagy pöre, avagy mi, tehát kinek éppen (?) vagyon (több?) falu nyíla az többet adjon, az kinél kevesebb, az kevesebbet, s azaz ki-ki érdeme szerint adjon.

^o CSSZM. Régikönyv-gyűjtemény. Alcsíki protokollumok. 1630-1634. Ltsz. 6334/45/100.
A monyasdi végzéseket betűhű átírásban mellékletben közöljük.

Ezt mi hitünk szerint írtuk és pecsétünkkel meg is erősítettük az feljül megírt esztendőben. Id(em) qui supra m(anu) p(ropria).

Mínthogy pedig azt végeztük, hogy ha pört indít valaki, tehát ki ne vehesse (!), ha penég kiviszi, annak ilyen poenája vagyon: fl. 12.

Valaki penég külső marhát hozna az falu határára, falu akarátja nélkül, an-nál (!) is fl. 12 az bírsága.

Valaki az falu földit örökié akarná tenni, tehát eskedjék meg rajta, s legyen övé.

3. A monyasdi faluvégzésekről

Az 1601-ből való monyasdi falutörvénynek, amely későbbi átírásban, az 1630–1634-es alcsíki protokollumban maradt fenn, több mondata, kitétele pontatlan, de legalábbis kétértelmű. Akár az összeállításkor, akár az átmásolás alkalmával szavak, ragok maradhattak el belőle. Az efféle pontatlanságokat, hibákat kérdőjellel, felkiáltójellel tüntettük fel.

Monyasd „jóságának megtartására”, a közösség közföldjének megőrzésére hozták végzéseiket a falu, tulajdonképpen a tízes öregei.

Aki föld nélküli, híjával van a szükséges nagyságú területnek, annak „része és érdeme szerint” a rendi társadalomban az őt megillető hely, rang szerint a közösség nyílföldet ad. A használatba vett területet elzálogosítani tilos. Amennyiben mégis valaki ezt tenné, a közérdek ellen vétőre kimondják a kiszabott ítéletet: „része vesszen a falu közi”. A használatra kapott föld fölötti jog elvesztésének a jelölésére nem ritkán előforduló kifejezés. A „része vesszen a falu közi” döntéssel az újból a közföldre csatolt szántót bevetni, rétet megkaszálni csak a „falu hírével”, a falugyűlés engedelmével lehetett; ha nem így történt, a munka eredményét, a termést a „falu számára” el lehetett hozni. A falu közföldjét tilos elkeríteni, különkeríteni. A falutörvényt sértő kerítést a tízesbeliek levághatták, elhányhatták.

Utolsó kitételükkel a konstitúció alkotói – és itt leginkább a fiatalokra gondolhattak – viszonylag könnyen lehetővé tették azt, hogy valaki Monyasdon örökföld birtokába jusson. Hajlandóság mutatkozott már akkor az elköltözésre? Ezért kötötték az örökföld juttatását csupán eskükhöz? Az eskütétel, biztosra vehetően, kötelezettség vállalását jelentette.

A régi falutörvények között a gyergyóújfalvi 19. artikulusa kimondja, hogy még a „régiszeke szabadságnak idejében” örökséget a közösség tudtával és engedelméből foglalhatott valaki. Azt a mondatát, amely így hangzik: „ha a teljes falunak adhatója lészen”, úgy értelmezzük, hogy a falu ad, ha lesz amit, viszont az is beleértendő, sejtethető, miszerint minden falubelinek ebben a döntésben vétőjoga lehetett.

A monyasdi faluvégzés leszögezi: a „falu közi vesszen” a nyílrésze annak is, aki pert indít, és azt falun, tízesen kívüli fórum elé vinné. Így érthették a falu-

törvény alkotói, még ha számunkra nem teljesen világosan és pontosan fogalmaztak is. Ők azonban – vélhetően mindnyájan – tudták, hogy mire utaltak.¹⁰

A XVII. században a falu által használt föld nagy része közföldnek számított. A csíkszenttamásiak konstitúciójukban kimondják: „Első, hogy a falu határa közös.”¹¹ A faluközösségbeli család az örökföld mellett birtokolta, használta még a kiosztott szántót, kaszálót, vagyis a nyílrészt, továbbá a mindig közhasználatban lévő legelőt és erdőt. Az örökföld kategóriájába tartozott elsősorban a belső telek, de nem csupán az, mert idővel örökfölddé válhatott a szántóföld, sőt a kaszáló is. Eredetét tekintve lehetett örökölt, cserélt, vásárolt, de irtásföld is. A mi esetünkben Monyasdon osztott föld volt. Ilyen osztott terület, a faluközösség beleegyezésével kapott föld minden településen lehetett. A belső teleken állott a ház, több gazdasági épület. Lehetett rajta zöldséges, gyümölcsös. Belső jószágnak, örökségnek, üléshelynek, fundusnak, Csíkban még gyükernek mondták ezt.

Mindenhol mindenki, még a nemes és a lófő is, a komunitástól kért, kapott házhelyet a faluban.

A szántóföld felosztásának jól kialakult gyakorlata honosodott meg. A két fordulóra oszló teljes határt dűlőkre bontották. Minden dűlőt egyenlő számú parcellára szabdaltak fel. A nyílvonáskor az egyenlőség és az igazságosság elvének a betartását követték.¹²

A Csomortán, Csobotfalva, Delne, Menaság, Mindszent, Pálfalva és Csíkszentlélek közös birtokának, a Negyedfélmegye havasának az 1620 körül alkotott konstitúciója többszörösen kimondotta, hogy aki a közös érdek ártalmára van, az, ha ideiglenesen is, elveszíti a havasbirtoklás jogát. Aki a közösen rögzített időpont előtt bemegy a havasba, aki nem járul hozzá a közös költségekhez, aki másnak eladja havasbeli részét, mert neki nincs szüksége rá, aki az elfogadott falutörvénnyel ellenkező magatartást észlelne és azt eltitkolná, nem értesítené arról a havas bírait, sorsa az, hogy „kivesszen a havasból”. Mindezek felsorakoztatásával a Monyasd és a Negyedfélmegye rendszabályának formai és tartalmi hasonlóságára figyeltünk fel.

Mind Imreh István, mind Tagányi Károly úgy látta, hogy a legrégebbi székelj falutörvény, amely erdővédelmet írt elő, az a csíkszentmihályi volt (1622–1639). Ennek a konstitúciónak az 1639-es pótlásában a szentmihályiak megtiltják a gyepekert mellékének és általában az erdőnek tűzzel való irtását.

¹⁰ Imreh István: *A törvényhozó székelj falu*. Bukarest, 1983. 275–277.; CSSZM. 6334/45/100.

¹¹ Imreh István: i. m. 154–157., 161–164., 327.

¹² Imreh István: i. m. 154., 157., 164., 166.

A csíkszentmihályi falutörvény 21. pontja tiltja a bükkfa aszalását.¹³

A monyasdi falutörvény 38 évvel előzi meg a csíkszentmihályit. A legrégebbi írásban is rögzített erdővédelmi szabály az egész Székelyföldön. De éppen úgy erdőóvó Kászsónszék 1693-as határozata is: aki kecskét, juhot legeltet az erdőn, „se oláh, se magyar fejszét, baltát vagy efféle eszközt ne merészeljen hozni, mellyel erdőt pusztítana; ha valaki oláh, vagy magyar ebben tapasztaltatik... érdeme szerint büntetődjék”.¹⁴

Monyasdnak már közel egy évtizede, hogy csak a hült helye maradt, amikor 1716-ban Csíkszentmihályi egyházközségének az előjárói döbbenetesen konstatálják, miszerint „valami oláh és magyar zsellérek”, akik a község lakott területén kívül tartózkodnak, számtalan bükkfájukat juhaiknak levágták. Bár nem határozzák meg pontosan a helyet, ahol mindez megtörtént, de kihámozható, hogy Gyimeslokról van szó. Az ottani nagy bükkerdőit azért védelmezte Csíkszentmihályi, Borzsova és Szépvíz, mert, ha nem is évente, de időnként a makk, ha termett, a disznók hizlalására szolgált.¹⁵

Vidékünkön később a csíkjenőfalviak bajoskodtak sokat a bükkerdejük védelmében, míg az el nem úszott. Maguk a jenőfalviak sem kímélték, sőt rongálták, rontották saját bükkerdejüket. Jóllehet a jenőfalvi végzések 3 forintos „irgalom nélküli” bírság kiadását írták elő a bükkös kártevőinek, mégis a falubeli erdőrontókat „irgalmasan” kezelték. Inkább a külső károkozókat sújtották keményebben.

CsíkJenőfalván 1780-ból, 1790-ből, 1811-ből, 1815-ből és 1837-ből maradt fenn híradás a bükkerdők védelméről, a bennük esett kártételekről. 1815-ben a csíkjenőfalvi közösség úgy döntött, hogy minden gazda hozhat eszközfa-
nak bükköt az erdőből. 1848-ban a község engedélyezi gazdánként a 4 szánfa elhozását, „de fennállót, se nyerszet, se szárazat levágni nem szabad”. Micsoda tarolás lehetett ott ezt megelőzően?¹⁶

Monyasdon a megfogyatkozott bükkerdő védelmében hoztak végzést a józanul gondolkodó férfiak, óva így az utódok érdekeit.

A székely faluközösség saját maga állít vezetőt: bírót, hűtőtanácsot a falu élére. Minden felnőtt falubelinek beleszólása lehetett a vezetők választásába. Szabadon választották azt, aki a közösség képviselőjeként, annak száz és

¹³ Imreh István: *i. m.* 278., 294–300.

¹⁴ Szócs János: *A románok megtelepedése, román falvak kialakulása Csík-, Gyergyó-, Kászsónszékben (1614–1650)*. In *A többség kisebbsége*. Csíkszereda, 1999. 135.; CSSZM. Kásznai protokollumok. 1673–1700. Ltsz. 6328. 467–468.

¹⁵ Csíkszentmihályi plébánia levéltára. 1716-os irat; *Istoria României în date*. București, 1972. 149.

¹⁶ Imreh István: *i. m.* 248–249., 263–264.

száz ügyes-bajos dolgában eljár. Vállalnia kellett a bírónak a közösség nem egyszer emberpróbáló gondját-baját.¹⁷

A monyasdi végzések alkotói azzal, hogy a segítségkérő bírót visszautasító, vagy mellőző embert megbüntették, a bíró hatalmát óhajtották erősíteni, működését hatékonyra tenni.

II. Csíktusnád falutörvénye (1795)

1. A község főbb történeti, gazdaságtörténeti adatai

A község egykorú a többi régi csíki településsel. Alapítása az 1100-as évek második, vagy az 1200-as évek első felére tehető. A tusnádiak feladata lehetett a tőlük délre eső szoros felvigyázása is. Ennélfogva teljességgel logikusnak tűnik, hogy Tusnádot egykorúnak tartsuk a többi, régebbinek ismert csíki faluval. A mostanában nemegyszer hallható, későbbi időpontot megjelölő feltevésekkel szemben az az álláspontunk, hogy Csíknak a székelyek által történt megszállása nem történhetett sokkal később, mint Háromszék vagy Udvarhelyszék területének a betelepítése. Ezt látszik meggyőzően igazolni a csíksomlyói Szent Péter és Pál templomban 2002 őszén végzett régészeti feltárás. A község már létezett 1333–1335-ben, az itteni pápai tizedjegyzék elkészültekor. Ezt eléggé nagy biztonsággal állíthatjuk. Akkor azonban csupán Kozmást, az egyházközség vagy „megye” központját (különben, mint több itteni község esetében is) vették nyilvántartásba.

A falu első, 1421-ből való okleveles említésének bizonytalan a hitelessége. Azt a híradást, miszerint a tusnádi Súlyomkőn vár állott volna, eddig senki nem bizonyította, nem erősítette meg. Az is igencsak kétséges, hogy az 1421-es (?) pogánybetöréskor valamely török had a falu közelébe jutott volna.¹⁸ Tusnád első, valóban hiteles jelentkezésével 1567-ben a 25 dénáros adótabellán találkozunk. Ekkor a faluból 41 kapu gazdáját adózták meg. Kilenc évvel később, az 50 dénáros adólista szerint a fejedelem 34, Becz Pálné 18, míg Györgyfi Péter 1 jobbágját kötelezték adófizetésre.

¹⁷ Imreh István: *i. m.* 51–66.

¹⁸ Botár István – Darvas Lóránt – Tóth Boglárka: *Beszámoló a Csíksomlyón és Csíkszenttamáson 2002-ben végzett régészeti ásatások eredményeiről.* Mikó-vár 2003. I. 24–26. A csíksomlyói templomban végzett ásatás során S-végű hajkarikás sírok láttak újból napvilágot. E hajkarikák, adataink szerint, nemigen datálhatók későbbre a XII. századnál; Kristó Gyula: *A székelyek eredete.* Budapest, 2002. 115., 135–136., 142.

Kristó Gyula Bóna István, valamint Benkő Lóránd érvelésére, következtetésére támaszkodva 1300 körülre teszi a székelység csíki megtelepedését; Szűcs János: *Csíktusnád. Faluról falura.* Hargita Népe. 1993. február 12.; *Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania.* București, 1954. 164; SzOkl. I. Kolozsvár, 1872. 116–118.

Básta tábornok idejében, 1602-ben 71 családfő esküdött hűséget II. Rudolf császárnak.

Az 1614-es számbavételkor szám szerint is erősnek tűnik a 30, illetve 35 családdal a lófők és a gyalogok csoportja. Kisebb létszámú a 12 familiából álló libertinusok rétege. A szabad székely családok létszáma összesen 77 volt, míg a feudális függőségben élőké 57. (30 lófő, 35 gyalog, 12 libertinus, 3 ősbjobbágy, 13 fejekötött jobbágy, 31 zsellér és 10 külső szolga alkotta a község társadalmát. Bár nem minden felírt férfinak volt családja!)

Az 1619-es összeíráskor, akárcsak 1614-ben, tulajdonképpen főember, nemes nem élt a faluban. Lófők, darabontok, libertinusok (szabad székelyek), valamint függőségben lévő jobbágyok és zsellérek laktak a településen. Az összeírás nyomán a gazdasági élet, a létfenntartás egyik alappilléreiről, az állattartásról kapunk értékelhető képet.

A 34 lófőcsaládnak 137 ökre, 92 tehene, 28 borja, 74 lova, 158 juha és 218 sertése volt.

A 36 gyalogkatona-család 85 ökörrrel, 57 tehénnel, 17 borjúval, összesen tehát 159 szarvasmarhával, 4 darab juhval, 16 lóval és 91 sertéssel rendelkezik. A 13 libertinus család állatvagyonra ezt a képet mutatja: 31 ökre, 27 tehene, 10 borja, 31 juha, 9 lova és 49 sertése van.

A 36 jobbágy- és 10 zsellércsaládot illetően az összeírás a következő adatokat hagyta ránk: 44 az ökreik, 42 a teheneik, 24 a borjaik, 7 a juhaik, 6 a lovaik és 40 a sertéseik száma. A 129 tusnádi familia összességében 297 teherhordó állattal (ökörrrel), 218 tehénnel, 79 borjúval, 200 juhval, 105 lóval és 398 sertéssel rendelkezett.

Végül is a jobbágyok és a zsellérek rétege volt a legkevésbé ellátva a létfenntartás egyik alapvető kellékét, feltételét jelentő állatállománnyal. Ezeknek az utóbbiaknak családonként még egy tehenük sem volt. A 36 gyalogkatona-család esetében a tejjel való ellátásukról csupán 57 tehénnel óhajtottak gondoskodni. A függőségben élők még kevésbé beszélhettek ellátottságról. Közülük 5 jobbágy, illetve ugyanennyi zsellér semmilyen nagyobb háziállattal és más vagyonnal nem rendelkezett. Nevük után azt írták: „nil habet” (semmije sincs!).

Másik meglepő észrevétel: a hideg teleiről híres-hírhedt Csíksban az alacsony hőmérséklet ellenében mivel óvták magukat az emberek, ha nem a gyapjából készült posztóruhával? Az akkor mintegy 600-650 lakosú Tusnádon, ha reális ez a kimutatás, összesen csak 200 juhot tartottak. Ennek is közel a fele, 80 darab, egyetlenegy ember, Bocskor András tulajdona. A szabad székelyek (libertinusok) csoportja, 13 család 31 juhval, a jobbágyok-zsellérek rétege, 46 család 7 juhval, míg a gyalog rendűek csoportja, 36 család összesen 4 juhval rendelkezett. Annyi bizonyos, hogy a családok nagy többsége Tusnádon nem volt juhtartó gazda.

Míg Bánkfalván, Csíkszentgyörgyön és Verebesen ennek a haszonállatnak a tartása jóval nagyobb méretű volt, addig itt valóságos juhhiányról, s ennek nyomán gyapjúhiányról beszélhetünk. Valamilyen dögvészt feltételezhetünk, amely ennyire megrikkította volna az itteni állományt?

Listánkat olvasva megállapítható, miszerint számos, nemrég még szabad ember jutott jobbágysorba. Így 10 jobbágyról derült ki, hogy korábban Tusnádon a szabad székely, a gyalogos vagy éppen a lófő réteghez tartozott, 1619-re pedig jobbágy státusba került. A máshonnan származókról, többről jelzik, hogy korábban csernátoni, hermányi, málnási szabad székely volt.¹⁹

A tusnádi Bocskor András az 1620-as években Bethlen Gábor fejedelemsége (1613–1629) és Mikó Ferenc csíki főkapitánysága (1613–1635) idején Alcsíkon királybíró. Szeretszegen, Tusnád egyik tizesében 2 kőházat építtetett, amikor itt majdnem kizárólagosan csak fából emeltek házat.²⁰

Ma is áll, folytatva a tusnádi históriából a tallózást, az 1651-ben, Boldizsár István tusnádi születésű plébános által állított kőkereszt.²¹

Az 1661-es őszi pogánybetörésnek Csíkban Veres Lajos krónikája szerint mintegy 10 000 főnyi vesztesége volt. Kit megöltek, kit rabságba vittek a törökök és a tatárok. Egyikük, Darvas Annók Tusnádra hazatért, de később falutársai úgy nyilatkoztak róla, hogy „mindéltig koldult”. Vagy azért, mert minden vagyonát a kiváltásához el kellett adnia, vagy pedig az átélt drámai események hatására lelkileg összeomlott.²²

Súlyosan érintette Tusnádot és környékét 1690 őszén a Thököly Imre kurucainak, valamint a török és tatár segédcapatainak a „kalandozása”. A falut, a kápolnát kifosztották és kb. 65 házat felégették. Hasonlóképpen jártak el még Kozmásán, Lázárfalván és Verebesen. 1708-ban a labancok Kozmásán és Tusnádon kegyetlenkedtek és fosztogattak, több embert levágtak, így Bocskor Kelement is.²³

A község XVIII. század eleji gazdasági helyzetéről az 1703-as adóügyi összeírás anyagából kapunk összetett képet. A Csík- és Háromszék gazdasági ál-

¹⁹ SzOkl. II. Kolozsvár, 1876. 221/1567.; SzOkl. IV. Új sorozat. Kolozsvár, 1998. 43., 86., 507., 643., 651., 657., 661. Az összeírt juhok és sertések számát akkor vagy később felcserélhették.

²⁰ Benkő Károly: *Csík, Gyergyó és Kászon*. Kolozsvár, 1853. 53., 116.; CsLt. 27/20/1674. VI. 1.

²¹ Benkő Károly: *i. m.* 116.; Farkas Irén: *XVIII. századi csíki faragott kőkeresztek*. (Kézirat) A szerző vizsgálta és tárgyalta a Boldizsár István plébános által a XVII. század közepén emeltetett kőkeresztet is.

²² Szőcs János: *Csík elrablása*. Hargita Népe, 1991. november 9.; uő: *17. századi csíkszéki pogánydúlások*. Acta, 1995. Sepsiszentgyörgy, 1996. 147–152.; CsLt. 27/19/1669. VI. 14. Csíkszéki protokollumok.

²³ Benkő Károly: *i. m.* 115–115., 120–125. Cserei M.: *i. m.* 415.; Endes M.: *i. m.* 172–175.; Kozmási Domus Historia. II. 51–53., 79–80.

lapotát tárgyaló Gösseli-féle iratcsomóra 1934-ben Domokos Pál Péter talált rá Bécsben. A kamarai levéltárban meglett összeírás közlésére csak jó későn, 1977-78-ban, az Agrártörténeti Szemlében adódott lehetőség.²⁴

Domokos Pál Péter nyomán közöljük a Tusnádra vonatkozó adatokat.

A 9 egyházhelyi, armalista nemesnek összesen 301 köből-férő, mintegy 150,5 holdnyi szántója volt; 87 szekér szénája termett. Igavonó állataik: 13 ló, 20 ökör. Teheneik száma 18, juhaiké 55, sertéseiké pedig 28. Emellett még 5 méhcsalád is a tulajdonukat képezte. Egy családra átlagban 33,44 köből-férő, mintegy 16,22 holdnyi szántóterület esett.

A legnépesebb kategória a szabad rendű székelyeké, a lófők, gyalogosok és libertinusok együttes csoportja. Ebbe a kategóriába 106 család tartozott. Összesen 2148 köből-férőnyi szántó állott rendelkezésükre. Ez mintegy 1074 hold szántó lehetett. Ennek a rétegnek, csoportnak, a statisztika szerint, 493 szekér szénája termett. 58 lova, 145 ökre, 155 tehene, 410 juha, 194 sertése és 14 méhcsaládja volt.

Egy családnak átlagban mintegy 20,26 köből-férő szántó jutott (ez kb. 10 holdnyi föld).

A 30 családból álló jobbágyság 400 köből, tehát 200 hold szántót használt. Egy családra számítva 6,66 köből-férő, valamivel több mint 3 hold szántó esett. Ennek a csoportnak összesen 95 szekér szénája termett, és 10 ló, 37 ökör, 35 tehén, 41 juh és 39 sertés haszonállat fölött rendelkezett.

A 13 zsellércsalád 31,5 köből-férő szántót használt (kb. 15-16 hold föld). 14 szekérnyi szénája termett. A zsellérek 2 lónak, 9 ökörnek, 26 téhennek, 65 juhnak és 11 sertésnek voltak a tulajdonosai. A legszegényebb csoportnak átlagban 2,42 köből-férő szántó jutott.

Tusnád összlakosságát, a 158 családot véve alapul, egy családra 18,60 köbőlnyi szántó (kb. 9,30 hold) jutott.

Azt biztosra állíthatjuk, hogy az összeírásnak nem minden adata valós, reális adat. Akinek egy kevés tapasztalata van az állattartás területén, az semmiképpen sem mondhatja – még ha szem előtt tartjuk azt a tényt, hogy itt akkor félszilaj állattartás folyt, továbbá a kemény tél viszontagságait könnyebben átvészelő, elviselő hegyi szarvasmarhafajtákat tartottak –, hogy a nyilvántartásba vett széna mennyisége elegendő lett volna a csíki tél átvészelésére. A juhokat, kecskéket és a disznókat kinn az erdőn járatták, tartották télen is. Ez utóbbiakat akkor, ha bőséges makktermés volt.

Ami a szénatermés számbavételét illeti, erről maga Gösseli, az összeíró biztos azt panaszolja, miszerint e tekintetben a csíki gazdák nem őszinték. Meglehetett rá az okuk!

²⁴ Domokos Pál Péter: *Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása (1703)*. Agrártörténeti Szemle, I-II. 1977-1978. II. 241.

Azonban majdnem minden itteni falu esetében jelzi, hogy legelője, erdeje bőven van.

Az 1717-es adatunk felvillantja a kétfordulós, ugarhagyásos gazdálkodás létét, amikor azt olvassuk, hogy „Tusnádon a kenderes kertet Szent Mihály nap előtt felszabadították”, legeltetésre szabaddá tették.”²⁵

Borbély Andrást, tusnádi borbélymestert, sebészt (kirurgust) forrásunk, névtelenül, 1703-ban említi először. Egy 1731-es, a leányával folytatott perben azt vallotta, hogy „vagyonát maga indusztriájával, kardjával, borbélymesterségével szerezte”. Ez a Borbély András 1739-ben 400 forintos alapítványt tett a csíksomlyói gimnázium szemináriuma javára, amellyel árva gyermekek továbbtanulását óhajtott támogatni.”²⁶

1740–1741-ben, szól a későbbi tudósítás, a gyimesi harmincados, Betegh Ferenc az ottani vámhivataltól gabonaszúke miatt Tusnádra moldvai törökbúzáat szállíttatott. A török Portától függő Moldvának a búzafölösleget Konstantinápolyba kellett szállítania, ellenben a kukoricával szabadon kereskedhetett.”

A madéfalvi veszedelem (1764) után 143 tusnádi férfit soroztak be a gyalogkatonák, 10-et a huszárok közé. Túri István földesúr az ottani Barta Gábor határőrkatona családját több évtizeden át perelte, mert a família tagjai 1764 előtt a Túriak jobbágysai voltak, lehettek.”²⁷

Eddigi ismereteink szerint 1800–1801-ben túllépve az addig mutatkozó helyi konzervatív magatartáson, Tusnád elsőnek honosította meg a pityókatermesztést.”²⁸

1822-ben a szeptemberi tűzvész 15 gyalog-, 15 huszár- és 30 jobbágycsalád házáat, gazdaságát érintette. Ezt követően 40 „égett” család (38 katona- és 2 jobbágycsalád) alapította Újtusnádot.”²⁹

Az 1750-es adóügyi összeírást táblázatban közöljük.” Ha az 1703-as összeírásban könnyen felfedezhető hibákat, pontatlanságot észleltünk, akkor az 1750-es adatairól azt kell mondanunk, hogy még szembeszökőbbek a benne fellelhető valótlanosságok. Biztosra vehető, hogy a szántóföldnek csak körülbelül a felét tűntették fel. Akkor a szénatermással annyi háziállatot kiteleltetni, ahányat a statisztika feltüntetett, nyilvánvaló lehetetlenség.

²⁵ CsLt. 29/3/1717/150. Alcsík iratai.

²⁶ Bándi Vazul: *A Csíksomlyói Római Katolikus Főgymnásium Értesítője az 1895–96. tanévről*. Csíkszereda, 1896. 350–351. (Borbély-alapítvány)

²⁷ CsLt. 27/28/1768/32–33. (Betegh Ferenc, gyimesi harmincados, tusnádi volt.); *Istoria României*. III. București, 1964. 666., 667.

²⁸ Endes M.: *i. m.* 211. Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben*. Budapest, 1908. 818.; CsLt. 29/5/1812/110.

²⁹ CsLt. 27/LXXXIII–LXXXIV/4961/1805.

³⁰ Benkő K.: *i. m.* 115.; Csíkszentgyörgyi plébánia 1822-es iratai; Csíki Lapok, 1922. VIII. 20.

³¹ Garda Dezső: *Főnépek, lófők, gyalogkatonák Csíkban és Gyergyóban*. Csíkszereda, 1999. 29., 296.

Társadalmi csoport. Családszám	Szántó (köből-férő)	Szénatermés (szekérszám)	Igásállat	Tehén	Borjú	Juh	Sertés	Méh- család
I. Egyházhelyi nemesek: 15	133	24	21	7	2	49	19	-
II. Szabad székelyek: 123	1268	272	232	116	61	532	164	15
III. Jobbágyok, zsellérek: 29	244	49,5	62	22	15	120	27	3
Összesen: 167	1645	345,5	315	145	78	701	210	18

Ezenkívül, nem egészen pontos adatok szerint, létezett még 5, nem adózó nemesi család. A családok száma ekkor elérte a 172-t. 43 köből-férő földön még 12 külbirtokos gazdálkodott.

Társadalmi rétegződés Tusnádon³²

Társadalmi csoportok	1602	1614	1703	1721	1750	1773	1811
Nemes	1	-	-	13	5	5	9
Armalista	-	-	9	-	15	-	-
Szabad székely	18	77	106	99	123	184	172
Jobbágy	2	16	30	42	25	30	31
Zsellér	-	31	13	-	4	-	-
Egyéb	-	10	-	3	-	-	-
Összesen	71	134	158	157	172	219	212

Tusnád lakosságának nemzetiségi megoszlása 1850-ben

Magyar	Római katolikus	Görög katolikus	Egyéb	Összesen
2037	21	41	1	2102

A lakosság vallási megoszlása

Római katolikus	Görög katolikus	Egyéb	Összesen
2080	21	1	2102

³² Benkő K.: i. m. 46-47; Benkő József: *Transsilvania specialis*. II. Bukarest-Kolozsvár, 1999. 223-227.; Domokos Pál Péter: i. m. II. 241.; Garda D.: i. m. 291-296.; Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. 1850-1992*. Csíkszereda. 1998. 240., 296.; *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában (1720-21)*. Budapest, 1896. 217.; SzOkl. IV. Új sorozat. Kolozsvár, 1998. 86., 507.; CsLt. 27/XXIX/7. (1773); uo. 30/1/26., 35./1804., 1811. Az utóbbiak az első székely határőrezred iratai.

Hát ez clut afedő Andri;
fukkal, kikkel lojtalak
el; és sejtélek Práira,
és kikkel ekkétek meg? Semmit nem tudok nulla

Hát alyfődi Porvábak
hat bekeneknek el lojta:
jában kikkel juttat meg
kik lojtalak el? Semmit nem tudok ex
xulij.

Hát aly. György; János;
János; Bócsa, canek
elutta mint egy 8. 9.
Eltérőkkel kicéjtta
el? nem tudom

Érték Péter György; Bálint György Colonyla fur
art. Doro János Kerefa elbúválaték leír
az Kerefa leír V. János atyáink finál, hogy az
Kerefa Beku jörelteknek.

Érték Péter György; Nemes János; János; János. "Érték
János; maga tulajdon Kerefa;in Kerefa
János. Pálaki János; és János; János
Colonyla; itten a Nemes Bek elut Kerefa
János; válatán; és ekké Kerefa; Kerefa; János;
János; János; mely;re el; borsatának; mely
János; János; Kerefa; Beku; "Érték; János;
és ott János; János; jörelteknek.

Nemes Péter János; János; Kerefa; Kerefa; Kerefa;
János; nem; János; Kerefa; János; János; János;
Beku; Kerefa

2. Csíktusnád falutörvénye (1795)

/ nno 1795 31-a Marty in Cs(ík)s(z)ent) György.¹¹

Sub praesidio Sp(ec)t(a)b(i)lis D(omi)ni Lazari Bors de Csík Sz(en)t Király S(ubstituti) V(ice) Judicis Regii, praesentibus D(omi)nis Georgio Bors de Csík Sz(en)t Király, Gregorio Kováts de Bánkfalva, Adamo Bors de Cs(ík) Sz(en)t Király, Josepho Intze P(rimi) p(i)lo de C(sík) Menaság Juratis Assessoribus et Gabriele Betze de Csík Sz(en)t Márton S(ubstituto) Notario.

(Csíkszentgyörgyön 1795. március 31-én. A csíkszentkirályi tekintetes Bors Lázár alkirálybíró-helyettes előülésében, továbbá a csíkszentkirályi Bors György, a bánkfalvi Kováts Gergely, a csíkszentkirályi Bors Ádám, a csíkmenasági Intze József lófő, esküdt ülnökök, valamint a csíkszentmártoni Betze Gábor, helyettes jegyző urak jelenlétében.)

Nemes Csík Tusnádfalvi két részről való közönség némely jóra célozó konstitúcióit adván be ezen székünkre megvizsgálás és erősítés végett, melyek is felolvastatván közönséges gyűlésünkben, némely részeiben igazittatván (!) is, azoknak kérésekre, jövődöbeli nagyobb bizonyosságra improtokolláltatnak is a következő mód szerint szóról szóra:

Csík Tusnádi falunak tiszt urai által a közönséges jónak megszerzésére, az hibáknak kiirtására kiadatott regulák vagyis punktumok, mellyek (!) az írt falunak lakossai (!) nagyobb része által megszaporttattak (!) jövődöbeli nagyobb hasznokra és nyugodalmokra, mellyek(ne)k egy részét, noha sok rendben a mű előljáróink és tiszt uraink, a falu(n)k (?) közönséges javainak megszerzésében és közönséges hibáknak megorvoslásában szorgalmatoskodván, kiszabtak, és nekünk ki is adtak, de mű azokkal is nem aszerént élvén, mindazonáltal máig is mű magunk a falunkban, és annak erdőn, mezőn, rétekben levő minden részeiben sok sérelmes és elszenvedhetetlen hibákat, károkat a vissza való élés miatt régtől fogva mindedig tapasztaltunk, és most is azon hibák miközöttünk igen bővön és gyakran feltaláltatnak, és ha vagy egyszer meg nem térít(t)etnek ennek utána is leendő folyását általláttuk bizonyosan, mellyekre nézve nemcsak hasznosnak, hanem éppen elkerülhetetlenül szükségesnek mindnyájon nagyobb, fővebb része a falunak ítélte együtt való meg-eggyezésből (!), hogy jó rendtartások(na)k kiszabásával és azoknak meg is tartásával a megüsmert sok hibáinknak orvoslást szerzenénk, mellyekhez képest hibáinkat megtéríthetnők, és jobbíthatnók, s azt pedig az eddig folyt módnál különbözőképpen, annyiban, hogy nemcsak testi büntetés alá vettessék az írt rendelések ellen hibázó embert, hanem vagyonából való fizetés alá is, ki-ki érdeme szerént műáltalunk vonattathassék, mint szintén Háromszéken is, és más jó rendtartású helyyeken (!) is, kiknek rendtartásaihoz képest nekünk ép-

¹¹ CsLt. 29/9/1795/20–26. Csíktusnád falutörvénye. „Tiszt urakon” a századbeli vagy a tusnádi katonatisztek, valamint az alsíki tisztségviselők értendők.

pen semmi rendtartásunk nem látszik, sőt az eddig folyt és most is folyó (!) rendtartásunk mellett egész falustól el kell vesznünk, mely jó szándékunknak és tellyes (!) akaratunk(na)k jelentése mellett alázatossággal egygyütt (!) instálunk a mű érdemes tiszt uraink(na)k, akiknek illik, hogy ezen feltett közönséges jónkra szolgáló ügyekezetiünket magok kegyes közbetételek által segélyteni és erősíteni méltóztassanak, és bizonyosan az Istentől az urak méltó jutalmát fogják venni.

Az alább következő regulák, vagyis punktumok származnak, ezen itten megírt, és hat szakaszra osztott dolgokról.

1-szer. (!) Vetéskertekről és vetéskapukról, hidakról.

2-szor. Vetéshatárról mind ösze(s)séggel az erdőig, és azon határban minden kaszálló- (!) és nem kaszállóhelyekről (!).

3-szor. Szénarét nevezetű kaszállórétről és minden tanorokokról.

4-szer. A marhák csordába jártatásáról és azokkal való kosároztatásról.

5-ször. A kártévő emberekről, akármi móddal és (akár)mi által tegyék a kárt.

6-szor. Ezen kiszabott falu regulái ellen vétő, vagy az olyan vétkes emberek mellett szolló (!) emberekről, és azoknak megbüntetése végett való gyűlésről és módjáról.

1-ső szakasz

Vetéskertekről, vetéskapukról, hidakról

1-szer. A leszálló (!) vetéskertek ősszel Kisasszony napján jó gyakran és törvényes hét araszni magosson(!) felkertelve legyenek, a fennállók pedig mindenkor jó állapotban, hasonló gyakran és magosson (!) tartassanak úgy, hogy ha valaki kertének gyéres vagy törpe hibája miatt akármiféle marha, sertés vagy lúd kimenvén, a marha bé talál hajtódni, vagy a sertés, lúd megüttetni, a kertes ember fogja a béhajtottakat kiváltani, és a megütötteket fizetni, és amely kertek téli üdőben hibáznak, azokra akkor is oly gondviselés legyen, hogy azon semmi üdőben kár ne történjék.

2-szor. A vetéskerteknek vagy hídpadlóknak is hibájáról a gazda admoneáltatván az ahhoz hagyott által, melyet ha ez elmulatna, azon büntetésen maradjon, és két nap alatt meg nem igazítván, azon kertes ember büntetessék Denariis 25, és ha első admonícióra meg nem igazítván valaki vetéskertét, vagy hídpadlóját a második admoníció után is annak igazittását elmulatná, tehát ekkor büntetessék az olyan ember Den(ariis) 50.

3-szor. A vetéskapuknak is felállítására az írt Kisasszony napja lészen kiszabott ideje, sőt ha a szükség kívánja az előtt is; a kapuk pedig úgy legyenek alkalmaztatva, hogy magokra bétevédjenek, az marhák vagy barmok nehogy kinyithassák, avagy kinyitva kaphassák, és a kapulábak jó vastag fából valók és

jó keményen állók legyenek a következhető kár és a fellyül írt büntetés megfizetése alatt.

4-szer. A falu közönséges, de kivált mezei útjainak, hídjainak, hídvégeinek csináltatására és mindenkori jó karbantartására az hozzárendelteknek jó gondjok legyen netalán (!) ezután is, eddig az utak hibái miatt sokaknak szántó vagy kaszálló jószágait, megutalván, elrontották; másoknak ismég olyan károkat tegyenek a hidpadlók hibája miatt, (hogy) marhája lába elromoljék, (hogy) a hídvége hibája miatt ugyan marhája megsérüljék, avagy illendő terhet ne bírjon, 50 Den(ariis) alatt a kár megfordítása felett.

2-dik szakasz

Vetéshatárról mind özves(s)éggel az erdőig, és azon határban minden kaszálló- és nem kaszállóhelyekről

5-ször. Ha valamely embernek marhája találta a vetéskapun kívül a határban, akármi névvel nevezendő helyen, az egy közönséges szabad legeltető helyen belől, mindenkor ötven pénzen büntetődjék, ami kár esik pedig ezen írt büntetés felett, tartozzék a károsnak a kártevő megfizetni, mindaddig, hogy senkinek semmi szín alatt szabad nem lészen marháját a vetéshatárban jártatni, míglen a határ egészen (!) fel nem szabadulna, az határszabadulás pedig akkor legyen, mikor az határban semminémű gabona nem találta, ekkor is ily formán: hogy elsőbben a jármás ökörnek az határnak közelebb való részin egy darab hely kirendeltessék, mindaddig annak továbbmenni szabad ne legyen, míglen annak ottan jó élése lehet, azontúl annak tovább, más darab hely rendeltessék, és a tehéncsorda aszerént mehessen az ökörcsordának a nyomába.

6-szor. Akármelyik csordá(nak) vagy nyájnak pásztora legyen, bár valakinek a maga háza népéből álló cseléde, ha a néki kihirdetett helynél tovább megyen, tudniillik a sertés- a tehéncsorda helyére, vagy az ökrök helyére, vagy akár ezek a még meg nem szabadított helyre, az olyan pásztor vagy őriző ötven pénz büntetéssel büntetődjék annyiszor, amennyiszer azt cselekedni fogja valaki.

3-dik szakasz

Szénarét nevezetű kaszállórétről és minden tanorokokról

7-szer. A Szénarét körül lévő kertek Sz(ent) György napjára felállittassanak úgy, hogy többször, egyszer is, hibáson annál is inkább lehúzza lenni, meg nem engedtetik, hanem minden üdöközben, télben-nyáron jó karban tartassanak, sem a kapun kívül egyebütt bejárni, vagy marhát béhajtani, megszabadításkor is szabad ne legyen, akinek pedig kerte meghibásodván, tudtára adatik annak hibája, és két nap alatt az hírtétel után meg nem igazítja, azon bünte-

téssel büntetődjék, mint a vetéskertnek, vagy hídpadlónak hibájáért, ti. 25 pénzzel; és ha második admoníciónak 2 napja alatt is még meg nem igazítaná, akkor az olyan (!) ember büntetessék 50 pénzzel.

8-szor. Ha valaki valakinek kertét, vagyis annak fáját akármi módon elrontaná, vagy pusztíttaná(!), tudniillik: valaki kertét meghányván, avagy magáéra rakván, avagy égetván, vagy elhordván vagy vagdalván három magyar forintig büntetődjék, mint gonosztevő, mégis azon hibáját a kártevő tartozzék megigazítani.

9-szer. A tanorokok és rétek körül a kertek mindenütt törvényes, azaz hét araszni magosak légyenek, mint szintén a vetéskertek, és olyan gyakran kereltelve, hogy a sertések is a kerten általmenni lyukat ne kaphassanak.

10-szer. Ezen írt Szénarét nevű rétben ha valakinek marhája tanáltatik, ámbár ha történetből esnék is, azon marhának gazdája ötven pénzen büntetődjék, ha pedig szándékkal, három m(agyar) forinton büntetődjék. Nemkülönben ha szekérrel szükségesképpen oda kellene menni is, ha szabadon marháját szekerétől elbocsátja, az írt három m(agyar) forint büntetéssel maradjon. Ezen rétnak szabadulását is a falu közönséges gyűlése fogja annak idejében kirendelni, és akkor is tudniillik szabadulása után egy hétig semmiféle állat, marha az csupa vonó ökrökön kívül ott ne járhasson, sőt azon héten is, annak rétpásztorai akár tehén- s akár miféle lómarhát ott találtatván, tartozzanak addig való kötelességek szerint, és büntetések alatt behajtani, és azon marháknak gazdát a közelebb esendő gyűléskor a falunak feladni, és kijelenteni, és azon egy hétig a kapuját is ha valaki nyitva hagyja, 25 pénzig büntetődjék; ami pedig ezen rét(en) szabaduláskori ottan található sarjút nézi, akár kaszálatlan, akár kaszált legyen, a maga saját birtokossán (!) kívül másnak, senkinek elhordani szabad nem lézen.

11-szer. A különös tanorokoknak prédálói, akár találtassanak ottan, akár ne, csakhogy kitudassék annak kártevője, három magyar forintig büntetődjék; ha pedig onnan való behajtás idején támadást tenne a kártevő, tehát az írt három forinton fellyül (!) testi büntetéssel is büntetődjék: a nagyja 25 pálcaütéssel, a kisddek vesszővel; a katonák a kompániánál, a provinciális a maga tisztinél, mégis ezek felett az általa tett kárnak is megfizetésével tartozzék.

4-dik szakasz

Az marhák csordába jártatásáról és azokkal való kosároztatásról

12-szer. A faluban légyenek koránt (!) megfogadott mindenféle szükséges pásztorok, kiket is ezután mindenekfelett közönséges falu gyűlése nélkül fogadni szabad ne legyen, netalán valamely gonosz idegen embert csak egynehány különös gazda a közönséges falu akaratja és tetszése ellen, a falu kárára behozzon más faluból, és az olyan az itten való állapotot kitanulván, azután

bátrabban, hol egyik(ne)k, hol másik(na)k károkat tudjon tenni lopása által, vagy egyéb módon is, vagy más gonosztevőket kalauzolni kártételben.

13-szor. Ezen fogadott pásztorok eleibe a falusi lakosok magok marhájokat őrizésre tartozzanak számba adni, és a pásztorok is befogadni a falusiaknak marhájokat, akár légyen az új, szerzett marha, s akár másféle. Akinek pedig marhája pásztor nélkül fog kóborolni, akár tégyen kárt, akár ne, tehát azokat a határpásztorok behajtván, addig a határbíró ki ne bocsássa, amíg az egész esztendőbeli határbérit meg nem adja, amellet, ha többször találtatnak, testi büntetés végett is az illendő tisztnek feladattassék az olyan félrevonó ember, mégis a falu is első hibájakor egy, másodikkor (!) két, harmadikszor három magyar forintig megbüntethesse, akár valaki a marháját csordába ne adja, akár üdő előtt kivegye, s akár egyszóval mindenkor a csordába ne jártassa helyes ok nélkül.

14-szer. A falu közönséges csordájából a sertések között csak a téli vagy tavaszi malac számbeliek és a tehéncsordából csak az idei és tavalyi borjúk és tinók maradhatnak ki, és ezeknél nagyobb idejűek semmiképpen nem, mihelyt a falu csordái kiállanak, míglen ősszel a csordák el nem bomlanak.

15-ször. Mivel a csorda kosártartásában sok irigység és veszekedés néha szokott lenni, mégha távoztatott az is; hány marhára lehet egy kosárt valakinek engedni, tudniillik: egy kosár engedtetik két darab marhától, akármifélétől, csak éppen tehéncsordába járó légyen, egy kosártól pedig a gazdától a pásztornak fizetendő jutalma minden éjjeli kosárban hálittásáért (!) a csordának hat pénz; és semmiképpen nem leszen szabad részibe alkudni, s annál inkább fizetni senkinek is a kosároztatásért, avagy délletésért három m(agyar) forint büntetés alatt azon gazdának; aki ezen rendelést meg szegni próbálná, és tovább, amely gazdának valamelyik esztendőben kosára volt vagy leszen, annak azontúl nyolc esztendeig többször (!) maga szeriben seriesse ne adattassék; és akik kosároztatnak akár-melyik nyájjal vagy csordával, azon gazdának nevei és kosároztatásának esztendeje protokollumba különös egy helyre íratassanak fel.

16-szor. Amely lúdak akár vetéshatárban, akár kaszállóhelyben szoktak járni, az egy téli üdön kívül, azoknak gazdáit keményen inteni kell, hogy ottan kerengeni ne engedjék, másképpen ha megölettetnek, magok(na)k tulajdonítsák, és azontúl szabad legyen akár meglőni, akár megütni az ollyanokat.

17-szer. A juh pásztoroknak is nemkülönben, mint a csordapásztorok(na)k, ha valaki kosározásáért a gazdák közül részt találna adni, vagy bár ígírni, akármi időközben légyen a kosározás, az olyan gazda mindenkor három m(agyar) forintig büntetődjék, mely jövedelmek miatt a juh pásztorok a nekiek (!) kiszabott havasokra semmiképpen kimenni nem ügyekeznek, hanem mindenkor az falu közönséges kárára csak a szántóhatárookban és a nagyobb marháknak az élésében legeltetik a nyáját, az hol is a juhmarha veszedelmes méltelyeket (!) szokott kapni, és nagyobb marhák(na)k élésit rontani.

18-szor. Annak okáért a falutól korán és jó idején mindenféle csordáknak és nyájaknak, kiválasztván és kihatározván, rendeltessenek külön-külön helyek, azoknak határait a pásztoroknak is jól értékre adván, nehogy ki-ki magának kiszabott határából kilépve, és a más csordának élését elrontván a fenn megírt, és a pásztoroknak kiszabott büntetésben tudatlanságból jussanak ti. 50 pénz büntetésbe.

19-szer. A kecskékkal járó emberek akármely üdőben és akármely helyen az ágvágástól tiltatnak úgyannyira, hogy még csak fejszékkel is a kecskékkal járni meg nem engedtetik, sőt ha fejszével is találtatik valaki, ha nem vágna is szintén úgy, mintha vágna előbbször egy, másodszer két, harmadszor három, és azután is mindenkor három m(agyar) forintig büntetődjék, mindannyiszor, amennyiszer ezen rendelés ellen vét. A vadgyümölcsfáknak pedig levágása külön-külön hat forinttal büntetődjék.

5-dik szakasz

A kártévő emberekről, akármilyen móddal és (akár)mi által tegyék a kárt

20-szor. Ha kerti vagy mezei veteményeknek, házi majorságok(na)k, vagy egyéb életbeli eszközök(ne)k, portékák(na)k s vagyonoknak, nemcsak honn, hanem erdőn lévő vágott fáknak, vagy egyebeknek lopásán valaki találtatik, vagyha bár azután is tudatnék ki, az olyanoknak lopása egy m(agyar) forintig büntetődjék, efelett a kárt tartozzék megfordítani, s mindezek mellett, a portékáknak mi-volta szerint, testi büntetés végett is a tiszt urak(na)k feladattassék.

21-szer. A marhák számára senki füvet ne hordhasson, hacsak marhájának megbetegedése nem történik, avagy nagy sántasága, melyek miatt semmiképpen az élésbe hajtani nem lehet, de ekkor is a bíró hírével ötven pénz büntetés alatt.

22-szer. Hasonlóképpen aki szokott utakat felhagyván, valaki szántó- vagy kaszálójószágának utalásában találtatik, ötven pengzig megbüntetődjék.

23-szor. Nemkülönben aki másnak földét elszántja, avagy fűvét elkaszálja, az eddig volt rendelés szerint egy német forintig büntetődjék.

24-szer. Mivel a sok kártétel miatt sok virrogás folyt, a Mitács és Égés nevű patakokba való kenderáztatás tiltatik, ötven pénz büntetés alatt, mégis a tett kárt megfizetni tartozzék a károsnak a kártévő ember.

6-dik szakasz

Ezen kiszabott falu regulái ellen vétő, vagy az olyan vétkes emberek mellett szolló emberekről, és azoknak megbüntetése végett való gyűlésről és módjáról

25-szer. Az határpásztor, ha a kártévővel megegyezésben találtatik, anynyiban büntetődik, mint a kártévő, ha kötelessége és hűte szerint a kározt a falunak ki nem adja.

26-szor. Aki valakit a megírt regulák valamelyik részében vétkesnek lát vagy tud, és a falunak tudtára nem adja, és azonban mástól kitudatik, hogy ez látta, vagy tudta a másnak hibáját, és meg nem jelentette, nemkülönben ha valaki valamely rendelése ellen a falunak, vagyis ezen reguláknak ellene hibáztatott ember mellett szól, annak való megengedés végett, az ilyen emberek annyiban büntetődjenek, mint szintén amennyi büntetésen marad a hibáztatott ember.

27-szer. Minden héten, tudniillik vasárnapon falu gyűlése légyen, amelyben jelen legyenek a falu esküdtei határpásztorokkal együtt (!), bíró polgárokkal együtt, altisztek, és ha valaki valami hibát valaki ellen tud, azt feladja, megdölvén, hogyha valakinek hibáját eltitkolja, és mástól kitudatik, magát vétkes emberrel egyenlő büntetésbe fogja ejteni.

28-szor. A fennírt büntetések az hibás embereken felvételén, tétessenek kasszájába a falunak, és protokollum különösön tartatván, abban megíratassék, ki mit fizetett és minémű hibáért.

29-szer. Ha pedig valaki valamely hibában találtatik és ítéltetik, s azon hibájának büntetését, vagy szintén tett károkat is (ha tett), ki nem fizetheti, akkor mindjárt a gyűlés előtt, tehát azon órában, annyi erőben exequáltassék az hozzáhagyott által.

30-szor. A falu közönséges akármilyen né(v)vel nevezendő jóvát s nevezetesen jószágát vagy mégcsak fűvét is a falu közönséges gyűlése s akaratja nélkül senkinek eladni szabad ne legyen, és azt is kótya-vetye módjára és készpénzért, annak, aki többet ad érte.

31-szer. Erre nézve valamint a falusbírák és polgárok minden esztendőben változnak, úgy a hűtösök is minden három esztendőben a falu közönséges gyűlése által új választással tétessenek oly formán: hogyha valakit azok közül a közönséges jóvával ellenkezni, és azt akadályozni, annál is inkább kárára járni üsmernék, *mint a rühös juh a tiszta nyájából, úgy ez is a hűtösök számából kirekesztessék, és helyébe más, a közzőre ügyekező ember választassék, az egyenes szívűek helyben hagyatván, ide értetvén a nótáriust is.*

32-szer. Sok különös hasznos okokból rendeltetett az is, hogy különben is a falu mellett mindkétfelől járván ugyis a vetéskertek, melyeknek egyik részét esztendőnként le szokták vonni, és más üdön nagy vesződéssel feltenni, azon vetéskertek egyszer is le ne vonattassanak: azért, hogy 1-szer a gazdának híre s akaratja ellen is hazul elkerengő marha kárt tenni vagy néha a farkasok szájába mezőre, erdőre el ne kerenghetne; 2-szor, hogy néha a csorda hazajövén, és a marhája némelyiknek odamaradván, a pásztor azzal áll szokása szerint elé, hogy bájolt a faluba, talán túl kiment, s így az ily, néha nem igaz fogások kitetszenének, ha igazak vagy nem; 3-szor a külső gonosz emberek lopása iránt is használva, mivel ugyanígy útja, mint így a faluba bé, onnan ki nem lehetne(?).

Sánta Antal m. a. hütös, Ábrahám István m. a. hütös, Barta Mihály m. a. megyehütös, Kovács József m(egye)hütös, Benedek Imre m. p. káplár, Sánta István m. fa (?) katonabíró, Boldisár Péter m. p. notárius, Betegh László m. p. nemes személy, Damokos János m. a. bíró.

Io. Burgarich m. p.
kapitány

3. A tusnádi és más végzésekről

„Valljuk meg, mi magunk szintén őszinte megilletődéssel vettük mindenkor kezünkbe a székely földművelő nép statútumait, örvendezve, hogy hagyományaink között ezek a becsületünkre váló dolgok is szerepelnek.” Jogos önérettel írhatta ezt *A törvényhozó székely falu* szerzője.⁴

Tekintsünk vissza: kik a falutörvény alkotói?

A falutörvény születése, működése összefügg a székely szabadsággal, a szabad és erős földműves réteg létével, annak a faluközösségben elfoglalt helyével, gazdasági, társadalmi súlyával. A falurendtartások a székely szabadparaszti társadalom alkotásai, egy közösségi világ szellemi termékei. A méltányosságra, egyenlőségre való törekvés gondolata fellelhető ezekben a végzésekben, amelyeket gyakorta konstitúcióknak neveztek.

Jakab Elek, Orbán Balázs az ősi jogszokásokat rögzítő rendszabályokban alkotmányos érzéket, demokratikus érzelmeket és eszméket látott. A neves magyar történettudós, Szabó István is úgy véli: a székely falutörvények létrejötte „összefügg a székely társadalom szabadságával”.

Mit mondanak a falusi konstitúciók világrajzöttéről azok, akik megfogalmazták a rendtartásokat?

„Mű, kik vagyunk Gyergyószékben, Újfaluban lakozandók, nemesek, darabontok és vajda urunk önagsága jobbágyi közönséggel mind a teljes falu íratunk az emléközetre ez levelet... az mű tilalmas vetésünknek oltalmazására. ...mindenekkel mű is végeztünk teljes faluval némely büntetésekről és azoknak bírságának megvétéliről.” (1581)

Tamás pap idejében, 1608-ban „az teljes megye itt Kozmásan együtt lévén választottanak megyebíráit, szentegyházfiait a gondjai viselésére...”, és ezt azért tették, mert: „Eleitől fogva közönséges szokás és törvény volt Kozmás teljes megyéjében a jó rendtartásnak megmaradására, a megye szükséges dolgainak, vagy in toto vagy in parte eligazítására...”

A Negyedfélmegye havását birtokló 7 község (1620): Csobotfalva, Csomortán, Delne, Pálfalva, Menaság, Mindszent és Szentlélek képviselői, tizenheten, rendtartásukban ekként hagytakoztak: „Mi... Csíkszékben lakó nemes emberek, az több(i) lófő nemesemberekkel, veres darabantokkal és

⁴ Imreh I.: i. m. 41.

szabad székelyekkel egyetemben..., kik az felül megírt faluban laknak..., tetszett annak okáért közönséges akaratból, hogy az minémű szabadságokkal, erős törvényekkel és büntetésekkel az mi régi eleink az megírt helyeket bírták, magunk is bírtuk..., megíratnók, megerősítenők és megtartatnók, és maradváinkkal is megtartatnók...” Másik csíki községben meghívott, „kézen fogott” bírák jelenlétében: „kicsinytől fogva nagyig mind fejünkint, az Szentmihály megyéjebeli emberek... végezének és tevének ilyen örökös, állandó dolgokat...” (1622, 1639).

A csíkszenttamásiak 1667-ben a „falu közönséges gyűlésében... mind pedig az egész faluban lakos emberek jelen lévén, egy értelemből ilyen végezést tőnek...”³⁵

Tusnádon 1795-ben nagyobb része a falunak nemcsak hasznosnak, hanem elkerülhetetlenül szükségesnek ítélte, hogy egyetértéssel jó rendtartást fogadjon el, amellyel a felismert hibák majd orvosolhatóak lesznek.³⁶

Mindenhol a „teljes falu”, az „egész megye”, a község „nagyobb része” jelenlétében és akaratából döntöttek, fogadtak el végzéseket, rendtartó szabályokat.

Milyen célt szolgáltak a falutörvények, milyen érdekek nyertek bennük megfogalmazást?

A faluközösség feudális viszonyok között, különböző társadalmi rendbeliek, csoportok számára kiépítette a földhasználat rendszerét. A konstitúciókban a mezőgazdasági terület használatának a faluban akkor legésszerűbb rendtartását, szabályait foglalmazták meg. Majdnem minden ilyenfajta végzésben a vetésmező, a tilalmas oltalma került az első helyre. A kenyeret adó gabonafélék termesztésének a feltételeit biztosították így. Annak az életszükségletnek akartak eleget tenni, hogy az életadó kenyér minden családban az asztalra kerülhessen.

A népességyarapodásnak egy adott pontján az intenzívebb gazdálkodásba bekapcsolható terület korlátozott volta, a talaj termőereje pótlásának a szüksége kínálta fel, vagy inkább kényszerítette ki a kétfordulós, ugarhagyásos művelési rendszert, szögezte le a falurendtartások tudós elemzője. Az ugarhagyó rendszer két határrésszel, fordulóval számolt: a tilal-massal, amelyet bevetettek, és a nyomással, amelyet abban az évben pihentettek és legeltettek.

Míg Háromszéken és a szász falvakban már a XVIII. században a fejlettebb háromnyomásos rendszert alkalmazták, addig Csíkban a XX. század első részében is még kétnyomásos gazdálkodás folyt. A csíki gazdák az 1770-es években, s talán később is, az állattartás túlsúlyával, a legeltetés fontosságával

³⁵ Imreh I.: i. m. 9–10., 26–29., 275., 285., 294., 297., 317., 327.

³⁶ CsLt. 29/9. 1795/20–26.

indokolták ezt. Kuriózum csupán, hogy az Udvarhely megyei Homoródalmáson 1947-ben is még nyomásos gazdálkodással éltek?”

A mezei munka rendje nem függhetett a földműves szubjektív akaratától, szeszélyétől. A mezőgazdasági termelés egymáshoz szükségképpen kapcsolódó fokozatai diktálták a munka sorrendjét és ritmusát. Az év során a dologvégzés kötelező idő- és sorrendje alakult ki.

A nyomásos gazdálkodás, a pihentető rendszer nem zárta ki a trágyázás szükségességét. Háromszéken ekképpen vonták meg hosszú idők tapasztalatát: egy hold szántóföld mintegy 16 szekér trágyát kívánt, de nem lett volna ártalmára 30 szekérnyi sem. A félszilaj állattartás körülményei között, az istállóban való tartás rövidege miatt így sem kerülhetett elégséges trágya a szántókra.

A gazdák ezért a tavaszi-nyári-őszi legeltetési időben kosároztatással javították a szántóföld, esetleg a kaszáló termőerejét. A kosároztatást a nyomásnak maradt fordulóban végezték. A vetésmezővel ellentétben a faluhatárnak ez a fele most a legeltetést, a marhatartást szolgálta és pihent.³⁷

Ebben az erdős, hegyes régióban a korábbi erdőterületet óriási munkaráfordítással, irtással alakították szántóföldre, kaszálóra. Csíkszék szántóterületének jó hányada gyengébb gabonatermő föld volt. A kenyeret adó tilalmas vetésmezőt ez okon is kellett szigorú rendtartással hatékonyan oltalmazni, védeni.

Imreh István professzor kutatásaiból tudjuk, hogy a XVII-XVIII. században és a XIX. század elején egy szem vetőmag legtöbbször mintegy 3-4 szemet hozott. A háromszéki majorsági birtokokon, Bodokon, Málnáson, Oltszemen, Zalánon négy-ötszörös, jó évben hatszoros terméshozamot regisztráltak. Az 1750-es adóügyi összeírás adatait felhasználva Trócsányi Zsolt úgy találta, hogy Felcsíkon búzából 1:2,08-hoz, rozsból 1:2,24-hez, árpából 1:2,24-hez, míg zabból 1:2,84-hez volt a vetőmag és a termés közötti arány. Eszerint egy gabonaszem három szemet sem hozott. Azt se felejtjük el azonban, hogy a

³⁷ Egyed Ákos: *A parasztság Erdélyben a századfordulón*. Bukarest, 1975. 99.; Imreh I.: *i. m.* 193-194., 202-203.; Kozán Imre: *Fekete ugar*. Bukarest, 1978. 33-34., 58-59., 76. Kozán Imre agrármérnök szóban és írásban is elmondotta, hogy a két világháború között mennyi vesződség forrása volt a csíki ugarhagyásos gazdálkodás felszámolása; Vitos Mózes: *Csikme-gyei füzetek*. Csíkszereda, 1894-(1902). 483. Benedek Ferenc (született 1926-ban), csíkszentkirályi lakos emlékezett, miszerint a faluban az 1930-as évek végén és 1940-esek elején ugarhagyásos gazdálkodás folyt. A nyomáshatárról lásd még az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* IX. kötetét. Budapest-Kolozsvár, 1997. 824-826. (A továbbiakban SzT). A XIX. században Csicsóban bevezették a háromfordulós rendszert; Pesty Frigyes: *Magyarország helységnevtára*. Országos Széchényi Könyvtár. F. 245.

³⁸ Imreh I.: *i. m.* 197-199. Lásd még a tusnádi rendtartást. A kosározásról lásd SzT. VII. Budapest-Kolozsvár, 1995. 277.

termelők, a gazdák nem voltak érdekeltek abban, hogy valós terméshozamot deklaráljanak. Lehetségesnek tartom, hogy a valóságos hozam valamelyest magasabb volt a Trócsányi által kikalkulált terméshozamnál.³⁹

Benkő Károly monográfiájában, a XIX. század közepén három-négyszeres, néha ötszörös hozamról ír.⁴⁰ Egy névtelen mindszei gazdának a XIX. század második felében lejegyzett megfigyeléseiből azt lehetett kihámozni, hogy falujában a vetőmag a leggyakrabban három-négyszeres, néha ötszörös termést hozott.⁴¹

A keveset is nagy munkabefektetéssel lehetett elérni. Dologtevő élni akarás szükségeltetett ide. A földművesnek hangyaszorgalommal kellett dolgoznia. Ha sürgős volt a teendő, holdvilágon szántott, kaszált. „Az egész birodalomban a székelyeknél munkásabb, szorgalmasabb s életrevalóbb gazda nincs” – mondotta 1841-ben Nagy Elek uradalmi főtiszt.⁴²

Alig-alig jön, hogy higgyem, amit Dimitrie Cantemir a XVIII. század eleji Moldva leírásában közöl: „A vetések, amelyek a hegyeken a viharok és a fagyok kártevői miatt nem gyarapodhatnak, sík vidékeken oly dúsan szökkennek kalászbá, hogy *a búza bőséges esztendőkből a vetőmag huszonnégyszeresét, az árpa hatvanszorosát, a köles, szinte hihetetlen annak a számára, aki nem tapasztalta, háromszázszorosát adja vissza a földművesnek.*” Cantemir adatait, ha nem is cáfolták, de korabeli számokkal valódiságukat sem erősítették meg.⁴³

A mi vidékünkön az alacsony átlagtermést az időjárás nem ritkán jelentkező szeszélyei süllyesztették még alacsonyabbra. Ilyenkor Csík gabonabehozatalra szorult. Leginkább moldvai és háromszéki gabonával pótolták a hiányt.⁴⁴

A szabad székely inkább élhetett az önrendelkezés lehetőségével, mint a jobbágy – vélekedett Imreh István. A községi önkormányzat legfőbb letéteményese, helyi szerve, amint már szóltunk róla, a falugyűlés volt. Döntései, végzései kötelező érvényűek a településen élőkre. Végrehajtója a bíró és az esküdtek, a hűtösök tanácsa, a falu ítélőszéke. A csíkszentmihályi falustatútum szerint őket évente, Szent György napja, április 23–24-e körül újraválasztot-

³⁹ Imreh I.: *Erdélyi eleink emlékezete*. Budapest, 1999. 264–268.; uő: *A törvényhozó székely falu*. 224–225.

⁴⁰ Benkő K.: *i. m.* 43.

⁴¹ Szőcs J.: *Csíkmindszent*. Hargita Népe, 1991. május 17.

⁴² Imreh I.: *i. m.* 147., 200. Őszgabona alá 2-3-szor szántották a földet.

⁴³ Cantemir, Dimitrie: *Moldva leírása*. Bukarest, 1973. 53–54.; Mihordea, Vasile: *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*. București, 1968. 28.

⁴⁴ Benkő K.: *i. m.* 41–42. „Csík, Gyergyó és Kászón... veszik gabonájukat a Székelyföld többi részeiből s Moldvából, terméseikkel bé nem érvén...”; Vitos Mózes: *i. m.* 69., 483–484.; *Istoria României*. III. București, 1964. 666–667.

ták. Tusnádon a bírót évente, a hűtösök tanácsát viszont háromévente választották újra. A falu előljárói választásának az ideje a madéfalvi veszedelmet (1764) követően, úgy látszik, őszre tevődött át.⁴⁵

A faluközösség kiépítette a határpáasztorság nagy felelősséggel járó intézményét. A határpáasztoroknak kellett az esett károkat megtéríteniük, amennyiben ezek okozóit nem derítették ki. Az ő feladatuk volt oltalmazni a községben minden terményt. Őket illette viszont a bírság jelentős hányada.

A legeltetés rendjének a meghatározása a falusi statútumok egyik alapvető előírása volt. A létfenntartásban döntő szerepet vivő állattartás részére a falugyűlés, az évszakok függvényében, megszabta a legelőhasználat módját, kijelölte az ökör- és tehéncsorda legelőjét, a meddő állatok és a juhsereg részére pedig azt a havast, vagy havasokat, ahová nyárára ezek kivonultak.⁴⁶

⁴⁵ Imreh I.: *A törvényhozó székely falu*. 300. Lásd még a tusnádi rendtartás 6. szakaszát.

⁴⁶ Balás Lajos: *Örökös emlékirat*. Hatvan, 1935. 12–13., 23. „Mikor a bácsot (majort) kellett fogadni, az esztenabíró a saját házához összehívta a juhtartó gazdákat: az ajálkozó bács akkor előadta, hogy *ha a nemes tízes befogadná, beállana bácsának a folyó év nyarára*.” 1915-ben az itthon lévő 3 tízesnek ellenségei felbíztatták Szebenit, hogy „*50 drb juhát adja bé az altízi esztenába*.”; Imreh I: *i. m.* 205–212., 215–219., 225–226., 231–233., 340. A tusnádi falutörvény kevés figyelmet fordított mind a juhsereg, mind a meddőcsorda nyári legeltetésének a dolgára. Több csíki községbeli írott forrás szerint a juhnyájakat tízesenként szervezték és hajtották rendszerint más-más havasba vagy havasrészbe. E régi szokás kialakulásában és megtartásában döntő fontosságú lehetett a tízes lakosságának és juhnyájának nagysága, száma is. Községenként azt a szabályt, tendenciát figyelhettük meg, hogy a juhnyájakat, még ha nem mindenkor és kizárólagosan történt is ez így, falutízesenként szervezték meg. Tulajdonítható ez, úgy hisszük, a tízesek viszonylagos gazdasági önállóságának és bizonyos fokú belső önkormányzatának. Csíkszentgyörgyön: „Kőrösményfalva tízesnek lévén jelen való esztendőben (1777) esztenája Illyés aszajába, mely vagyon Fisák vizin feljül...” CsLt. 27/33/1777/153. Mindszentnek eddig két esztenatársasága volt, tudjuk meg az alcsíki protokollumból. Most (1776) a feltízesbeliek, juhaik nagy száma miatt, kettőt alakítottak. A hosszúaszóiak Feltíztől különváltak. CsLt. 27/32/1776/155. Közel évtizednyi idővel későbbről értesülünk arról, hogy Mindszenten Altíznek és Feltíznek vitája támadt: melyik menjen az esztenával Borda havasába. Eddig szerre jártak ki. A mindszeri falugyűlés végzése: „Most menjen Feltíz.” CsLt. 27/40/1785/22. A csíkjénőfalvi falujegyzőkönyv teleirt sokszáz oldala tanúskodik a közösség gyűlésének ténykedéséről, a közösség életébe vitt fontos szerepéről. 1783-ban regisztrálják: „nem volt mit egyenek a felszegei eszténa juhainak.” Vagyis külön legelőn járt, külön sereget képezett a felszegei juhnyája. CSSZM. 6314/1783/48. Ugyancsak a falugyűlés szögezi le 1794-ben: „Tízesenként külön havasba, szerre Tarkőre (Terkőre), Bükkhavasba mennek a juhnyájak.” CSSZM. Ltsz. 6314/1794. VI. 1. 97. A szépvízi falugyűlés 1812-ben kimondja: „Fejérbükkön lesz a juhsereg(e) az egyik tízesnek két egymás utáni esztendőben.” (Megyei Könyvtár. *Szépvízi falujegyzőkönyv*. Ltsz. 164395/1812/193.) A következő évben ugyanott Ilyés Miklósné panaszolja: „az elmúlt hétfőn juhnyíron lévén a Tízes, neki két juha lévén, valaki az egyiket elnyírta a tízesbeliekből.” A falugyűlés ítélete: „fizesse meg a Tízes!” CsLt. 98/1/1813/6. Balog Márton borzsovai gyalogkatona 1805-ben a borzsovai „altízes esztenatársaságával” perel. (Megyei Könyvtár. Ltsz. 164395/1805/64.) A csíkszépvízi 3 tízes

A falugyűlés által választott esküdtektől elvárták, és ezt meg is fogalmazták, hogy a rájuk tartozó ügyekben méltányos igazságot szolgáltatassanak. „A hűtös emberek mind szegénynek, boldognak igaz törvényt tegyenek.”⁴⁷ Az igazságtevés pedig régóta nem egyszerű feladat, amint erre az 1505-ben, Udvarhelyen tartott székely nemzetgyűlés végzései rávilágítanak. Mintha görög vagy római bölcsek szólalnának meg! „Mi, az egész Székely Földének lakosi és minden székek akármilyen renden lévői... ezt is igen világosan megpróbált dolgokból tapasztalhatóképpen eszünkbe vettük, hogy a szeretet, a harag, a gyűlölet és a magok hasznoknak keresése a bírakat és a törvénytevőket itt, a mi Székely Országunkban gyakorta nem engedi meg, hogy igazat lássanak és ítéljenek...”⁴⁸

„A vakmerő és a szófogadatlan”, a kártevő, „makacs és nyakas” egyénekkel szemben, akik a törvényszegésre hajlandóságot mutattak, a falu megtorlást alkalmazott. A hatalmaskodók, a máshonnan jöttek, akik nem ismerték a helyi hagyományokat, mind követhettek el rendtartást sértő tetteket. A köz érdekeit semmibevevők ellenében a falusbíró, a hűtösök, más elöljárók a közösség akaratát kellett érvényesítsék.”⁴⁹

A közösségben elfogadott és írásban rögzített konstitúciók akkor nyerhettek érvényességet, amint azt a tusnádi 1795-ös falutörvény esetében látjuk, amikor azokat a közigazgatás felsőbb szervei, a hatalom magasabb fokán is szentesítették, jogszerűnek elismerték. Csíkszék elöljárói 1650-ben, Csíkszeredában kikeltek az akkori tusnádi végzések ellen, mert „más törvényt szabtak volt maguknak, de mivel őkegyelmek is egy főtiszt alatt vannak mivelünk, és a szék szabadságával őkegyelmek is egyenlőképpen élnek, ...a szék végzéséhez tartsák magokat, mert ha ahhoz nem akarnák magokat accomodálni, de a főtiszt uraink (!) őkegyelmének keze legyen és hatalma őkegyelmeken, büntesse is meg...” Nem ismervén az akkori tusnádi végzéseket, nem tudhatjuk, hogy a szék tisztjeinek: Petki István főkapitánynak és Damokos Tamás főkirálybírónak, vagy a többi székbeli elöljárónak mi kifogása lehetett a tusnádiak határozatai ellen!⁵⁰

„A két részről való” csíktusnádi közösség, és pedig a határőrség katonái, valamint a feudális szolgáló rend képviselői „némely jóra célzó konstitúcióit...”

közötti, 1759-es „kontroverzia” is ilyen jellegű tényekre utalhat: arra, hogy a tizesek a havasokat szerre „váltólag” használták, továbbá arra, hogy az egyik tízes (Altíz) lakossága háromszorosa „a Közép tíz népességének”. Ilyenformán oda jutottak, miszerint „egy személy két annyi Beneficiumot vegyen egy tízesben, mint három személy a más tízesbe.” CsLt. 28/4/1759/11–12. Felcsík protokolluma.

⁴⁷ Imreh I.: i. m. 60., 287., 314.

⁴⁸ SzOkl. I. Kolozsvár, 1872. 306. (1505)

⁴⁹ Imreh I.: i. m. 74., 76., 80., 83., 85–86., 275–278., 289., 468., 490., 495.

⁵⁰ Imreh I.: i. m. 20. 1650-ben a szék tisztségviselői az akkori tusnádi végzések ellen foglaltak állást.

megvizsgálás és megerősítés végett” 1795-ben Alcsíkszék tisztségviselői elé terjesztették.

A tusnádiak terjedelmes bevezetőjükben előadták, miszerint a község katonatisztjei „a közönséges jónak a megszerzésére, az hibáknak kiirtására... punctumokba” foglalt regulákban szabták meg a közjó elérésének és a hibák orvoslásának módját.

Ők maguk, a tusnádiak kinyilvánítják, miszerint erdőn, mezőn el nem viselhető károkat szenvedtek, és sok visszaélést tapasztaltak. Nagyobb és főbb része a falunak „együtt való megegyezésből” úgy ítélte meg, hogy jó rendtartással a helyzet további romlása megállítható, megfordítható. A közérdek ellen vétő embert pénzbírsággal, sőt testi fenyítéssel sújtják, akárcsak a jó rendtartású helyeken, mint Háromszéken is. Különben az eddigi rendtartás mellett a községnek el kell vesznie. A hozott végzéseket tehát a kialakult helyzet kényszerítette ki. Ezek az utóbbi mondatok súlyossá vált gazdasági állapotra, az anarchia eluralkodására utalhatnak. Okai között a népességszám gyorsabb növekedése lehetett az egyik belső feszítőerő, amely a korábbi rendet megbontotta.

E tekintetben úgy véljük, eléggé meggyőző a tusnádiaknak a verebesiekkel szemben – a pityókatermesztés miatt folyó perében – 1805-ben kifejtett érvelése: „Tusnádi mixta Communitás... 46 provinciális és 160 katonaházból álló... Verebes pedig egy kis egész jobbágyfalu circiter 50 házból... Népünk nagyon megszorodván, és a jószág nem szaporodhatván, ezelőtt 5 esztendőkel a földimagyaró(nak), vagy amint szoktuk mondani pityókának a termesztése nekünk megparancsoltatott... Az hol jó termés idején egy köből pityóka megterem, akkora helyen csak 2 kéve gabona teremne.”⁹¹

Az 1795-ös tusnádi végzések 6 szakaszra és 32 pontra, „punctumra” tagolódnak. A most először közzétett falurendtartást összehasonlítottuk a többi falutörvénnyel. Különösképpen a háromszékiekre figyeltünk, mert ezekkel több ponton közelebbi rokonságot, hasonlóságot vélünk felfedezni. Az 1733-as, 1759-es és 1822-es papolci falustatútumot úgyszintén „punctumokba” foglalták. A papolci rendtartás szerkesztője filozófus lehetett. Realista világlátású embernek látjuk.

„Minden helységek és rendek között úgy tapasztaltatik, hogy még a keresztyenyek is magokat inkább szeretik, mint felebarátjokat; maga hasznát keresi inkább ki-ki, mint a másét, holott Isten törvénye azt kívánja, hogy amit magának kíván valaki, mással is azt cselekedje.”

A bírságot és a kártérítés mellett a testi fenyítés alkalmazása fellelhető mind a papolci, mind a tusnádi falurendtartásban. A vetésmezőnek az aratás utáni szakaszos felszabadítása, az emberi erőt helyettesítő, a gazdálkodónak

⁹¹ Lásd a tusnádi falutörvényt (1795); CsLt. 27/LXXXIII-LXXXIV/4973., 4961/1805. (Tusnád és Verebes pere).

nagy-nagy segítséget nyújtó igavonó állatok részére mindkét regulában hasonló eljárást írt elő. Egyezés észlelhető továbbá a patakok vize tisztaságának megővésére tett intézkedésben is.⁵²

A tusnádi végzések 3 esetben írnak elő testi fenytést: ha a tilalmasban talált állat behajtójára rátámadt az állattulajdonos, akkor a támadóra 25 pálcütés várt. Amennyiben gyermek volt az illető, vesszőzéssel bűnhődött. Második esetben a terményt, egyéb anyagiakat eltulajdonító, elorzó tolvajra szab ki a „tusnádi közönség” – az okozott kár lerovásán és a bírságon túl – verést. A botozás mértéke az okozott kár nagyságával arányos. Végrehajtását a katonatisztekre, illetve a jobbágyok és zsellérek esetében az elöljáróikra bízta a falutörvény. Akkor is testi fenytést helyeznek kilátásba, ha valakinek pásztor nélküli marháját ismételten, többször a tilalmasban találják.

A csíki konstitúciók közül a legrégebbi, amely kivételes esetben ugyancsak verést ír elő, az a kozmási megye törvénye (1608, 1643, 1688, 1692). A kozmási egyházközség, amelyhez 1643-ban Tusnád falu is tartozott, hozta ezt a döntést. Aki olyan vakmerő, hogy a pap és a deák bérének a kifizetését elhanyagolná, és törleszteni harmadszori felszólításra is makacskodna, annak verés lehet a büntetése.⁵³

A sepsiszéki Szemerján az 1771-es végzés szerint a kártevő vagy könnyelmű gyermek sorsa a vesszőzés lett. A felnőtt rendtartásszegőket átadták a tiszt uraknak!⁵⁴ Szentkatolnán (1738, 1744, 1790, 1841), aki nem volt képes a büntetést leróni, arra „40 csapás” várt. Akarva-akaratlanul a szentkatolnai falustatútum majdnem telitalálattal jellemezte a kártevő, prédáló személyt: „*rész szerint a törökbúzetben prédáló emberek által történik a kár, rész szerint másféle állatok által.*”⁵⁵

Gidófalván (1784), majd Oltszemen (1806) szintén a botozást látták a leg-hatékonyabb eljárásnak arra, hogy az erdőrontást megtorolják. Az udvarhelyszéki Homoródszentmártonban (1808) kimondottan a nincstelenek ellen írták elő: „akik tallóznak... azoktól a gyűjtött gabonát vegyék el... mégis 6 pálcával veretessenek meg az ilyen szegények.” Csíkjenőfalva 1815-ös végzései négy esetben irányoztak elő testi fenytést.⁵⁶

A testi fenytés beiktatását a konstitúciók szövegébe a határőrtisztek újításának gondoltuk. Viszont a székely határőrség létesítése (1764) előtti

⁵² Imreh I.: i. m. 371. (Papolc)

⁵³ Kozmási Domus Historia. II. /1643. IV. 1/10. (A kéziratot könyv címe: *Protocollum Rerum Diversarum Memoriale...*) A kozmási plébánia levéltára.

⁵⁴ Imreh I.: i. m. 402. (Szemerja)

⁵⁵ Imreh I.: i. m. 383., 452. (Szentkatolna)

⁵⁶ Imreh I.: i. m. 459. (Oltszem), 466. (Homoródszentmárton), 468. (Jenőfalva); uő: *Erdélyi eleink emlékezete*. Budapest, 1999. 187. (Gidófalva, 1784)

falustatútumok is tartalmaznak hasonló büntetést; a határőrség tisztjei – vélhetően – határozottan kiálltak az ilyenfajta radikális megtorlás mellett.

A tusnádi falutörvény erdővédelemre viszonylag kevés figyelmet fordít. Ez a tény leginkább azzal magyarázható, hogy a község területén bőven volt erdő, fa. Csíkszék előjárósága 1801. július 28-án úgy vélekedett, hogy itt inkább módot és utat kellene találni az erdők pusztítására, mint azok védelmére, mert „a gazdaság előmenetelét akadályozzák”. Ugyanebbe a gondolatkörbe vonhatóak, legalább részben, a felcsíki királybírónak, Zöld Jánosnak (1803) a következtetései. Kivizsgálva a felcsíki határőrök tiltakozását az ellen, hogy a nemesek a havasokon román és cigány bevándorlókat, jövevényeket telepítenek le, azt hangsúlyozta, miszerint az új telepesek által végzett erdőirtás fölötte hasznos dolog, mert ezzel az állattartás számára szabadítanak fel korábbi erdőterületet.⁵⁷

Tusnádon a vadon termő gyümölcsfák levágását tiltják és büntetik. Tiltják továbbá azt is, hogy a kecskepásztorok fejszét hordjanak magukkal, mert ezáltal kárt tehetnek a lombhullató erdőben. Leginkább a tölgyesek és a bükkerdők védelme jöhet itt számításba. A már említetteken kívül hasonló előírást iktattak még az alcsernátoni (1665, 1666, 1716–1786, 1793), az árkosi (1767, 1771), a nagybaconi (1748), a szárazajtai (1775), továbbá a zaláni (1780) falutörvények szövegébe.⁵⁸

A tusnádi falutörvény utal arra, hogy a múltban a községben a kosározás miatt egyenetlenség, villongás ütötte fel a fejét. Ez a művelet, a kosározás, azért mutatkozott lényegesnek, hasznosnak, mert az ugaron lévő szántóföld ezt követően néhány éven át gazdag termést hozott. A község igyekezett rendezni ezt a viszályt szülő kérdést is.

Meghatározták, hogy ki hány állat után kosározathat. A tusnádi gazda nyomásban lévő, tehát akkor legeltetésre használt földjén 2 állat után 1 kosárt nyerhetett. Egy tusnádi gazda 8 éves időszakban, a konstitúció előírása szerint, egyszer kosározathatott. A jelekből ítélve, a juhsereggel való kosároztatásért nagy volt a tülekedés. Egyes gazdák a juhpásztort megvesztegették, így az tavasszal, nyár elején nem sietett a sereggel felköltözni a kijelölt havasra, s ezzel kárt okozott a falunak.

A községben a legtöbb hatalommal a falugyűlés rendelkezett. Megválasztotta a falusbíró, a polgárt (vagy a polgárokat) és az esküdteket, másként hütösöket. A bírót, a polgárokat évente, az esküdteket háromévente választották. A falu ezekre a választott férfiakra hatalmat ruházott, tekintélyüket megvédte. A rendtartás 31. pontja igencsak figyelmet érdemlő szöveggel zárul: ha valaki a választottak közül visszaélne a hatalmával, a közjó ellen cselekedne,

⁵⁷ Imreh I.: *i. m.* 180. (Erdőirtás Csíkbán); Szőcs János: *A románok megtelepedése, román falvak kialakulása (1614–1850)*. 127–128.

⁵⁸ Imreh I.: *A törvényhozó székely falu*. 306–309., 401., 435., 487.

az, „mint a rühös juh a tiszta nyájból, úgy ez is a hűtösök számából kirekesztés és helyébe más, a közjóra ügyekező ember választassék...”⁵⁹

III. Csíkszépvíz konstitúciója (1841)

1. Csíkszépvíz főbb történeti és gazdaságtörténeti adatai 1848-ig

Akárcsak Borzsova és Szentmiklós, Szépvíz is a Csíkszentmiklós egyházközség része, faluja volt.

Úgy véljük, hogy ennek a székely közösségnek az alapítása, akár a többi régi csíki településé, a XII. század második felére, esetleg a XIII. század elejére tehető.

Az átjárás a Moldvába vivő Tatros völgyébe a gyimesi hágón át történt. Állandó felvigyázását nem lehetett mellőzni, ez a tény pedig szükségessé tette a falu alapítását.

Szépvíz nevének említésével először 1567-ben, a 25 dénáros adólistán találkozunk.⁶⁰ Később, 1576 körül itt a fejedelemnek 46 jobbágyát, Ágoston Pálnak kettőt, míg 6 más földesúrnak egy-egy jobbágyát adózták meg. Básta generális idején negyvenkilencen tettek esküt a német császárnak.

Bethlen fejedelem alatt, 1614-ben az összeíró biztosok 113 szépvízi férfi, főként családfő nevét rögzítették. Azt, hogy akkoriban mi módon lehetett szabad székelyből jobbágy, a következő példák illusztrálják: Benkő Annos „parázsnaság vétkiért kötötte magát Kelemen Andrásnak”, míg Varga Pált „tolvajsnak vétkin érték”, és emiatt süllyedt a szolgáló rendbe. A lófő Szőcs Tamásné leánya miatt lett jobbágy, akit ugyancsak parázsnaság miatt marasztaltak el, megvédve így a leányát a szolgaságtól. Sylveszter Máté, az indulatain uralkodni nem tudó fiatalember, bosszút akarván állni az édesanyján, jobbágyak szegődött.

A 29 zsellér nagyobbik része biztosan más területről, településről került a faluba.

Az 1619-es konskripció csupán a gyalogpuskásokat öleli fel. A 24 összeírtból 12 őrálló a Gyimesi-szorosnál. Vagyoni helyzetük a következő képet mutatja: 1 özvegyasszony egyetlen haszonállattal sem rendelkezik. 19 gazdának 52 ökre van. 23 gazda 66 tehénnel rendelkezik. 7 gazdának 12 lova, 17 gaz-

⁵⁹ A csíktusnádi falutörvény. CsLt. 29/9/20–26. A kosár nagyjából kör alakban felállított kerítés, ahol a kosározás (kosarazás) az állatoknak aholban történő hálátását jelentette, ezáltal megtrágyázták a területet. A kosárt (kosarat) periódikusan, naponként, hetenként forgatták, más-más helyen állították fel; SzT. VII. Budapest–Kolozsvár, 1995. 277.

⁶⁰ SzOkl. II. 221 (1567). Szépvíz a konskripcióban 53 kapuval van jelen.

dának pedig 70 sertése van. 7 gazda 209 juhot birtokol.⁶¹ A falu többi társadalmi rétegének nem ismerjük a haszonállat-állományát. Nem felejtethetjük el, miszerint ez a 24 gyalogcsalád Szépvíz népességének csupán mintegy ötödét tette ki.

Rákóczi György idejében, 1643-ban 84 katonacsaládfőt és 213 férfit, kicsit-nagyot írtak össze a községben. (Ebből 3 nemes – 7 személlyel, 46 lófő – 110 személlyel, 7 lovon harcoló gyalogcsalád – 20 személlyel és 28 gyalogos család – 76 személlyel. A gyalogcsaládfők közül 11 őrálló a Gyimesi-szorosban).⁶² 1673-ban az őrállók száma 29, akik ugyanott teljesítettek szolgálatot.

A csiki vashámor és szépvízi (gyimesi) harmincad 1677-es urbáriuma leírja a gyimesi várnál és vámnál teljesített szolgálat módját: „Békességes időben az határszélyben Molduva felől, Ghemes váránál minden héten ketten-ketten szoktak őrt állani, avagy strázsálni. Mikor pedig a hírek változók, olyankor annyian szoktak strázsálni, valamint az akkor szükség, és diszpozíciók kívánják, valaki pedig közökbe áll az őrállóknak, esztendeig szolgálni kell, onnét addig közüllük ki nem állhat... Az vámnak és őrhelyeknek vigyázására ezek mindnyájan kötelesek, úgy amint az harmincados parancsolja. Ezeken kívül semmi egyéb kontribúciókkal (az egy ország adóján kívül) nem tartoznak...” 1681-ben a határnál 28 szépvízi, rajtuk kívül még szentmiklósiak (10), szentmihályiak (9), vacsártsiak (3), borzsovaiak és delneiek szolgáltak. Ekkor, békességes időben két ember, „háborúságos, sokadalmas és egyéb időben pedig tíz ember állja az őrt. Az őrállóknak fizetségük nincsen, hanem hadi mentéssel élnek.”

Különös módon az 1680 júliusában kihallgatott tanúk úgy nyilatkoznak, mintha az őrállók nem lettek volna szabad emberek. Borzsovaiak, szentmihályiak és szépvíziek nyilatkozzák az őrállókról: „nem tudom, hogy szabad személyek lettek volna”. Pedig szabadként tartja nyilván őket az 1643-as lustra, valamint az 1677-es urbárium is. Ebben az utóbbiban ez olvasható:

„Mikor pedig zászló alól vagy nemes emberek közül akarja magát beíratni az őrállók közé, avagy ki az őrállók közül, a főtiszt és harmincados hírrel kell lenni.”⁶³

Szépvíz község, akár a többi felcsiki település, a XVII. század második felében két súlyos pogánydúlást vészelt át. A csiki egyházi vizitációs jegyzőkönyvben (1669–1714) néhány szépvízi emberre történik utalás.

Kós Bálintné 1669-ben megesküdött, hogy „előbbeni ura a Tolvajosban vágott le és temettetett el”. Ez 1661-ben történt. Bár 1669-ben a tatár fogság-

⁶¹ SzOkl. IV. Új sorozat. Kolozsvár, 1998. 42., 81., 523., 577., 692.

⁶² SzOkl. VI. Új sorozat. Kolozsvár, 2000. 206.

⁶³ Pataki József: *A csiki vashámor*. Csíkszereda, 1971. 47., 61–63., 80., 103–104. 1677-ben 23 szépvízi szolgált az őrben a gyimesi várnál.

ban lévő Pető Bálintról hír érkezett haza, de Cserei György 1670-es krími követsége a hírt „életben való létéről nem erősítette meg”.

Császár Miklósné „előbbeni uráról”, Szabó Ferenc első feleségéről, rabságba esésük után, hogy élnének, semmi hír nem érkezett. Ferencz Mihály feleségéről, Bálint István előbbi feleségének és mostani felesége előbbi urának „életben létéről” semmit sem tudnak. Krestál Andrásné „előbbi ura halála” bizonyított tény, szögezi le az említett jegyzőkönyv.⁶⁴

A XVII. század utolsó harmadának a gyér írott forrásai arra engednek következtetni, hogy a fennebbi adatok ellenére Szépvíz lakosságának nagyobbik fele viszonylag szerencsésen átvészelte az 1661-es török-tatár inváziót. Nem így történt azonban 1694 telén. A Gyimesi-szoroson alattomban betörő tatárok lerohanták Felcsíkot. Lakatos István kozmási plébános krónikája szerint a tatárok Szépvíztől csak örményt 120-at vittek rabságba. Elhajtották Szőcs András szépvízi nemest, egész családjával, Miklós Pétert családostól. Sok százra mehetett Szépvíz akkori vesztesége. Szőcs András és családja kiváltásáról Erdély akkori leggazdagabb arisztokratája, Apor István gondoskodott, amiért később neki Szőcs, intézőként 9 évet szolgált.⁶⁵ Szőcs András családja nem székely származású, hanem moldvai magyar eredetű volt. Ebbe a községbe valószínű 1661 után vagy 1674-et követően, a lengyel-török háborúk kiújulása után költözött. Szépvízi jószágukat úgy vásárolták, nem székely örökség. A nem székely eredet tudatos vállalásának a jele lehet, hogy a XVIII. század második felében a család utolsó férfi tagja nevét nem székelyesen Szőcsnek, hanem Szűcs Péternek írta.

Az örmények első csoportját Apafi Mihály 1668-ban vagy 1672-ben telepítette le Szépvízen.⁶⁶

1703-ban 16 örmény család létét jelzi az összeíró komisszárius. A hagyomány szerint 1742-ben újabb csoportjuk érkezett ide. Számukról 1850-ig nincsen pontos adatunk. Ekkor 293 lelket írtak össze, ami mintegy 55-60 örmény család létezését feltételezi.

Az 1703-as adóügyi összeírásból az örményekkel együtt 133 községbeli család meglétére következtethetünk. Nem számítottuk ide azokat a kóbor pásztorokat, 32 férfit vagy családot, akiket Gösseli említ („vagabundi pastores...”). Ezek nem lakhattak Szépvíz falu belterületén, hanem a havasokon tanyáztak.

⁶⁴ Benkő K.: i. m. 68-74. (1694); Szőcs János: *17. századi pogánydúlások Csíkszékből*. 147-152; CSSZM. Vizitációs jegyzőkönyv. Ltsz. 6256/21., 51.

⁶⁵ Benkő K.: i. m. 68-74.; Endes M.: i. m. 147-152.; Lakatos István: *Funesta tragoediae*. Kozmási Domus Historia. II. 61; Szőcs J.: i. m. 147-152.

⁶⁶ Benkő K.: i. m. 46-47., 62-63.; Endes M.: i. m. 162., 168-169.; Sávai János: *A csíksomlyói és a kantai iskola története*. Szeged, 1997. 90., 370.; CsLt. 26/8/1776/214. (Both-Szőcs család); 28/8/1820/13. (Szőcs család).

A község 1703-ban 1130 köböl- és 2 véka-férő szántót birtokolt (ez kb. 565 holdnyi föld). Évente 602,5 szekér szénát termeltek, ezenkívül 84 lóval, 176 ökörrel, 228 tehénrel, 1046 juhval, 155 disznóval, 23 méhcsaláddal rendelkeztek.⁶⁷

1721-ben 939 köböl-férő szántójuk volt (kb. 469,5 hold föld). Emellett 347 szekér széna, 143 ökör, 73 ló, 199 tehén és 27 borjú, továbbá 1953 juh és kecske, 578 sertés, 25 méhkas képezte a szépvízi adófizetők vagyonát. (Nem ismerjük az örmény családok gazdasági helyzetét, sem a nemesekét!)⁶⁸

Felcsík tehénállományát tekintve, az első, az ökör- és lóállomány, a juh és sertésállomány terén a második helyen áll.

Az 1750. évi adóügyi és gazdasági felmérés során 121 családot vettek nyilvántartásba az örményeken kívül. A hat nemes családnak úgyszintén hiányoznak a gazdasági adatai.

Az összeírás szerint mintegy 800 köböl-férő szántóval rendelkeztek. (Ez 400 holdat tesz ki.) 287 szekérre való szénájuk termett, 244 igásállat (ökör és ló) segítette munkájukat. További állatvagyonuk: 125 tehén, 41 borjú, 839 juh és kecske, 82 sertés, 66 méhcsalád. Joggal felmerül az akkor rögzített adatok pontatlan volta!⁶⁹

A madéfalvi veszedelemben (1764. január 7.) több szépvizit is megöltek. Az ellenállási mozgalom egyik helyi vezetője, Boros István, a XVIII. század közepének Csíkban legkeresettebb prókátora, ügyvédje és a már említett Szűcs Péter öccse is odaveszett. Miklós Györgyöt mint az ellenállás helyi vezetőjét hosszas szeredai (taplocai?) vizsgálati fogságban tartották, de végül a bünfenyítő bizottság nem ítélte el. A szépvízi férfiakat a csíkszentmihályi századba sorozták be.

Szépvíz lakosságának társadalmi rétegződése

Év	1602	1614	1703	1721	1750	1773	1811	1826
Nemes	-	-	5	6	6	7	11	11
Szabad székely	49	65	56	50	70	102	93	77
Jobbágy	-	6	21	16	15	18	30	15
Zsellér	-	29	38	25	18	?	?	?
Egyéb	-	13	-	5	12	?	?	?
Örmény	-	-	16	16	28	?	?	?
Összesen	49	113	136	118	149	127	134	103

⁶⁷ Domokos Pál Péter: i. m. 257.

⁶⁸ Benkő J.: i. m. 223-227.

⁶⁹ Garda D.: i. m. 214-218.

Székely-magyar	Örmény	Román	Egyéb	Összesen
1584	293	22	-	1899

Római katolikus	Görög katolikus	Egyéb	Összesen
1877	22	-	1899

2. A szépvízi konstitúció és előzményei

A Csíkszentmihályi egyházközséget alkotó 3 falunak: Borzsovának, Szentmihályosnak és Szépvíznek jelentős közös területei, havasai voltak. (A Tatros völgyétől délre: Apahavas, Csüges, Fejérbükk, Kerekbükk, Papoj, Vojka. A Tatros völgyében: Bot-havas, Bükk észka, Komjád, Ugra, Hegyeshavas, Sije, Orodik, Tarhavas, Gerendus, Áldomás stb.)

A legrégibb ismert rendtartásuk éppen „az közönséges havasokról” szól. 1627. december 10-én foglalták írásba, 1705-ös átírásban maradt fenn: „Anno 1627 10 decembris lőn ilyen végzése Sz(ent) Miklós megyéjének, hogy valaki az megye híre nélkül s akaratja ellen az megye havassába idegen marhát behozna, tizenkét forinton maradjon... Sőt (ha) valaki a megye havassi iránt

⁷⁰ Benkő K.: i. m. 46-47.; Benkő J.: i. m. 223-227.; Domokos Pál Péter: i. m. 257.; Egyed Ákos: *Város, falu, civilizáció*. Bukarest, 1981. 113.; Endes M.: i. m. 211., 219.; Garda D.: i. m. 214-218.; Imreh I.: *Látom az életem nemigen gyönyörű*. Bukarest, 1994. 32., 37., 44., 61., 66., 79., 85-86., 91., 105., 107., 129-130., 137., 149., 164., 166., 173-181., 210-211., 220-222., 225., 248-254., 257., 259. (Szépvízről); Pál Judit: *Örmények a Székelyföldön*. Acta, 1995. 163.; SzOkl. IV. Új sorozat. 42., 81., 523., 577., 692.; CsLt. 27/XIX/60. (1765); 27/XXIX/7. (1773); 30/35 (1811); CSSZM. Ltsz. 6636/1826/80. A társadalmi rétegződést a következő magyarázattal egészítjük ki: 1. A szabad székelyek csoportjában 34 lófő, 3 gyalog és 28 libertinus szerepelt. 2. A külső, máshonnan jött szolgákat írtuk ebbe a kategóriába. 3. Ebbe a csoportba lófők, gyalogok és libertinusok tartoztak. 4. E kategóriába a komisszárius, Gösseli megadta számot vettük, és kihagytuk az általa említett 32 vándort, kóbor pásztort („vagabundi pastores”), akik transzhumáló pásztorok lehettek. Románok mellett lehetett közöttük moldvai csángó is. Ezek a „kóbor pásztorok” tétre Moldvába húzódtak. 5. Az összeírás vezetője Szépvízen 16 örmény család jelenlétét jelezte, 1715-ben 15 örmény családdal számolunk. Lásd Pál Judit munkáját. 6. Benkő Józsefnél 4 molnár és 1 kóbor. (Benkő J.: *Transilvania specialis*. II. Bukarest-Kolozsvár, 1999. 223.). 7. A 6 nemes familiát a már előbb idézett 1765-ös kimutatásból vettük. Becsült szám. 8. Az egyéb kategóriába a kóborként jelzett egyéneket vettük. 9. Nincs pontos adatunk az örményekről. 10. A nemesek számát egy 1771-72-es impurumból írtuk ki. 11. Az 1773-as statisztikába csak a járómarchával, igavonóval rendelkező családokat írták be. Nem szerepelnek benne az örmény családok, sem pedig a szegényebbek, a zsellércsaládok. 12-13. Az előbbi megállapítás az 1811-es és az 1826-os statisztikára is vonatkozik. Az 1826-os kimutatásból legalább 40-50 jobbágy-zsellércsalád hiányozhat, és valószínű néhány katonacsalád is. De nem tüntették fel az örmény familiákat sem.

törvénykezik, a megye székítől ki ne mehessen a Székre, minekelőtte a 12 forintot le nem teszi a megyének...

Az ki a *megye havassiba tiszt pecsétit hozná be*, tizenkét forinton marad érette. Kitetszik az 1636. esztendőbeli deliberátumból (is): konstál, hogyha valaki tízes híre nélkül kaszáló havasba ment, azon esztendőbeli részit a tízes közé vesztette.

Ha idegenek, megye hírvél, az havasbéli csordába marhát hoznának bé, minden marhától den(aris) 10(et) adjon (adjanak!) a megyebíráknak...”⁷¹

Az 1627-es rendtartás előírása: a közös havasokba csak a megyegyűlés, megyetanács engedélyével vihettek be idegen állatot. A pereskedők ügyekkel addig nem mehettek magasabb törvényes fórum elé, amíg 12 forintot le nem fizettek. Elriasztó jellegű büntetés. Ilyen bírság láttán, úgy hisszük, sokuk kedve elmehetett a pereskedéstől. Az 1636-os kiegészítés, hogy senki egyedül, magánkezdeményezésből, tízes híre nélkül nem mehetett a havasi kaszálóba kaszálni, mert ha ezt tette, részét abban az évben „tízes közé vesztette.”

Tartalmában ehhez közelálló kitételeket találunk mind a monyasdi végzéseiben (1601), mind a Negyedfélmegye havasrendtartásában (1620 körül).

Zöld Péter plébános a csíkszentmihályi „megye”, valamint a gyimesi csángók érdekében írt 1772-es instanciájában utal arra, hogy az egyházközség az 1691-es keletű havashasználati végzéseit („constitutiones parochianas”) mindaddig, 1772-ig, rendületlenül betartotta. Ezek a végzések a havasok bérbeadásáról szólhattak. A folyamodványnak is ez képezi a tárgyát.⁷²

„A szépvízfalvi közönség” 1813-ban, március hatodikáig a csorda mellé még pásztort sem talált, mert olyan „akaratosokká teszik némelyek magikot, hogy az marháikot pásztor elejébe nem adják, ennél fogva mind gabonáinkot, mind szénafűhelyeinket s mind egyéb veteményeinket egész nyáron ezáltal káré, vagyis praédáé tétetik”. A közösség ezt megelőzendő úgy határoz, hogy akinek állatai vannak, akár számba adja azokat a pásztoroknak, akár nem, mégis köteles pásztorbért fizetni.

Akinek marháját a határpásztor a tilalmasban megtalálja, büntetése 3 magyar forint lesz, másodszorra büntetésként még 25 pálcaütést helyeztek kilátásba.

A kaszálóban, a vetésmezőn szándékosan ott legeltetett szarvasmarha tulajdonosára 12 forintnyi bírság várt, de a 25 botütés ekkor sem maradhatott el.

⁷¹ Csíkszentmihályi plébánia levéltára. 1705/125.

⁷² Pater Zöld. Csíkszereda, 2002. 39-40.

A község új konstitúcióját, úgy határoztak, jóváhagyatják a század parancsnokával, valamint a felcsíki királybíróval.”

1821. december 2-án Márton Mihály, szépvízi falusbíró házában „a szépvízi közösség közönséges gyűlését” tartották, amikor arról döntöttek, hogy a „régii konstitúciót bővebb erősítéssel” kívánják még hatékonyabbá tenni. Így remélik, hogy megelőzhetik a bekövetkező nagy anyagi károkat.

A nyolc pontba foglalt konstitúció tartalma a következő:

1. A havasi tilalmas helyeken megtalált pásztoros marhák gazdáinak (pásztorának) büntetése először 3 magyar forint, plusz a hajtópénz és a kár megtérítése.

2. A tilalmas havasi helyekre véletlenségből bebódorgott marhák gazdáinak, gondviselőinek büntetésétől első esetben eltekintenek. Ezután az első pont szerint járnak el.

3. A tilalmasban őrzött állat esetében úgy járnak el, mintha megfogták volna a pásztort, ha az elszaladt.

4. A távolabbi tilalmas havasok helyein megtalált állatok tulajdonosait a 2. pont kitétele szerint bírságolják.

5. A Csíkszentmihály felé forduló határban, a borvízhez vezető ösvények úttá tágasodtak. Őszi vetés után, akit ott juhval, marhával megfognak, 3 magyar forinttal bírságolják.

6. A vetéskertek megbontásáért, elhányásáért a már korábban szokásos büntetést róják ki.

7. A vetésmezői gabonában vagy a szénafűben megtalált marhák gazdáira az első pont előírása érvényes.

8. Aratáskor a szépvíziek idegen aratókkal is dolgoztatnak, a gazda mindig nem lehet velük, és ilyenkor csaló gyümölcs- és pálinkaárusok látogatják meg a dolgozókat. Az ilyen emberek árúját, legyen gyümölcs, vagy pálinka, elkobozzák.

A falugyűlés ekkor még úgy döntött, hogy a 3 forintos büntetés kétharmada a közösségé, egyharmada a hajtóé.

A falugyűlés 1825-ben és 1827-ben leteszi voksát az ismertetett falutörvény mellett. Ragaszkodik a végzések betartásához.”

⁷³ CsLt. 98/1/2. (1813), 39. (1815) Szépvízi falujegyzőkönyv. A konstitúció szövege után 42 katoná, 5 provinciális részen lévő férfi nevét írták be. Semmi írott nyoma sincs az 1813-as szépvízi végzések felsőbb fórum általi jóváhagyásának.

⁷⁴ CsLt. 98/1/123-124. (1821), 167-168., 257-262. Aratáskor a szépvíziek, úgy látszik, idegenekkel is dolgoztatnak. 1821-ben a 8. pont előírásával talán az örmény kereskedőket akarták elriasztani, sújtani. A szépvízi, 1841-es konstitúció közlésekor a kiejtés szerinti átírást törekedtünk. Nem követtük a szépvízi jegyző módszerét, aki a konstitúció szavainak nagyobb részét nagy kezdőbetűvel írta.

1841. február 28-án „Csíkszépvízen gyalogkatona, Ferencz Emre házánál teljes falugyűlést” tartották, és elfogadták a falu új, 13 pontos rendtartását.” (Alább közöljük a konstitúció teljes szövegét.)

1. Legelőször is arra kötelezi az illetékeseket, hogy a vetésmező körüli kerítések Kisasszony napjára rendbetegyék, „a káposztát és a kendert termő helyeket” oltalmazó kerítéseket pedig már Fülöp és Jakab napjára elkészítsék. A konstitúciónak ez az első pontja ugyanakkor, bár nagyon körülményesen, meghatározza a súlyos pénzbüntetések kiszabásának és behajtásának a módját.

2–3. A vetésmezőkön, a kaszálókban állataival kárt tevő embert igencsak keményen megbírságnak.

4. Azzal, hogy némelyek juhaikat, sertéseiket nem bízzák a pásztor gondjaira, amikor annak eljön az ideje, hanem a szarvasmarhák legelőit, a falu szénatermő helyeit pusztítják, teszik tönkre. A tilalmasban talált juhok darabja ezután két garason váltható ki, míg a behajtott disznókat egyszerűen meglövik. Ha pásztor gondjaira bízott disznót, juhot hajtának be, a kárt, a büntetést a pásztor fizeti.

5. A tilalmas havason kárt okozó szarvasmarhák váltságdíját darabonként 6 magyar forintban határozták meg. Amennyiben nem hajtják be a kártevő állatokat, a határbíró a pásztoraival együtt vonják majd felelősségre.

6. Régóta tapasztalták, hogy az idegen lovaknak a községi legelőn való tartása számos hátránnyal jár, éppen ezért a jövőre nézve a szépvízi legelőkre történő befogadásukat teljességgel megtiltják.

7. A konstitúció ezen pontjával a szomszéd falusiakat akarják megzabolázni, akik Szépvíz erdejét „csordáslag vágják”. A falugyűlés tízesenként erdőbírákat és erdőpásztorokat nevez ki, akik „tartoznak az idegen erdőpusztítókat ügyelni, elfogni és béhozni”. A törvénysértőket gyorsított eljárással három napon belül elítélik („triduásztassák”). A bírságpénz harmadát az erdőpásztorok kapják.

8. A faluvezetők gondoskodnak, hogy a falutörvényt minden évben Szent György napján (április 24-én) a falubelieknek felolvassák, újból kihirdessék.

9–10. A községben régóta megtelepedett örményeknek, akik a lakosság mintegy 15 százalékát alkották, erdőlni, állataikat a községi legelőn tartani „falu híre nélkül” szigorúan megtiltják, és „csupán előfizetés mellett” engedik

⁷⁵ Király István: *A Habsburg elnyomatás kihatása Alcsík rétegződésére a XVIII. század első felében*. Acta Hargitensia, Csíkszereda, 1980. 69.; Pál-Antal Sándor: *Székely közigazgatástörténet*. Marosvásárhely, 2002. 440.; A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára. III. Budapest, 1976. 839.; *Magyar történelmi fogalomtár*. I. Budapest, 1989. (Dénár, forint, krajcár); CsLt. 98/1/257–262. (1841. II. 28.) A konstitúció bevezetőjéből kimaradt a „provinciális részen” lévőkre történő utalás.

meg. Az örmények és a székely lakosok között számunkra addig lappangó ellentétek nyertek megfogalmazást, pontosabban mondvá jelentkeztek újból, mert még 1815-ben a szépvíziek a helybéli örményeknek megtiltották az erdőlést. És csupán évi 7 forintos taksa ellenében adtak erre engedélyt.

11. A tűzkárok megelőzése okán a falugyűlés a felelőtlenül pipázókat is megrendszabályozza.

12. A vetéskapukat „vakmerően nyitva hagyó” egyénekre kiszabott 3 forintos bírsággal is a felelőtlen egyéneket akarják jobb belátásra bírni. Ez esetben azt is törvénybe iktatják, miszerint amíg a károkozó ki nem fizeti a bírság-pénzt, addig nem engedik szabadon.

13. Az utolsó pontban a juhnyájak legeltetésének általános, kötelező szabályait összegezik: A seregnek áldozó csütörtökig ki kell vonulnia a kijelölt havasra, onnan Szent Mihály napig, szeptember 29-ig semmi szín alatt nem jöhet be. Aki ezt az előírást megszegné, azt 6 magyar forintnyi büntetéssel sújtják.

A faluközösség azért, hogy a létfenntartás fő összetevői: a földművelés, az állattartás és az erdőgazdaság, a dolgok természetéből adódóan, funkciójuk szerinti szerepüket betölthessék, újabb, szigorúbb rendtartás elfogadására kényszerült. „Szépvízfalva”, mint mondták, a „kicsapongó és kártékonykodó lelkű lakosok” miatt is új konstitúció elfogadására határozta el magát. A falugyűlés a kenyérgabonát érlelő vetésmezőnek és a többi veteménynek az oltalmát szolgáló kerítés felállítását első rendű teendőjének nyilvánította. Fülöp és Jakab napjára, május 1-re, illetve Kisasszony napjára, szeptember 8-ra minden falutag részére a kerítések felrakását, rendbetételét kötelezővé tette. Aki a ráeső kerítésrész rendben tartását elhanyagolná, annak nyílrészként juttatott káposztaföldje, a régi csíki jogszokás alkalmazása nyomán, visszaszáll a községre. Az arra méltatlan egyének „része vesszen a falu közi” – szölte a régi szabály.

A faluközösség kemény pénzbírsággal, radikális intézkedések sorával igyekezett megzabolázni a „kártékonykodó lelkű lakosokat”. Így a tilalmas helyeken járó sertéseket meglőtték. A behajtóknak, a bírságfelszedőknek ellenálló egyénnel szemben a gyalogszázad támogatását, tehát a karhatalmat szándékoztak igénybe venni. Sem az idegen erdőrontót, sem a tilalmasban talált állatot addig szabadon nem engedték, amíg a bírságot le nem rótták, és a kárt meg nem térítették.

1841-ben a földművelő, katonáskodó székely lakosság és a kereskedéssel, kézművességgel foglalkozó örmények közötti ellentét újból jelentkezett. A falu törzslakossága szemében a több mint másfélszáz évnyi ott-tartózkodás sem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy őket ne jövevényeknek, idegeneknek tekintsék. A rájuk utaló kemény hang a jobb módra jutott örmény kereskedők iránt érzett irigységről is árulkodhat.

3. Constitutio

„Mü, Csík Szépvíz Falvának nemes huszár és g(y)alog rendei adjuk tudtára mindeneknek, hogy midőn let(t)ünk volna Csík Szépvízen a g(yalog)katona, Ferentz Emre házánál, s teljes falu gyűlésit tartottunk volna, minthogy határunkban, lelegeinkbe(n), vetés-, káposztás- és kendereskertjeinkben a kertek rendes fel nem tételével s némely kicsapongó, kártékonkodó lelki lakosok miatt lábolthatatlan sérelmünköt tanáljuk, azért azoknak megzabolázása tekintétebből közegyetértésünk mellett lépénk e következő egyezményre:

1-o. Végeztük, hogy a vetés körül kívántató kerteket *Küs As(s)zony napjára*, a káposztát s kendert termő helyeink körül Fülöp (és) Jakab, azaz május 1-ső napjáig minden kertet tartó gazda kertjeit multhatatlanul, minden kifogás elmel(l)őzéssével (!) feltegye, mely végzéseink ellen, ha találatnék valaki, ki cselekedni merészelne, a kertek Inspektora által teendő panaszára a falusi nemeseket (!) és eskü(d)teket töstént egybegyűjtsék a bírák, ahová a panaszoltat(t) is eléállítván, ha az panasza, ennek is kihallgattatásával, igaznak tanáltatik töstént 6, azaz hat magyar váltó forint büntetésen marasztassék, annak felvételére a kertinspektor mellé rendelendő egy provinciális és egy katona részen lévő eskü(d)t, akárhol is megtanáltató vagyonaiból, ha az adandó harmadnapi terminusra önkéntessen (!) be nem fizetne, eleget vegyenek, mely summából a kertet feltétetvén, a több(i) megmaradott része a falu közönséges kasszájába betétessek.

Ha pedig tanálatnék valaki, ki ezen elégtévő biztosságnak erőhatalommal ellene s(z)egezné magát, s az elégtétel végrehajtásától elüzné, azon esetben akár katona, akár provinciális személy légyen, mindenekelőtt tanáltassék meg ezen kebelünkben lévő század kormánya, s az innen kinyerendő erő mellett nemcsak hat magyar forintot, hanem ezenkívül az elégtévő biztosság nap-számát és fáradságát exequálják, de akik káposztáskertjeiket fel nem tennék, vagy feltevéen otton más úton, más atyánkfiaiinak alat(t)omos úton marháikkal, vagy másként is kárt okoznának, azokról külön értelemben legyünk. Aki kertjét fel nem tenné, attól a nyíljában adott káposztaföld foglaltassék el, és adassék annak, aki felibe mívelvén, a kertet is tartja. S így az ebből bejövendő fele jövedelem, a falusi esküdtek által licitáltatván, a bejövendő summa helyeztessék a falu kasszájába. S valamíg a fennebb meghatározott 6 magyar forintot a tulajdonos be nem fizeti, mindaddig az exequált föld kezébe ne adassék. Aki pedig kártékonkodnék az erdő előtt(ti) (alatti?) kertben, ha nyílföldje tanálatnék, az is az kár megtérítessin (!) kívül e fennebbi módon büntettessek, ha pedig olyas lenne, kinek nyílföldje nincsen, annak egyéb vagyonaiból tétessék az elégvétel (!). A kertlehzúzó pedig a megtérítessen (!) kívül 12 m(agyar) forintokkal büntet(t)essenek meg.

2-o. Végeztük azt is, hogy senki a vetésmezőkön, közös helyeken marháival, lovaival, johaival kártékonkodni ne merészeljen. Ki ha mégis ez ellen megtanálthatnék, a fennebbi első pont szerint a kárböcsü oka (!?) megtérítessin (!) kívül 6 forintok(k)al büntetessék. Másodszor kétannyival, harmadszor háromannyival, s valamíg ezen büntetésbeli summa meg nem térítettik, mindaddig marháit a határbíró megereszteni (!) nem tartozik, de ekkor is csupán az eskü(d)tség hírével.

3-tio. Végeztük azt is, hogy a vetésmezőkön (!) marháit etetni senki se merészeljen, mivel ebből irgalmatlanul határgazlássok (!) következnek 3 magyar forint büntetés alatt.

4-to. Végeztük azt is, hogy minden ember juhait, disznait ideiben csordába, pásztor eleibe adja, ki ha ez ellen vétkeznék, juhaival számos marháink élelmit pusztíthatná, disznaival legelleinket (!), szénatermő helyeinket túratná, vetéseinket gazlatná, ami tapasztaltatott(t). Juhok béhajtassanak, s mindenik juh vagy kecske két garassonn (!) változzék, a disznyók pedig meglövetessenek, és ha ezen történet pásztor eleibe adott sertésen (!) történnék, a pásztoron keresheti a tulajdonos (a) kárát.

5-to. Végeztük azt is, hogy akik közel eső havassainkon (!) marháikkal praevarikálthatnának és megtalálthatnának, minden marha 6 forinton változik (!), s ha pedig a határinspektor és pásztorok ügyeletlenségek miatt az ilyen (!) gonosztevők meg nem fogatnának, azonn (!) esetben a határbíró tartozik pásztoraival a kárt megtéríteni.

6-to. Régolta tapasztaltatik, hogy az poss(z)ess(z)iótlanok, idegenyek lovaik közönségünk állított csordájába befogadtatván, az teheneink élelmét el szokták posztítani, s ezért végeztetett, hogy a falusi lovakon kívül, más, idegen lovaknak legeltetésbeli juss ne engedessék.

7-to. Tapasztaltatott az is, hogy a szomszéd falusiak erdőnköt csordáslag vágják, posztis(s)ák (!), azért végeztetik, hogy akik megtalálthatnak, velek lévő marháikkal, s minden velek lévő portékáikkal, még a fa tövin elfogattassanak és a falusi bíróhoz béhajtassanak s triduásztassanak, mely célra erdőbíráinak kineveztetnek Feltízből S(z)akmári Mihály, Betze Mihály, Erős József, Mezei Emre; Középtízből Ambrus József, Erős József, Intze Antal; Altízből Márton Péter, Gergely János, Ambrus Antal, kik számadás mellett tartoznak az idegen erdőposztítókat ügyelni, elfogni és béhozni. A behozottakon (!) a felvevendő büntetés harmadrésze fáradságbéli bérvételek mellett, melyet hiba nélkül megfognak kapni (!?).

8-vo. Végeztetett az is, hogy ezen Constitutio minden esztendőben Sz(ent) György napkor felolvastatik. Ennek pontjai szorosabb megtartása és a lakosság ujabban ébresztése okán.

9-no. Végeztetett az is, hogy a Szépvízre megtelepedett jövevényeknek a beerdőlés, a boronahántás, a falu híre nélkül, meg ne engedessék, s akik ebben megtanáltatnak, marháikkal együtt a falusbíróhoz behajtassanak büntetések elvételével.

10-mo. Végeztetett végtére az is, hogy ezen említett jövevényeknek marhái, ha falu híre nélkül, legeleinkbe merésznélnek bocsátani, elfogattassanak s 3 magyar forint büntetés fizetésén (el) marasztassanak. De ha megkerestetnék is a közönség, akkor is csupán előfizetés mellett engedessék meg.

11-mo. Végeztük azt is, hogy ki tulajdon udvarán istállója, csüre körül égő pipával megtanáltatik, az(t) jelentetvén az eskü(d)tségnek, a panaszoltattnak is (a) kihallgatásával, ebben megbizonyosodván, valamint az első pont szerint meg van határozva, s aszerint 6 m(agyar) f(orint) büntetésen marasztassék (el). Az utcákon pipázók pedig, ha azon üdőben, mikor a közjó boldogsága tiltandja, az(ok) a fennebbiek szerint 1 magyar forinttal büntetessenek mindannyiszor, valahányszor azt cselekszik.

12-mo. Végeztük azt is, hogy akik vetéskapuinkot vakmerőképpen nyitva hagyják, ha azon megtanáltathatnak, a tett helyein megfogattassanak, s valámíg 3-om forint büntetést le nem tesznek, vagy arról kezeset nem ad(nak), mindaddig tovább ne bocsáttassanak, s ha a kapu nyitva hagyása miatt kár is okoztatnék, azt is téríts(ék) meg.

13-mo. Végeztük azt is, hogy a juhnyájak a havasokra áldozó csütörtökig úgy kihelyeztessenek, hogy onnat Sz(ent) Mihály napig, aki bé merésznél szállítani, vagy csak helyéről megmozdítani, a fennebbi mód szerint 6 m(agyar) f(orint) büntetés exequáltassék raj(t)a, az okozott kár megtérítésén kívül, mégis a nyáj visszaszállíttassék a régi helyére.

Mely Constitutio folyó 1841-dik év, februárius 28. napján, az egész falusi közönség meghívatván...

Annak megjelenésével (!?), melynek szoros megtartására nézet közönségünk teljes helybenhagyást teszen, s publikáltatott s jövendő használat végett az egész falusi közönségre nézet az alább írtak által megerősítettett.

1. Ns. Czikó Pál Úr m. f.	10. Ferencz Mihály
2. Ns. Czikó György Úr m. f.	11. Deák István
3. Deák Péter eskü(d)t	12. Deák Ferenc
4. Gáll Ferenc eskü(d)t	13. Deák József m.
5. István József	14. Deák István H. m.
6. Kuna János	15. Barabás Albert
7. Betze Ignác	16. Kovács József Ns.
8. Barabás György	17. Márton Mihály
9. Ferentz Péter	18. Márton Péter

19. Miklós János
20. Sanctus István
21. Mihály András m.
22. Mihály András m.
23. Csutak Márton
24. Csutak József
25. Gergely Mihály
26. Gergely János
27. Barabás Pál
28. György Elek
29. György János
30. Fodor Ferenc
31. Fodor János
32. Deák Kapitányné Asszon
33. Ambrus Antal
34. Csutak Ferenc
35. Péter József
36. Bakó János
37. Szakács József
38. Szakács Emre
39. Szakács István
40. Szakács István
41. Szakács Ferenc
42. Kovács József
43. Sanctus Gergely
44. Sanctus István
45. Sanctus Imre
46. Sanctus Albertné
47. Bíró Elek
48. Barabás Emre
49. Barabás István
50. Barabás Emre
51. Barabás Mihály
52. Bálint József
53. Gergely Miklós
54. Ladó József
55. Barabás József Úr
56. Erős István
57. Gál József
58. Szezavitsné Asszon
59. Huber Mihály
60. Tamás Péter
61. Mihály István
62. Mihály János
63. Tamás Antal
64. Tamás József
65. Imre Lajos Úr m.
66. Imre József
67. Imre Lajos m.
68. Imre Elek Úr
69. Deák Antal
70. Sárig Elek
71. Barabás Máté
72. Ferentz József
73. Ferentz Emre
74. Ferentz János
75. Ferentz Péter
76. Veres Alajos Ura(m) m. f.
77. Damokos Elek Úr m. f.
78. Deák Gergely kap.
79. László Ignác
80. László József
81. László Ferenc
82. Onodi Antal
83. László János
84. Betze Elek
85. Betze László
86. Antal János
87. Antal Mihály eskü(d)t
88. Miklós János
89. Miklós Antal
90. Miklós Ferenc
91. Rantz József
92. Balog András
93. Bogos István
94. Emre Ferenc
95. Rantz Ferenc
96. Rantz Albert
97. Nagy Pál
98. Nagy Mihály

99. Gyarmati Antal	139. László István
100. Nagy János	140. László Józsi
101. Nagy Mátyás	141. Emre József
102. Fazakas Ferenc	142. András Emre
103. Vaszi János	143. Balás Ferenc
104. Mihály Péter	144. Balás Elek
105. Mihály János m.	145. Balás Antal
106. Mihály János m.	146. Csáki János
107. Péter János	147. Csáki Mihály
108. Imre Dániel Úr	148. Pál Antal
109. Imre Károly	149. Szakmári Péter
110. Kompoty (?) János	150. Szakmári György
111. Erős József	151. Czáka Miklós eskü(d)t
112. Nagy István	152. Miklós Péter
113. Ambrus Péter	153. Miklós József
114. Ambrus Antal	154. Miklós Ferenc
115. Ádám Emre	155. Miklós Albert
116. Titt. Bocskor Elek Úr	156. Miklós Albert m.
117. Ádám Ferenc	157. Emre János
118. Ferentz Mátyás	158. Bogos József
119. Ferentz Mihály	159. Bogos Ferenc
120. Erős Márton	160. Bíró Ignác
121. Csáki Elek	161. Bíró Emre
122. Deák Emre	162. Kuna Emre
123. Deák Gabris	163. Bara Máté
124. Nagy István Prov.	164. Balás József
125. Páll Elek	165. Miklós György
126. Petres Ferenc	166. Emre Elek
127. István János	167. Gáll Albert
128. Szász János	168. Betze Mihály
129. Szász János m.	169. Páll Mihály
130. Madarász Gergelyné	170. Páll Jánosné
131. Madarász Jánosné	171. Páll Miklós
132. Madarász János	172. Páll Ádám
133. Fazakas József	173. Boros Ferenc
134. Fazakas István	174. Betze Emre
135. Páll János	175. Antal János
136. Nagy Emre	176. Betze Antal
137. László Emre	177. Petres Antal
138. László János	178. Kánya István

179. Betze Illyés	194. Szóts János
180. Betze János	195. Betze György
181. Betze Antal	196. Betze Emre
182. Boros Istvánné	197. Betze Albert
183. Nagy András	198. Vizoli Péter
184. Erős Albert	199. Vizoli András
185. Erős István	200. Lukáts Antal
186. Erős József	201. Páll Gergely
187. Erős Dénes	202. Páll József
188. Boros Elek	203. Antal Miklós
189. Boros István	204. Szebesztyén József
190. Boros János	205. Boldizsár Mihály
191. Bodó Antal	206. Páll Gergely
192. Kuna András	207. Mihály Elek mp. Notárius
193. Kuna István	208. Deák Elek mp. Bíró

Folyó 1841-ik év április 25-ik napján újabban felolvastatván helybenhagyatott és újabban megerősített. Szolgál tudásul.

Látta Hild Ferenc mp százados.

A Pálfalvi Jegyzőbe (!?) kitett észrevételekhez képest, és amennyiben a törvényekkel egybeférhetők, aláíratik.

Székely Sigmond alk(irály)Bíró”

Szójegyzék

accomodál - alkalmaz, alkalmazkodik

admoneál - megint

admonitio - intés, figyelmeztetés

araszni - arasznyi

constitutio - szabályzat, konstitúció

dénár - a magyar ezüstforint századrésze, ezüsből, majd rézből is verték

délletés - az állatok deleltetése

exequálás - végrehajtás

elmulat - elmulaszt

garas - váltópénz, 5-6 dénár, 3 krajcár

hálittás - hálátás

hejas - talán hiányos (?)

hiú - hív

inspector – felvigyázó, határbíró
 kárbecsű oka – kárfelbecsülés, kárfelmérés (?)
 kártevő – Tusnádon a konstitúcióban mindenütt kárt-tevőnek írták
 kosár – akol, juhok, szarvasmarhák nyári szálláshelye, a jószág körülkerít-
 tett helye
 kótya-vetye módjára – árverésen
 közönséges – közös, megszokott
 krajcár – az ezüstforint hatvanad része, 2-3 dénár
 különös – külön, különálló
 Kúsasszonynap – szeptember 8.
 licitáció – árverés
 mí – mű, eszköz, kézműves termék
 magyar forint – 100 dénár, 50 krajcár
 m. a. (manu authorata) – felhatalmazott kézzel (aláíró)
 m. p. – saját kezű aláírás
 megereszteni – elengedni, kiengedni
 megye – itt egyházközség
 penig – pedig
 pénz – itt dénár
 poéna – büntetés
 praevaricator – kártevő, törvénszegő
 porotocollum – jegyzőkönyv
 provincialis – jobbágy, zsellér
 punctumok – pontokba szedett rendszabály
 regula – rendtartás, rendszabály
 rénes forint – német forint, 120 dénár, 60 krajcár
 seriesse – sora
 század kormányja – a század parancsnoksága
 tanál – talál
 tanorok – rét, kaszáló, kaszálókert, „bekerített kaszálórét”
 tiszt – itt királybíró, katonatiszt
 töstént – tüstént
 triduális per – harmadnapos per
 változzék – kiváltás (váltsák ki!)
 virrogás – villongás, viszály

DOMOKOS MÁRIA

CSÍKI ÉNEKESKÖNYVEK. EGY KÖNYVSOROZAT KÉZIRATA ÉS DOKUMENTUMAI DOMOKOS PÁL PÉTER HAGYATÉKÁBAN

Abstract: [Collection of songs from Ciuc] This study presents the creation surroundings of the seven collections of songs found by the ethnographer Pál Péter Domokos and preserved in the family's property. The collections appeared during the 16th and 19th century and contain ecclesiastical and laic songs. One of the best known collections is *Cantionale Catholicum* collected by the franciscan I. Kájoni. These songs, folk traditions and works of art together express the distinctive spiritual value of the region Ciuc. In his lifetime, the ethnographer Pál Péter Domokos could publish only a few songs although they were prepared for publishing in the magazine *Csíki Múzeumi Közlemények*. The correspondence and notes of the ethnographer are published in the appendix which refer to the revealing and publishing of the songs. Subsequently in the years 2000 and 2003 two volumes of songs were published at Kriterion publishing house, prepared for the press by István Csörsz Rumen.

Rezumat: [Culegeri de cântece din Ciuc] Studiul de față prezintă împrejurările creării celor șapte culegeri de cântece descoperite de etnograful Domokos Pál Péter și păstrate în proprietatea familiei. Culegerile, apărute pe parcursul secolelor XVI-XIX, conțin cântece bisericești și laice, dintre care cele mai cunoscute sunt *Cantionale Catholicum*, culese de franciscanul I. Kájoni. Aceste cântece împreună cu tradițiile populare și monumentele de artă exprimă valorile spirituale caracteristice regiunii Ciucului. Dintre cântecele prelucrate de Domokos Pál Péter în viața etnografului au apărut doar fragmente, cu toate că erau pregătite pentru a fi publicate în *Csíki Múzeumi Közlemények*. În anexă sunt publicate corespondența și însemnările etnografului referitoare la descoperirea și publicarea cântecelor. Ulterior, în anii 2000 și 2003, la editura Kriterion au apărut două volume de cântece, îngrijite de Csörsz Rumen István.

A Kriterion Könyvkiadó közkedvelt TÉKA sorozatában, 2000-ben megjelent egy zöld könyvecske, *Bándi Péter énekeskönyve 1837* címmel. Ezt 2003-ban *Bocskor János énekeskönyve 1716-1739* címmel egy hasonló követte. Mindkettő címlapján szerepel a következő mondat: Domokos Pál Péter hagyatékából sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István. E két kötet egy hét részből álló, kéziratban maradt könyvsorozat első két tagjának modern kiadása, Csörsz Rumen István igényes, gondos munkája. Az alábbiakban a sorozat többi részét és létrejöttének hátterét mutatom be Domokos Pál Péter levelezése és hagyatéka alapján.

Munkásságának könyvészeti adatait áttekintve kitűnik, hogy a csíki énekeskönyvek témája végigkísérte Domokos Pál Péter életét. Tudományos pályája a *Csikcsobotfalvi kézirat* felfedezésével indult. Érdekes saját szavaival felidézni, hogyan is történt ez: „1928. január 21-én Csíkszögödön a csíkszeredai tanítóképző és főgimnázium vegyes karával hangversenyt rendeztem. A hangversenyen székely dalok és balladák szerepeltek. [...] A műsor végén arra kértem a megjelenteket, hogy ha valami régi éneket, verset, mesét, könyvet, tulipántos ládát, stb., tudnak, jöjjenek hozzám, énekeljék el, mondják el, hozzák el féltett kincsüket, és én megőrzöm, leírom azokat. Szavaimnak megvolt a hatása. Pálosi Géza csobotfalvi kántortanító egy megviselt, elől, hátul megtépett, elől nyomtatott, hátul piros iniciálékkal kézzel írott könyvet hozott hozzám. Csobotfalván, Petres András nevű 70 éves asztalos gyalupadján találta. András bácsi szívesen énekelgetett gyalulás közben belőle, de szívesen adja a »tanár úrnak«, ha szüksége van rá. Köszönöm nyilvánosan András bácsi ajándékát, a könyvet pedig kegyeletből és találási helyéről e perctől fogva Csikcsobotfalvi Kéziratnak nevezem.”¹

Az idézet nemcsak a kézitról tudósít, Domokos Pál Péter tevékenységének más területeire is rávilágít. A Budapestről, felsőbb iskolái végeztével hazatért fiatal tanár 1926-ban kezdett tanítani a Csíksomlyóról Csíkszeredába áthelyezett tanítóképzőben. 1929-ig, a tanítástól való eltiltásáig hihetetlenül sok és sokféle munkát végez. Az iskolaidő minden órájában tanít,² a diákokból énekkart alakít,³ járja a vidéket, népművészeti tárgyakat gyűjt, szöttesbálokat szervez. Így kerül egybe az 1928-ban rendezett Első Népművészeti Kiállítás tárgyi anyagának egy része is, amiből aztán a Csíki Székely Múzeum néprajzi gyűjteménye kinőtt.

Egyik tanítványa így emlékezik vissza ezekre az időkre: „[...] iskolai kórust szervezett, melynek én is tagja lettem. Igen sok [...] kórusművet tanultunk meg s adtunk elő iskolai, városi és környékbeli falvakban szervezett és rendezett kulturális rendezvényeken. [...] Járt a falvakat, kutatta és gyűjtötte a régi szép székely népművészeti tárgyakat, varrottasokat, női kézimunkákat, cserépedényeket, faragásokkal díszített használati tárgyakat, festett bútorokat. Ebbe a kutató és gyűjtő munkába bevonta a falvakból az iskolába naponta bejáró ta-

¹ Domokos Pál Péter: *A csikcsobotfalvi Kájoni-kézirat*. Zenei Szemle, XIII. (1929). 25.

² „Egy-két osztályban matematikát, fizikát tanítottam, s valamennyiben az éneket és a zenét. Hétfő reggel nyolc órától szombaton délután hatig – minden órában, az ebédszünetet leszámítva.” In Múltbanéző. Tanulmányok. Budapest, 1990. 326.

³ „Fiatal csíkszeredai tanár koromban a legfontosabb mégis a tanítóképző és főgimnázium harmintagú énekkara volt. Bejártam velük az akkori idők Csík vármegyéjét, és a falvakon hangversenyek sorozatát tartottuk. Szombaton délután a megrendelt autóbuszra ültünk, aznap este adtunk az egyik faluban hangversenyt, vasárnap délelőtt a másikban, este a harmadikban, és jöttünk haza.” Uo. 327.

nítványait is. Így nagymennyiségű, óriási értéket képviselő anyag gyűlt össze, amelyből Szeredában kiállítást rendezett, amelyet mi is megtekintettünk. [...] Ennek hatására, az iskolai kézimunka órákon tanárunk irányításával mi is hozzáláttunk a díszítő elemek kifaragásának elsajátításához...”⁴

A sokféle tevékenység célja egy: az új impérium keretei közé került szülőföld hagyományos értékeinek egybegyűjtése, megőrzése, tudatosítása. Az énekeskönyvek is ezek közé az értékek közé tartoznak. A XVI–XIX. századi magyar költészet jelentős részét őrizték meg számunkra. Elnevezésükkel ellentétben nagy részük csak szöveget tartalmaz, de ezek énekelt szövegek, versek.

A csíki énekeskönyvek közül kiemelkedik az említett *Csikcsobotfalvi kézirat*. A cinóberszínű iniciálékkal díszített, különlegesen szépen írott, s még kottákat is tartalmazó kézirat csonkán maradt fenn, egybekötve az 1651-ben nyomtatott *Cantus Catholici* ugyancsak csonka példányával. A ritka kézirat értékét felismerve Domokos Pál Péter elvitte azt a zenei élet szaktekintélyeihez, Kodály Zoltánhoz, Szabolcsi Bencéhez. Tanácsukra és segítségükkel két központi tudományos folyóiratban is ismertette, a kéziratot magát pedig az Országos Széchényi Könyvtárba juttatta.⁵ Csakhamar bizonyossá vált, amit kezdetben csak sejtett, hogy az írás és a kotta Kájoni János kezétől származik.

A *Csikcsobotfalvi kézirat* ismertetését követte hamarosan a téma tágabbkörű kifejtése *A csíki énekeskönyvek* címmel a Székely Nemzeti Múzeum jubileumi kötetében.⁶ Ebben az írásban az újonnan megismert *Csikcsobotfalvi kézirat* mellett szerepel *Petri András énekeskönyve* (még *Jancsó Benedek-kódex* néven), a *Kájoni-kódex*, Kájoni nyomtatott énekeskönyve, a *Cantionale Catholicum*- és a *Mihál Farkas-kézirat*. (A *Bocskor-kódex*ről ekkor még csak Thaly Kálmán ismertetéséből volt tudomása.) Ez a korai írás Domokos Pál Péter életprogramjának egyik fő ágát jelölte ki: az énekeskönyveknek mint forrásoknak sajtó alá rendezését, a *Cantionale Catholicum* dallamokkal kiegészített teljes kiadását, s ugyanakkor nézeteinek lényeges elemei is megfogalmazódtak benne. Úgy látja, hogy a csíki táj és népe méltatlanul háttérbe szorul a többi székely megye mögött. Értékeit elhallgatják, nem veszik tudomásul. (E mögött ő felekezeti elfogultságot is sejtett.) Mivel magyarázható egyébként, hogy Kriza János *Vadrózsák* című kötetiben Csík egyáltalán nem szerepel, noha Bartók, Kodály, Lajtha gyűjtése később megmutatta, hogy Csík, Gyergyó, a Kászonok, Gyimes népzeneje milyen kincset jelent. Domokos Pál Péter úgy látja, hogy Csík sajátos szellemi kincseit

⁴ Domokos Pál Péter tanítványa voltam. Az egykori tanítvány, Kristó László emlékei legkedvesebb tanáráról. Kézirat. Eger, 1995. 5–6.

⁵ Zenei Szemle, XIII. (1929). 25–30.; Irodalomtudományi Közlemények, XXXIX. (1929). 209–214.; Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, Ms. Mus. 1211.

⁶ Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. I–II. Szerk. Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. I. 102–112. (Változatlan újranyomása é. n. – 1988 vagy 1989.)

néphagyománya, művészeti emlékei: a templomok és szárnyasoltárok mellett éppen az énekeskönyvek jelentik. Ezek révén lehet szóhoz juttatni, kiemelni a csíki tájat és bizonyítani Csíksomlyó szellemi kisugárzó erejét.

Az énekeskönyvek témája legközelebb 1937 tavaszán merül föl, amikor ismét új felfedezés, a Zemlény János-énekeskönyv kerül elő. Ez is Pálosi Géza kántortanítón keresztül jutott el hozzá, az előbbihez hasonló módon. Egy Salamon János nevű székely gazdáé volt, aki azt nagyszüleitől örökölte. Alig néhány éve jelent meg Szabó T. Attila alapvető munkája, *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században* címmel (Zilah, 1934), ennek alapján sikerült elhelyezni az új forrást és megállapítani énekeinek eredetét, változatkörét. A *Zemlény János kéziratos énekeskönyve (XVII. század)* címmel írott ismertetés, mely tartalmazta a kézirat énekszövegeinek tartalomjegyzékét és négy ének teljes szövegét, 1939-ben látott napvilágot az *Erdélyi Múzeumban*, majd különnyomatként is megjelent az *Erdélyi Tudományos Füzetek* 113. számaként.

Ez a kézirat az irodalomtörténet kutatóinak érdeklődését is felkeltette. 1952 óta ugyanis elkezdődtek a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának előmunkálatai. Elindították a teljes anyaggyűjtést; átvizsgálták a XVII–XIX. századi kéziratokat és a régi magyar nyomtatványokat. Az anyaggyűjtéssel párhuzamosan folyt az egyes énekek nyilvántartásának elkészítése. A különböző helyekről származó adatokat versenként összesítették és elkészítették a XVII. századi magyar költészet megközelítőleg teljes feldolgozását. A nagy kutatógárda tevékenységét Klaniczay Tibor és Stoll Béla irányította. Ugyanekkor készült Stoll Béla nagy bibliográfiája is, Szabó T. Attila munkájának folytatásaként. Mindkét vállalkozásnál számon tartották Domokos Pál Pétert, tudtak a kéziratos forrásokkal kapcsolatos tevékenységéről, de a közreadási munka szűkebb köreibbe nem került be. Minthogy a *Zemlény János-énekeskönyv* érdekli őket elsősorban, Stoll Béla levélbeli megkeresése nyomán Domokos Pál Péter levélben fordult barátjához, Opra Benedekhez, hogy megtudja, mi lett az énekeskönyv sorsa. 1940-ben ugyanis az ő kezébe adta, hogy doktori disszertációt írjon belőle.

1956 tavasza, nyara a nyitás, az „olvasás” ideje – a Kolozsvárról való menekülés (1944) óta Domokos Pál Péter ekkor járhatott első ízben szülőföldjén.⁷ Az év nyarán feleségével körbeutazták életük színhelyeit Kolozsvártól Csíkon és Gyergyón át Háromszékig. Az út előtt levélben érdeklődött ismét Opra Benedektől, érdemes-e Szilágysomlyóra mennie a *Zemlény János-kézirat* után, Jagamas Jánostól pedig a somlyói ferences könyvtár sorsát kérdezi.

⁷ Édesanyja 1952-ben halt meg Csíksomlyón, szóba sem kerülhetett, hogy temetésén részt vegyen. Az úgynevezett szocialista tábor országait ugyanis nemcsak a kapitalista Nyugattól zárta el vasfüggöny, hanem – érdekes módon – egymástól is.

Jagamas válaszában jelenik meg először Kovács Dénes, a csíkszeredai múzeum igazgatójának neve. Hogy létrejötte-e már ekkor kettejük találkozása, a levelezésből nem derül ki. Valószínűbbnek látszik, hogy erre és ezzel együtt a Bándi Péter énekeskönyvvel való megismerkedésre csak a következő erdélyi út során, 1958 elején került sor.

Az 1958 eleji népzenei gyűjtőút egyszeri és kivételes alkalom Domokos Pál Péter életében, hiszen azt román és magyar részről egyaránt hivatalosan engedélyezték és támogatták. Támogatólevelet vitt a Magyar Tudományos Akadémiától és a Népművészeti Intézettől, és Pop Mihály, a Bukaresti Folklórintézet helyettes vezetője is engedélyezte, így Domokos Pál Péter legálisan vett részt moldvai és barcasági népzenei gyűjtőúton, közösen a Kolozsvári Folklórintézet munkatársaival és vezetőjével, Jagamas Jánossal. Nyilvánvaló, hogy az engedékenység nem személyének szólt, hanem a politikai eseményekkel, közelebbről a Kádár János vezette kormányküldöttség 1958 februári látogatásával és a forradalom leverése utáni „testvéri összefogás” egyéb eseményeivel függött össze.* Ugyanaz a Pop Mihály, aki az engedélyt kiadta, Domokos Pál Péter köszönő levelére már nem válaszolt. A következő évben pedig nemhogy gyűjtőútra nem mehetett, de útlevelet sem kapott. Két év múlva már barátai, rokonai kérték, hogy ne menjen, mert mindenkit beidézték és kihallgattak, akivel találkozott.

A moldvai és barcasági gyűjtőút előtt Domokos Pál Péter Somlyón is járt, és megbeszélte a csíkszeredai múzeum igazgatójával, Kovács Dénessel, hogy kiadásra előkészíti a *Bándi Péter-énekeskönyv* anyagát. Úgy tervezték, hogy a múzeum évkönyvében jelenik majd meg. A dalszövegek átírásával és a jegyzetekkel hamarosan elkészült és boldog örömmel küldte a kész kéziratot. Terveibe régi csíksomlyói barátját, Gál Ferencet is bevonta, akinek tudását, szakértelmét igen nagyra becsülte. Sűrűn fordultak a levelek, sokasodtak a tervek. Kovács Dénes másik témába fogott, ehhez is tőle kért anyagot: Kájoni dallamairól van szó és a *Kájoni-kódex*ről.⁹

A *Bándi Péter-énekeskönyv* kiadásának reménye azonban egyre halványult, majd teljesen elenyészett, hiszen Kovács Dénest 1959-ben letartóztatták és bebörtönözték. Ekkor viszont már készülõben volt a Bocskor-kódex átírása és

* A magyar kormányküldöttség látogatását 1957 folyamán készítették elő. A szigorúan titkos külügyminisztériumi iratokban „A közös magyar-román komplex folklór kutatás megszervezése” téma is szerepel. Erdélyi Magyarország. 2001. 45. szám. 38.

⁹ Nem tartozik témánk szűkebb körébe, csak sejtéseink vannak arról, hogy a Kájoni iránti sürgető érdeklődés Kovács Dénes részéről talán nem véletlen. Mindaddig, amíg a ferencesek befejezték, illetve elrejtett könyvtári kincsei – köztük a Kájoni-kéziratok és a kódex is – elő nem kerültek, makacsul tartotta magát a tévhit, hogy a kéziratoknak legalábbis egy része Domokos Pál Péternél lehet.

jegyzetelése, és kialakult a *Csíki énekeskönyvek* sorozatának további terve és munkamenete is.

A kéziratok átírásának és jegyzetelésének hatalmas munkájával Domokos Pál Péter a hatvanas évek elejére készült el. A vállalkozás előrehaladása a Függelékben közölt levélrészletekből kiolvasható. Első lépésként mindig megcsináltatta az eredeti kézirat fényképmásolatát. Ezután hozzáfogott a nehezen olvasható régi kéziratok kiolvasásához, átírásához, legépeléséhez. Rossz szemével, nagyítóval fáradhatatlanul sillabizálta a nehezen olvasható, régies írásmódú szövegek kicsiny fotómásolatait. Amikor ezzel elkészült, akkor a források és szakirodalmi munkák felhasználásával egyenként megállapította a versek, énekek rokonsági körét, összeállította az egyes darabok jegyzeteit. Nagy figyelmet fordított – ha fellelhető volt – a dallamokra, a népköltési, népzenei változatokra.

1958 nyarán elkészült a *Bándi Péter-énekeskönyv*vel és elküldte Csíkszeredába, ugyanekkor hozzáfogott a *Bocskor-kódex* átírásához. Augusztusra elkészült a szövegek átírásával, majd 1959 februárjára a jegyzetekkel, és áprilisban átküldte a kéziratot barátainak Kolozsvárra, Csíkszeredába. 1959 áprilisában elkészíttette a *Petri András-énekeskönyv* fényképanyagát, májusban hozzáfogott az átíráshoz, augusztusra elkészült vele, karácsonyra kész volt a bevezető tanulmány és a jegyzetek, és 1960 januárjában átadta a Magyar Tudományos Akadémiának. 1961 februárjában elkészült a *Mihál Farkas-énekeskönyv* lemásolásával, novemberben pedig készen állt a csíki énekeskönyvek négy kötetének kézírata. A források ily módon sajtó alá rendezett gépiratát ellátta bevezetéssel, előszóval és beköttette. Nem teljesen egyenletes a feldolgozottság mértéke. Néha hosszú tanulmány előzi meg a szövegek átírását, szélesebb körben tekint át egy-egy kérdéskört (pl. *Bocskor-kódex*), máskor csak a legszűkebb adatokat regisztrálja (pl. *Mihál Farkas-énekeskönyv*).

Beletemetkezett ebbe a munkába. Ezt szegezte szembe az 1958–1961 közötti évek szomorú valóságával¹⁰, s ugyanakkor a legjobb módját találta meg annak, hogy „otthon legyen”, és szeretett szülőföldjével foglalkozzék.

Lássuk most a sorozat tervét és egyes darabjait:

„*En Régi Csíki Kézíratos Énekeskönyvek* címen egy versgyűjteményt és hat kézíratos énekeskönyvet helyezek az olvasó asztalára. Mind a hét kézirat teljes terjedelmében jelenik meg, betűhíven, első szavától az utolsóig az 1630 és 1837 közötti időből.

¹⁰ Ekkorra esik nyugdíjazása: 60. életéve betöltésekor azonnal nyugdíjba küldték úgy, hogy erdélyi éveit nem számították be szolgálati idejébe. Élete végéig harcolt igazáért. Erdélyből sem kapott mást, csak rossz híreket, letartóztatások, drákói ítéletek, meghurcolások híreit.

A könyv címében azért szerepel a „csíki” szó, mert hat kézirat Csíkban, vagy annak közeli környékén készült. Egyetlen kézirat származik Pécsről 1674-ből. Ennek több éneke közös Kájoni énekeskönyvének énekeivel, ezen a címen kerül közlésre a könyv függelékében.” – írja az előszóban.

1. *Bándi Péter énekeskönyve (1837).* (Stoll 819. sz.)

A keletkezés helye: Csekefalva (ma Csíkszentmárton része).

Lelőhelye: eredetileg Csíksomlyó, ferences zárda; innen Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum. *Tartalma:* vegyes, 68 magyar és 2 latin nyelvű ének.

Domokos Pál Péter-kézirat: Magyar Tudományos Akadémia (MTAK) Kézirattár, Ms 5172/215–216. 91. o.

Publikálás: a teljes kézirat megjelent: *Bándi Péter énekeskönyve. 1837.* Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István (Domokos Pál Péter hagyatékából). Bukarest–Kolozsvár, 2000.

2. *Bocskor János énekeskönyve (1716–1739).* (Stoll 180. sz.)

A keletkezés helye: Csíkszentlélek.

Lelőhelye: eredetileg Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtára; innen Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár. Ms 12.

Tartalma: vegyes, 89 énekszöveg; a kuruc költészet darabjai, közte a *Csinom Palkó* első följegyzése, a *Boldogasszony anyánk*, *Édes hazám*, *szánjad válásom* korai változata; 33 katolikus egyházi ének a Kájoni-féle *Cantionale Catholicumból*.

Domokos Pál Péter-kézirat: MTAK Kézirattár, Ms 10.526. 151. o.

Publikálás: a teljes kézirat megjelent: *Bocskor János énekeskönyve (1716–1739).* Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István (Domokos Pál Péter hagyatékából). Kolozsvár, 2003.

3. *Mihál Farkas énekeskönyve (1677–1699).* (Stoll 103. nsz.)

A keletkezés helye: Erdélyben, valószínű Csíkban összeírt kézirat.

Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár Oct. Hung. 482. (1889-ben került oda Jancsó Benedek révén.)

Tartalma: 109 (részint csonka) magyar és 6 latin katolikus egyházi énekszöveg mellett a *Dúsgazdag siralma* és a *Kádár István éneke*.

Domokos Pál Péter-kézirat: MTAK Kézirattár 10.448. 154. o.

Publikálás: a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának 7. kötetében 25., a 15/A kötetben 27 ének szövege.

¹¹ Az újabb szakirodalom adatai szerint jelezzük, hogy mi az, ami az énekeskönyvek anyagából időközben publikálásra került. Nem adunk számot viszont egyes darabok közreadásáról, mert az túlnő a közlemény keretein.

4. *Zemléný János énekeskönyve (1668).* (Stoll 88. sz.)

A megtalálás helye: Csíksobotfalva.

Lelőhelye: elveszett vagy lappang. („A negyvenes években Opra Benedeknek, a szilágysomlyói gimnázium igazgatójának kölcsönöztem, hogy doktori értekezését abból írja meg. A háború viharában nyoma veszett.” Domokos Pál Péter jegyzete)

Tartalma: 101 (részint csonka) katolikus egyházi ének, búcsúztatók és néhány világi ének.

Publikálás: részletes tartalmi leírását és négy ének szövegét közölte Domokos Pál Péter: *Zemléný János kéziratos énekeskönyve (XVII. század).* Erdélyi Múzeum, 1939. Különnyomatban: Erdélyi Tudományos Füzetek, 113. sz.

5. *Csíksobotfalvi Kájoni-kézirat (1651–1675).* (Stoll 99. sz.)

A keletkezés helye: valószínű a csíksomlyói ferences rendház

A megtalálás helye: Csíksobotfalva.

Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár Ms. Mus. 1211.

Tartalma: 102 egyházi énekszöveg, közülük 12-nek dallama is Kájoni János kezétől.

Publikálás: a dallamokból tízet közölt Domokos Pál Péter a *Zenei Szemlében* (1929), uő az énekek kezdősoros jegyzékét a *Zenei Szemlében* és az *Irodalomtudományi Közleményekben* (1929); hét dallamot közölt Papp Géza (*A XVII. század énekelt dallamai.* Budapest 1970); Stoll Béla 49 énekszöveget a *Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 15/A* kötetében (Budapest 1992).

6. *Petri András és Réti János énekeskönyve (1630–1663).* (Stoll 50. sz.)

A keletkezés helye: a kézirat nagyobb részét Petri András székelyszentléleki, majd csíkszentkirályi iskolamester, az általa üresen hagyott leveleket 1663-ban és 1668-ban Réti János írta össze.

A megtalálás helye: a csíksomlyói ferences kolostor.

Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Quart. Hung. 1395. (1889-ben került oda Jancsó Benedek révén.)

Tartalma: 211 magyar és 31 latin katolikus ének.

Domokos Pál Péter-kézirat: MTAK Kézirattár, Ms 10.549. 315. o.

Publikálás: a *Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 7.* kötetében Holl Béla 86-ot közöl Petri András énekszövegeiből (Budapest 1974); a 15/A kötetben pedig Stoll Béla 24-et a Réti János által másolt 33 magyar énekből.

7. *Foro Mátyás énekeskönyve* (1674). (Stoll 98. sz. Pécsi énekeskönyv néven.)

A származás helye: ismeretlen.

Lelőhelye: Pécs, Egyetemi Könyvtár.

Tartalma: 108 katolikus egyházi ének.

Publikálás: a *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának 7. kötetében Holl Béla 12-t közöl (Budapest 1974). A 15/A kötet 49-et közöl.

* * *

Domokos Pál Péter számos kísérletet tett arra, hogy a csíki énekeskönyvek sajtó alá rendezett kéziratait kiadja. (A *Szentsei daloskönyv* és a *Kuun-kódex* mintájára szeretett volna legalább egyet közülük hasonló kiadásban is megjelentetni.) A kézratsor megjárta a Szent István Kiadót, a Szépirodalmi, a Helikon, végül a szekszárdi Babits Kiadót, de egyik sem vállalkozott rá.

A teljes sorozatot kétszer is legépelte, illetve legépeltette, mindig három példányban. Egy-egy példányt elhelyezett az MTAK Kézirattárában, egy másik sorozat – levelezésével és más kézírataival együtt, a Benda Kálmánnal történt megállapodása szerint – a Ráday Gyűjtemény kézirattárába került. Az ELTE Folklór Tanszéke is kapott egy sorozatot és az örökösök is rendelkeznek belőle egy példánnyal.

Az eltelt hosszú időben sok helyütt jelent meg e csíki források kisebb-nagyobb része, a források zöme azonban, teljességében, továbbra is kiadatlan. Az egyes kötetek jegyzetanyagát a szakirodalom és forráskiadások új eredményeivel bővíteni, frissíteni kell – ezt végezte el Csörsz Rumen István, az elmúlt években megjelent két kötet, a *Bándi Péter énekeskönyve* és a *Bocskor-kódex* sajtó alá rendezője.¹² Hiszen ami nem jelenik meg idejében, az elavul. Maguk a források azonban, azok szövege, tartalma nem avul el és továbbra is arra vár, hogy eljusson ahhoz a közönséghez, amelyiknek eredetileg is szánták: a csíki olvasókhöz.

Függelék

Az alábbiakban közöljük a *Csíki énekeskönyvek* sorozat kéziratának létrejöttével kapcsolatos leveleket, levélrészleteket, feljegyzéseket.¹³ Lelőhelyük a Ráday Gyűjtemény, (Domokos Pál Péter iratai, C-103), az MTA Kézirattára, illetve a hagyatéknak az örökösök tulajdonában lévő része.

¹² Szerencsés véletlen, hogy a modern közreadásban éppen a Domokos Pál Péter által tervezett sorozat első két kötetére esett a választás.

¹³ Teljes szöveggel csak a Csíki Székely Múzeum igazgatója, Kovács Dénes által írott levelek szerepelnek.

1. Stoll Béla¹⁴ Domokos Pál Péternek. Budapest, 1953. szeptember 10.

„Tisztelt Tanár Úr! A Magyar Tudományos Akadémia tervbe vette XVII–XVIII. századi verses emlékeink kritikai kiadását. A sorozat szerkesztője Klaniczay Tibor, technikai előkészítését jelenleg én végzem. Tanár Úr régebbi közleményeiből tudomásunk van arról, hogy régi énekeskönyvek vannak birtokában. Az ügy érdekében rendkívül fontos volna és nagyon hálásak lennénk, ha ezeket a kiadvány számára felhasználhatnánk. (Különösen Zemlénny János kéziratos énekeskönyve lenne fontos.) (...) Tisztelettel Stoll Béla tud. kutató.”

2. Domokos Pál Péter Opra Benedeknek.¹⁵ Budapest, 1954. április 6.

„(...) Bencze Drága! Még a negyvenes években átadtam volt Neked a Zemlénny János énekeskönyvének XVII. századból való kézirátát, helyesebben magát az öreg könyvet. Nem tudsz-e valamit róla? Ha utána tudnál nézni és valamiképpen előkeríteni, megköszönném. Ha tudom, hogy megvan, úgy a kihozatatra a megfelelő lépéseket megtenném. Sürgősen írk, kérlek és tudass a könyv sorsáról. (...)”

3. Opra Benedek Domokos Pál Péternek. Brassó (Oraşul Stalin), 1954. április 14. – május 1.

„(...) Sajnos a Zemlénny János énekeskönyve – mint minden egyebem – odalett. Személyesen nem jártam a holmim után s nem is kaptam meg semmit. Amit lehet, mindent megteszek a felkutatására. Még ma írok Kicsid Jenőnek, aki Sz[ilágy]somlyón tanár. Lelkiismeretes székely ember, remélem nem csalódom benne. Az eredményről azonnal értesítelek. Szégyellem, hogy egy ilyen érték éppen az én kezeim között kellett így járjon, de nagy volt a lárma. Öreg Péter, amit csak lehet, megteszek, hogy megkerüljön...”

¹⁴ Stoll Béla (Ecser, 1908) irodalomtörténész. Nevéhez fűződik a kéziratos énekeskönyvekről számot adó alapvető kézikönyv összeállítása: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Budapest, 1963. Második, javított és bővített kiadás 2002.

¹⁵ Opra Benedek (Kézdiszárzapatok, 1907 – Csíkszereda, 1978), tanár, Domokos Pál Péter testvéri jó barátja. A csíkszeredai főgimnázium híresen kiváló franciatanára. 1948-ban, az iskola államosítása után Brassóba került, ahol szakiskolában tanított magyar irodalmat 1958-ig. Ekkor koholt vádak alapján letartóztatták, 25 évre ítélték, 1964-ben szabadult. 1998-ban *post mortem* magyar állami kitüntetést adományozott neki a Magyar Köztársaság elnöke. Lásd Takács Éva: *Franciatanárból segédmunkás*. A Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium Évkönyve az 1997–98. tanévről. Csíkszereda, 1998. 85–86.; [Veres Péter]: *Számadás, avagy: a tehén farkától Karacsiig*. A Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium Évkönyve az 1998–99. tanévről. Csíkszereda, 1999. 67–68.

4. *Domokos Pál Péter Opra Benedeknek. Budapest, 1954. június 21.*

„(...) Mit is tehetnénk Zemlény könyve ügyében. Keressük. Ha megtaláljuk, jó, ha nem, úgy sem változtathatunk a tényen. Téged pillanatig se bántson. Rajtad nem múltott, hogy sorsa miként fejlődött. (...)”

5. *Domokos Pál Péter Jagamas Jánosnak.¹⁶ Budapest, 1956. március 18.*

„Rég beigért leveledet mindhiába várom. (...) Tudsz-e valamit a csíksomlyói könyvtár zenei anyagának sorsáról?”

6. *Jagamas János Domokos Pál Péternek. Kolozsvár, 1956. április 19.*

„(...) A csíksomlyói könyvtár zenei anyagáról nemigen tudok. Kovács Dénestől fogok érdeklődni. (K. D. kozmási származású rajztanár, jelenleg a csíkszeredai múzeum igazgatója.) (...)”

7. *Domokos Pál Péter Opra Benedeknek. Budapest, 1956. június 24.*

„Édes Bencém! Ha Isten éltet, úgy július 10. táján Kolozsvárra, majd a Székelyföldre utazunk Feleségemmel. Veled roppant módon szeretnék találkozni. (...) Tanácsosnak tartanád-e, hogy esetleg Szilágysomlyóra elmenjek? Ha igen, úgy kit keressek ott? (...)”

8. *Opra Benedek Domokos Pál Péternek. Brassó, 1956. június 30.*

„Kedves Péter barátom! Leveled megjött és sietek is a válasszal. (...) Ha Szilágysomlyóra mennél, keresd Kicsid Jenő tanárt, esetleg Szász Kálmánt. (...)”

9. *Domokos Pál Péter Jagamas Jánosnak. Budapest, 1956. szeptember 30.*

„Köszönöm szépen szept. 24-i leveledet. (...) Arról se tudok, mikor mehetek újra haza. Én mindenesetre készülök. Bemennék Moldvába is szívesen. Egyeztessük össze terveinket. Természetesen csak úgy, ha nem lennék terhekre, ha Nektek nem okoznék ezzel bajt.”

10. *Domokos Pál Péter Jagamas Jánosnak. Budapest, 1957. november 15.*

„Kedves Jánosom! Ha Isten segít, úgy karácsony tájban arrafelé járok. Van-e gyűjtőtervetek? Ha Szabófalvára” mennétek, elkísérhetnélek-e? Mi volna a hiva-

¹⁶ Jagamas János (Dés, 1913 – Kolozsvár, 1997) népzene tudós, főiskolai tanár. Tudósként és tanárként egyaránt az 1945 utáni erdélyi magyar zenei élet meghatározó személyisége. A Kolozsvári Folklorintézet vezetője 1959-ig, elmozdításáig. Konzervatóriumi működése során kiváló zenészek seregét nevelte. Alapvető népzenei kiadványa a Faragó Józseffel közösen kiadott *Romániai magyar népdalok* (Bukarest, 1974).

talos útja annak, hogy vagy Veletek, vagy önállóan gyűjthessek? Itt szívesen segítenék egy román folkloristának gyűjtési szándékaiban...”

11. Jagamas János Domokos Pál Péternek. Kolozsvár, 1957. december 16.

„Kedves Péter bátyám. Örömmel értesültem jövedeledről. Közben Bukarestben voltam, ahol részt vettem a Folklor Intézet ülészekán. Az igazgatóságnak megemlítettem gyűjtési tervedet. Azt válaszolta Pop Mihály (Drăgoi¹⁷ helyettese), hogyha hivatalos úton jönél, akkor minden támogatást biztosítanának a gyűjtésedhez. Ha mint magán látogató gyűjtenél, az esetleg bizonyos kockázattal járhatna. Pl. kellemetlenkedések a hatóság részéről...”

12. Domokos Pál Péter Jagamas Jánosnak. Budapest, 1958. január 18.

„Kedves Jánosom! Karácsonyra nem mehettem, de ha Isten éltet, úgy január 23-án délelőtt, az aradi gyorsal hazafelé indulok. Csíksomlyóra érkezem és onnan látogatok el néhány helyre.

Az Akadémia az alábbi írást adta kezeimbe:

Magyar Tudományos Akadémia

Nyelv és Irodalomtudományi Osztálya

Hivatalosan igazolom, hogy DOMOKOS PÁL PÉTER gimnáziumi tanár tudományos kutató, 1958. január 28-tól február 28-ig tudományos kutatásait végzi Romániában. Kutatásait az MTA Nyelv és Irodalomtudományi Osztályának megbízásából végzi. Néprajzi, zenetörténeti és irodalomtörténeti kutatómunkát végez.

Tisztelettel kérem a hatóságokat, tudományos intézeteket, hogy őt munkájában a legmesszebbmenőkig támogassák.

Bóka László, az Akadémia I. osztályának titkára, egy. tanár

Hasonló írást adott a Népművészeti Intézet is.

János Lelkem! Te ismered a helyzetet. Mondd meg, hogy programomat miként csináljam. Nagyon szeretnék Veled együtt működni. (...)

Válaszodat légy szíves özv. Domokos Károlyné¹⁸ Miercurea Ciuc, Șumuleu, Cioboteni címre irányítani. Én abból látni fogom a lehetőségeket és programot aszerint alakítom ki. (...)

¹⁷ Szabófalva – Săbăoani (Roman m.), a moldvai csángók északi csoportjának legnagyobb települése. Innen származik Yrjö Wichmann csángó szótárának anyaga (1907-ben gyűjtötte, 1936-ban jelent meg). Domokos Pál Péter már járt ott első, 1929-es gyűjtőútján.

¹⁸ Sabin V. Drăgoi (Marosszeleste, Arad m., 1894 – Bukarest, 1968), román zeneszerző, népzene-kutató, a Bukaresti Folklorintézet igazgatója. A Kolozsvári Folklorintézet 1949–1964 között a bukaresti intézetnek alárendelve, annak kolozsvári osztályaként működött.

¹⁹ Domokos Pál Péter Csobotfalván élő néneje.

13. Domokos Pál Péter Gál Ferencnek.²⁰ Budapest, 1958. február 24.

„...Jagamasékkal megjártuk a Hétfalu Tatrangját és Moldva Szabófalváját, Lujzi Kalugarját és Lécpedjét. (...) Semmi fáradtságot nem érzek a roppant hosszú és beláthatatlan mély út megtétele után. (...) Feri Lelkem! Légy szíves Csergő Lajost²¹ kérd meg, hogy abban a könyvben, melyből a Gábor Áron adatait nézte, próbálja megkeresni Bándy Péter nevét, valahol 1837 előtt.”

14. Domokos Pál Péter Pop Mihálynak. Budapest, 1958. március 11.

„Mélyen tisztelt Professzor Úr! (...) Nagyszerű Intézetüknek gazdag anyagába való bepillantás, a kívánt anyag magnetofon-szalagainak megküldése, a kolozsvári Folklor-Intézet egy hetes moldvai gyűjtőútjának biztosítása és az ezzel járó költség átvállalása (...) tette lehetővé, hogy az ott folyó munkába személyesen is bepillanthattam én, a magán ember. Professzor Úr szíves segítsége nélkül mindez megvalósíthatatlan lett volna. Fogadtatásomról és közvetlenségükről mind Kodály, mind Szabolcsi professzor uraknak személyesen beszámoltam. (...)”

15. Gál Ferenc Domokos Pál Péternek. Csíksomlyó, 1958. március 23.

„Kedves Péterem! A moldvai és tatrangi eredményeknek nagyon-nagyon örvendek és várom, hogy bővebbet tudhassak róluk. (...) Laci fiad által említett kodex²² ügyében beszéltem Dénessel,²³ megígérte, hogy átnézi a könyvtárat. (...) Csergő Lajostól szintén ígéretet kaptam Bandy Péter adataira vonatkozólag. (...)”

16. Domokos Pál Péter Gál Ferencnek. 1958. március 23. és augusztus között.

„(...) Köszönöm szépen, hogy szíves voltál Csergő Lajinak továbbítani kérésemet. Tisztázta a Bándi Péter kérdését. A nálam lévő világi dalszövegeket tartalmazó kézirat²⁴ írója ezek szerint Csekefalván született és iskolába Somlyón járt. A 70 dalt tartalmazó könyvecske 30 darabját összehasonlítottam eredeti szövegekkel, régebbi forrásokkal és most a többit kutatom. Légy szí-

²⁰ Gál Ferenc (Csíkpálfalva, 1895 – Csíksomlyó, 1973) tanár, műgyűjtő, Domokos Pál Péter testvéri jó barátja. Tevékeny részese volt a Csíki Székely Múzeum első, somlyói népművészeti és egyházművészeti kiállításának.

²¹ Csergő Lajos a csíkszeredai gimnázium tanára.

²² Sejtésünk szerint előzetes megállapodás szerint használt kifejezés (virágnyelv), ami valamelyik kéziraatra – a Kájoni-kódexre? – vonatkozhat.

²³ Kovács Dénes (Tótszentpál, 1920 – Csíkszereda, 1977) muzeológus, rajztanár. 1950-től a Csíki Múzeum igazgatója. 1959-ben a gimnázium öt tanárával és négy diákjával együtt letartóztatják és koncepció perben börtönre ítélik. 1963-ban szabadul, ezután muzeológusként dolgozik tovább.

²⁴ Domokos Pál Péter ezek szerint magával vitte Budapestre magát a kéziratot is.

ves, Déneskét nyugtasd meg, hogy ígéretemet nem felejtettem és nemsokára küldeni fogom a kész munkát, de nem kevés időbe telt, amíg ennyire juthattam. (...)”

17. Domokos Pál Péter. Gál Ferencnek. 1958. május 4.

„(...) A Bándi Péter-féle 70 énekszöveg közül 30-nak a nyomát megtaláltam. A többi azonosítás mind nehezebb és nehezebb. Nem tudom, mi történhetett Csíkban 1828-ban, mikor sok sírás volt ott és a férfiak mért mentek Felvidékre a császár ruhájába öltöztén. (...) Egy ilyen szövegű vers van. (...)”

18. Domokos Pál Péter Gál Ferencnek. Budapest, 1958. augusztus előtt.

„Feri Lelkem! (...) Megragadom az alkalmat és Bandit” megkértem, hogy vigye és kezeidbe adja a Dénestől kölcsönként könyvet a nyomásra kész kézirattal együtt. Azért küldöm ezt a példányt, hogy lássátok mennyi utánjárással készült. A nyomdát természetesen csak a gépelt szöveg érdekli. Nem hiszem, hogy okos volna a sok rövidítéssel gyötörni az olvasót, hiszen mindez számára semmit sem jelentene. Azt javasolom, hogy a teljes szöveget, a műköltőkét is hozzuk. Az aláhúzott szavakat talán kurzívval lehetne szedetni és az első ilyen eltérésnél csillag alatt megjegyezni: Az eredeti szövegtől eltér. – Tudatosan szedtem elő a zeneirodalomban szereplő és szövegünkkel kapcsolatba hozható dallamokat. Természetesen, ha úgy gondoltátok, hogy nem lehet leírni, klisírozni, az késleltetné a dolgot, úgy kell tekinteni, mintha nem volnának. Viszont ha így marad, én azonnal lerajzoltatom a Csíki Múzeum Közleményeinek tükörnagyságára és azonnal küldöm, úgy, hogy az semmi időt nem vehet el. Kérlek szépen tehát: Dénessel üljetek össze és visszaadván az eredeti könyvet, beszéljétek meg a tenni valót. Az ne zavarjon, hogy nem különösen régi a szöveg. Csíki szöveg ilyen vonatkozásban nem jött ki s ezért helye van a nap alatt. Ezzel én a magam részéről ezt az önként magamra vállalt feladatot befejezettnek tekintem. Ha valami tiszteletdíj járna munkámért, annak 50%-ára reflektálnék, a másik 50%-ot a Múzeum céljaira ajánlanám.

Egyben jelenteni szeretném, hogy azonnal hozzáfogtam a Csíki Énekeskönyvek 2. számának munkálataihoz. Ez a Bocskor Daloskönyv lesz. 100 évvel korábbi, mint a Bándi-féle. És úgy tovább, ha élek...

(...) Leveledet sürgősen kérem, várom. Dénesnek köszönöm segítségét és üdvözlöm, arról is lehetne szó, szerkessze ő a sorozatot, a bevezetést, jegyzeteket írnám én és a sajtó alá rendezést Te lennél szíves kézből tartani. Így hármunk neve szerepelne minden sorozati kiadványon. Az enyém természet-

²³ Zsögön András (Csíksomlyó, 1911 – Pilis, 1995) Csíkszeredán tanítóképzőt, majd Budapesten zenetanári szakot végzett. Zsögön Zoltán fia.

sen le is maradhat, ha az zavart okozna. Hányjátok, vessétek meg a dolgot!!!
Ölelést, kézcsókot küldök.”

19. Domokos Pál Péter jegyzete a Bocskor János énekeskönyve *akadémiai kéziratában*.

„Lemásolom a Bocskor-kódexet. 1958. júl. 23-án fogok munkához. A fényképmásolatokból 70 db mára elkészült.” (A gépirat kezdő mondata volt; utóbb leragasztotta, a többi példányban nem szerepel.)

20. Domokos Pál Péter Gál Ferencnek. Budapest, 1958. augusztus 14.

„Feri Lelkem! Mind várogatom, várogatom leveledet, de nem érkezik. Biztosan sok tennivalód van és nem jutsz íráshoz. Elkészültem a Bocskor János Énekeskönyve leírásával is. A közel 100 énekszöveget tartalmazó könyv (1716–1739) rendkívül sok örömet szerzett nekem. Boldog voltam a leírás alkalmával. A Boldog édesanyánk, a Győzhetetlen én kőváram, a Csinom Palkó szövegei úgy látom legelőször Bocskor Jánosnál szerepelnek. Nem lehetetlen, hogy ő írta, Csíkszentléleken.

Újra megkérem Csergő Lajikát, nézne ennek a névnek utána. Nagyon boldog lennék, ha valami adatára bukkanhatnánk. A szentléleki pap is ha valamit valahonnan kiolvasna, örvendene. Komoly kuruc volt Bocskor János.

Az egyes szövegek kapcsolatainak tisztázása még igen sok időmbe, fáradozásomba kerül, de talán megsegít a jó Isten és el tudom végezni majd azt a feladatot is. Csináltatok a jellegzetes oldalakról fényképet és azt is elküldöm nektek. Milyen szomorú, hogy mindezekről nem tudtunk már gyermekkorunkban. Mennyi mindent jelenthettek volna ezek fejlődésünkénél. (...)”

21. Kovács Dénes Domokos Pál Péternek. Csíkszereda, 1958. augusztus 28.

Muzeul Raional Miercurea-Ciuc

Csíki Múzeum Csíkszereda

Kossuth 8.

M-Ciuc 1958. Aug. 28.

„Kedves Péter Bátyám!

Kéziratodat kézhez kaptam. Végtelenül megörvendtem neki, hogy ilyen rövid idő alatt, ilyen pontos és kimerítő munkát végzettél.

Egyelőre nem tudom pontosan, mikor kerül sajtó alá – de igyekszem, hogy minél hamarabb megfelelő formában kikerüljön. Ezeket, ahogy véglegesen megállapodtam, azonnal közlöm Veled is.

Kéréssel fordulok hozzád. Szerződést kötöttem a tartományi Alkotások Házával 5 csíki székely tánc leírására. Előtte szeretnék egy kimerítő tanulmányt írni a régi székely táncokról is. Ha segítenél rajtam: kérlek szépen, írd meg, hogy a Kájoni Kodex tartalmaz-e valami reánk vonatkoztatható adatot – s ha Neked ezzel kapcsolatosan van valami adatod vagy dallamod, vagy kutatásaid során felmerült vagy kialakult véleményed, kérlek add át feldolgozásom részére.

Természetesen minden egyes adat mellett feltüntetném a nevedet – mint gyűjtő vagy adatközlő nevét.

Kérésemet ne vedd szertelenkedésnek, csupán az a gondolat vezérel, hogyha ilyen lehetőségem van, azt 100%-ban és komolyan szeretném megcsinálni, és te, mint ezen a téren is komoly szakember, aki évtizedeken át szíveden viselted a csíki népdal, népzene sorsát, biztosan tudnál segíteni nekem.

Sok szeretettel gondolunk Reád

üdvözl

Kovács Dénes

U. i. Zsuki Bácsi²⁶ már meghalt, most egyedül dolgozom.”

22. *Gál Ferenc Domokos Pál Péternek. Csíksomlyó, 1958. augusztus 31.*

„Péter lelkem, (...) A Bándi Péter-féle énekeskönyv kiadásának körülményeiről, illetőleg lehetőségeiről Kovács Dénes – amint nekem mondotta – idejében beszámolt neked. Az ügy elhúzódása, hidd el, nem a mi lelkesedésünk hiányossága miatt, hanem külső kényszerítő okok miatt történik. Remélem, hogy rövidesen sikerül az akadályokat legyőzni, és nagyon értékes munkádat megfelelő külső formában megjelentetni. A Bocskor János felfedezése fölötti örömdben őszinte szívvel osztozunk. Már megkezdtem a tudakozódást az öreg kuruc után. Bárcsak rövidesen írhatnék neked róla! (...)”

23. *Domokos Pál Péter Kovács Dénesnek. Budapest, 1958. szeptember 8.*

„Kedves Dénesem! Örvendek, hogy örömet szerezhettem a Bándi Péter énekeskönyvének számbavételével. Jó az a forma, melyikben a Múzeum közleményei indultak. Okos lenne mennél hamarább kihozni.

Azóta készen vagyok a Bocskor János énekeskönyvével is. Az 100 évvel korábbi a Bándi félnél és tele van szenzációval. A *Csinom Palkó* ott fordul elő először és több más, igen fontos és komoly kuruckori vonatkozása van. Kell egy félév, amíg elkészülhetek vele kifogástalanul.

²⁶ Karácsony Zakariás, aki 1954–1958 között a csíkszeredai múzeum munkatársa volt, tanári képesítéssel rendelkezett. Kezdetben preparátorként jelenik meg az iratokban, majd muzeológusi funkcióval. (Szócs János muzeológus szíves közlése.)

Azután a Jancsó-kódex és Mihál Farkas énekeskönyvei kerülnek sorra a XVII. századból és így tovább...

Örvendek, hogy a tánc kérdést közelebbi vizsgálat tárgyává teszed. Két dolgozatomat idecsatolom, amelyeket ilyen kérdésnél nem nélkülözhetsz. Nézd át őket. E percben a szükséges fényképanyag nem áll rendelkezésemre, de nemsokára elkészíttetem és pótlólag be lehet tenni. Látod, csak írni kell és én küldöm a kész munkát. Ki lehetne talán ezeket is adni és erre építeni az új mondanivalót.

A székely tánccal még Réthei Prikkal Marian foglalkozott Imets F. Jákób adatai, talán tusnádi cigány játéka alapján. A dallamokat, ha jól emlékszem, Resch, a gyulafehérvári karnagy írta volna le. Neked a kötetet²⁷ feltétlenül ismerned kell. Ha nem tudnád megszerezni, írd és én az én példányomat eljuttatom Hozzád.

A *Kájoni Kódex tánc történeti vonatkozásai* című munkát az itteni Népművészeti Intézet számára készítettem el a múlt év végén. A munkával való közelebbi szándékot megkérdezem. A válaszukat Neked megírom.

Egyébként csendes munkában töltöm napjaimat. Szorgalmasan gyűjtöm a csíki dolgokat, hogy végre elfogulatlanul, csak adatra támaszkodva mondhasam el a mondanivalókat arról a csodálatos drága kicsiny földről.

Arra kérlek, minden irodalmi vonatkozást beszélj meg Gál Ferencsel, ki nek roppant tájékozottsága csak előre viheti az ügyeket.

Válaszodat sürgősen kérem, várom és szeretettel üdvözöllek. (...)”

24. *Domokos Pál Péter Gál Ferencnek. Budapest, 1958. szeptember 8.*

„Feri Lelkem! Nagyon elhallgattál. Azt reméltem, hogy a vakációból legalább egy teljes napot reám szánsz és legalább levélben elbeszélgetsz velem, de a vakáció elrohant és leveled ez alatt nem érkezett.

Dénes öt csíki székely tánc leírására vállalkozott és kért engem, hogy a Kájoni-kódexszel kapcsolatban tájékoztassam a tánckérdésről. Én ma egy 50 oldalas tanulmányomat a Dénes címére, a mellékelt levél kíséretében postára adtam. Elküldtem neki a külön tanulmányomat, a Mártonffy-féle kottás kézirat tánckérdéssel kapcsolatos részét is.

A Bocskor-féle énekeskönyvvél nagyon előre haladtam. Az összevetések nagy részét már el is végeztem. (...)”

²⁷ Réthei Prikkal Marián: *A magyarság táncai* (Budapest, 1924) című könyvéről van szó.

Muzeul Raional Miercurea-Ciuc
Csíki Múzeum Csíkszereda
Kossuth 8.

M-Ciuc 1958. Nov. 12.

„Kedves Péter Bátyám!

Előző leveledre, amelyben a második kéziratodat küldted, jóformán még nem is válaszoltam. Mentségemre, ha ugyan lehet valamit felhozni, azt hozom fel, nem voltam itthon hetekig – halomra gyűlt minden munka, és szerre szedgetem elő őket.

Amit a táncokról kaptam, azok nagyon használhatók, egyetlen bánatom, hogy egy kottát se találtam mellettük. Nagyon szépen megkérlek, hogy azonnal küldd el őket, mert még ebben az évben szeretném összeállítani a dolgozatot. Ha még ezeken kívül, akár régi, akár pedig új táncokról van feljegyzésed, szívesen fogadom.

Ismételten kérlek – segíts! Azért, hogy minél komolyabban fogjuk meg a dolog végét. A legünnepélyesebben kinyilatkoztatom, hogy sem anyagi előnyöket, sem erkölcsi ugródeszékát nem óhajtok szerezni általok, csupán a lehető legjobbat szeretném nyújtani, – minden sorát, minden tőled átvett anyagot neveddel jelzek – és szellemi magántulajdonként kezelek.

Hogy ritkán írok, az igaz! De kérlek, ne vedd hibának ezt. Megmagyarázni úgysem tudom – látnod kellene, mi mindent csinálók.

Ahogy tehetem – lehetőleg még ebben a hónapban küldök neked egy térképet. Lakatos István kozmási plébános készítette 1690-es években kb. *Moldováról*. Úgy gondolom, örvideni fogsz neki. Persze nem az eredetit, csak fotókópiát.

Télen készülsz-e haza?

Én már nagyon várom a telet, talán akkor megnyugszom egy kicsit. Ez az esztendő már eléggé a sikertelenség jegyében indult részemre, éppen ezért szeretném, ha elmúlna.

Az előző kéziratod sorsa az, hogy tárgyalásokat folytattam a vásárhelyiekkel – de nincs papír, talán jövőre mondják. Én azért remélek!

Kedves Péter Bátyám szeretettel üdvözöllek, válaszat várom.”

26. Kovács Dénes Domokos Pál Péternek. Csíkszereda, 1958. november 13.

Muzeul Raional Miercurea-Ciuc
Csíki Múzeum Csíkszereda
Kossuth 8.

M-Ciuc 1958. Nov. 13.

„Kedves Péter Bátyám!

Előző levelem még itt van az asztalon, de ma egész nap a kiadványok ügyével foglalkoztam, és pótlólag a következőket írom.

Feltétlenül és sürgősen küldd a táncokat és fényképeket! Légy szíves, jelöld meg, hogy melyik község ma élő táncát vegyük filmre, oda kimegyek – filmmel és magnetofonnal, és leírom és felveszem a tánc mai formáját. Tehát a kérdés így néz ki. Van-e Csíkban olyan dallam és tánc, amelyik előfordul a Kájoni Kódexben is – és ma is megtalálható?

A te táncokról szóló értekezésed a bevezetője lesz a mai táncok leírásának. Összekapcsolódásként kellene ez a múltban is és ma is létező tánc-, illetve dallam.

A magyar táncok csíksomlyói kottás kéziratban c. rövid – és a Bándi Péter énekeskönyv az 1958-as 59-es Közlemények anyagát fogja képezni. Lehetőség megvan rá – most gépelik – és adom olvastatni.

Holnap reggel megyek Somlyóra. A hét végén feladom a fotokópiát a térképről.

Ne haragudj, ha kissé rapszodikusnak tűnik is fel – de nekem igazodnom kell a körülményekhez nagyon.

Sok szeretettel üdvözlök.”

27. Gál Ferenc Domokos Pál Péternek. Csíksomlyó, 1958. december 8.

„Péter Lelkem! Eleget szidom magam menthetetlen hanyagságomért, hogy a közbejött sok nehézség, kicsi betegeskedés stb. ellenére is úgy elhanyagoltam a levélírást. (...)

Dénessel sajnos hetek óta nem tudok találkozni, csaknem állandóan falumunkán van. Így a Bándi Péter-féle énekeskönyv kiadási lehetőségeiről pontosabb tájékoztatást nem tudok adni. Nekem az az érzésem, hogy Dénesen kívül álló okok késleltetik a megjelentetést. Téged ez ne csüggyessen, a munkád feltétlen érték, semmi tárgyi kifogás nem lehet megjelenése ellen, valószínűleg anyagi nehézségek állanak fenn. Mihelyt Dénest kézhez kapom ezekről bővebben írok.

Bocskor Jánosról a gimnáziumnál – sajnos – semmi adatot nem tudtam szerezni. Annyit megtudtam Szentlélekről, hogy a Bocskor család ősi lakóhelye az iskola épülettel szemben volt. Ma már nincs meg semmi az épületekből,

de a telket ezen a néven ismerik. A további adatok után Bándi Balázs, a helyi pléb. kutat. (...)”

28. Domokos Pál Péter Gál Ferencnek. Budapest, 1958. december 27.

„Feri Lelkem! (...) Bocskor János kézírata egy lapját – minden jelentőség nélküli – ide mellékelem. A Boldogasszony Anyánk ügyét tisztáztam. Első eddig ismert feljegyzője Bocskor János. Szorgalmasan dolgozom tovább. Nem-sokára készen leszek vele és azonnal egy példányát hazaküldöm. Dénesnek Kájoni vonatkozásban több fontos levelet küldöttem. (...)”

29. Domokos Pál Péter Jagamas Jánosnak. Budapest, 1959. január 6.

„Kedves Jánosom! (...) Légy szíves a kakaslövés zenei anyagát elküldeni, még akkor is, ha ez a szokás a szászok szokása. Honnan mondod ezt az adatot? Le van talán valahol, valamilyen nyelven írva? Végül az *Oh áldott szüz Anya* és a *Boldog asszony* dallam, ha meg van Neked, kellene. (...) Én nem-sokára készen leszek a Bocskor János Énekeskönyvével, melyet 1716 és 1739 között Csíkszentléleken írt. Ezzel a Csíki Énekeskönyvek 2. tagjáról is elkészült a mondanivalóm.”

30. Gál Ferenc Domokos Pál Péternek. Csíksomlyó, 1959. február 6.

„Péter lelkem! (...) Hogy ki ne feledjem igen szükséges volna nekünk a Somlyón eddig bármelyik ismert nevű szakember által gyűjtött népköltészeti anyag (szöveg, dallam) jegyzéke.

Legeslegfőbb képpen pedig tőled kérünk egy önéletrajzot az eddig megjelent írásaid jegyzékével és amennyiben lehet, a tervbe vett és előkészület alatt álló munkáid megemlékezésével.

Kérésnek ez egyelőre elég, ugy-e?

Most hát búcsúzásul meg kell köszönjem neked a Bocskor J. kézíratról küldött fényképet. Nagyon kedves gyermekkori emléket elevenített fel. Pende-lyes legényke lehettem, amikor egy szép nyári éjjel marhaszekéren kocogtunk ki a Nagyerdőre kaszálni. Félálomban hallgattam „Szent Péter-síralmát”²⁸ az öreg Kopacz Lajitól, aki egész úton kifelé ezt fújdogálta, amíg a többi kaszás bóbiskolt a szekéren. De hajnalban, amikor megérkeztünk a kaszálóra, ki is tört a botrány: a kicsi zöld korsó a kaszások pálinkájával, ami az öregre volt bízva, jócskán megfogyatkozott tartalmában a Szent Péter-síralma következté-
ben, úgy hogy a kerékkötő láncot kellett kitennünk zállagba Dombon Liná-

²⁸ A Bocskor-énekeskönyv harmadik darabjának címe *Cantio tristis Sancti Petri Christum negan-tis*, azaz *A Krisztust megtagadó Szent Péter síralmas éneke*.

hoz²⁹. Hát jó pár esztendeig minden nyári kaszáláskor volt mit hallgatnia az öreg Lajbának a Szent Péter-síralmáért. – Bár még egyszer is hallhatnám!

Kedveseiddel együtt sok szeretettel ölel.”

31. *Domokos Pál Péter kéziratos jegyzete. 1959. február 16.*

„Lemásolom a Bocskor János énekeskönyvét. 1958. július 23-án fogok munkához.

A Boldog édesanyánk jegyzet részt Magyar Ferencnek adtam át. Az a rész ebből a példányból hiányzik. A két teljes példányt és a Bándi Péter-félét ma, 1959. feb. 16-án könyvkötésre adom.”

32. *Domokos Pál Péter Gál Ferencnek. Budapest, 1959. február 24.*

„Feri Lelkem! Hosszú levelemet bizonyára megkaptad. Nemsokára hasonló hosszú levelet küldök. (...) Laciék szerencsésen megérkeztek. (...) A szobrász Sándor barátom³⁰ nagyon elhallgatott. Csak Kovács Dénes hallgat, még Sándornál is jobban. Nem tudom, mennyire haladt táncos munkájával. Bocskorral készen vagyok, Laciéktól küldöm. Isten áldjon minden lépésedben. Ölelek.”

33. *Gál Ferenc Domokos Pál Péternek. Csíksomlyó, 1959. február 28.*

„Péter Lelkem! Hosszú leveledet értékes adataiddal és utasításaiddal a monográfia adatgyűjtésére vonatkozólag nagy örömmel és köszönettel vettük. Önéletrajzodat várjuk. A munka folyamán még sokat fogunk zavarni, ha meg nem unod a dolgot. A képek ügyében leveled szerint jártam el. Dénessel hónapok óta nem tudtam beszélni. Állandóan faluzik. Ha legközelebb elfoghatom, bővebbet írok a kiadványok ügyéről.”

34. *Domokos Pál Péter Gál Ferencnek. Budapest, 1959. április 28.*

„Feri Lelkem! Tudom, érzem a sok mulasztásom súlyát és szégyenlem is magam ahhoz mértén. Hallatlan rohanásban vagyok. (...) Elkészítettem a Csíki Énekeskönyvek harmadik kötetének: Petri András és Réti János iskolamesterek Énekeskönyvének fényképanyagát. A kézirat Kisasszonyfalván és Udvarhelyszentkirályon, 1630–1660 között készült. Megkaptad-e már a Bocskor János Énekeskönyvének bekötött példányát?”³¹

²⁹ Dombon Lina: A Hargitára menő emelkedőn, ahol az országút délnyugati irányt vesz, a Csicsó felől jövő mezei úthoz közel, de az országút mellett volt egy korcsma, ahol a Hargitára menő szekerek eshettek-ihattak, pihenhettek. Tulajdonosát Linának hívták. (Szócs János muzeológus szíves közlése.)

³⁰ Puskás Sándor (Kolozsvár, 1928) szobrászművész. Részt vett az 1958-as moldvai gyűjtőúton.

³¹ Ez a példány aztán visszajutott Domokos Pál Péterhez, jelenleg az MTAK Kézirattárában.

35. *Jagamas János Domokos Pál Péternek. Kolozsvár, 1959. május 7.*

„Kedves Péter Bátyám. Bocskor János énekes-könyvéről szóló munkádat Forrai Gregoria” átolvasta, majd Szabó Attila” is átnézte. Attila véleménye szerint kár ezt a jelentős munkát a Csíkszentlélek község tanácsának elküldeni, hiszen ott könnyen elkallódik. E helyett inkább a Székely Múzeumba (Csíkszereda vagy Sepsiszentgyörgy) kellene elhelyezni. Az elküldéssel újabb és végleges utasításod megérkezéig várok. Szabó Attila különösen örvend a szép munkának, mely igen értékes anyagot tartalmaz. (...)”

36. *Domokos Pál Péter Jagamas Jánosnak. Budapest 1959. május 17.*

„(...) A figyelmedet különösen arra hívnám fel, hogy az énekeskönyv cigány szövegei” és a kakaslövés cigányprédikációja között nincs-e valami összefüggés? Azt legjobban Te állapíthatnád meg. Mindkét szöveg kezdedben van. Nagyon örvendének, ha Attila írna nekem a kéziratról. Nem lehetne ott esetleg a csíkiakkal kiadatni?”

Megkérlek szépen, légy szíves a kéziratot Gál Ferencnek Csíksomlyóra lejuttatni. Ő is olvassa el. Pál Gáborral” együtt lássák. Olvasás után írjanak nekem és akkor lássuk meg, mi legyen a kézirat további sorsa. (...)”

37. *Forrai Gregoria Domokos Pál Péternek. K[olozs]vár, 1959. május 19.*

„Kedves Tanár Úr! (...) És lám, jó is volt egy kicsit, hogy nem írtam, mert közben kezembe került a [Jagamas]-hoz küldött Bocskor János énekeskönyve, amelyet legelsőnek tüzetesen végigolvastam. Sok érdekeset tanultam meg belőle. És, ha sikerül a nyári gyűjtés, a *Boldogasszony Anyánk* és *Ő áldott Szűzanya* dallamaira gondom lesz. (...)”

³² Forrai Gregoria (Debrecen, 1918–1983), a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek rendjének szerzetesnője. A kolozsvári Marianum énektanára volt 1948-ig. Nehéz évek után 1958–1963 között a Kolozsvári Folklórintézet külső munkatársaként népzenei gyűjtést végzett a katolikus székely vidékeken a Kájoni Cantionale dallamait kutatva. Gyűjtésének kezdeményezője és ösztönzője Domokos Pál Péter volt. Levelezésüket e tárgyban lásd *Domokos Pál Péter és Forrai Gregoria levelezése*. Közreadja Domokos Mária. Magyar Egyházzene. IV. (1996–1997) 1. szám. 91–100. 1965-ben visszatelepült Debrecenbe.

³³ Szabó T. Attila (Fehéregyháza, 1906 – Kolozsvár, 1987) nyelvtudós. Az Erdélyi Szótörténeti Társaság alapító szerkesztője, kiterjedt munkásságában fontos helyet foglalt el a moldvai csángó nyelvjárás kutatása. Domokos Pál Péterrel a harmincas évektől kapcsolatban volt.

³⁴ A *Bocskor-énekeskönyv* 6–10. számáról van szó (Cigány temetés, Cigány Miatyánk, Cantio, Cigány búcsúztatás, Miatyánk cigányul).

³⁵ Pál Gábor (Csíksomlyó, 1883–1968) ügyvéd, kisebbségi politikus, a Csíki Magánjavak jogi képviselője, Domokos Pál Péter atyai jó barátja. Lásd Antal Imre: *Dr. Pál Gábor, nemzeti-kisebbségi jogainak következetes védelmezője a két világháború között (1918–1940)*. Székelyföld, VII. évf. (2003) 4. szám. 82–94.

38. *Domokos Pál Péter hagyatékában található gépelt jegyzetlap.*

„Elkészíttettem Petri András és Réti János énekeskönyvének teljes fényképanyagát. Debulai Imréné csinálta a képeket. 116 kép ára 232 Ft. Sasvári Dezső kötötte be 125 Ft-ért. A fényképes könyv így 1959. május 17-re, Piros Pünkösöd napjára készült el. Aznap hozzá is fogok a feldolgozásához. A fényképes könyvet Kovács Ferenc és Csala János barátaimnak megmutattam.”

39. *Domokos Pál Péter Gál Ferencnek. Budapest, 1959. június 6.*

„Feri lelkem! Isten fizesse minden betűdet. Hála Istennek, hogy ismét egészséges vagy és bírod az iramot. (...) Remélem, azóta mégis befutott a Bocskor János Énekeskönyve. Ha nem, úgy a napokban érkezik. Megkérlek szépen, hogy legelőször olvasd el. Elolvasás után rögtön írd meg, hogy mit tartasz a munkáról. (...) A Te rendelkezésedre bocsájtom a könyvet. Azt csinálj vele, amit jónak látsz. A szentléleki tanácsnak való ajánlás – ha ott nem volna megfelelő ember – úgy módosítandó, hogy a szentléleki tanács a Csíki Múzeumnál letétbe helyezi. A legokosabb természetesen az volna, ha ki lehetne adni. (...)”

40. *Jagamas János Domokos Pál Péternek. Kolozsvár, 1959. július 14.*

„(...) Bocskor János Énekeskönyvét a csíksomlyói címre Lakatos Imre végzős diákunk útján küldtem el. [...]”

N. B.: A Folklor Intézet Kolozsvári Osztályának vezetése más kezekre bízott. A címezéskor kérek vedd ezt tekintetbe, nehogy megbotránkoztassunk (ezzel) néhány élelmes szeműt.”

41. *Domokos Pál Péter Jagamas Jánosnak. Budapest, 1959. augusztus 23.*

„Kedves Jánosom! Útlevelet nem adtak. Az elutasítást megfellebbeztem. Fellebbezésemet is elutasították. (...) Most készültem el a csíki énekeskönyvek harmadik tagjának a leírásával, az 1630–1668 között írt Petri-Réti Énekeskönyvvel. Feldolgozása most következik. Rendkívül érdekes és fontos. Tulajdonképpen senki sem ismertette. (...)”

42. *Domokos Pál Péter Záradék a Petri András és Réti János énekeskönyve kézírata bevezető tanulmányának végén.*

„Budapest, 1959. Nagykarácsony napján.”

43. *Forrai Gregoria Domokos Pál Péternek. K[olozs]v[ár], 1960. január 8.*

„Kedves Tanár Úr! Mindeneddig nem tudtam időt szakítani arra, hogy nyári utamról beszámoljak. (...) Mindenütt érdeklődtem a *Boldogasszony Anyánk* – *Ó áldott Szűzanya* változatok után, találtam is néhányat, és Ozsdolán valóban rá-

bukkantam az *Ó áldott*-ra. Ez volt a gyűjtőutam legnagyobb öröme és értéke, mert bebizonyosodott, hogy igenis, ennek a szövegnek van hagyományos igazi dallama, és nem a most használatos dallam az, ami a székelyeknek »ősi« dallamuk. (...)”

44. *Domokos Pál Péter Forrai Gregoriának.* Budapest, 1960. január 29.

„Kedves jó Gregoria Nővér! (...) Elkészítettem és az Akadémiának átadtam a Petri András és Réti János Énekeskönyvét. Ez a Csíkrákoson és Udvarhelyszentléleken készült énekeskönyv a Cantus Catholici előtt negyed századdal készen áll. Forrása Kájoninak. Több mint 140 ének szerepel benne, melyet Kájoni átvett. Ha jön, – jöjjön mennél előbb, – szívesen megmutatom, sőt egy példányát valószínűleg át fogom adni. Ez a kiindulás. E nélkül nem lehet katolikus énekírásról beszélni. Több mint 50 Mária énekével, szebbnél szebb szentségi énekeivel egyik legfőbb büszkeségünk lesz. (...)”

45. *Domokos Pál Péter jegyzete a Mihál Farkas-énekeskönyv akadémiai kéziratában.*

„A másolást befejeztem 1961. február 14-én, kedden, Bálint napján.”

46. *Domokos Pál Péter Vámszer Gézának.³⁶ Budapest 1961. november 12.*

„(...) A csíki énekeskönyvek négy kötetét már nyomda alá rendezve készen tartom és tovább gyűjtögetem a vonatkozó anyagot is. (...)”

47. *Magyar Tudományos Akadémia*

Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Budapest, 1962. dec. 18.

Domokos Pál Péter

Budapest XI. Ügyiratszám: 10728/1962-I.

Budafoki út 10. C. I. 1.

Értesítem, hogy a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály »Petri András és Réti János énekeskönyve« című munkáját 1500 Ft. jutalomban részesítette.

A jutalom kiutalásáról egyidejűleg intézkedtem.

A jutalmazott dolgozatot az Akadémia Könyvtárában helyeztettem el.

Sőtér István osztálytitkár

³⁶ Vámszer Géza (Nagyszeben, 1896. – Kolozsvár, 1976.) rajztanár, néprajzkutató. Domokos Pál Péternek tanártársa volt a csíkszeredai gimnáziumban, közösen dolgoztak a csíki népművészeti mozgalomban és a múzeum létrehozásában. Tanulmánygyűjteményei: *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975)*. Bukarest, 1977.; *Helytörténeti adatok a hajdani Csík vármegye (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez*. Szerk. Pozsony Ferenc. Csíkszereda, 2000.

MUCKENHAUPT ERZSÉBET

NÉGY ANTON KOBERGER-MAKULATÚRA

Abstract: [Four mackles by Anton Koberger] During the restoration of the books, fragments of manuscripts, documents and printings are to be found on the covers, having an inestimable value for the history of culture. Identifying them, the book historian, in case he does not dispose of other references, can ascertain the date and place of binding the books and sometimes he can even identify the bookbinding workshop. The present study introduces us in the secrets of the most productive german printer and greatest publisher of the 15th century, Anton Koberger with the help of the "treasures" found in a few volumes of the Szekler Museum's old books' collection. Anton Koberger owned a printing house, a storehouse and a bookshop in Nürnberg. As a bookseller and businessman, probably hoping in a higher income, he was concerned with binding not only his own publications but also the works of other printing houses and publishers from Europe. These volumes, known in the specific literature as Koberger's printing house's publications were carried out either being ordered or paid by the famous printer, publisher and bookseller in his own workshop. In the Ciuc Szekler Museum's old books' collection nine volumes of Koberger's printing house are kept. During the restoration, four Koberger mackle pages were taken out from three volumes printed by him (inv. 6177, 6578, 6647) and from some incunabulum published in Basel and Strasbourg (inv. 6214, 6217). These tipographical rejects are the indisputable proof of Koberger's volumes' existence and help the research worker in dating the volumes as exactly as possible. The incunabulum and the volumes which make the object of this study originate in the franciscan monastery's library from Șumuleu-Ciuc and entered the Ciuc Szekler Museum's collection after revealing the fund of books in 1985.

Rezumat: [Patru maculaturi Anton Koberger] Cu ocazia restaurării, în copertile cărților vechi pot fi descoperite fragmente ale unor manuscrise, documente și tipărituri de o valoare inestimabilă pentru istoria culturii. Prin identificarea lor istoricul de carte, în măsura în care nu dispune de alte mijloace de referință, poate stabili data, respectiv locul legării cărților, și, uneori, poate identifica chiar și atelierul de legătorie.

Studiul, cu ajutorul „comorilor” descoperite în unele legături ale colecției de carte veche a Muzeului Secuiesc al Ciucului, ne introduce în câteva din secretele de atelier ale celui mai fecund tipograf german și a celui mai mare editor al secolului al XV-lea, Anton Koberger. În Nürnberg Anton Koberger a fost proprietarul unei tipografii, a unui depozit și a unei librării. Ca librar și om de afaceri, probabil și în speranța obținerii unui venit mai mare, s-a ocupat cu legarea atât a publicațiilor proprii, cât și a altori tipografi și editori europeni. Aceste legături, cunoscute în literatura de specialitate sub denumirea de legături de editura Koberger, au fost realizate fie la comanda, fie în contul renumitului tipograf, editor și librar, în atelierul propriu. În colecția de carte veche a Muzeului Secuiesc al Ciucului se păstrează nouă legături de editură Koberger. În cursul restaurării, din legătura a trei tipărituri Koberger (inv. 6177, 6578, 6647) și a unor incunabile editate la Bazel și Strasbourg (inv. 6214, 6217) au fost scoase patru file de

maculatură Koberger. Aceste rebuturi tipografice sunt dovada de necontestat a existenței legăturilor de editură Koberger și îl ajută pe cercetător în datarea cât mai exactă a legăturii. Incunabulele și legăturile de carte ce fac obiectul prezentului studiu, provin din biblioteca mănăstirii franciscane din Șumuleu-Ciuc și au intrat în colecția Muzeului Secuiesc al Ciucului în urma descoperirii fondului de carte din 1985.

A korábbi évszázadokban az írás, majd a nyomtatás alapanyaga, a hártya és a papír, viszonylag igen drága volt, ezért nagyon megbecsülték, és igyekeztek ezt minél jobban, illetve, ha lehetett, többször is felhasználni. A növényi eredetű papírnál nincs arra mód, hogy róla az írást vagy a nyomtatást lecsiszolják, mint az állati bőrből készített íróhártya esetében, de más módon és más célokra azért hasznosítani tudták. A felhasználás legelterjedtebb és a mostani vizsgálódás alapját képező formája a már egyszer használt papírnak kötéstáblák erősítésére történt igénybevétele volt. A selejtpapír, vagy makulátúra egyik legnagyobb forrása a nyomda volt. Tartalmát és eredetét tekintve meglehetősen sokrétű ez a selejt a nyomda levelezésétől kezdve a szedésre kerülő kéziratig, de legtöbb selejtpapír mégiscsak a nyomtatás során keletkezett. Itt a szedés korrigálását szolgáló úgynevezett kefelevonatok a feladat betöltése után feleslegessé válnak. Nyomtatáskor pedig szinte minden munkafázis (beemelés, kilövés stb.) ellenőrzéséhez újra és újra levonatot kell készíteni, amit azután már nem őriznek meg. További jelentős mennyiségű hulladékpapír akkor keletkezik, amikor a munka folyamán felfedezett hibák miatt az elkészült íveket kiselejtezik. De talán a legnagyobb mennyiségű makulátúrát a különböző okok miatt (például a nyomda vallási irányzatában beállt változás, a könyv újabb kiadása, a művek tartalmilag elavultak stb.) a nyomdák és a könyvkereskedők raktárában visszamaradt és eladhatatlannak bizonyult munkák ívei tették ki. A kitűnő minőségű rongypapírt a pergamennel azonos módon a könyvkötéseknél használták fel, pl. az ívek és a gerinc megerősítéséhez, szennylevélként, vagy a kötéstáblák belső felének leragasztására. Később, a könnyű papírlemezről készített táblák elterjedése után, a kompáktorok a több rétegben, általában csirizzel összeragasztott selejtpapírral a bőr- vagy pergamenkötéseket merevítették. Ezért az elmúlt korok egyes könyvkötései valóságos kincsesbányák a kutatók számára, s olyan szolgálatot tehetnek a könyvtörténettel foglalkozóknak, mint amilyet a föld vagy a középkori műemléktempлом a régészeknek.¹ A restaurálás, a táblák felbontása vagy szétáztatása alkalomával felbecsülhetetlen értékű kéziratok, oklevelek, kódexek és nyomtatvá-

¹ Mezei László: *Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása (1974. január–1975. július)*. In Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, 30. (1978) 65–66.; Borsa Gedeon: *Megbújó kincsek a könyvtáblákban*. In A Könyv, 1988. 145–151.; Ua. In Könyvtörténeti írások IV. Módszertani cikkek és kutatási eredmények. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2000. 80–84.

nyok részei kerülnek elő. A töredékek jelentőségét növeli az a tény, hogy azonosításuk nyomán a könyvtörténész, amennyiben más segédeszközzel nem rendelkezik, megállapíthatja a bekötés idejét, helyét, és ha nagyon szerencsés, a műhelyt is.

A továbbiakban a Csíki Székely Múzeum régikönyv-gyűjteményében folytatott kutatásaim során, a könyvtáblákból előkerült „kincsek” segítségével a XV. század legtermékenyebb német nyomdása és legnagyobb könyvkereskedője, Anton Koberger valamennyi műhelytitkába szándékozom bevezetni az érdeklődőt. Egyúttal a restaurálás folyamán a kötésekben kiemelt Koberger-makulaturák nyomda- és kötéstörténeti, általában könyvtörténeti összefüggéseire szeretnék rávilágítani.

* * *

Anton Koberger életéről és tevékenységéről sokan írtak, ennek ellenére keveset tudunk róla.² Az 1440-es években született, valószínűleg Nürnbergben. A város kedvező fekvése folytán korán jelentős kereskedelmi csomóponttá vált. Augsburg és Heidelberg mellett a német humanizmus korai központja. Sok humanista élt a városban, aki magánkönyvtárral is rendelkezett: Hartmann Schedel, Willibald Pirckheimer, Conrad Celtis, Eobanus Hessus stb. Nürnberg falai között élt és tevékenykedett – többek között – Albrecht Dürer, Michael Wohlgemuth és Joannes Regiomontanus is. A város gazdag polgárai ugyanakkor könyvvásárlók is voltak. Nürnbergben négy iskola működött, már nagyon korán rendelkezett „Librei”-jal, azaz városi könyvtárral. A XV. század harmadik harmadában több mint egy tucat nyomdász működött a városban. A könyvek egy részét helyben kötötték, hiszen megvolt hozzá a vásárlóközönség, amelyet gyarapított a városban található hét férfi és két női kolostor is. Ezek nagy részében könyvkötő műhely is működött, amellett, hogy egyre nagyobb lett Nürnbergben a polgári könyvkötők száma.³

² Hase, Oscar: *Die Koberger. Eine Darstellung des buchhändlerischen Geschäftsbetriebes in der Zeit des Überganges vom Mittelalter zur Neuzeit.* Leipzig, 1885. 17–30.; Geldner, Ferdinand: *Die deutschen Inkunabeldrucker.* 1–2. Stuttgart, 1968. 162–167. (A továbbiakban Geldner); Kunze, Horst: *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das XV. Jahrhundert.* 1–2. Leipzig, 1975. 1. 226–230.; Rozsondai Marianne: *Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája.* Budapest, 1978. (Az MTA Könyvtárának Közleményei, 6 (81) Új sorozat.) 13–33. (A továbbiakban Rozsondai 1978.)

³ Kyriss, Ernst: *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet.* 1–4. Stuttgart, 1951–1958. Textband 20–27., 54., 90–102. (A továbbiakban Kyriss); Schunke, Ilse-Konrad von Rabenau: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel – und Einbaddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben von Ilse Schunke fortgeführt von Konrad von Rabenau. II. Werkstätten.* Berlin, 1996. (Beiträge zur Inkunabelkunde Dritte

A virágzó városban Koberger 1470-ben kezdte meg tevékenységét, és mint nyomdász-kiadó hihetetlenül termékeny volt. Több mint kétszáz művet adott ki, ezek részben több kötetesek. Általában nem sok humanista és klasszikus auctor munkáját jelentette meg. A teológia, filozófia, jogtudomány körébe számító munkákat és az egyházatyák műveit részesítette előnyben. A kiadványai zömében latinok, vagyis az akkori Európa nemzetközi nyelvét használja. Német nyelvű kiadványa az összeshez képest csekély. E nyomtatványai azonban kiemelkedőek. Főleg fametszetes illusztrációi teszik ezeket jelentőssé, ugyanis híres nürnbergi művészknél (Dürer, Wohlgemuth, Pleydenwurff) rendelte meg őket. 1504-ben feladta a nyomdászatot és haláláig, 1513-ig kizárólag könyvkiadással és kereskedéssel foglalkozott. Európa nagy részét behálózták kereskedelmi kapcsolatai: Velencétől Frankfurtig, Lyontól Budáig. Budán egy ideig veje, Wolf Haller volt a megbízottja. Tartósabb üzleti kapcsolatban a budai könyvkereskedők közül Theobald Fegerrel állt.

Koberger nemcsak saját nyomdájában adott ki könyveket. Nürnbergben 1485-től kezdve dolgozott neki Georg Stuchs, Hagenauban Heinrich Gran, Strasbourgban Adolf Rusch és Johann Grüninger, Bázelen Johann Amerbach és Hans Petri. Franciaországban, Párizsban és Lyonban Jacob Sacon, Johann Klein és Nicolaus Wolff. Lyonban Kobergernek saját nyomdája volt.⁴

Kobergernek szülővárosában nyomdaüzeme, raktára és könyvesboltja is volt. Mint könyvkereskedő és üzletember feltehetően nagyobb haszon érdekében köttette be saját, valamint más nyomdászok kiadványainak egy részét. Mivel kötve nem szállítottak könyveket, ezek a nürnbergi kötéssel ellátott könyvek Nürnberg és környékén kerültek eladásra. A kötött könyv ára kétszerese a kötetlenének, s a kötések mind a kiadó, mind a vásárló számára a nyomtatványtól függetlenül is értéket képviseltek.⁵ Ezek a Koberger-féle kiadói kötések a híres nyomdász, kiadó és könyvkereskedő megrendelésére, számlájára vagy éppen a nyomdája mellett működő műhelyében készültek.⁶

A nagy könyvtárak régikönyv-gyűjteményeiben szép számmal vannak képviselve a Koberger-nyomtatványok és -kötések. Így van ez a Csíki Székely Múzeum állományában is, ahol kilenc Koberger-féle kiadói kötés őrződött meg.

Folge 10.) (A továbbiakban Schunke–Rabenau). 196–209.; Mazal, Otto: *Die Einbandkunde. Geschichte des Bucheinbandes*. Wiesbaden, 1997. 125–127.

⁴ Geldner 162–167.; Rozsondai 1978. 21–33.

⁵ Helwig, Hellmuth: *Verlegereinbände im 15. und 16. Jahrhundert*. In *Archiv für Buchbinderei*, 38 (1938) 83–84. (A továbbiakban Helwig 1938.); Rozsondai Marianne: *Anton Koberger és a 15. századi kiadói kötések*. In *Magyar Könyvszemle*, 1977/2. (A továbbiakban Rozsondai 1977.) 102.; Rozsondai 1977. 101–110.

⁶ Rozsondai 1977. 101–110; Rozsondai 1978. 1–112., 1–75. ábra.

Közülük hatot az 1999-ben megjelent kötetünkben ismertettünk.⁷ Gyűjteményünk három kötése Koberger-nyomtatványt fed, a többi könyv bázeli, strasbourgi és hagenai tipográfiák terméke.

A szakirodalomban a Koberger-kötésekről eltérőek a vélemények, s az idők folyamán többször változtak. Vannak kutatók, akik elfogadják a Koberger-kiadói kötések létezését,⁸ mások pedig elfogadhatatlannak tartják, hogy a XV. században készültek volna ilyen kötések, és megkérdőjelezzik ezek fogalmának a létjogosultságát.⁹

Általában elfogadott, hogy a nürnbergi Koberger-féle kiadói kötések létének egyik bizonyítéka, ha ugyanaz a mű több példánya azonos vagy majdnem egyforma kötésben található. Másik bizonyítéka a többkötetes művek esetében a két-három könyvkötőnél készült kötések, ugyanis Kobergernek egyszerre több könyvkötő dolgozott. Ezeket lehetett párhuzamosan foglalkoztatni. A nürnbergi műhelyek között gyakori volt a bélyegzőkölcsonzés, vagy ezeket rendszeresen közösen használták, ezért egy-egy kötésen két különböző könyvkötő bélyegzője is látható. A Koberger-kötések harmadik csalhatatlan bizonyítéka a Koberger-makulátúra létezése a kötéstáblában. Ezek a selejtlapok szinte biztos dátumát adják a kötéstábla készítése idejének.¹⁰ Meggyőződésünk, hogy a fenti értelemben van Koberger-kiadói kötés. A makulátúrák segítségével célunk ezt megerősíteni.

A restaurálás során a három Koberger-nyomtatvány (Ltsz. 6177, 6578, 6647) és a bázeli, valamint a strasbourgi ősymtatványok (Ltsz. 6214, 6217) tábláiból kiemelt Koberger-makulátúralapok jelzik a szerencsés kötéskutatónak, hogy kiadói kötésekkel vizsgál.

A következőben ismertetett kötések közös jellemzője még az előtáblákon olvasható cím, vagy a mű tartalmára vonatkozó felirat, amely Helwig szerint¹¹ ugyancsak arra figyelmeztet, hogy kiadói kötéssel van dolgunk. A rövid szövegeket nem egyes betűbélyegzőkkel állították elő, hanem lemezbe vésték a két-három szavas feliratot, és ezt a lemezt préselték a bőrbe. A táblák felosztása

⁷ Ltsz. 6177, 6183, 6214, 6217, 6647, 6578, 6591, T 92., T 104. Muckenhaupt Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985.* Budapest–Kolozsvár, 1999. (A továbbiakban Muckenhaupt.) II. 18., 27., 33., 35., 66., 67.

⁸ Loubier, Jean: *Der moderne Bucheinband für Verlagswerke.* In Archiv für Buchbinderei, 1. (1901) 21; Helwig 1938. 83–84. Uő: *Handbuch der Einbandkunde.* 1–3. Hamburg, 1953–1955. 1. köt. 58. (A továbbiakban Helwig); Schmidt, Adolf: *Verlegereinbände Anton Kobergers zu Nürnberg in der Landesbibliothek zu Darmstadt.* In Archiv für Schreib- und Buchwesen, 2. (1928) 120. (A továbbiakban Schmidt); Rozsonдай 1977. 101–110.; Rozsonдай 1978.

⁹ Goldschmidt, Ernst Philipp: *Gothic and renaissance bookbindings.* 1–2. Nieuwkoop–Amsterdam, 1967. 1. köt. 36., 40–41. – Kyriss Tafelband. 21.

¹⁰ Schmidt 113–129.; Rozsonдай 1978. 50–52.

¹¹ Helwig 1. köt. 58.

és motívumkincse jellemző a XV. század végi nürnbergi kötésekre: a keretek legtöbbször pálcán áthurkolódó gótikus inda és rozetta váltakozásából adódik, a középmezőt gyakran gránálmavirágos vagy virágtöves ruta-inda tölti ki, amelyek különösen Nürnberg környékén voltak kedvelt díszítőelemek. Griffek, címeres sasok, rombuszba foglalt virágtövek, szabad levelek és gótikus ívek változatait láthatjuk még e kötéseken.

Vegyük sorra a gyűjteményünkben azonosított Koberger-makulatúrákat és az ezeket hordozó kötéseket.

1. Nicolaus de Lyra *Postilla super totam Bibliam* című Nürnbergben, Anton Kobergernél 1481-ben¹² megjelent kétkötetes munkájának tábláit csaknem ugyanazok a bélyegzők díszítik. Az első kötet (Ltsz. 6578) fatáblás, vaknyomásos, barna bőrkötése nagyon sérült és kopott.¹³ Az előtáblán felül egymásba kapcsolódó gótikus ívek sordíszot alkotnak. Ezután, a „Prima ps lire”-felirat alatt rombuszba foglalt virágtövek sorakoznak. Alul az első sávon szabad gránálmavirágok, míg a másodikon griffek láthatók. A külső hosszmenti oldalon pálcán áthurkolódó gótikus indák, a belsőn rombuszos virágtövek egymás alatt helyezkednek el. A középmezőt tizenkét bélyegzőből alkotott gránálmavirágos ruta-inda tölti ki. A háttáblán az első keretben szabad rozetta váltakozik gótikus indával, míg a második keret griffekből adódik. A centrumban kétszer hármas csoportban nagyméretű, ugyancsak rombuszba foglalt, kétfejű, koronássas-bélyegző található. A gerincen négy dupla borda van, a megmaradt mezőben nagy és kis rozetta.

A második kötés (Ltsz. 6647) is sérült, a táblák felosztása az előzőéhez hasonló, és a griffes bélyegzőkön kívül a többi díszítőelem mind megtalálható rajta. A két kötés vasalása nürnbergi típusú: a táblákat egykor fémkapcsok zárták, a középvéretek részben hiányoznak, a sarokvéretek mind megvannak. Az utóbbiakon „ave maria gracia ple(n)a” gótikus felirat olvasható.

A kötéseket két nürnbergi polgári műhely szerszámai díszítik. Az egyik időhatára 1472–1490, Kyrissnél¹⁴ Blumenstock I, a Schwenke-repertóriumban

¹² *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum*. Lithographic reprint. Pts I–X. Facsimiles Pts I–III. London, 1963–1971. (A továbbiakban BMC) II. 419.

¹³ Muckenhaupt II. 66.

¹⁴ Kyriss a német nyelvterületen közel 23 000 kötéstáblát vizsgált meg. Ezek közül kb. 1200 kötetet nürnbergi eredetűnek, és pedig világi könyvkötő műhelyből valónak határozott meg. Tizenegy nürnbergi világi műhelyt azonosított. Az újabban megjelent Schunke–Rabenau a Schwenke-gyűjteményben mindig megadja a Kyriss-számot. A továbbiakban a kötések elemzésénél e két katalógusra, valamint Rozsonдай Marianne 1978-ban megjelent monográfiájára hivatkozunk. (Kyriss Band 1–4.; Rozsonдай 1978.; Schunke, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten*

Hieronymus Münzer-Meister név alatt található.¹⁵ A másik műhely működési ideje 1473–1503, és az érdekesebb, gyakoribb bélyegzője után ezt Kyriss Maddonnának, a Schwenke-gyűjtemény Mariának nevezte el.¹⁶ A kötésekben talált teljesen azonos szövegű nyomtatványtöredékeket művilleg még nem tudtuk pontosan meghatározni, azonban a betűtípusok szerint egyértelmű, hogy Koberger-makulatúrák, feltehetően az 1480-as évek elejéről.

2. Időrendi sorrendben a következő töredékek a Nürnbergben, Koberger-nél, 1487-ben megjelent *Biblia* negyedik kötetének tábláiból kerültek elő (Ltsz. 6177).¹⁷ A lapok Petrus de Palude *Sermones Thesauri novi de tempore et de sanctis* című művének 1487. évi, szintén Nürnbergben, Koberger által kiadott példányának a kk. és nn. levél rektója, vagyis ezek kefelevonatai.¹⁸ (1. kép)

A Biblia eredeti kötésének fatáblái megvannak (T 14), azonban a barna bőrborítás sajnos megsemmisült. A restaurálása előtt készült leírásom (ceruzalevonat, fénykép) alapján bizonyítható, hogy a vaknyomásos, gótikus stílusú kötés azonos volt a Kyriss 116, Tafel 120-on közölt kötéssel, amely ma az erlangi Egyetemi Könyvtárban kutatható: a táblák szélén hullámvonalban nyomott szabad levelek és apró rozetták sorakoztak, a középmezőt virágtöves gót ruta-inda lemeze töltötte ki.¹⁹ A fatáblák kötéstörténeti érdekessége, hogy a hátsó táblán látszik az említett lemez rajzolatának a nyoma. A lemezbélyegzőt már nem kézzel, mint az egyesbélyegzőket és a görgetőket, hanem kézi sajtóval préselték a bőrbe, ezért a nyomás is erősebb volt. A ma már csak fényképen látható nürnbergi típusú sarok- és középveretek, valamint kapcsok csak részben voltak meg.

A kötés a Kyriss által elnevezett Fünfbältrige Rose I.-műhelyben készült, amelynek időhatára 1481–1498.²⁰ Schunke-Rabenau ugyanezt Farbige Platte név alatt közli.²¹ Egyes kutatók feltételezik, hogy Koberger egyik könyvkötője

bestimmt und beschrieben. 1. Einzelstempel. Berlin, 1979. (Beiträge zur Inkunabelkunde. Dritte Folge 7.) (A továbbiakban Schunke).

¹⁵ Kyriss Textband 94–95., Tafelband 2. 22., 116.; Schunke–Rabenau 204. A bélyegzők: Kyriss 116., Tafel 233/3 – 7., 9.; Schunke 18/427., 54/480., 64/670., 159/42.; Rozsonдай 1978. 41–45.

¹⁶ Kyriss Textband 99–100., Tafelband 2. 23., 120.; Schunke–Rabenau 203. A bélyegzők: Kyriss 120., Tafel 241/6.; Rozsonдай 1978. 72–75.

¹⁷ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog des Wiegendrucke.* 1–7, 8. (Lief 1). Leipzig, 1925–1940. Bd. 8. Stuttgart–Berlin–New York 1972. (A továbbiakban GW) 4289.; Muckenhaupt II. 27.

¹⁸ BMC II 431. – A restaurálás folyamán a lapokat a könyv végéhez kötötték be.

¹⁹ Ugyanezek a bélyegzők díszítik még az 1978-ban megjelent Koberger-monográfia III. csoportjánál leírt kötések. (Rozsonдай 1978. 67–70. és 17–21. ábra.)

²⁰ Kyriss Textband 93., Tafelband 2. 21–22., 114. Bélyegzői: Kyriss 114., Tafel 229/1., 3., 4.; Rozsonдай 1978. 17–21. ábra.

²¹ Schunke–Rabenau 200. Bélyegzői: Schunke 25/84a., 244/2.

lehetett, vagy egy olyan önálló nürnbergi kompaktor, aki nagyon sokat dolgozott Koberger számára és számlájára.²² Mások szerint a különleges névadó lemezbélyegző („színes lemez”) olyan könyvkötőre utal, aki Felső-Ausztriából, esetleg Linzből származik, vagy ott tanult.²³ Mindenesetre, a makulatúralapok szerint a könyvet 1487 után köthette be a nürnbergi mester.

3. A múzeum 6214-es számú kötése nem Koberger-nyomtatványt fed, hanem a Johann Amerbach kiadásában, Bázelen, 1491-ben megjelent Cassiodorus-féle zsoltármagyarázatot (*Expositio Psalterii*). A fatáblás, vaknyomásos és körülvágott bőrkötést összesen öt bélyegző díszíti (Ltsz. 6214).²⁴ (2. kép) Közülük kettő – a virágtöves ruta-inda és a griff – a nürnbergi Ágoston-rendi kolostor műhelyében használt bélyegzőkkel egyezik. A műhely időhatárát Kyriss 1467–1510 közé teszi.²⁵ További bélyegzői – a gótikus szőlőinda és a rozetta – nem találhatók sem a Kyriss-táblákon, sem a Schwenke-gyűjteményben; ezek feltehetően polgári műhely szerszámai. A valószínűleg ritkán használt díszítőelemek hasonlóaknak látszanak a Franz Staindorffernek²⁶ Blumenstock II.-nek²⁷ nevezett nürnbergi világi műhelyek bélyegzőivel. Az sem kizárt, hogy ezek variánsai, utánmetszései. A restaurálás során a táblák belsejében talált két azonos makulatúralap gyűjteményünkben nyomdatörténeti kuriózumnak számít. Ezek Petrus Lombardus *Sententiarum libri IV.* című, Nürnbergben, Kobergernél, 1491-ben kiadott művének nyomtatásakor, az Ee, levél rektójának téves kilövése folyamán keletkeztek.²⁸ (4. kép) Így leszögezhetem, hogy a kötés 1491 után készült.

4. A Csíki Székely Múzeumban Bernardinus de Bustis *Mariale* című prédikációs kötetének 1498. évi strasbourgi, Martin Flachnál megjelent példánya a 6217-es leltári számon kutatható.²⁹ Kötése nürnbergi polgári műhely terméke. (5. kép) Az egyik táblában Petrus Lombardus *Sententiarum libri IV.* Pars 1. Nürnberg, Anton Koberger, 1500 h, recto, a másokban ugyanennek a műnek a h, verso lapja volt beragasztva. (3. kép)

Kyriss a leggyakoribb és legjellemzőbb bélyegzőről – a rombuszba foglalt címeres sasról – Adlernek nevezte el a világi műhelyt, és 1477–1514 közötti idő-

²² Rozsonдай 1978. 68–69.

²³ Schunke–Rabenau 200.

²⁴ GW 6163.; Muckenhaupt II. 35.

²⁵ Kyriss 19., Tafel 39/I., 2.; Schunke 248/12.; Rozsonдай 1978. 23. ábra; Muckenhaupt II. 35.

²⁶ Kyriss 65., Tafel 133/3. és 133/7.

²⁷ Kyriss 117., Tafel 235/2. és Tafel 235/3.

²⁸ BMC II 433. (Pars 2). A restaurálás során az egyik lapot a könyv végére kötötték be, a másikat azóta az alsó és felső gerincbőrrel együtt a múzeum töredék-gyűjteményében tárolják (T 48/b).

²⁹ GW 5806.; Muckenhaupt II. 33.

szakra teszi a működését. Egyes bélyegzői láthatók a nürnbergi orvos és tudós Hartmann Schedel gazdag könyvtárának kötésein, ezért az említett Schwenke-gyűjtemény ezt Schedel-Meisternek említi.³⁰ A vizsgált nagyszámú, e műhelyben készült kézirat és ősnymtatvány kötéstáblái alapján Kyriss megállapítja, hogy egyetlen más nürnbergi könyvkötőnek sem volt ennyi bélyegzője. Kobergernek is dolgozott. Kyriss 86 különböző díszítőelemet tulajdonít a műhelynek, ezek között 6 lemez és 3 görgető van.³¹ Bevezetőjében hangsúlyozza, hogy csak a leggyakoribb bélyegzők ábráját közli, mert egy kötéstábla műhelyi hovatartozásának megállapításához azok a motívumok fontosak, amelyek gyakran fordulnak elő.³² A kötésűnket összesen három bélyegző díszíti: a keretben rozettás-indás görgető fut körbe, a középmezőben az előtáblán tulipános, gótikus ruta-inda lemez van, a háttáblán nagyméretű szabad rozetták. Az előtáblán felül a mű tartalmára vonatkozó aranyozott felirat látható még (Mariale).³³ A rozettás-indás görgető nem található Kyriss albumában, illetve a Schwenke-gyűjteményben, és valószínűleg ez sem tartozik a műhely gyakran használt díszítőszerszámai közé.³⁴ A makulatúra alapján az Anton Koberger megrendelésére készült Csíki Székely Múzeumban lévő kötést 1500 utáninak datálhatjuk.

Koberger más nyomdák termékeivel is kereskedett és ezeket a fennmaradt könyvreklámjain hirdette. E kiadványokat Koberger vette meg, illetve hozatta Nürnbergbe és ő is köttette be, s így hozta forgalomba. Ezért található oly sok más tipográfus nyomtatványa Koberger-kötésben.³⁵ A harmadik és negyedik bemutatott kötés strasbourgi, illetve bázeli nyomtatványt takar, az egyik Flachnál, a másik Amerbachnál jelent meg. A kötéshez tartozó makulatúrával együtt a nagy nyomdász-kiadó kereskedelmi kapcsolatainak ékes bizonyítékai. Strasbourggal és Bázellel különösen jó üzleti kapcsolatai voltak. A humanista Johann Amerbach nemcsak mint nyomdász dolgozott Kobergernek, hanem korrektorként is tevékenykedett.³⁶ Strasbourg kereskedelmi csomópont volt, s mint a Koberger-Amerbach levelezéséből is kitűnik, Nürnberg és Bazel között az út Strasbourgon vezetett át. Itt Adolf Rusch, aki Kobergernek is nyomtatott, játszott fontos közvetítői szerepet a papírgyártók, könyvkereskedők és nyomdászok között.³⁷

³⁰ Schunke-Rabenau 205.

³¹ Kyriss Textband 90–92., Tafelband 2. 21., 112.

³² Kyriss Tafelband 1. 7.

³³ Kyriss 112., Tafel 226/1.; Schunke 247/9., 258/220.; Rozsondai 1978. 1–8., 10., 11. ábra.

³⁴ A görgetőt csak Rozsondai Marianne jelzi a prágai Strahov Inc. DN III. 1–3. jelzetű Koberger-kötésén; Rozsondai 1978. 62–63. és 10. ábra, 3. bélyegző.

³⁵ Schmidt 120.; Leskien, Elfriede: *Nürnberger Einbände vom Ende des XV. Jahrhunderts*. In Gutenberg-Jahrbuch, 1964. 370–372; Rozsondai Marianne: *Über die „Koberger-Einbände“*. In Gutenberg-Jahrbuch, 1974. 311–324; Rozsondai 1978. 109–110.

³⁶ Geldner 118–120.

³⁷ Rozsondai 1978. 30.

Hátra van még annak a tisztázása, hogy hogyan és mikor kerültek ezek a könyvek hozzánk.

A kötések nürnbergiek, s ez azt bizonyítja, hogy később, akár évtizedekkel vagy évszázadokkal megjelenésük után kerülhettek Erdélybe.

Miről vallanak a bejegyzések?

Az ősnymtatványok a csíksomlyói ferences kolostor könyvtárából származnak.

Bernardinus de Bustis *Marialéja* (5. kép) és Cassiodorus zsoldármagyarázata 1664-ben szerepel a rendház összeírásában. Az 1487. évi nürnbergi Biblia nem tartalmaz possessor-bejegyzéseket, lapjain csak széljegyzetek, kommentárok találhatók. Közülük a magyar nyelvűek eléggé későiek, XVI. század végi olvasó kézírása. Csupán Cassiodorus művéről bizonyítható, hogy volt ennél korábbi magyar tulajdonosa. A 16. század első felében a könyv Gergely tordatúri plébános, valamint Káli (?) János olvasmánya. Ezután, 1574-ben ferences kézre került, midőn Kolozsvári Lőrinc³⁸ testvér Kecseden 50 dénárért vásárolta meg ifjú Pálfi Istvántól.

Nicolaus de Lyra *Postillájának* egyetlen név szerint ismert olvasója Somlyai Miklós testvér, a XVII. századi jeles erdélyi ferencesek egyike.³⁹ Fráter Miklós életútja viszonylag jól ismert. 1600 körül született Csíksomlyón. 1615-ben lépett be a rendbe, 1626 és 1627 között Szegeden hitszónok. A magyarországi salvatorianus provinciától részben önállósult erdélyi stefanita őrség ügyeinek intézésében egész életútján át tevékenyen részt vett. Háromszor volt Csíksomlyón gárdián (1629–1640, 1644–1648, 1659–1661), közben az erdélyi kusztódia vikáriusa, majd definitora. A moldvai missziós területen is működött. 1661. október 21-én ölték meg a Csíkot feldúló tatárok. Könyvszerető, zenei műveltséggel rendelkező ferences volt. A csíksomlyói könyvtárban 18 kötetéről tudunk.⁴⁰ Nem kizárt, hogy éppen ő szerezte meg a postillákat a csíki konvent számára.

³⁸ Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I-II. Budapest, 1923–1924. I. 412., II. 46. 96. 125. 199.

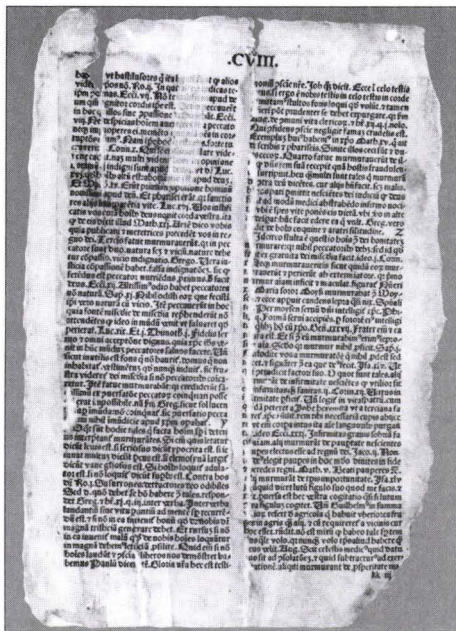
³⁹ Ábel Jenő *Jegyzetei a csíksomlyói rendház könyvtárában*. Kézirat a MTAK-ban. Mss 335/6. 10.

⁴⁰ Kájoni szerint „sok... dicziretre és örök emlekezetre melto dolgokat cselekedett, igen buzgó és imádságos férfiú volt, akinek áldott az örök emlekezete”. Losteiner „feddhetetlen férfiúnak” nevezi és „a legbuzgóbb Miklós” névvel is említi. Elnyerte a „Pater custodiae” megtisztelő címet is. Mint csíksomlyói gárdián restauráltatta a templomot és a kolostort, készítettett egy nagy oltárt, amelyet „meg iratot Szebeni Daniel finum kepiroval”. Brassóban egy kis horodható orgonát vásárolt, Krakkóból „egy szep Positivumot” hozatott Brassai Erhard orgonistával, majd 1659-ben szintén Brassóban megszerezte a nagy orgonát, amelynek vásárlási körülményeit Kájoni örököltette meg. (Kájoni János: *De origine custodiae Sancti Stephani Regis Ungariae in Transylvania noviter erectae Ordinis Minorum Strictioris Observantiae, et eius progressu*. Csíksomlyó, 1683–1684. f. 67v–68r. Kézirat Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára. Jelzete: A V. 10/5257.) Könyvtáráról: Muckenhaupt 42. Életrajzi adatait összefoglalta Benedek Fidél: *Fráter Miklós*. In *Csíksomlyó (Tanulmányok)*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Sas Péter. Előszó P. Benedek Domokos OFM provinciális. A kísé-

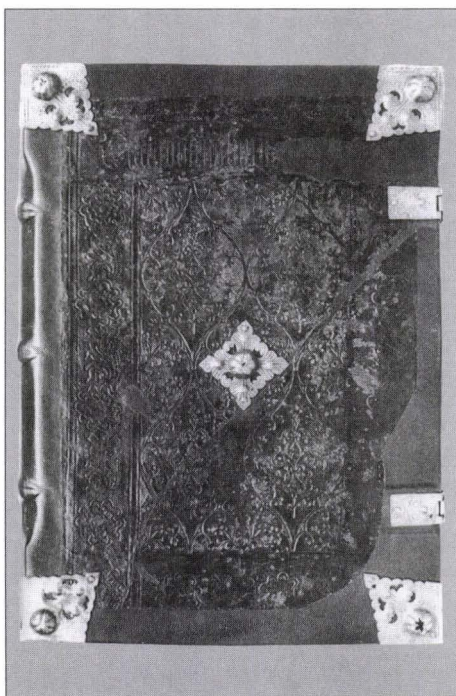
1944–1948 között, megóvás céljából, a ferencesek az ismertetett ősnymtatványokat további 118 könyvvel együtt a somlyói kolostor falába rejtették el, majd az 1985. évi kibontás nyomán, a restaurálás után, a Csíki Székely Múzeum gyűjteményébe kerültek.⁴¹

tanulmányt írta P. Pap Leonárd OFM. Kolozsvár, 2000. 51–103. (Szent Bonaventúra, Új sorozat 22.)

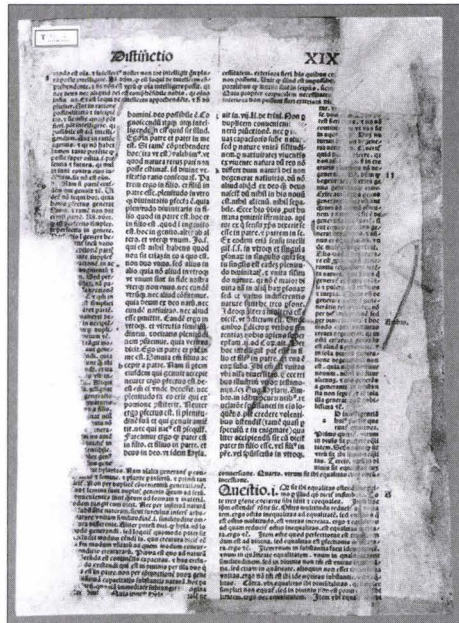
⁴¹ Muckenhaupt 27–36.

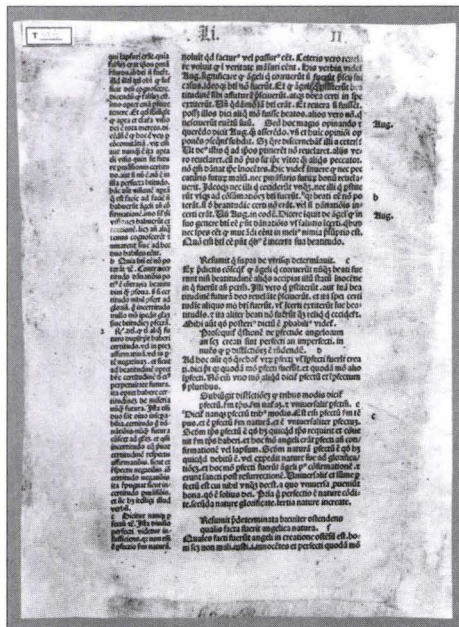
1. kép. Petrus de Palude: *Sermones Thesauri novi de tempore et de sanctis*. Nürnberg, Anton Koberger, 1487. (Ltsz. 6177)

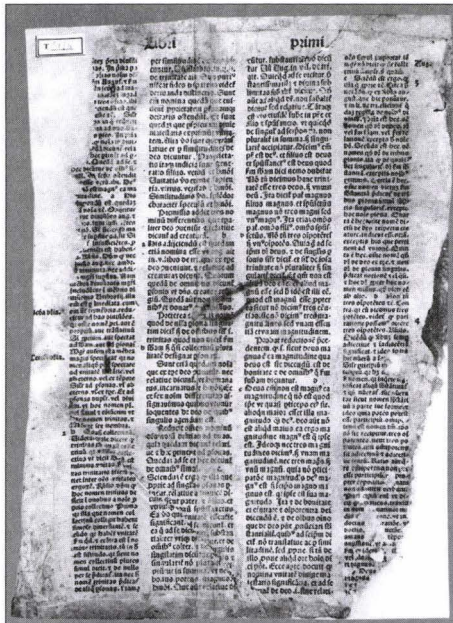
2. kép. XV. századi nürnbergi gótikus bőrkötés. Cassiodorus Senator, Flavius Magnus Aurelius: *Expositio Psalterii*. Basel, Johann Amerbach, 1491. (Ltsz. 6214)

3. kép. Petrus Lombardus: *Sententiarum libri IV*. Pars 1. Nürnberg, Anton Koberger, 1500.

4. kép. Petrus Lombardus: *Sententiarum libri IV*. Pars 2. Nürnberg, Anton Koberger, post 2. Mart. 1491. (Ltsz. 6214)

5. kép. XV. századi nürnbergi gótikus kötés. Bernardinus de Bustis: *Mariale*. Strassburg, Martin Flach, 1498. (Ltsz. 6217)

6. kép. XV. századi nürnbergi gótikus kötés. Bernardinus de Bustis: *Mariale*. Strassburg, Martin Flach, 1498. (Ltsz. 6217)

BENEDEK ÉVA-MUCKENHAUPT ERZSÉBET

AZ 1985. ÉVI „MENTHETETLENNEK” NYILVÁNÍTOTT CSÍKSOMLYÓI KÖNYVLELET KONZERVÁLÁSA ÉS AZONOSÍTÁSA

Abstract: [Conservation and identification of books considered „unretrievable” in 1985] This study presents the problems of conservation and identification of books considered unretrievable, belonging to the valuable set of books found in 1985 and hidden in 1944-1948 in the walls of the Franciscan monastery from Șumuleu-Ciuc.

After describing in details the conditions of conservation of the books and the laboratory investigations done, the study presents the disinfection and conservation-work and the restoration of those almost 30, after the strong chemical and biological attacks, unreachable volumes. As a consequence of the conservation, the book historian of the museum was able to identify 26 fragments of incunabulum. Another volume contains an old Hungarian book from the 17th century, the catholic bible translated by György Káldi, printed in Vienna in 1626. Unfortunately the identification of other 11 books seems to be -for the time being- imposible. The bodies of two books have almost completely been destroyed.

The value of the fund is higher because of the leather cover and the Gothic or Renaissance decorations made by laic and monasterian workshops in the 15th and 17th century. The 86 retrievable incunabulae-saved by revealing them in 1985, the unbuilt incunabulae (7), conserved in the library of the university after 1944, as well as the 26 recently identified fragments which are considered unretrievable, are the object of the present study. These revelations place the Franciscan library from Șumuleu-Ciuc and its custodian, the Szekler Museum from Ciuc among the most valuable collections of the country.

Rezumat: [Conservarea și identificarea cărților descoperite în anul 1985 și considerate „irecuperabile”] Lucrarea prezintă problematica conservării și identificării cărților considerate irecuperabile aparținând valorosului fond de cărți ascuns în anii 1944-1948 în mănăstirea franciscană din Șumuleu-Ciuc și descoperit în 1985.

După ce descrie pe larg starea de conservare a cărților și investigațiile de laborator efectuate, studiul prezintă activitatea de dezinfecție, conservare și în parte de restaurare a celor aproape 30 de volume blocate în urma puternicului atac chimic și biologic. În urma conservării, istoricul de carte al muzeului a identificat 26 de fragmente de incunabule. Un alt volum conține o carte veche maghiară din secolul al XVII-lea, biblia catolică tradusă de György Káldi, tipărită la Viena în 1626. Din păcate, identificarea a 11 cărți blocate pare și în continuare, deocamdată, imposibilă. Două dintre ele au blocul cărții aproape în totalitate distrus.

Valoarea fondului este ridicată de legăturile din piele, ornamentate în stil gotic sau renescentist, produse ale unor ateliere laice și mănăstirești din secolele XV-XVII.

Cele 86 de incunabule recuperabile salvate în urma descoperirii din 1985, incunabulele nezidite (7), conservate și după 1944 în biblioteca mănăstirii, precum și cele 26 de fragmente considerate irecuperabile, recent identificate, care fac obiectul prezentului studiu, așează

1985. április 11-én János Pál nyugalmazott múzeumigazgató, Muckenhaupt Erzsébet könyvtörténész-muzeológus és P. Márk József ferences atya 123 régi könyvet bontott ki a csíksomlyói ferences kolostor refektórium falából. A ferencesek, megérezve a rendszerváltás rájuk leselkedő veszélyeit, a középkori eredetű könyvtár e legértékesebb köteteit 1944–1948 között rejtették el, azzal a szándékkal, hogy megóvják őket, ugyanúgy, ahogyan számos alkalommal tették az évszázadok folyamán, midőn a könyvtár vagy a templom értékeinek megóvása sürgetően szükségessé vált. Az ezt követő években, sajnos, sem a ferencesek, sem a könyvek sorsa nem alakult kedvezően, ugyanis Közép- és Kelet-Európában a történelem sok furcsaságot szült.¹

Az előkerült könyveken a falból és a földből szivárgó nedvesség erős biológiai és vegyi károsodást idézett elő. Abban az időben a Csíki Székely Múzeumban nem volt konzerváló és restauráló műhely, sem könyvrestaurátor. Ezért a könyveket Bukarestbe szállították, nagyrészüket gondosan restaurálták, csaknem 30-at pedig menthetetlennek (helyrehozhatatlannak) nyilvánítottak. A restaurált és restaurálatlan könyvanyag visszakerült a Csíki Székely Múzeumba, amely a csíksomlyói hagyaték jelenlegi gondos őrzője. 1999-ig a múzeum könyvtörténésze a feltárt állomány feldolgozása során 84 ősnymtatványt, tíz XVI. és nyolc XVII. századi nyomtatványt, valamint kilenc kéziratot (köztük Kájoni-kéziratokat) azonosított.²

A továbbiakban a nagyon tönkrement könyvek, azaz a „menthetetlenek” konzerválási és azonosítási problémáiról, valamint eredményeiről számolunk be. (1. kép).

E könyvek tisztítási, konzerválási műveleteiben kettős cél vezérelt.

Először is, a könyveken végzett többszöri ellenőrzés alkalmával úgy tapasztaltuk, hogy rajtuk, bennük továbbra is élő, aktív penész létezik, még a szakemberek által a tudományos módszerekkel igazolt fertőtlenítési eljárás után is.³ (2–3. kép) Tudjuk, hogy egyes penészfajok, mint pl. a *Penicillium*, amelynek nedvesséigénye a legalacsonyabb, több évig élhet a könyveken. A másik fontos érvünk az információszerezés és gyarapítás volt a csíksomlyói ferences

¹ Muckenhaupt Erzsébet: *Egy könyvtár viszontagságai századunk második felében*. In A Hét. Bukarest, 1990. május 24., 21. sz., 3–4.; Fodor Sándor: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincseiről*. Útravaló. 6. Csíkszereda, 1991. 1–15.

² Muckenhaupt Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Csíksomlyói könyvleletek 1980–1985*. Budapest–Kolozsvár, 1999. (A továbbiakban Muckenhaupt.)

³ 0,85 atm. nyomáson, formaldehiddel, 72 órán át. A fertőtlenítés előtt a következő penészfajokat állapították meg: *Penicillium* spp., *Mucor spumorus*, *Beaveria sporum* és *alba*, *Torula anvoluta*.

könyvtár ősnymtatvány-állományának monografikus kiadása céljából. A tanulmány végén, a függelékben, kutatási beszámolóként, a meghatározott nyomtatványok és kötések jegyzékét közöljük.

A könyvek állapotfelmérése

A több mint 40 év alatt a helyiségben nagy nedvességtartalom alakult ki, amely kedvező körülményeket teremtett a mikroorganizmusok – penészgombák, baktériumok – elszaporodásához. Az általában enyhén savas kémhatású papír és bőr inkább a penészgombák fejlődésének kedvez. Ezek a mikroorganizmusok a szerves anyagokat (papír, bőr, fa) enzimeikkel vízoldhatóvá teszik és lebontják. Bizonyos mikroorganizmusok hidrogénperoxidot is állítanak elő, ami elősegíti a szerves anyagok oxidációs lebomlását.⁴ A lebomlott cellulóz, fehérje stb. biológiai, kémiai, fizikai változásokon megy át. Nedvesség és a jelenlévő kis mennyiségű savak hatására bekövetkezik a polimerek rostos szerkezetének duzzadása, a láncok felbomlása, a savas hidrolízis.⁵

Mindezek a változások annak ellenére is megtörténtek a nem megfelelő környezet következtében, hogy az ősnymtatványok lapjai, a korhoz hűen, jó minőségű merített *papírból* készültek, melynek rostanyaga rongy, azaz használt textil volt.

A tisztítási, konzerválási műveletek előtt a könyvek penészesek, piszkosak, hiányosak és mállottak voltak. Többnek a lapjai tömbbé tapadtak, mint a földből előkerült régészeti darab. A mostani összetapadt, megkeményedett állapot a nedvesség utáni kiszáradásnak, a penésznek, a kiázott nyvezőanyagoknak stb. az eredménye.

A bőr tömöttebb, vastagabb szerkezetű, mint a papír, de a nyirkos bőrön növekedő és szaporodó mikroorganizmusok anyagcsere-termékeikkel elszínezi a tárgy felületét, enzimeik segítségével pedig lebontják a bőrt alkotó fehérjét, a kollagént.⁶ A bőr károsodása, akárcsak a papíré, nagyban függ a földben, jelen esetben a falban eltöltött időtől és az itt kialakult környezeti hatásoktól. A bőr optimálisan 10-12% víztartalom mellett elegendően rugalmas. A porózus anyagú bőr a levegő nedvességtartalmával egyensúlyba

⁴ Orosz Katalin *A levéltári dokumentumok károsodása és a megelőzés lehetőségei*. ISIS. Erdélyi Restaurátor Füzetek. 2. Szerk. Kovács Petronella. Haáz Rezső Alapítvány. Székelyudvarhely, 2002. 66–73.

⁵ Timárné dr. Balázs Ágnes: *Műtárgyak szerves anyagainak felépítése és lebomlása*. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 1993. 84–103.

⁶ Kissné Bendefy Márta – Torma László – Bakayné Perjés Judit: *Bőrtárgyak tisztítása*. Műtárgyvédelem. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 2002. 144.

igyekszik kerülni. A falban, a nedves, nyirkos környezetben a penészes bőr kollagén rostjai megduzzadtak, de az azóta eltelt idő alatt elveszítették több-letnedvességüket, és a szerkezeti víz egy részét is. Mindezeket abból következtetjük, hogy a bőrkötések kemények, zsugorodottak, hiányosak, piszkosak. Erősebb, zártabb szerkezetének köszönhetően, szerencsére, a bőr nem annyira sérült, mint a papír. Mégis a szép gótikus vagy reneszánsz díszítésű, vaknyomásos vagy aranyozott bőrkötések mintái, vagy netán a rájuk nyomott évszámok alig látszanak.

Fatáblákat valószínűleg már a IV. században használtak a könyvtest védelmére. A könyvkötők az ősnymtatványok bekötésére korábban *fatáblának* bükkfát, ritkán tölgyfát használtak. A csíksomlyói könyvek táblái is nagyrészt bükkfából készültek. A biológiai károsodás, ha nem is oly nagymértékben, de a fatáblákat sem kerülte el.

A penészgombák életműködésükhöz a fából szerves anyagot és vizet használnak fel, elszíneződést okozva a fában levő lignin és a gombák anyagcsere-termékei miatt. A mi könyveink fatábláinak rostjaiba visszafordíthatatlan lilásbarnás szín mosódott be. A legfontosabb alakváltozást kiváltó tényező természetesen a faanyag víztartalmának változása. Száraz állapotban a nedves levegőből vízgőzt vesz fel, nedves állapotban – száraz levegőn – nedvességet ad le. A sejtfalak a víz felvételekor megdagadnak, leadáskor zsugorodnak.⁷ A feltárt könyvlelet fatáblái a fent említett hőmérsékletváltozáson estek át, ezért deformálódtak, darabokra törtek, mechanikai szilárdságuk csökkent.

Szintén a könyvek tartozékai a *fémveretek* (rézcsatok, kapcsok, csúszógombok stb.). Ezek védő és díszítő célt szolgálnak a könyv életében. A fémtárgyak anyagának pusztulásához fizikai és kémiai folyamatok vezetnek. A fizikai változások során a tárgy deformálódik, a kémiai változások során pedig maga az alapanyag alakul át (vegyületképződés, korrózió). Mindkét folyamat a környezet hatására megy végbe, a nedvesség különösen nagy szerepet játszik a korróziós folyamatokban.⁸ Konzerválásra szánt könyveinknél e korrózió sokszor nemcsak a fémen, hanem az alatta levő bőrön vagy fán is jelentkezett. Egy-két könyvön találtunk vasból készült vereteket, amelyek még drasztikusabban viselkednek, mint a sárgarézből készült könyvtartozékok.

A vas jelenléte ugyanis katalizátorként gyorsítja a bőr lebomlását, amelynek hatására a bőr a hidrolízisre is érzékenyebbé válik.

⁷ Ádám Ágnes: *Fa kötéstáblák. Károsodásuk, védelmük és restaurálásuk.* Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) Budapest, 2002. 10.

⁸ Járó Márta – Peller Tamás – Tóth Zsuzsanna: *Fémek (csatok és veretek) a könyvtáblákon. Károsodásuk, tisztításuk és konzerválásuk. Hiányzó csatok pótlása.* OSZK, Budapest, 2002. 56–58.

1. Penészvizsgálat

A vizsgálatokat, kérésünkre, a Csíkszeredai Államegészségügyi Ellenőrző Szervezetnél Lajos Mária főbiológus végezte.

Több mintát vettünk a fehér, lila, fekete porszerű penészbevonatból.

A használt táptalaj Sabouraud glükóz agar volt, szobahőmérsékleten tenyésztve rajta a penészgombákat.

A primokultúra eredménye:

- TORULOPSIS spp. ép szélű, zsíros fényű, sárgás színű, domború telepek. Színük a kultúra öregedésével élénkül. A mikroszkópos vizsgálat tojásdad alakú, bimbózó sejteket mutatott.

- PENICILLIUM spp. gyorsan növvő, elterülő, lapos telepek, amelyeknek színe szürkés, kékés, zölde, szélükön világosabb vagy fehér, felszínük poros, gyakran kokárdaszerűek. (4. kép)

A gyors konídiumképződés napszakonkénti ingadozása következtében jellegzetes „ecsetpenészek” mutatkoznak. A mikroszkópos vizsgálat jelzi, hogy a konídiumtartók egyenesek, és egyesével vagy csokrosan helyezkednek el.

- SARJADZÓ gomba (néhány telep), mely az azonosításhoz szükséges szubkultúrában már nem nőtt ki.

2. A papír savasságának (pH-értékének) mérése

A pH-értéket a 94. számú ósnyomtatványon mértük. Ez egyike volt azoknak a könyveknek, amelyeket lapjaira szét lehetett szedni.

A meghatározás a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Csíkszeredai Karán CONSORT C 833-as multiparametrikus pH-konduktométerrel történt.

A készüléket 3 pontban kalibrálták: pH 4, pH 7, pH 10-nél, és újra ellenőrizték pH 7-nél. A kapott érték, amelyet több papír átlagából nyertünk: 7,49. A tűrési határ: $\pm 0,01$ pH.

3. Levérzési próbák

Egyes, piros és kék színű temperával festett iniciálék esetében az oldódási próbát először desztillált vízzel, utána 96%-os etil-alkohollal végeztük. Az eredmény: nem oldódó. A pergés mechanikai sérülések következménye.

4. A bőrcserzés megállapítása

Égetési teszt: a 0,5 g mennyiségű anyag égetése után kevés hamu maradt. Ez növényi cserzésre utal.

5. A bőr pH-értékének meghatározása*

Vizes kivonatban végzett mérés esetén a szükséges minta mennyisége 0,5–5 g. A mintát, felaprítása után, üveg dugós edénybe tettük, kb. húszszoros mennyiségű, 7,0 pH-értékű desztillált vízzel együtt. 4–16 órai állás, összerázás és a víz leöntése után megmértük finom skálás pH-papírral. A kapott érték: 5. Az említett mintát több könyv bőrborításából vettük.

6. A bőrök fajtájának megállapítása

A bőrök barkarajzának összehasonlítását bőrmintákkal, mikroszkóppal végeztük.

A könyvek kötésbőre borjú- és marhabőrnek bizonyult. Sokszor nehéz megállapítani a barkázat károsodása miatt.

A könyvlelet tisztítási, konzerválási műveletei

Az utóbbi időben ilyen nagy mennyiségű (több mint 30 darab) tönkrement könyv helyreállításának problémájával, szerencsére, nem sok restaurátor szembesült. Mielőtt hozzáfogtunk a munkálatokhoz, többszörösen meg kellett vizsgálnunk a „menthetetlennek” nyilvánított anyagot, ezután írott formában és fényképekkel dokumentáltuk, majd elgondolkoztunk a felmerülő tisztítási, konzerválási problémákon. 2003 nyarán lehetőségünk adódott több kiváló budapesti szakembernek is megmutatni, véleményüket kikérni a könyvlelettel kapcsolatban. Köszönettel tartozunk az útbaigazításért, bár a feladat megoldása, természetesen, ránk hárult.

A „menthetetlennek” nyilvánított könyvlelet darabjait három csoportba osztottuk:

a) a legjobb állapotú, ugyan hiányos, de lapjaikra szétszedhető könyvtestek (1-2 db.);

b) a közepes állapotú, talán több helyen szétnyitható könyvtestek (több mint 15 db.);

c) a tömbbé összetapadt, megkeményedett ősnymtatványok (több mint 10 db.).

E csoportosítás után, természetesen, minden darabon elvégeztük az állagmegóvást, ahogy a könyv állapota megengedte vagy megkívánta.

* Kissné Bendefy Márta - Beöthyne Kozocsa Ildikó: *A bőr és a pergamen felépítése, gyártása, tulajdonságai, károsodása és vizsgálata. A könyv és papírestaurátor tanfolyam jegyzetei.* OSZK, Budapest, 1992. 42.

A könyvtesten végzett konzerválási műveletek

Fertőtlenítés

Mivel a laboratóriumi vizsgálatok azt mutatták, hogy fertőtlenítés után is élő, aktív penész (*Penicillium* spp., *Torulopsis* spp.) létezik a könyveken, minden egyes darabot külön fertőtlenítettünk. A könyveket először egyenként műanyag zacskóba helyeztük, kis vetex (nem szótt poliészter) zacskókba becsomagoltuk a paraformaldehid purum (CH_2O)_n gombaölő szert, és több napon keresztül a könyvvel együtt a műanyag zacskóban tartottuk.

Többszöri próbálkozás után sikerült egyes könyveket szétnyitni. A feltárás-kor nedves, de azóta már összeszáradt könyvek megnyitása gyenge nedvesítést igényelt. Műanyag tálba vizet és fertőtlenítőszeret tettünk, e fölé egy rácsot a könyvekkel, és az egészet polietilénfóliába helyeztük, miközben többször ellenőriztük. (5. kép) A kicsit megnedvesedett könyvtest először az épebb részen, vagyis a közepénél nyílt szét. Célunk volt, hogy injekciós tűvel minél több helyen tudjuk becsepegtetni a Preventol CMK (paraklór-metakrezol) 2%-os etil-alkoholos oldatát, mint gombaölő szert. (6. kép) Továbbá timol ($\text{C}_{10}\text{H}_{14}\text{O}$) 10% - etil-alkoholos oldatával átitatott szűrőpapírt is helyeztünk a lapok közé az esetleges további fertőzés elkerülése végett.¹⁰ Így a félnedves állapotban levő könyvek szétválasztása sikerült. Egy másik sikeres módszer, amely a mi esetünkben bevált, a teljesen száraz állapotban lévő ősnymotatványok mechanikus szétválasztása volt. Ez a művelet, szike segítségével, többszöri lassú próbálkozással történt. A könyvtest több helyen nyílt szét, így lehetőség nyílt további információk szerzésére, illetve a hatékonyabb konzerválásra. (7. kép)

Tisztítás

A száraz tisztítás, a portalanítás kis teljesítményű autóporszívó segítségével történt, miután a tárgyakat gyógyászati kötszerbe vagy műanyag hálóbba csomagoltuk. A lapjaira szétszedhető könyveket puha szőrű ecsettel tisztítottuk, míg a szilárd, nemezszerű masszát képező könyvtömböket csak felületileg portalanítottuk.

A nedves tisztítást, azaz a mosást csak a lapjaira szétszedett ősnymotatványoknál alkalmaztuk. E lapok széleit is először Klucel M (hidroxipropilcellulóz) 2%-os etil-alkoholos oldatával erősítettük. A nedves tisztítás előtt, szükség szerint, a színes iniciálék rögzítése is megtörtént Regnal (polivinilbutiropoacetal) 5%-os etil-alkoholos oldatával.

A „mosást” 30-40 °C-os vízben végeztük, amelybe felületaktív anyagként anionos zsírszulfátot tettünk. A mállott, penészes lapokat műanyag há-

¹⁰ Kastaly Beatrix: *A könyvtári állomány védelme és megóvása*. OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ, Budapest, 1986. 19-20.

ló közé szorítottuk, hogy ne mozduljanak el mosás közben. A többszöri öblítés után a papírok szilárdsága növekedett, a papír szinte újjáéledt a cellulózrostoknak a tiszta víz hatására bekövetkezett újrendeződése révén." A papír szemmel láthatóan tisztult, a rostok közé behatoló penészgomba azonban anyagcseretermékeivel visszafordíthatatlan, lilás-barnás elszíneződéseket okozott, amelyeket a nedves kezelés sem képes eltüntetni.

A lapok további kezelése

Meglepő módon az anyagvizsgálati eredmények (pH-mérés) alapján nem volt szükség savtalanításra. A vízből kivett lapokat 2%-os Glutofix 600 (hidroxi-etil-cellulóz) ragasztóval utántenyveztük. Az erősítés részlegesen, vagy a lap teljes beburkolásával, japán fátypapír segítségével történt. Egyes fontos információt hordozó előzékeken japán papírral kiegészítést, restaurálást végeztünk.

A bőrkötések tisztítása, konzerválása

Amint azt a tárgyak állapotfelmérésénél tapasztaltuk, a bőr tömöttebb, zártabb anyag lévén nem sérült annyira, mint a papír. Az anyagvizsgálati eredményeket figyelembe véve hoztuk meg a döntést a bőrkötések tisztításánál és konzerválásánál. Először mechanikusan tisztítottunk, finom porecsettől és fapálcikával. Hogy a bőrt ne sértsük meg, a kemény piszkot a vaknyomásos díszítés mélyedéséből mikroszkóp vagy nagyítós lámpa használata mellett távolítottuk el.

Annak ellenére, hogy a növényi cserzésű bőr nem olyan érzékeny a nedvességre, mint a timsós, mégis e bőrkötések a kedvezőtlen körülmények között nedvességet vettek fel, amelyet azután egy szárazabb környezetben leadtak. Ezért a bőrkötések likkeres tisztító, a szerkezeti víz felvevését elősegítő konzerválási módokat követeltek. Az Országos Széchényi Könyvtár receptje szerint elkészített likkert alkalmaztuk, amely elég folyékony, könnyen beszívódik, tisztít, nedvesít és zsíroz. E tisztítás után a szívópapírt átitattuk Glutofix 600 (metil-cellulóz) és likker 1-1 arányú keverékével. Majd „szendvicset” készítettünk két műanyag fólia, két átitatott szívópapír és két vetex rétegből. A bőr a két vetex közé került. (8. kép) Keménységétől függően, többszöri ellenőrzés mellett változtattuk az időtartamot. Sajnos, e puhító eljárás sem oldotta meg teljesen a problémát, mert a bőr elveszített szerkezeti vizét nehezen lehet teljesen pótolni.

¹¹ Kastaly Beatrix: *A papír nedves tisztítása: Folttisztítás: Ragasztók eltávolítása*. OSZK, Budapest, 2000. 8.

Végül, további megóvás céljából, a bőrkötéseket a moszkvai Állami Könyvtár receptje¹² szerint elkészített védőpasztával vontuk be.

A tisztítás után előtűnt és láthatóvá vált több díszítés, évszám, vagy az addig nem látható könyv címére utaló gótikus felirat stb., amely a konzerválás egyik eredményének tekinthető.

A fatáblák konzerválása

A nem megfelelő körülmények következtében a fatábla teljesen elvált a könyvtesttől, de szerencsére több tárgynál a bőrborítással és fémveretekkel együtt maradt.

A *fertőtlenítés és a mechanikus tisztítás* első lépésben megtörtént a könyvtesttel együtt (párologtatással), de hatékonyabb műveletek akkor végezhetők el, ha a tárgy állapota megengedi, hogy külön, darabonként nyúljunk hozzá. Sikerült a bőrborító nélküli fatáblákat Basileum rovar- és gombaölő szerrel áttörölni, majd két-három napig polietilén fóliába zárva tartani. A hozzáférhetőségtől függően a bőrkötéssel együtt megmaradt fatáblák fertőtlenítését injektálással végeztük. A fatáblák belső részére rápenészedett, ráragadt könyvlap- és előzéktöredékeket, ha nem sikerült eltávolítanunk, akkor helyben konzerváltuk. A széttört fatáblákat, ahol lehetett poli (vinil-acetát) alapú diszperziós ragasztóval (Planatol BB Superior) összeillesztettük. A fatáblák mechanikai gyengesége miatt az elhajlás, deformálódás kiegyenesítésére nem vállalkoztunk. Az elvégzett konzerválási munkák után egyes fatáblákon értékes kéziratos bejegyzések kerültek elő.

A könyveken található fémveretek konzerválása

A feltárt anyagon a fémveretek (rézcsatok, kapcsok stb.) az eredeti helyükön jól rögzítetten, már leesőfélben, vagy a bőrborítóról teljesen elválva léteztek.

A bőrhöz és fatáblához szorosan kötődő fémekeket helyben alkohollal zsírtalanítottuk, áttöröltük, majd mechanikusan kefével, kemény radírral tisztítottuk. Hogy ne sértsük meg a bőrt, szívópapírral körbe maszkolva elkülönítettük a fémtől.

A már leesett fémvereteket kémiai tisztítási módszereknek vetettük alá (krefting). Ez több lépésben történt. Ezek a konzerválási módszerek hatékonyabbak, mint a helyben, a bőrkötésen való tisztítás, ugyanakkor a még helyben lévő,

¹² A viaszos bőrpasztája tartalma: 100 pataolaj, 32 g méhviasz, 6 g timol (kevés alkoholban oldva), 1 g paraoxi-difenilamin (porrá törve).

készítéstechnikai információkat rejtő fémrészek megtartását helyeztük előtérbe. Nagyon sok fatáblán és bőrkötésen a korrózió visszafordíthatatlan sérüléseket okozott.

Tárolás

Az elvégzett konzerválási műveletek után minden egyes könyv tárolódobozba került. A dobozban külön szívópapírba, majd esetenként tartós, nagyméretű borítékba csomagoltuk mind a könyvtestet, bőrkötést, fatáblát, mind pedig a fémveretet. A konzerválási feltételeket próbáljuk betartani, amennyiben lehet, biztosítva a 18–20 °C hőmérsékletet és a szerves anyagoknak javasolt és megengedett 45–55% relatív páratartalmat. Bízunk abban, hogy munkánkkal, ha részben is, de sikerült javítani a „menthetetlennek” nyilvánított, különösen nagy értékű feltárt könyvek állapotán. (9. kép)

Végül az ily módon konzervált értékes könyveket és kötéseket az 1985. évi könyvlelet feldolgozása folyamán létrehozott múzeumi töredékgyűjtemény naplójában vettük jegyzékbe.

Kutatási eredmények

A töredékek kutatása kissé rendhagyó módon történt, s eléggé próbára tette mind a könyvtörténész, mind a restaurátor türelmét és munkáját. Mivel a konzerválás után is csaknem minden könyvtest tömbösödött állapotban maradt, nem nyílt lehetőségünk arra, hogy az ismert kutatási módszerrel a nemzetközi és hazai bibliográfiák alapján határozzuk meg a nyomtatványok címét, kiadási helyét és évét. Ezért, miután sikerült megállapítani a könyvek tartalmát, a címeket először egyeztettük a XIX–XX. században készített csíksomlyói ősnymtatvány-jegyzékekkel,¹³ majd jó minőségű másolatok alapján a tö-

¹³ Az 1985. évi feltárásig a kutatók az egykori könyvtári katalógusokból, Ábel Jenő, Fejérpataky László, Constantin I. Karadja és Baráth Béla jegyzékeiből ismerhették meg a somlyói könyvtár ősnymtatványait. Ábel és Fejérpataky nagy érdeme, hogy a kötetekben olvasható bejegyzéseket is leírták. Feljegyzéseik értékes, ma részben megsemmisült adatokat őriztek meg a magyar művelődéstörténet számára. Karadja állította össze elsőnek, 1937-ben, a romániai ősnymtatványok jegyzékét, amelyben 1471 címet írt le. A Konrad Haebler irányításával készült jegyzéket elküldte a berlini *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (a továbbiakban GW) szerkesztőségének, amely készülő bibliográfiájában céljának tekintette a világon található valamennyi ősnymtatvány regisztrálását. Kézírtos kimutatásában a csíksomlyói ferencesek könyvtárában 112 ősnymtatványt írt le. Baráth Béla néhány erdélyi könyvtár és közgyűjtemény áttekintése után egy 424 ősnymtatványt felsoroló jegyzéket készített, amelyet az *Erdé-*

redékeket egybevetettük a hazai (gyulafehérvári Batthyaneum) vagy külföldi (OSZK, EK, MTAK, Budapest) könyvtárakban található azonos kiadású példányokkal.

Az aprólékos és időigényes azonosítási munka során 23 kötetben összesen 26 ősnymtatványt határoztunk meg. Egy kötet XVII. századi magyar nyelvű kiadványt tartalmaz, a Bécsben, 1626-ban megjelent Káldi-féle katolikus Bibliát. További 11 tömbösödött kötet azonosítása egyelőre reménytelennek tűnik. Közülük kettő könyvteste majdnem teljesen megsemmisült.

Az újabban meghatározott ősnymtatványok a korszak valamennyi nevezetesebb nyomdájából kerültek ki: Augsburg (2), Basel (2), Bologna (1), Brescia (1), Hagenau (2), Nürnberg (6), Pavia (1), Strasbourg (6), Velence (3).

A művek összetétele a teológiai érdeklődést tükrözi, és ezek előterében a pasztoráció, a hívek lelki gondozása áll. A kazuisztikus irodalmat Antoninus Florentinus olasz dominikánus, firenzei püspök *Confessionaléja* és Angelus de Clavasio ferences szerzetes *Summa angelicája* képviselik. Az ún. menthetetlen állományban is jelentős csoportot képeznek a bibliák és biblia-magyarázatok, valamint a prédikációs kötetek. Az utóbbiak a XII-XV. századi Európa valamennyi jelentős szónokának a munkái, mint Ambrosius de Spiera, Petrus de Palude, Johannes Herolt, Johannes de Aquila, Robertus Caracciolus és Temesvári Pelbárt. (10-12. kép) Ezek részben egy-egy bibliai szakasz részletes magyarázatai, mint például Nicolaus de Lyra vagy Guillelmus Parisiensis postillái. Következik Petrus Lombardus párizsi teológus nagy műve, a *Libri IV Sententiarum*, az egyházatyák teológiai kérdésekben kifejtett nézeteinek gyűjteménye, valamint az ugyanehhez a témakörhöz tartozó Aquinói Szent Tamás *Super secundo Sententiarum* című munkája. A történeti műveket Werner Rolewinck karthauzi szerzetes más erdélyi gyűjteményekben is igen elterjedt világtörténete, a *Fasciculus temporum* képviseli, az orvosi irodalmat pedig Antonius Guainerius *Opera medicája*.

Az állomány könyveinek döntő többségét korabeli, vagyis XV. század végi, illetve XVI. századi kötések óvták. A kötések legnagyobb része gótikus (18), reneszánsz (7) vagy késő reneszánsz (2) stílusú. (13. kép) Három kötés teljesen megsemmisült. A Káldi-féle Biblia kötése befalazás előtt is hiányzott.

lyi Tudósító című folyóiratban tett közzé 1941-1942-ben. Ő már 124 ősnymtatványról tud Csíksomlyóról, ugyanis a másodpéldányokat is figyelembe vette. (*Ábel Jenő jegyzetei a csíksomlyói rendház könyvtárában*. Magyar Tudományos Akadémia Mss 335/6.; Fejérvapatak László: *Csíksomlyói jegyzetek*. 1908. július 14-18. OSZK Fol. Hung. 1525.; Karadja, Constantin I.: *Lista incunabilelor din România*. 1937. Biblioteca Națională București. Ref. III. 681. (A gépelt kézirat fotokópiája); Baráth Béla: *Ősnymtatványok Csíksomlyón*. Erdélyi Tudósító. 20 (1941) 4. sz. 54-56. és 6. sz. 88.

A gótikus kötések világi és kolostori műhelyek termékei. A T 74 könyvteste 99%-ban megsemmisült, azonban a betűtípusok szerint a nyomtatvány az augsburgi Günther Zainer valamelyik kiadványának a töredéke. Sérült kötése is augsburgi, világi műhelyben készült. Bélyegzői – a Mária-írasszalag, a palmetta, a szabad rozetta és az evangélista – megegyeznek a Kyriss-táblákon az Ave Maria-műhely díszítőelemeivel, a Schwenke-gyűjteményben pedig a Schwinck-Meister-műhely bélyegzőivel.¹⁴

Három gótikus kötés a XV. század legtermékenyebb német nyomdása és legnagyobb könyvkereskedője, Anton Koberger megrendelésére készült, tehát nürnbergi Koberger-kiadói kötések (T 92,¹⁵ T 104,¹⁶ Ltsz. 6647. T 94¹⁷). (14. kép) Tevékenységéről az évkönyvben külön cikkben emlékezünk meg. További hat kötés a bécsi és Bécs környéki gótikus műhelyek stílusában díszített (T 73, 75, 77, 80, 87, 107). Ezek közös jellemzője, hogy a középmezőt megosztó átlók maguk is díszítettek, leggyakrabban Z-idomok dekoratív soraiból állnak. A keretek rövidebb oldalain sokszor használnak ún. csipkedísz, amely ívdíszítmények egymás mellé helyezéséből áll, és ahol az ívek csúcsait levélke díszíti.¹⁸

Két kötésről tudjuk bizonyítani, hogy magyarországi gótikus műhelyek termékei (T 108, T 81/II). Werner Rolewinck *Fasciculus temporum* című, még azonosítatlan művének és Guillelmus Parisiensis Nürnbergben, Anton Kobergernél, 1488-ban nyomtatott *Postilláját* tartalmazó kolligátum fatáblás, vaknyomásos félbőr kötése (T 81/II) valószínűleg a kassai domonkos kolostor könyvkötő műhelyében készült.¹⁹

A 108. szám alatt őrzött könyv majdnem teljesen megsemmisült, a nyomtatvány felismerhetetlen. Fatáblás, vaknyomásos, késő gótikus kötését nem

¹⁴ Kyriss, Ernst: *Verzierte gotische Einbände in alten deutschen Sprachgebiet*. Textband, Tafelband I–III. Stuttgart, 1951–1958. 76., Tafel 153., 1–3. és 9. bélyegző. (A továbbiakban Kyriss); Schunke, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben. I. Einzelstempel. (= Beiträge zur Inkunabelkunde. Dritte Folge. 7)* Berlin, 1979. 256/178a., 285/192., 208/47., 94/3a.

¹⁵ Rozsondai Marianne: *Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 6 (81). Új sorozat. Budapest, 1978. 39. ábra. 5., 7., 8. bélyegző. (a továbbiakban Rozsondai).

¹⁶ Rozsondai 69. ábra, 1., 3–6. bélyegző.

¹⁷ Kyriss 116., Tafel 233., 3–7., 9. bélyegző (Blumenstock I); Schunke 18/427., 54/480., 64/670., 159/42. (Hieronymus Münzer-Meister).

¹⁸ Holter, Kurt: *Verzierte Wiener Bucheinbände der Spätgotik und Frührenaissance Werkgruppen und Stempeltabellen*. In *Codices manuscripti*. Sonderheft, 1977. 1–62.; Mazal, Otto: *Europäische Einbandkunst aus Mittelalter und Neuzeit. 270 Einbände der Österreichischen Nationalbibliothek*. Graz, 1970. 12.

¹⁹ Mazal, Otto: *Gotische Einbände mit Kopfstempeldekoration aus der Inkunabelsammlung der ÖNB*. In *Gutenberg-Jahrbuch*, 1962. 479–480.

tudjuk pontosan műhelyhez kötni, azonban analógiák alapján úgy véljük, hogy ezt is magyarországi könyvkötő készítette.²⁰

Öt kötés a XVI. század eleji magyarországi reneszánsz kötések stílusában díszített (T 82–84, T 88, T 111). Közülük kettőt igen jelentősnek tartok. Így Angelus de Clavasio Nürnbergben, Anton Koberger-nél, 1498-ban megjelent *Summa angelicájának* a kötése (T 83) a budaiként meghatározott vaknyomásos reneszánsz kötéseknek abba a típusába tartozik, amelyek a XVI. század elején készültek, és több magyar nyelvemlék eredeti kötésével mutatnak szoros rokonságot vagy azonosságot. (15. kép) Ide sorolható az OSZK 69. számú nyelvemléke, az MTAK *Virginia-kódexe* (K 40) és az Esztergomban őrzött Mss. 178. jelzetű *Nagyszombati-kódex*. Ezekre, a centrális elrendezés mellett, legjellemzőbb az akantuszos-palmettás-indasoros keretdíszítés, amely Magyarországon különösen az Ulászló kori kötésekben terjedt el.²¹

Az állomány magyar reneszánsz kötésű könyveinek még egy kiemelkedő darabja van, amely egyben szorosan kapcsolódik az előzőhöz. A 111. számú tönkrement könyv kötését két bélyegző díszíti: a keretben virágindás görgető fut végig, míg a középmezőt és a gerincmezőket a magyar reneszánsz kötések-re oly jellemző liliom tölti ki. Ennek motívumai azonos könyvkötő műhelyből származnak, az MTAK-ban kutatható *Guary-kódex* (K 34, magyar nyelvemlék) kötésének bélyegzőivel.²²

A XVI. századi német típusú reneszánsz bőrkötések díszítéséhez görgetőket és lemezeket használtak. Az előbbiek segítségével nyerték a kötéstábla kereteit, a tábla középpontjába pedig lemezt nyomtak vaknyomásosan vagy aranyozva. A görgetők díszítése részben képecskékből áll, részben növényi ornamentikából. A lemezek témája különböző: gyakoriak a Bibliából vett jelenetek, az uralkodók, reformátorok portréja, címerek, megszemélyesített allegorikus nőalakok. A német reneszánsz kötések görgetőin és lemezein gyakran találunk monogramot, amely a könyvkötő nevét rejti. Ilyen típusú a gyűjtemé-

²⁰ A kötésen az érdekes metszésű virágtő együtt látható a Z-idom, hurkolt fonadék, kis fél rozetta és gótikus szőlőinda bélyegzővel. A virágtő díszíti még a Csíki Székely Múzeumban a 6189. leltárszámon található Guillelmus Duranti *Rationale divinarum officiorum* című, Velencében, Guiglielmus de Ceretónál megjelent munkájának kötését. A virágtő megegyezik még ugyancsak a Csíki Székely Múzeum *Breviarium Strigoniense* című 330. számú könyvének kötésén látható bélyegzővel (RMK III 174 = Függelék 32). A breviárium kötését más motívum nem díszíti, de a táblákon belül XIV. század eleji magyarországi (pálos?) breviárium töredéke olvasható. Így valószínűnek tartom, hogy a három kötés valamelyik ismeretlen magyar gótikus műhelyben készült. (Muckenhaupt 74, II. 42.)

²¹ Sz. Koroknay Éva: *Eine ungarische Renaissance-Einbandgruppe vom Anfang des 16. Jahrhunderts*. In Gutenberg-Jahrbuch 1966. 361–371.; uő: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek.* (= Művészettörténeti Füzetek 6) Budapest, 1973. 4–44. (A továbbiakban Koroknay.)

²² Koroknay 66. Jegyzék 75.

nyünkben Petrus de Palude *Sermones thesauri novi de sanctis* című művének strasbourg, 1486. évi példányának a fatáblás, vaknyomásos, F. H. monogrammal szignált bőrkötése (T 85), amely Frobenius Hempel wittenbergi könyvkötő műhelyében készült.²³

Összegzésként az 1985-ben a pusztulástól megmentett 86 restaurálható inkunábulum és a ferences állományban 1944 után őrzött további hét, XV. századi nyomtatvány, valamint az újabban azonosított 26 ősnymtatvány-töredék a csíksomlyói könyvtárat a rangos ősnymtatvány-gyűjtemények közé sorolja.

A konzervált kötések számos eddig ismeretlen adatot szolgálnak a kötés kutatás számára, valamint a művelődési kapcsolatok történetéhez. A magyarországi kötéstörténettel még adós a kutatás, a magyarországi köteszkutatásban általában sok a fehér folt. Ezért a könyvtárakban található történeti kötések bélyegző-repertóriumának stílusok szerinti összeállítása további feladat. Ehhez is hozzájárultunk e konzerválási és azonosítási munkával. Továbbá e töredékek részleges megmentésével sikerült a csíksomlyói könyvtár elveszettnek vélt ősnymtatvány-gyűjteményének az egységét helyreállítanunk és azt tanulmányozhatóvá tennünk.

²³ Haebler, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Band 1-2. Leipzig, 1928-1929. Reprint: Wiesbaden, 1968. I. 172-174. F. H., 1. gőrgető, XIV. lemez. (= Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 41-42.)

Az azonosított ősnymtatványok jegyzéke

1. Antoninus Florentinus: *Confessionale*.

Venezia, Peregrinus de Pasqualibus et Dionysius Bertochus, 25. Oct. 1484.

HC* 1192;²⁴ GW 2119.²⁵

T 87. coll. 1.

2. Angelus de Clavasio: *Summa angelica de casibus conscientiae*.
Nürnberg, Anton Koberger, 1498.

H* 5400; GW 1944.

T 83.

3. Biblia latina cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering. – Nicolaus de Lyra: *Contra perfidiam Judaeorum*.

Strassburg, [Johann Grüninger], 3. Nov. 1492.

HC*3169; GW 4292.

T 84.

4. Caracciolus, Robertus: *Sermones de laudibus sanctorum*.

Augsburg, Erhard Ratdolt, 27. Oct. 1489.

HC* 4478; GW 6053.

T 93.

5. Guainerius, Antonius: *Opera medica*. Ed. Lazarus Datarus.

Pavia, Antonius de Carcano, 1481.

HR 8097;²⁶ C 2082; IGI 4506.²⁷

T 92.

²⁴ Hain, Ludovicus: *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi... recensentur*. Pars 1–4. Stuttgartiae-Lutetiae Parisiorum 1826–1838. (= H); Copinger, W. A.: *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum*. Pars 1–2. London, 1895–1902. (= C).

²⁵ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Hrsg von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Band 1–7, 8. (Lief 1.) Leipzig, 1925–1940. Band 8, Stuttgart–Berlin–New-York, 1972. (= GW).

²⁶ Reichling, Dietrich: *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum. Additiones et emendationes*. Fasc. 1–6. Monachii 1905–1911. Supplementum: Monasterii Guestphalorum 1914. (= R).

²⁷ *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia*. Vol. 1–6. Roma, 1943–1981. (= IGI).

6. Guillelmus Parisiensis: Postilla super epistolas et evangelia.
Nürnberg, Anton Koberger, 1481.
H* 8258; BMC II 421.²⁸
T 80. coll. 1.

7. Guillelmus Parisiensis: Postilla super epistolas et evangelia.
Nürnberg, Anton Koberger, 1. Febr. 1482.
H*8268; BMC II 432.
T 81/II. coll. 2.

8. Herolt, Johannes: Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum
promptuario exemplorum, et miraculis beatae Mariae virginis.
Basel, [Johann Amerbach], 1482.
HC* 8484
T 75.

9. Herolt, Johannes: Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum
promptuario exemplorum et miraculis beatae Mariae virginis.
Basel, Nicolaus Kessler, 2. Mar. 1486.
H* 8492.
T 73.

10. [Pseudo-] Hieronymus: Vitas patrum.
Nürnberg, Anton Koberger, 5. Apr. 1483.
HC* 8598. – BMC II 425.
T 80. coll. 2.

11. Johannes de Aquila: Sermones quadragesimales. Ed. Benedictus
Brixianus.
[Brescia], Angelus Britanicus, 18. Apr. 1497.
H*1326; BMC VII 978; IGI 5250.
T 102/I.

12. Marchesinus, Joannes: Mammothrectus super Bibliam.
Strassburg, [Martin Flach], 1487.
H* 10 566.
T 97.

²⁸ *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum*. Lithographic reprint. Pts I–X. Facsimiles Pts I–III. London, 1963–1971. (= BMC).

13. Nicolaus de Lyra: Postilla super totam Bibliam cum expositionibus Guillelmi Britonis et additionibus Pauli Burgensis et correctoriis editis a Matthiae Doering. Pars. 2.

Nürnberg, Anton Koberger, 22. Jan. 1481.

HC* 10 369; BMC 419.

Ltsz. T 94.

14. Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de sanctis. Pars 1.

Hagenau, Heinrich Gran, pro Johanne Rynman, 20. Febr. 1499.

HC* 12 555; BMC III 686; RMK III 49;²⁹ CIH 2554.³⁰

T 86.

15. Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de sanctis. Pars 2.

Hagenau, Heinrich Gran, pro Johanne Rynman, 20. Febr. 1499.

HC* 12 555; BMC III 686; RMK III 49; CIH 2554.

T 107.

16. Petrus Lombardus: Sententiarum libri IV. cum conclusionibus Henrici de Gorichem et problematibus S. Thomae articulisque Parisiensibus.

Basel, Nicolaus Kessler, 18. Febr. 1492.

H* 10 197; BMC III 770.

T 88.

17. Petrus de Palude: Sermones Thesauri novi de sanctis.

Strassburg, [typogr. operis Vitas Patrum], 1484.

C 5421.

T 90.

18. Petrus de Palude: Sermones Thesauri novi de sanctis.

Strassburg, [typogr. operis Vitas Patrum], 1484.

T 78.

²⁹ Szabó Károly – Hellebránt Árpád: *Régi Magyar Könyvtár III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. 1–2. Budapest, 1896–1898.

³⁰ *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Ediderunt Géza Sajó et Erzsébet Soltész, in colligenda materia et identificandis incunabulis socii fuerunt Csaba Csapodi et Miklós Vértessy. Vol. I–II. Budapestini 1970.

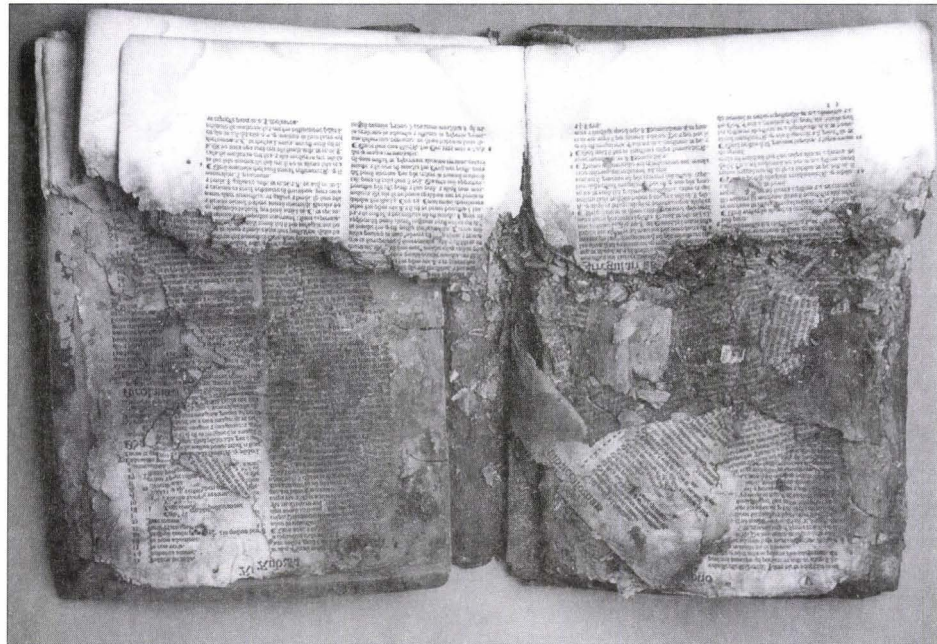
19. Petrus de Palude: Sermones quadragesimales thesauri novi.
Strassburg, [typogr. operis Vitas Patrum], 1485.
C 5431; BMC I 99.
T 77. coll. 2.
20. Petrus de Palude: Sermones Thesauri novi de sanctis.
Strassburg, [typogr. operis Vitas Patrum], 1486.
C 5424.
T 85.
21. Petrus de Palude: Sermones Thesauri novi de tempore et de sanctis.
Pars 2.
Nürnberg, Anton Koberger, [20. Febr.] 1487.
R 5409; C 5415; BMC II 431.
T 77. coll. 1.
22. Processionarium Ordinis Fratrum Praedicatorum.
Venezia, Johann Emerich, pro Lucantonio Giunta, 9. Oct. 1494.
HC* 13 381; BMC V 539.
T 110.
23. Rolewinck, Werner: Fasciculus temporum. XV. sz.
T 81/II. coll. 1.
24. Spiera, Ambrosius de: Sermones quadragesimales de floribus sapientiae.
Venezia, Bonetus Locatellus, pro Octaviano Scoto, 1488/1489.
HC* 922.
T 82.
25. Thomas de Aquino: Super secundo libro Sententiarum. Ed. Paulus Soncinas et Marcus de Benevento.
Bologna, Benedictus Hectoris Faelli, 27. Mai. 1494.
HC*1477; BMC VI 841.
T 96.
26. Thomas a Kempis: De imitatione Christi - Gerson, Johannes: De meditatione cordis.
Augsburg, Erhard Ratdolt, 1488.
HC* 9094; BMC II 382.
T 87. coll. 2.

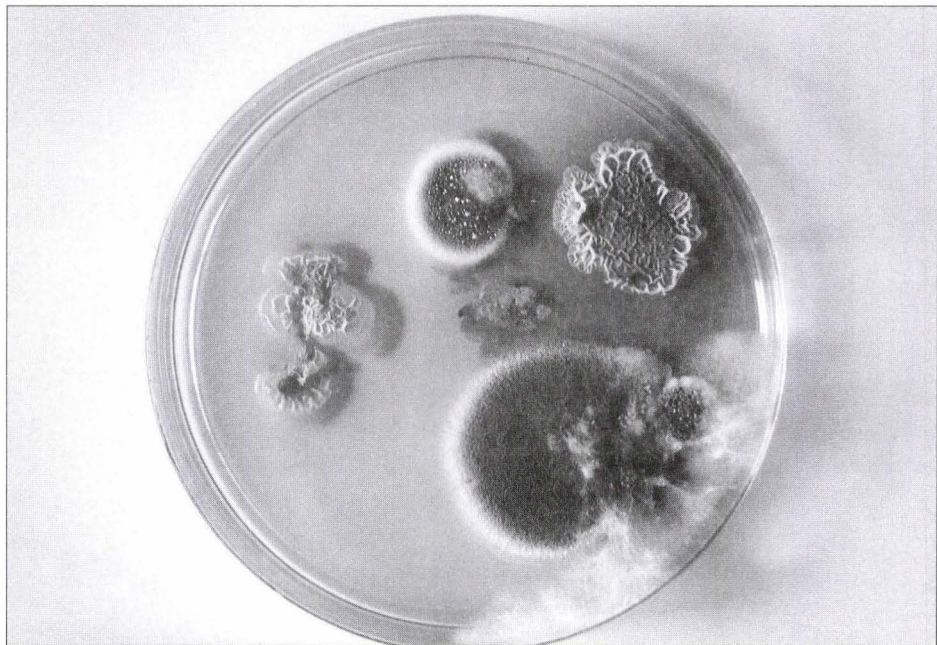
1. kép. A „menthetetlennek” nyilvánított könyvek

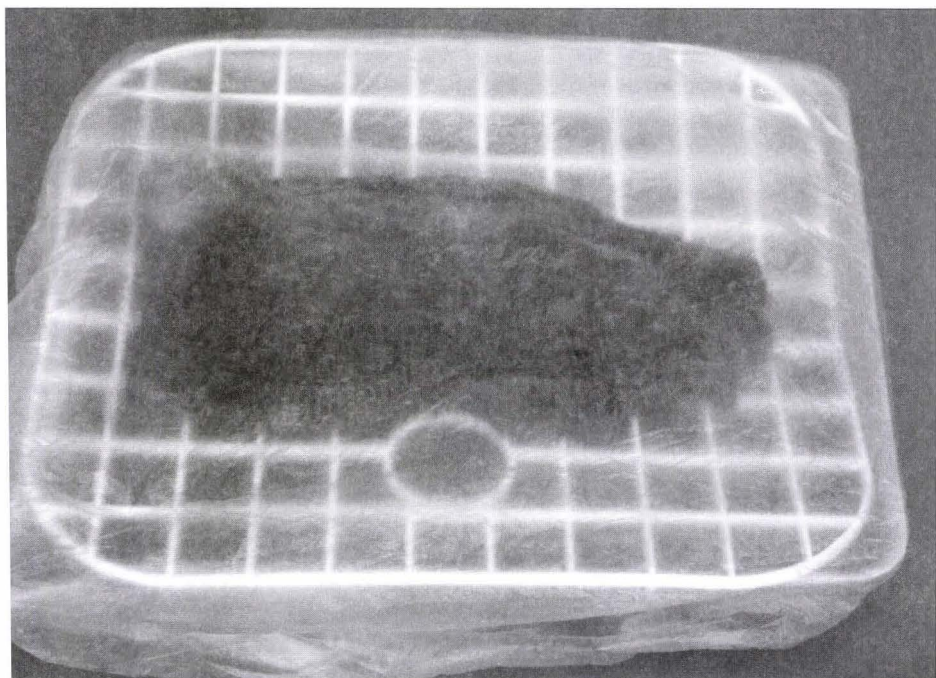
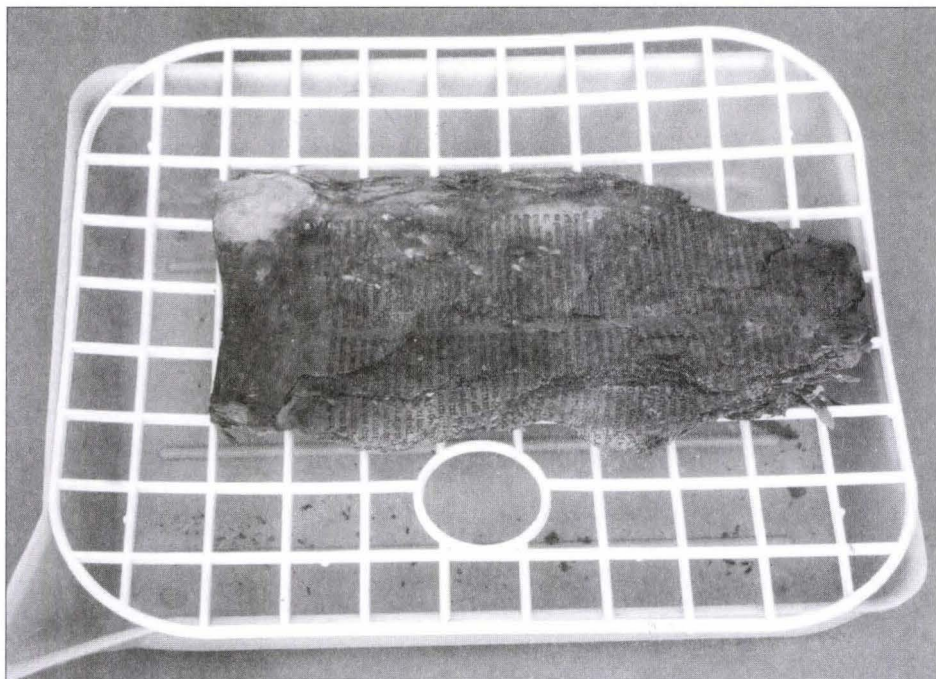
2. kép. Penészes ősnymtatvány. T 73. (Johannes Herolt: *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis*. Basel, Johann Amerbach, 1482)

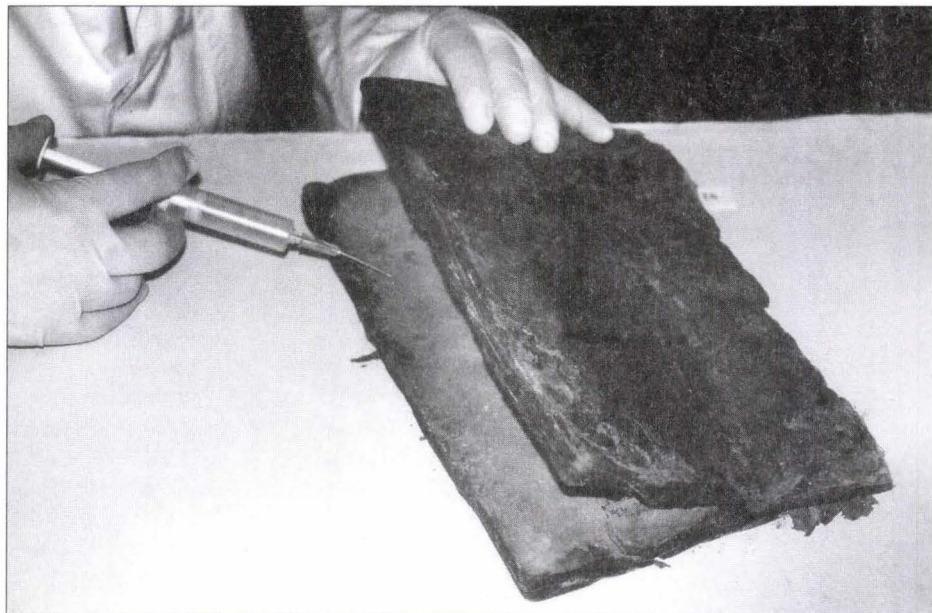
3. kép. Penészes ősnymtatvány. T 83. (Angelus de Clavasio: *Summa angelica*.
Nürnberg, Anton Koberger, 1498)

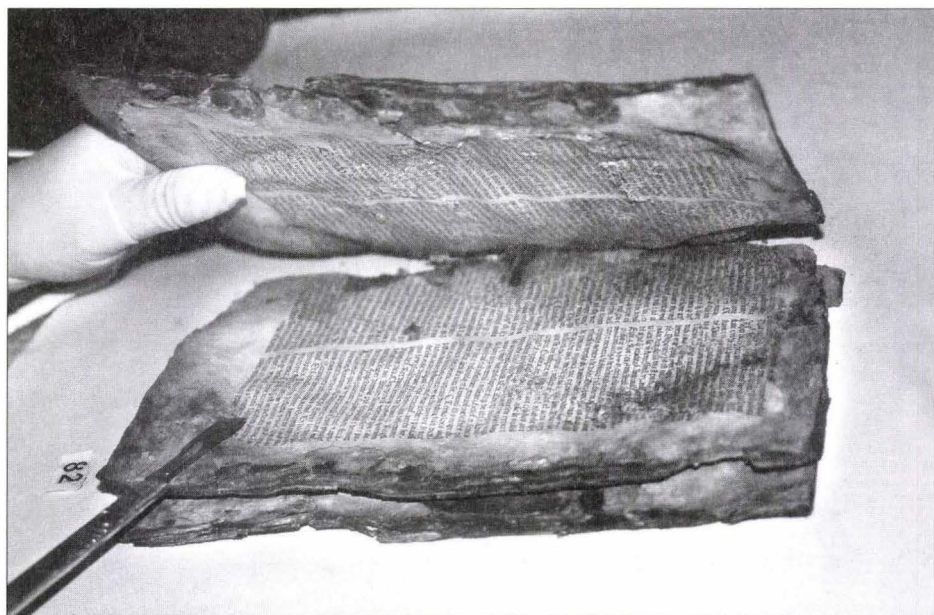
4. kép. Penészvizsgálat

5a., 5b. kép. A könyvek gyenge nedvesítése

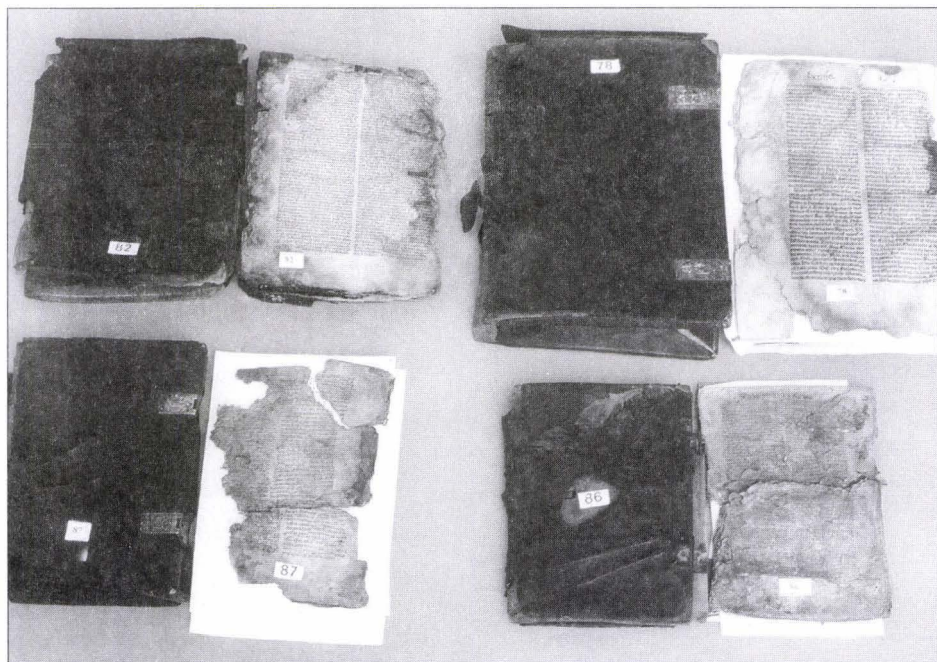
6. kép. Fertőtlenítés injekcióval. T 92. (Antonius Guainerius: *Opera medica*. Pavia, Antonius de Carcano, 1481)

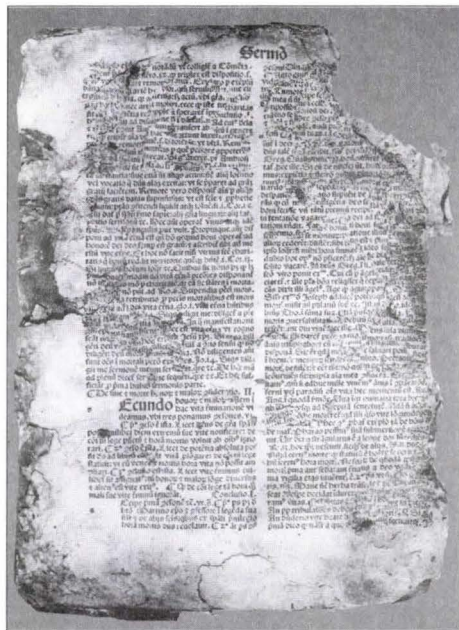
7. kép. Szétválasztás száraz állapotban szikével. T 82. (Ambrosius de Spiera: *Sermones quadragésimales de floribus sapientiae*. Venezia, Bonetus Locatellus, pro Octaviano Scoto, 1488/1489)

8. kép. A bőr puhítása

9. kép. A tisztított, konzervált könyvek

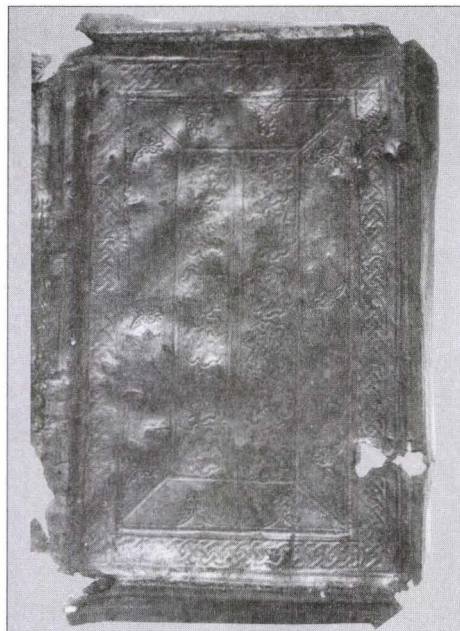

10. k p. Ambrosius de Spiera: Quadragesima de floribus sapientiae. T 82.

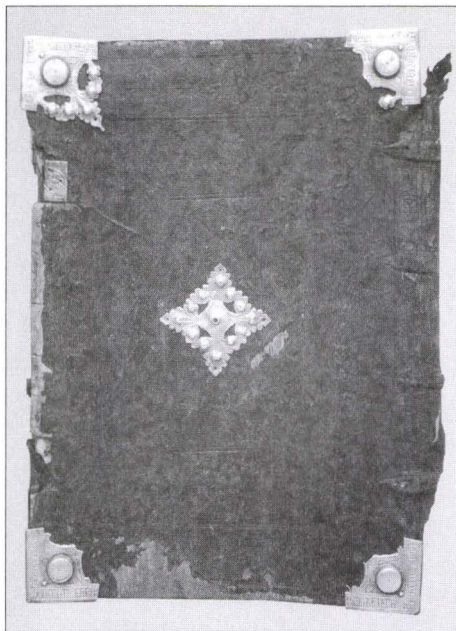
11. k p. Petrus de Palude: Sermones thesauri novi de sanctis. T 78.

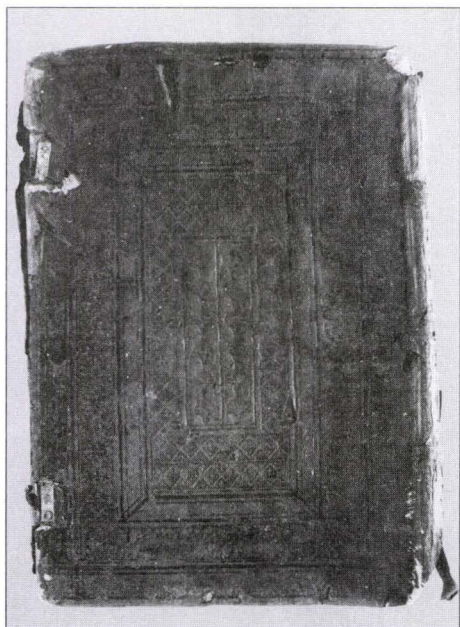
12. k p. Joannes Marchesinus: Mammothrectus super Bibliam. T 97.

13. kép. XV. századi gótikus bőrkötés.
T 97.

14. kép. XV. századi nürnbergi gótikus
kötés. Ltsz. 6647. T 94.

15. kép. XVI. századi magyarországi
reneszánsz bőrkötés. T 83.

OLÁH SÁNDOR

TÁRSADALMI VISZONYULÁSOK, ADAPTÍV FOLYAMATOK CSÍK VÁRMEGYÉBEN (1940–1944)¹

Abstract: [Social behaviours, adjusting processes in Ciuc county, 1940–1944] Between 1940–1944 the hungarian state initiated different programmes and actions for straightening up the level of agriculture as well as for improving social services (education, health, etc.). Beside these programmes, together with Hungary's entrance in the second World War, restrictions were made, aiming to take hold of a part of the rural households' crops, they introduced the compulsory contribution system and imposed administrative prices for revaluation of agricultural products. As a result tensions and discontents occurred among farmers passing to self-defending acts.

In this study the author presents these social processes and behaviours, forms and methods of the self-defence, baffling the authorities, giving false declarations, hiding their agricultural farm produces, inobservance of imposed prices, etc. These opposition-manifestations are presented through the archive documents and contemporary publications.

Rezumat: [Comportamente sociale, procese de adaptare în județul Ciuc, 1940–1944.] În perioada 1940–1944 statul maghiar a inițiat în zona rurală din Secuime programe și acțiuni de ridicare a nivelului agriculturii, ameliorarea serviciilor sociale (învățământ, sănătate, etc.) Pe lângă aceste programe, odată cu intrarea Ungariei în cel de-al doilea război mondial au fost luate măsuri de constrângere cu scopul de a însuși o parte a producției agricole din gospodăriile țărănești; au introdus sistemul cotelor obligatorii, au impus prețuri administrative la valorificarea produselor agricole. Ca urmare, în rândul populației au apărut tensiuni și nemulțumiri, țăranii trecând la acțiuni de autoapărare individuale.

În studiu autorul prezintă aceste procese și comportamente sociale, formele și modalitățile de autoapărare, dețurarea autorităților prin false declarații și ascunderea produselor, nerespectarea prețurilor impuse, etc. Aceste manifestări de rezistență latente sunt prezentate de autor în oglinda documentelor arhivistice și a presei contemporane.

„A visszacsatolás napjaiban csodát vártak az erdélyiek és csodát vártak az erdélyiektől. Mindkét oldalon csalódtak. A trianoni határon túli ország nem bizonyulhatott annak, amilyennek huszonkét esztendőn keresztül Erdélyben megálmodták. És a csodálatos erdélyi nép is bizony esendő és gyarló embe-
rekből állott.”²

¹ Részlet egy hosszabb tanulmányból.

² Zathureczky Gyula: *Methamorphosis Transilvaniae*. Hítel, VI. évf. (1941–1942) 2. sz. 214.

A korszak társadalmi folyamatainak elemzésénél nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a korabeli valóság társadalmi, gazdasági viszonyainak komplexitását, társadalmi csoportok helyzetét, életviszonyait, a csoportközi kapcsolatokat a hatalmi írástermelés meglehetősen fogyatékosan – illetve ideologikus szűrőn keresztül – mutatja meg.

A ma forrásként használt iratokat létrehozó intézmények beállítódásaiból, elkötelezettségeiből következik, hogy ezek az iratok igen keveset árulnak el a hatalom nélküli társadalmi csoportok közötti viszonyokról és ezek differenciált viszonyulásáról az új adminisztratív változásokhoz és minden ebből eredő társadalmi, gazdasági, pénzügyi új szabályozáshoz.

E fejezetben a hatalomnélküliek viszonyulásformáiról szóló híradásokból próbálunk következtetni a társadalmi alapzat, a mezőgazdasági termelők és kisiparosok, hivatalnokok, értelmiségiek csoportközi kapcsolataira és az állami akciókkal szembeni viszonyulásaira.

A sajtóban és a szakfolyóiratokban sokat emlegetett gazdasági-társadalmi egybehangolás a trianoni és a visszacsatolt területek között nemcsak az elmaradott erdélyi társadalom felemelését célzó kormányzati intézkedéseket jelentette,¹ hanem az állami beavatkozás fokozódását is a társadalmi szereplők termelőtevékenységére és a lokális intézmények működésére (pl. a föld és erdőhasználat szokásrendjébe).

Alább az állam és a mezőgazdasági termelők, kisiparosok gazdasági-termelési viszonyainak változásaira fordítjuk figyelmünket, előrebocsátva, hogy – miként az irattermelés körülményeiből értelemszerűen következik – eddigi kutatásaink során jóval kevesebb olyan forrásra bukkantunk, amelyekből a hatalom nélküli, némaságban maradók tömegének mindennapjaiba bepillanthatunk.

Az állam az adózási szabályok változtatásával, a terményárak, munkabérek szabályozásával, a hadigazdálkodás körülményei között terményelvonással, termelési kényszerek bevezetésével avatkozott be a falvak társadalmi életébe. A gazdátársadalom új termelési körülményekhez való viszonyulásának, a korabeli falusi mindennapok hangulatának a legkomplexebb írásos dokumentumai a rendelkezésre álló forrástípusokat tekintve az EMGE székelyföldi kirendeltségek vezetőinek havonta a minisztériumnak készített jelentései. E forrásokból a gazdátársadalom életviszonyainak alakulása több szempontból is rekonstruálható.

A visszacsatolás utáni első időszakban a legtöbb panaszt az új adózási szabályok bevezetése okozta. A merev, centralizált állami irányítás nem volt te-

¹ Ezeket a támogatási formákat tárgyaltuk az előbbi fejezetekben, eddig közölt részletek olvashatók: Székelyföld, 2001. 4. és 11. számában és a Tatabányán kiadott Limes, Tudományos Szemle 2001. 3.

kintettel a termelési feltételek regionális változatosságára, a mostohább szé-
kelyföldi természeti körülményekre. 1941 decemberében – egyik EMGE-
jelentés szerint – a falvakban „a téli idő beálltával mindenütt megélénkült a
gazdaköri élet. A gazdaköri gyűléseken a gazdák mindenütt hálásan emlékez-
nek meg a földművelésügyi kormányzat jóakarataról és nagy boldogsággal
könyvelik el az elmúlt esztendő különböző akcióinak nagy eredményeit.”⁴ A je-
lentés arról számolt be a továbbiakban, hogy a gazdák a kormányzat jóakarata
ellenére is helyzetük romlását tapasztalták. „Az impérium változásával a gaz-
dák helyzetük javulását várták. E helyett az még nehezebb lett... Gazdáink em-
legetik, hogy a múltban minden háború a gazdák jövedelmének fokozódását
jelentette, mert a takarmányok és a vágómarhák ára emelkedett a nagyobb ke-
reslet miatt. A háború ideje alatt a gazdák megfizették adósságaikat, földvásár-
lásokat eszközöltek. A helyzet ma fordított. A gazdasági termények és az állat-
árak rögzítve vannak, míg ezzel szemben az ipari cikkek árai ugrásszerűen
emelkednek. Ez a helyzet a gazdaközönség eladósodására vezet, és kérdéses,
hogy a háború után milyen áldozatokkal tudja a gazdatársadalmat a kormány
újra talpra állítani. Súlyosan érinti gazdáinkat az árkormánybiztosság ármegál-
lapítása, amellyel soha gazdáinkat, vagy azoknak érdekképviselőit meg nem
kérdezte... Az adókimetéseknél az adókimető hatóságok ezeknek a gazdasá-
goknak a ráfizetéses üzemét nem vették figyelembe, az összes adókimetésnél
az anyaországban szokásos terméseredményeket és jövedelmezőséget vették
alapul és ennek alapján oly súlyos adókat vetettek ki, amelyeket a gazdák, de
legfőképpen a középbirtokosaink megfizetni nem tudnak. Sajnálattal kell
megállapítanunk, hogy a középbirtokosok megmaradt szerény társadalma a
tönk szélén áll. Hitelhez a legritkább esetben jutni, mezőgazdasága nem jöve-
delmez ilyen árpolitika mellett.”⁵

1942 januárjában „egész Erdély területén kikézbcsítették a gazdák kezei-
hez az adókimetéseket. A gazdák mindenütt nagy megdöbbenéssel azt tapaszt-
alták, hogy az újonnan kimetett adók többszöröse a múltban a románok által
kimetett adóknak. Erdélyi gazdáink igaz magyar szívvvel és lélekkel igyekeznek
adófizetési kötelezettségeiknek eleget tenni, de elszomorodott szívvvel látják,
hogy ezeket az adókat huzamosabb időn keresztül teljes anyagi tönkremene-
telük mellett fogják csak teljesíteni... Az adókimető hatóságok nem voltak te-
kintettel arra, hogy az 1941-ik esztendő, de az azt megelőző 1940-es esztendő
is katasztrofálisan rossz volt, ötven év óta a gazdákat annyi elemi csapás nem
érte, mint amennyi a két utolsó esztendőben.”⁶

⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL) K. 184. 1941. 46. 126 014. Az Erdélyi Magyar Gazdasági
Egyesület (EMGE) 1941. december havi jelentése. 25.

⁵ Uo. 28–29.

⁶ Uo. 55.

Nemcsak a terményekre, földekre kirótt adó mértékét tartották túlzottnak a székelyföldi gazdák, hanem a házadókat is. Az EMGE kirendeltségi vezetőik a székelyföldi törpebirtokosok védelmében a házadók csökkentését kérték a kormányzattól: „Egész Erdélyben, de legfőképpen a Székelyföldön évszázados építkezési módja a házaknak az, hogy közbül van egy úgynevezett pitvar, amely nyáron esetleg konyhának is szolgál, jobbról-balról egy-egy lakószoba. Egyik az úgynevezett tisztaszoba. Ez a legtöbb helyen a legszegényebb föld nélküli munkásoknál is megtalálható. Ezzel szemben a pénzügyi hatóságok ezt kétszoba konyhás lakásoknak minősítik és ennek megfelelő magas adóval sújtják. Sokszor ezen kétszobás-konyhás lakások kivitelezésükben gyengébbek, mint a csonkaország egyszobás-konyhás munkáslakásai, miért is kérésünk az volna, vétessék figyelembe az ilyen munkások mellékkörülménye is, és amennyiben az illető valóban 1-2 holdas törpebirtokos, avagy csupán két keze munkája után él meg, háza ugyanolyan elbánás alá esék adó szempontjából, mint az ország más részében szokásos egyszobás-konyhás munkáslakásoknál.”⁷

Az új adózási szabályok mellett a másik állami beavatkozási forma a termelési viszonyokba a mezőgazdasági ár- és bérszabályozás volt. A vármegyei gazdasági munkabér-megállapító bizottságok részletes utasításokat közvetítettek a járási főszolgabírói hivatalokhoz, ezek a maguk során továbbították a községek vezetőségéhez. A bérmegállapítás a munkafajtákra, munkaidőre, a munkavállalók (pl. nőtlenek, családfenntartók) osztályozására is vonatkozott. A munkabér-megállapító határozatban foglalt munkabérek be nem tartása kihágásnak számított, és „600 P-ig terjedő pénzbüntetéssel büntethető” volt (ez az összeg kb. 20 havi gazdasági cselédbérnek felelt meg).⁸

Az állami munkabér-megállapítás mértéke alkalmi napszámosokkal, vagy éves szegődményben gazdasági cselédekkel dolgoztató gazdálkodóknak a korábbi viszonyokhoz képest hátrányos volt. Az adminisztratív rendelkezések nem álltak összhangban a hagyományosan kialakult regionális cserefeltételekkel, és ezekkel együtt a foglalkozási csoportok közötti társadalmi kapcsolatok is megzavarták, pl. a földművelők és a kisiparosok vagy a napszámosok közötti csereviszonyokat.

1941-ben egy EMGE-jelentés arról számolt be, hogy „az idei mezőgazdasági terméseredmények különösen az ősziekben általában egész Erdélyben rosszabbak voltak. Legtöbb helyen a búza csak 2–3 q-t, a rozs 3–4 q-t hozott holdankint. A mezőgazdák helyzete tehát nem nagyon jó annak dacára sem, hogy hallatlanul magas zugáron tudják értékesíteni azokat a terményeiket, amelyeket nem kell a Futurának beszállgatniuk. Terményeiknek nagy részét

⁷ MOL K. 184. 1942. 46. 126 014. 200.

⁸ Udvarhely Vármegye Hivatalos Lapja, 1941. 111.

azonban mégis a beszolgáltatási kötelezettségek alá eső cikkek képezik, amelyeknek hivatalos árai nincsenek arányban a megdrágult termelési költségekkel, főleg a magas napszámbérekkel. Így a mezőgazdasági termelés a nagy konjunkturális lehetőségek dacára is lassan veszteségessé válik, és tartani lehet attól, hogy a gazdák a beszolgáltatási kötelezettség alá eső cikkekből éppen csak annyit fognak termelni, amennyit saját szükségleteikre megtarthatnak.”⁹

A mezőgazdasági korszerűsítést szorgalmazó propagandában a korszak ideáltípusos termelőszerkezete a Székelyföldön a kis- és középbirtokosok családi munkaszervezete volt. E gazdaságtípusok megerősítésében, támogatásában látták az agrárszakemberek és publicisták a mezőgazdasági termelékenységek fokozásának fő kereteit. Ezeknek a gazdaságtípusoknak a földtulajdona székelyföldi viszonyok között kb. 15 és 50 hold közötti terület volt. A fenti gazdaságfejlesztési elképzelésekből az is következett, hogy az EMGE-jelentésekben a megyei kirendeltségek vezetői nem a vagyontalan cselédek, bér munkások érdekeit, hanem a kis- és középbirtokosok panaszait közvetítették a Földművelésügyi Minisztériumba.

1941 őszén „Csík vármegyéből jelentették, hogy a gazdasági cselédkérdés megoldására lenne itt hathatósabb intézkedéssel szükség. Sok gazdától érkezett panasz, hogy a gazdasági cselédek havi bérét a mai nehéz viszonyok mellett máról holnapra emelik, és a gazdák ha ezt nem adják meg, úgy szolgálataikat egyik napról a másikra otthagyják. Ez a kérdés a múltban se volt megoldva. A cselédek rendszerint koszt mellett teljes ruházattal (fehérnemű, bakancs, csizma, sapka, felsőruha) vállaltak munkát rendszeren egy évi időtartamra. Ettől ma sem akarnak elállni, viszont a fenti ruházati cikkek beszerzése felette nehéz, sőt néha lehetetlen. A szokásos havi 30 pengő készpénzfizetést már 50 pengőre, sőt ennél többre is emelik igényeiket, úgyhogy ezt már nem tudja fizetni a gazda. Ennek káros hatása már jelentkezik is, mert egyes súlyos helyzetben levő gazdák vagy állatállományukat csökkentik, vagy földjeiket kiadják haszonbérbe, vagy részes gazdálkodásra.”¹⁰

Az erdőkitermelésben, építkezéseknél, iparban dolgozók munkabérei magasabbak voltak a mezőgazdasági munkabéreknél. Ezek a bérviszonyok szintén hátrányosan érintették a gazdálkodókat. A termelési feltételek modernizálására törekvő szakemberek gazdák és gazdasági cselédek közötti szokásos megállapodások, könnyen megszeghető szóbeli megegyezések helyett formalizált, hivatalosított, szerződéses viszonyokat szorgalmaztak: „A gazdasági munkaviszonyokra nagy hatással van a gyári, erdei munkások, valamint a követ fuvarozó munkások magasabb munkabére, ezekhez a munkabérekhez viszonyítják a gazdák a munkabéreket is, amelyeket azonban

⁹ MOL K. 2127. 9.

¹⁰ MOL K. 184. 1942. 46. 126 014. Az EMGE 1941. évi XI. havi helyzetjelentése. 8.

Csíki viszonylatban egyetlen gazdaság sem bír el... Ugyanez áll a pásztorbereknél és a juhászoknál is. Írásbeli szerződés itt nem volt szokásban, sőt még cselédkönyv sincs. Tehát a cselédfogadást is szabályozni kellene, hogy védve legyenek ezzel a gazdák. A jegyzői hivatalokat el kellene látni nyomtatott cselédkönyvekkel, valamint sablonos, helyi viszonyoknak megfelelő bérlevelekkel, hogy a cseléd is lássa, hogy vállalt kötelezettségét a szerződéses éven belül büntetés nélkül nem hagyhatja el.”¹¹

A gyergyócsomafalvi gazdaköri elnök helyzetjelentése a maximalizált mezőgazdasági terményárak és a kisiparosok szolgáltatásai közötti nagy különbségekről tudósított: „a gyergyói ipartestület megállapította a munkabéreket 1941 júliusában. A szabók egy condrakabát csinálásaért 20–25 pengőt, a csizmadiák egy bakancs készítéseért 60–70 pengőt, egy pár férfi csizma készítéseért 90–100 pengőt kérnek. Egy nagycsaládú gazda nem kap elegendő jegyet, így jegy nélkül egy pár lábbeliért 5–8 pengővel többet kell adjon. Ennek ellenére a krumpli vékája 1 pengőre van maximalizálva, tehát egy pár csizmáért 90–100 véka krumplit kell adjon. Egy pár állattal egy fuvar 8–10 pengő, ha sokáig így megy, akkor a gazdák teljesen tönkre mennek. Mindezekre sürgős intézkedést kérnek.”¹²

Az EMGE jelentései a Csíki-medencében is a gazdaságok jövedelmei és kiadásai közötti nagyfokú aránytalanságokról szóltak: „a lakosság ellátása a lisztjegyrendszer bevezetése óta zavartalan, azonban a rossz termés következtében sok olyan gazda van, aki az idén ellátásra szorul. Általában az egész visszatért területen a legnagyobb hiány a lábbeli beszerzése terén mutatkozik. Soha nem tapasztalt mértékben nyílt széjjel az agrárrolló. Míg a kisemberek által termelt burgonya, zöldségfélék, tej stb. a legszigorúbban maximálva vannak, addig éppen a kisgazdák által igényelt közszükségleti cikkek, ruházat, patkolás, szekérmunka stb. olyan mértékben drágult meg és olyan aránytalanra vált, ami eddig még nem volt tapasztalható. Ez a tünet nem egészen indokolatlan elkeseredést okoz gazdáink körében.”¹³

Az EMGE-aktivisták igyekeztek közbelépni a kormányzati szerveknél a gazdák érdekében: „Rendkívüli sérelme a gyergyószentmiklósi gazdaközönségnek az, hogy a városban lévő kisiparosok, akik bár véreikből valók, a háznál készített szekér fa alkatrészek vasalását megtagadják. Hozzáértő székely gazda saját maga faragja meg és készíti elő a szekéralkatrészeket, amit ottani kisiparosok, főképp a kovácsok minden rendelkezés megkerülésével, arra való hivatkozással, hogy azt a szekéralkatrészt nem szakember vagy mester faragta ki, nem hajlandók bevasalni, sőt még feljelentéssel is fenyegetőznek. Kívána-

¹¹ Uo.

¹² Uo. 9.

¹³ Uo. 14.

tos volna egy általános rendelkezés kiadása, gyors intézkedés az ilyen egyéni kartellszerű megállapodások megszüntetése érdekében. Az amúgy is nagy nehézségekkel küzdő, gazdaságilag leromlott kisgazda nem fizetheti meg minden egyes famunkáért a magas bért, amelyet ma a falusi kisiparosok minden indok nélkül felszámítanak.”¹⁴

A hadban álló, központosító állam gazdaságpolitikájában az ágazati elsőbbség az ipari termelésé volt, ez a helyzet az árpolitikában azt jelentette, hogy az árszabályozásban a mezőgazdasági terményárak és ipari cikkek árának „nívelálására” – a gazdálkodók mély elégedetlenségére – nem került sor: „Az ipari cikkek árának már többször beígért nivelálása még mindig nem történik meg. Az újságokban időnként megjelenő olyan értelmű cikkek, hogy leszállítják az ipari árakat, csak elkészerítik a mezőgazdákat s a mezőgazdasági munkásokat, a való helyzet pedig az, hogy ipari vonalon állandó áremelkedéssel kell számolni. A takarmányárak és az ipari árak közötti hallatlan nagy különbség nagyon érzékenyen érinti a gazdákat, emiatt sok panasz érkezik, de nagy nyomorúságot okozott, ahol a szorgalmas munka alapján nem ezt érdemelnék meg.”¹⁵

A gazdálkodókra nézve kedvezőtlen árviszonyokért a mezőgazdasági szakemberek, propagandisták véleménye szerint a Közellátási Minisztériumot terhelte a felelősség. Egy EMGE-alkalmazott úgy látta, hogy „A M. Kir. Közellátásügyi Minisztérium – árhivatalán keresztül – a gazdák felett élet és halál ura... Hiába minden igyekezet, hiába a kormányzat részéről minden áldozat, ha a mezőgazdaságot legközelebből érintő kérdésekben – mint a vetőmag és a mezőgazdasági terményárak megállapítása – olyan intézmények kezében van, amelyekbe az agrárpolitika hivatott tényezői vajmi kevés beleszólással rendelkeznek.”¹⁶

Az EMGE 1942. március havi jelentése szerint: „Általános kívánság, hogy a mezőgazdasági termelés irányítása adassék vissza a M. Kir. Földművelésügyi Minisztériumnak, a Közellátási Minisztérium pedig ne avatkozzék bele a termelés kérdéseibe, csak a széjjelosztásba.”¹⁷

A hadban álló országban egyre gyakoribb árszabályozásokat az Árellenőrzés Országos Kormánybiztosának megyei szerve, a Közellátási Felügyelőség közvetítette a megyei közigazgatás szintjére. Az állami árszabályozás kiterjedt a kisgazdaságokban előállított minden terményre, állati termékre. A hatósági árszabályozás bevezetése után azonnal kialakult a *kettős árrendszer*, a piacon hiány jelentkezett. Azok a termelők, akik a hatósági árakat figyelmen kí-

¹⁴ MOL K. 184. 1941. 41. 73 126. iktsz. 7642. Az EMGE 7-es számú mezőgazdasági jelentésének kivonata.

¹⁵ Uo. 321.

¹⁶ Uo. 142–143.

¹⁷ MOL K. 184. 1942. 46. 126 014. 162.

vül hagyva a helyi piacokon érvényes szabad árakon próbálták terményeiket értékesíteni, törvények ellen vétő, „árdrágító” bűnösöknek, ügyfeleik pedig bűnrészeseknek minősültek.

1941 őszén az életbe léptetett központi árelenőrzésekről és a falvak gazdájának árszabályozásokhoz való viszonyulásáról a *Csíki Lapok* az alábbiakat írta: „hónapokkal ezelőtt a hatóságok megállapították a tej árát 25 fillérben literenként. A tejesek megmozdultak, nem adták a tejet 30 filléren alól... Vagy ott van a tűzifa ügye. Itt a fa hazájában máról holnapra kifogyott a tűzifa. Jobban mondván akadt fa, de csak akkor, ha megfizették. Egy öl fáért már 70-75 pengőket kértek, ami az előbbi árakhoz viszonyítva közel száz százalékos ár-emelést jelent rövid idő alatt. Nem folytatjuk. Hangoztatjuk azonban, hogy éppen a legalkalmasabb pillanatban jelent meg az ország közélelmiszeri miniszterének rendelkezése, amely drákói szigorral letöri és kiirtja az árdrágítás hiénáit... Az ország területén a legszigorúbb árelenőrzés október 27-én lépett életbe. Ebben a pillanatban minden városban, községben megjelentek a napi árak kifüggesztett jegyzékei. És aki ez ellen vétkezik, azt a közös magyar ügy érdekében olyan szigorral büntetik, ami elrettentő példaként hat.”¹⁸

Sem az elrettentő példák, sem a sajtóban hirdetett „drágaság elleni egészséges közszellem kialakításának” igyekezete nem tudta megfékezni a szabad piaci árak emelkedését. 1941 decemberében a *Csíki Lapok* cikkírója szerint a „csíkszeredai törvényszék bírója egy nap alatt nyolc büntető ítéletet hozott árdrágítás miatt... Kérjük a közönséget, vegye komolyan a háborús időknek az árakra vonatkozó rendelkezéseit... Karácsony van, neveket nem közlünk, de ismét figyelmeztetünk mindenkit, hogy az árdrágítás ezekben az időkben a hazaurúlással egyforma bűn.”¹⁹

Az árdrágítási esetek a következő hónapokban is, „daczára a példás büntetéseknek, csökkenés nélkül foglalkoztatják a bíróságokat”. Fél év múlva a Csík megyei alispáni jelentés megállapította, hogy az utóbbi hónapokban „az árdrágítási bűncselekmények száma növekedett”.²⁰

A *Csíki Lapok* 1942. december 6-i száma 14 személy ellen hozott árdrágítási ítéletet ismertetett: legtöbbször burgonyát adtak el hatósági áron felül, de volt aki házilag főzött szappan, fél disznó, sajt, tehéntej hivatalos áron felüli eladásáért vagy a rozskészlete eltitkolásáért került fogházba, vagy fizetett pénzbüntetésre. E büntetési formák mellett a hatóságok a helyi társadalmi nyilvánosság szankcionáló erejét is próbálták igénybe venni: gyakran kötelező volt a büntetetteknek az „ítélet kiragasztása a községben”, a „községbeni kiplakátolás”.

¹⁸ Csíki Lapok, 1941. november 2.

¹⁹ Csíki Lapok, 1941. december 21.

²⁰ Csíki Lapok, 1942. május 10.

1943 novemberében a *Csíki Néplap* cikkének felhívó címe továbbra is azt hirdette, hogy „dühöng az áruzsora. Szédületes méreteket ölt a vármegyénkben lábrakapott áruzsora... székely atyánkfiai óráról órára viszik fel az árakat s már azt sem tudják, hogy milyen árakat kérjenek, amikkel szörnyen elvadult kapzsiságukat kielégíthetik.”²¹

1944 telén és tavaszán a csíkszeredai törvényszék „újra árdrágítók felett ítélezett”: „A csíkszeredai törvényszék több árdrágítás ügyében hozott ítéletet: kik áruikat a megengedett árnál magasabb összegekért hozták forgalomba... Egy csíkszentimrei asszony azért került a törvény elé, mert süldőjét a hivatalos ár négyszeresén adta el... Egy „kászoni asszonyt ugyanekkor – mert sertését a hivatalos áron felül adta el – 500 pengő pénzbüntetésre ítélte” a törvényszék.”²²

A törvényszéki büntetésekről szóló híradásokból arra következtettünk, hogy a mezőgazdasági termények szabadpiaci ára általában a hatósági ár kétháromszorosa volt. A megyei lapokban gyakoriak ebben az időben az egyoldalúan csak a paraszti „kapzsiságot” látó-ostorozó hírlapi cikkek. Ezekben az írásokban általában a szűkölködő hivatalnoki-értelmiségi réteg hallatta hangját. A hadigazdálkodás igényelte fokozott elvonás és a romló életkörülmények hatására növekedtek a társadalmi csoportok közötti feszültségek.

Az állam beavatkozása a mezőgazdasági termelés rendjébe évről évre fokozódott. A gabonakészletek megcsappantak, „a gyenge mezőgazdasági évek (1940–41) az ellátatlan erdélyi területek gabonaellátása és a délvidéki, valamint a Szovjetországra ellen elkerülhetetlenül szükségessé vált mozgósítás következtében”²³ megnövekedett a fogyasztás. 1941-ben „előbb az 50 holdon felüli gazdaságokat számoltatták el a termésről, majd később az 50 holdon aluli gazdaságok termését és készletét is számba vették” és a feleslegek beszolgáltatására kötelezték a gazdákat.²⁴

A hadigazdálkodás „kötött gazdálkodási kényszert” jelentett. A gabonacséplés számbavételéről, a gabona őrléséről, valamint a lisztforgalom szabályozásáról szóló 1942-es gabonarendelet bevezette a kenyérgabonajegy rendszerét. A cséplési ellenőrök állapították meg a beszolgáltatandó gabonamennyiséget: „ez úgy történik, hogy az ellenőr a terméseredményből levonja a háztartás és a gazdaság szükségletére szolgáló gabonamennyiséget. A többi gabonát be kell szolgáltatni.”²⁵

A Közellátási Minisztérium 1943. január 24-én kiadott beszolgáltatási rendelete (100.800/1943.) értelmében a gazdálkodó szántóterülete „kataszteri

²¹ Csíki Néplap, 1943. november 24.

²² Csíki Néplap, 1944. május 31.

²³ Csíki Néplap, 1942. július 8.

²⁴ Uo.

²⁵ Csíki Néplap, 1942. június 24.

tiszta jövedelmének minden aranykoronája után az 1943–44. gazdasági évben 50 kg búzát vagy búzával egyenértékű mezőgazdasági terményt vagy terméket tartozik a közellátás céljára termelni és beszolgáltatni.”²⁶ A rendelet kötelezően előírta búzaegyenértékben 10 kg kenyérgabona és 10 kg zsiradéknak, vagy zsiradék termelésre alkalmas terménynek (vaj, étolaj, élőállatok, olajos magvak) a beszolgáltatását is. A rendelkezésnek azt a – később illuzórikusnak bizonyuló – várható következményét is előrevetítette a *Csiki Néplap*, hogy „egy csapásra önmagától megszűnteti az eddigi átkos nyomásos rendszert ott, ahol ez még dívik, mert ahogy az adóztatás során nem veszi figyelembe a törvény, hogy minden évben veti-e a gazda a földjét vagy pihentetés címen kórót, bogáncsot és burjánt termel rajta, úgy most bevetettnék és megműveltnék vesznek minden arra alkalmas területet.”²⁷

A politikai vezetés a mezőgazdaság teljesítőképességének fokozását gazdaságon kívüli érvekkel igyekezett befolyásolni. Az Erdélyi Párt Csík vármegyei tagozatának közleménye szerint „a vármegyében mindenki meg van győződve, miszerint a többlettermelés nemzeti kötelesség és honvédelmi munka. A belső arcvonalon küzdő mezőgazdának éppúgy legjobb tudása, tehetsége szerint kell végeznie a munkáját, mint ahogyan a hadművelleti területen legjobb igyekezete szerint hajtja végre a kiadott parancsot a katona.”²⁸

A gazdatársadalom kebelében azonban a politikai retorikában megfogalmazott magatartásmódoktól eltérő beállítódások működtek. Jóllehet kevés írott forrás bizonyítja – hiszen az irattermelő intézmények döntően a hatalom befolyása alatt álltak –, a napi sajtóban rendszeresen utalások találhatók arra, hogy a termelők szembeszegültek a terményeiket elvonó állammal, és igyekeztek csökkenteni a rájuk rótt terheket.

Egy tehetős tusnádi gazda beszámolójában több védekező, az állami elvonással szembeszegülő technika is felsejlik. Ugyanakkor az is kiderül, hogy ha alkalom nyílt rá, a gazdák nem haboztak az államot mint nyereségforrást kihasználni: „jelenleg [1943 telén – O. S.] a kisgazdák háromnegyed része lisztjegyet igényel, ellátásra szorul. Mert a cséplési eredményeket nem a valóságnak megfelelően rögzítik. Sok esetben a ténylegestől teljesen eltérő eredmények kerülnek papírra... a gabonalapokat hibásan állítják ki, aránytalanul sok vetőmagot igényelnek. A rendelkezéseket minden kínálkozó módon igyekeznek megkerülni... Igen sokan mindent az államtól várnak: jó vetőmagot, lisztet, szerszámot és állatot egyaránt. Lépten-nyomon megjegyzéseket, kifakadásokat hall az ember: »az nekem is jár«. Van eset, hogy a 15–20 hold szántóval rendelkező gazda is lisztjegyet igényel, csak azért mert »neki is jár«... A gabo-

²⁶ Csiki Néplap, 1943. február 17.

²⁷ Csiki Néplap, 1943. január 20.

²⁸ Hétfői Székely Nép, 1943. március 8.

nalapok elszámoltatása oly bonyolult, hogy néha több vetőmagot igényel a gazda, mint amennyi terméseredménye volt. Még a területbemondások sem mindig helyesek.”²⁹

A sajtóban, a törvényszéki ítéletekről szóló beszámolókból az állami rendelkezésekkel szembeálló termelők védekező magatartásformáinak fennmaradt néhány modellszerű változata. Gyakori védekezési forma volt a termények elrejtése a hatóságok elől.

1942 márciusában két gyergyói gazda „nem tudott a hazafias magyarság álláspontjára helyezkedni, hanem felesleges gabonájukat és zsírjukat elrejtették. Megtalálták. Elkobozták. Bizonyos, hogy a szigorú büntetés nem marad el.”³⁰ Ugyanebben az évben Csíkban a burgonyát rejtették el a termelők: „mióta a kormány holdanként bizonyos mennyiség beszolgáltatását tette kötelezővé, azóta a szegény ember kenyere eltűnt a piacról”.³¹

Voltak ötletes védekezők: B. E. „csíkszépvízi gazdát tetten érték, amikor a beszolgáltatásra hozott széna közé követ rakott. Az ügyet most tárgyalta a csíkszeredai törvényszék... háromheti fogházra és kétszáz pengő pénzbüntetésre ítélték.”³² Az is előfordult, hogy „megvizették a szalmát. V. I. és felesége, csíkszentimrei lakosok a beszolgáltatási szalmát, hogy többet nyomjon, vízzel leöntötték. Az asszonyt 200 és férjét 100 pengő pénzbüntetésre ítélték.”³³

Gyakran panaszkodtak a gazdák a beszolgáltatott termények túlzott leszállékolása miatt.

1942 tavaszán Csík vármegye közgyűlésén a kászoni képviselő beszámolója szerint a termés nagy részét „a gazdaközönségnek be kellett szolgáltatnia. Sok a panasz a Hombár ellen, amely a beszolgáltatott gabonamennyiségnek 40 százalékat leütötte. Állításának igazolására elővett és bemutatott egy darab kenyeret, amely 40 százaléban a kifogásolt, egészében bevehetőnek nem minősített gabonából készült. Amelyik gabonából olyan kenyeret lehet sütni, mint a megmintázott kenyér, abból 40 százalékot leütni nem szabad.”³⁴

A *Gyergyó és Vidéke* 1943. november 25-i számában vágómarha be nem szolgáltatása miatt megbüntetett lakosok névsorát közölte.

Egy csíkkarcfalvi gazdát, miután „vágómarha beszolgáltatási kötelezettségének másodszor sem tett eleget, jöllehet 10 darab marha tulajdonosa, a felcsíki főszolgabíróság mint elsőfokú rendőri büntető bíróság ezért az ellenszegülésért 1000 pengő pénzbüntetésre, behajthatatlanság esetén 100 napi

²⁹ Hétfői Székely Nép, 1943. január 4.

³⁰ Gyergyó és Vidéke, 1942. március 28. 12. sz.

³¹ Csíki Néplap, 1942. október 28.

³² Csíki Néplap, 1944. március 16.

³³ Csíki Néplap, 1944. május 31.

³⁴ Csíki Néplap, 1942. május 20.

önköltségen letöltendő elzárásra ítélte s emellett a beszolgáltatás alól elvont egy drb vágómarhát is, a közellátási minisztérium javára elkobozta. Az elretentő példát szolgáltató szigorú ítélet jogerős.”³⁵

A állam és a termelő társadalom viszonyát, a társadalmi rétegek állammal szembeni bizalmatlanságát jelzik a hatalmi kezdeményezésekre adott válaszok is. Az állam kibocsátotta Erdélyi Nyereménykötvényből a székely falvakban kevesen vásároltak, sőt Udvarhely megyében megtörtént, hogy három bikafalvi gazdát azért büntettek meg, mert a „kötvény jegyzése ellen izgattak a községben tartott gyűlésen, s a magyar állam ellen becsmérő kifejezéseket használtak, majd botrányos ordítózással megzavarták az egész gyűlést. Az ügy a szolgabíróság elé került, amely a megtévelyedett három rossz magyart internálásra ítélte.”³⁶

A kormány 1943 végén „búzakölcsön” címen értékpapírokat bocsátott ki. A *Csíki Néplap* cikkírója szerint ekkor „az országban mindenütt pénzbőség van. Minden társadalmi réteg – az egy hivatalnoki osztály kivételével – bővében van a pénznek... ennek dacára ezek a bőpénzü társadalmi rétegek nem verik le egymást a búzakötvényekért. Szégyenletes az az eredmény, amit a csíkmegyei jegyzések eddig felmutatnak. Azt hinné az ember, azt hitte a kormány is, hogy ez a búzakölcsön a néptömegek szájaíze szerint való és kapva kapnak az alkalmon, hogy sokra nem becsült pénzfeleslegüket abba fektessék, és íme az ellenkezője történik. A tömegek magatartása megpecsételi azt a szomorú elvet, hogy mindent a hazától várni, de semmit nem adni a hazának, csak azt, amit hatalmi eszközökkel ki lehet tőlük csikarni.”³⁷

Az EMGE megyei kirendeltségei a gazdatársadalom védelmére többször kérték a mostoha székelyföldi természeti viszonyok figyelembe vételét és az elvonások mérséklését. Hasonló célú intézményes kezdeményezés is történt 1944 nyarán: „a Székely Kerületi Iparkamara felterjesztést intézett a kormányhoz, melyben rámutatott arra, hogy a Székelyföld mezőgazdasági lakossága hátrányosabb helyzetbe jut a mezőgazdasági vidékek lakosságával szemben, mert aránylagosan nem közelíti meg az itteni terménybeszolgáltatási képesség a mezőgazdasági vidékek lakosságának terménybeszolgáltatási képességét.”³⁸ A korabeli iratanyagban nem találtunk arra vonatkozó adalékokat, hogy a felterjesztések nyomán a beszolgáltatási kötelezettségek könnyítésére került volna sor.

³⁵ Csíki Néplap, 1943. augusztus 22.

³⁶ Hargita, 1942. január 16.

³⁷ Csíki Néplap, 1944. január 26.

³⁸ Erdélyi Közgazdaság, I. évf. (1944. augusztus 31.) 4.

Az adózás, árszabályozás és beszolgáltatás mellett a gazdálkodás szokásrendjébe való, más beavatkozási formákból a nyomásrendszer felszámolására tett kísérleteket és az ipari növények termesztésének szorgalmazását említjük.

Csik vármegye alispánja 1941 tavaszán jelentette, hogy a „nyomásos gazdálkodás megszüntetése érdekében a gazdasági felügyelőség javaslata alapján intézkedéseket tettem. Remélhető, hogy a következő gazdasági évig e nemzetgazdaságilag is káros nyomásos gazdálkodás minden községben meg fog szűnni.”³⁹

Az alispán reménye egyelőre nem valósult meg, 1942 őszén „a nyomásos gazdálkodást még fenntartó községekben – Csíkszentsimon, Tusnád, Kászonaltíz, Csíkmenaság, Csíkcsatószeg, Kászonfeltíz, Kászonimpér, Kozmás, Csík-szentgyörgy és Kászonújfalú – a nyomásos gazdálkodás megszüntetésére az előmunkálatok az 1942. XVI. t. c. alapján folyamatban vannak. Az FM erdélyi ki- rendeltsége ezen községek részére a megszüntetendő ugar területen való takarmánynövény termelésre 24 000 q zabosbükkönyt, 126 q lóheremagot, 122 q lucernamagot és 200 q baltacím vetőmagot fog kiadni oly feltétellel, hogy a gazdák majd a termésből a kapott vetőmag felét visszaszolgáltatják.”⁴⁰

Ugyanez év decemberében Kolozsváron „EMGE értekezlet foglalkozott az ugarrendszer kérdésével: minden nyomásos gazdálkodást űző községben indítsunk egy erőteljes hírverést a parlag megszüntetésére és ahol ezt elhatározták, egy rövidebb előadássorozat tartásával adjunk útmutatást az új rendszer szerinti gazdálkodáshoz.”⁴¹

A Földművelésügyi Minisztérium 259.380/1942. sz. rendelete a nyomásos gazdálkodás megszüntetésére irányuló helyi (községi) eljárások megindításáról rendelkezett. Eszerint kérhette a nyomásos gazdálkodásban érdekelt birtokosoknak a birtokarány szerinti 1/10-ed részét, de kérelem nélkül elrendelhetette a miniszter is.⁴²

Egyes községek vezetése még 1943-ban sem akart lemondani a hagyományos földhasználati formáról: „a mai idők és a mezőgazdaság által meg nem engedhető káros ugargazdálkodás a vármegyében csak Csíkcsatószeg, Csík-szentgyörgy és Kászonaltíz, Feltíz, Impér községek gazdaközönsége által van továbbra is fenntartva. Ezen községek birtokossága által hozott határozatokat a kir. gazdasági felügyelőség megfellebezte” – jelentette Csík megye alispánja.⁴³

A kormányzat az ipari növények közül a cukorrépa, olajos magvak és textilnövények termesztését támogatta és rendeletileg is szabályozta. Ezek ter-

³⁹ Csíkvármegye Hivatalos Lapja, 1941. 21. 224.

⁴⁰ Csíkvármegye Hivatalos Lapja, 1942. november 26. 41.

⁴¹ Erdélyi Gazda, 1943. január 1. 21.

⁴² Budapesti Közlöny, 1943. január 21.

⁴³ Csíkvármegye Hivatalos Lapja, 1943. 14. 86.

mesztése egyes vidékeken nehezen tört utat, más helyeken – mint pl. a Gyergyói-medencében a lentermesztés – könnyebben tértek rá a gazdák az új növények meghonosítására, más ipari növényeket nehezebben fogadtak el: „cukorrépa termelésre, dacára, hogy a marosvásárhelyi cukorgyár a lehető legkedvezőbb feltételeket biztosította, ezideig nagyon kevés jelentkező van. Takarmányrépa magot is – melyből bármely mennyiség megrendelhető – kevés község rendelt.”⁴⁴

Társadalmi kapcsolatok

A termelő társadalom beállítódásairól fennebb elmondottak mellett a más társadalmi kategóriák – hivatalnokok, értelmiségiek – társadalmi viszonyainak alakulásáról is vannak adalékok.

A különböző társadalmi csoportok konfliktusai, érdekellentétei a sajtó hasábjain is megjelentek – igaz, sok esetben inkább homályos utalások, célzások, mint konkrétumok feltárása szintjén. Csíkszeredában egy „bennszülött” újságíró úgy vélte, hogy a visszacsatolás utáni években a kisvárosi társadalmi élet valósággal szétszűllött, a lélek helyett az anyagiasság járványa pusztít: „amilyen nagyszerű összetartásban éltünk a két évtizedes román megszállás idején, éppen annyira fájdalmasan nem akarunk az orrunknál tovább látni... szegény ide, szegény oda, valljuk csak be, megbocsáthatatlanul sok energiát pazarolunk el az áskálódásokra”.⁴⁵

A társadalmi és nemzeti szolidaritásra biztató sajtóban gyakran felbukkant a visszacsatolás előtti társadalmi kohézió idealizált képe. Ez a beállítódás érhető tetten az EMGE két világháború közötti szerepének és társadalmi környezetének idealizálásában: „Az EMGE osztálykülönbség nélkül varázsolt testvéri közösségbe az erdélyi falu minden dolgos emberét” – mondta az EMGE börvelyi gazdanapján egy református lelkész, aki gazdaköri elnök is volt.⁴⁶ Teleki Béla, az egyesület elnöke úgy vélte, „Erdélyben ezért született meg a falu magyar társadalmi egysége s ezért dolgozik testvéri közösségben a kisgazda, birtokos, munkás, tanító vagy pap. Hiszen egyformán tudják, hogy az amúgy is megfogyatkozott magyar erő mennyire eljelentéktelenedne, ha nem együtt, hanem külön utakon keresnék a boldogulásukat.”⁴⁷

Ennek az idealizált képnek a társadalmi kohézióról azonban – ahogy ezt fennebb is láttuk – más források gyakran ellentmondanak.

⁴⁴ Csíkvármegye Hivatalos Lapja, 1942. 14. 103.

⁴⁵ Csíki Lapok, 1942. szeptember 27.

⁴⁶ Erdélyi Gazda, 1943. augusztus 1. 383.

⁴⁷ Uo. 472–473.

A javakat újra elosztó állam adományaiért folyó versengés külön alkukra, kijáráásokra adott alkalmat. Egy képviselőházi beszámoló szerint „a képviselőket meg kell szabadítani az ügyintézés és kijáráások egyre több időt igénybe vevő terheitől”.⁴⁸

Az EMGE-vezetők az állam szerepéről, az állami befolyás mértékéről úgy vélekedtek, hogy az „érdekképviselési alapon kell történni”, a magántőke szerepéről azt gondolták, hogy „a munka diktálja a tőkének, nem pedig fordítva”.⁴⁹

Az erdélyi és a trianoni területről érkező hivatalnokok, értelmiségiek között az eltérő kulturális, társadalmi szokások és gyakorlatok feszültségei a „cím- és rangkórság” néven ismert jelenségben csúcsosodtak ki.

Nemcsak a kisvárosi hivatalnokok, hanem az erdélyi főurak is idegenkedve fogadták az anyaországi társadalmi szokásokat. Gróf Bethlen Béla emlékiratában erre az időszakra így emlékezett: „1920–1940 között csak kevés magyar ifjú nyert itt egyetemi diplomát. Ezért sok tisztviselőt kellett a trianoni Magyarországról idehozni; ezeknek megvolt ugyan a diplomájuk és többé-kevésbé a gyakorlatuk is, de nem volt meg a szükséges nyelvtudásuk és helyismeretük... Ők hozták magukkal az »alázatos tisztelem« köszöntési módot, ami nálunk szokatlan és megszokhatatlan volt. Engem tiszteljenek szeretettel és megbecsüléssel, ha arra munkámmal, magatartásommal és emberisésségemmel érdemes vagyok, de semmi esetre se tiszteljenek alázatosan.”⁵⁰

A probléma az 1941. május 28-án megalakult Erdélyi Párt programjába is belekerült: „akarjuk a társadalmi és hivatali élet formáinak egyszerűsítését, a visszatérést az egyszerűbb ősi magyar életformákhoz. Kisebbségi sorsban megtanultuk címek és rangok nélkül egymásban tisztelni az embert és a magyart. Ezért felemeljük szavunkat a címkórság beteges kinövéséi ellen.”⁵¹

Észak-Erdély visszacsatolása után rövidesen belügyminiszteri rendelet jelent meg a címek és rangok anyakönyvi bejegyzésére vonatkozóan. A rendelet kapcsán több székelyföldi megyei lap a címek és rangok beteges tisztelete ellen emelte fel szavát: „Az ember megtörli a szemét és a csodálkozástól nem tud hova lenni ennek a rendeletnek az olvasásakor. Világok dőlnek össze körülötünk, kormányok tűnnek el, hadseregek mérkőznek egymással, de nálunk változatlanul vannak emberek és miniszteri ügyosztályok... akik fontosnak tartják önmagukban is elavult és idejétmúlt címek és rangok pontos sorrendjének megtartását. A kereszténységnek a krisztusi alázatosságot valló és vállaló szellemével mennyire merőben ellentétben áll a címeknek és rangoknak ez a beteges tisztelete, ami csak úgy sugárzik ennek a miniszteri rendeletnek minden

⁴⁸ László Dezső: *A képviselőház és Erdély*. Hitel, IX évf. (1944. január) 1. sz. 5.

⁴⁹ Erdélyi Gazda, 1943. júl. 1. 330.

⁵⁰ Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Budapest, 1989. 33.

⁵¹ Zathureczky: i. m. 217.

szavából... az itthoni közvéleménynek is erőteljesen meg kellene egyszer már nyilatkozni a címek és rangok hajhászásának és azok szükségtelen tiszteletének rossz szokása ellen, az »örökségképpen kapott rangok és címek fitogtatása« még az egyházi anyakönyvekben is, nem egy bölcs, kíváncsi dolog” – írta a *Csíki Néplap* 1941 februárjában.⁵²

1942 októberében a Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Hétfői Székely Nép* a Makkai János *Urambátyám országa* című könyvéből idéz cím és rangkørságot ostromozó részleteket: „A cím és rangkørság és az a mód ahogy ma életben van, az urhatnámság és a szolgálalkúség tipikus megnyilvánulása... Az elméltóságosodás egyenesen elképesztővé vált.”⁵³

1943-ban a *Csíki Néplap* a szomszéd megyei újságból *Követendő példa* címen az alábbi cikket idézte: „Szakács Zoltán, az Erdélyi Párt Udvarhely megyei szervezetének elnöke, felsőházi tag és az udvarhelymegyei EMGE-kirendeltség vezetője, az udvarhelyi Hargita című lapban a következő felhívást tette közzé: A cím- és rangkørságot nem ismertük. Nem kívánjuk ismerni a jövőben sem. A vármegyében kialakult szívélyes közvetlen és mégis tiszteletteljes viszonyt, melynek oly nagy fontossága van – nem engedhetjük címezgetésekkel tönkretenni s korlátokat emelni gazdáink, párttagjaink s a vezetők közé. Erre való tekintettel a vezetésem alatt álló EMGE-kirendeltség és a megyei Erdélyi Párt szervezetében megtiltom a címek használatát. Mindenkit állásának megnevezése szerint kell szólítani (elnök ur, kirendeltségvezető ur, titkár ur, könyvelő ur stb.) Mindenkit kérek, hogy a velünk való érintkezésben a fentieket figyelembe venni szíveskedjék.”⁵⁴ Néhány hónappal később a Csík megyei lap a marosvásárhelyi *Székely Szóból* vett át a már „nemcsak a középosztályban, hanem a nép körében is terjedő” cím- és rangkørságot bíráló cikket, amelyben a szerző arra biztatja a lap olvasóit, hogy „üzenjünk hadat ne csak szóval, hanem tettel is a cím és rangkørság túltengésének”.⁵⁵

Az anyaországból érkezett „ejtőernyősök” és a „bennszülöttek” közötti feszültségeknek a helyi társadalmak szintjén, a mindennapi együttélésben lapangó ellentétek helyi változatainak ma már csak elszórt nyomait lehet felkutatni. Egy Csíkszeredába 1941-ben hazalátogató értelmiségi úgy tapasztalta, hogy egykori szülőhelyén a „legkevesebb a megértés az anyaországból idekerült tisztviselőkkel szemben. Valahogy úgy képzelték el [a csíkszeredaiak – O. S.], hogy állást csak olyan bennszülött kaphat, aki itt szenvedte végig a 22 esztendő. A tények, szükségességek azonban mást alakítottak ki, s az elégedet-

⁵² Csíki Néplap, 1941. február 19. 8.

⁵³ Hétfői Székely Nép, 1942. október 26.

⁵⁴ Csíki Néplap, 1943. május 26.

⁵⁵ Csíki Néplap, 1943. augusztus 4.

lenségre vezet. Úgy érzik, hogy az ejtőernyősök – így hívják az anyaországból jötteket! – nem értik meg őket és nem értenek a dolgaikhoz.”⁵⁶

A „történelmi jóvátétel” az erdélyi – gyakran munka nélkül tengődő – tisztviselők, kishivatalnokok személyes sorsában állami hivatalokban való alkalmazást jelentett: „A visszacsatolás után a kormányzat mindenkit a közigazgatásban igyekezett elhelyezni s a minimális előképzettségén kívül a legfőbb követelmény az volt, hogy az állás betöltője bennszülött erdélyi legyen. Nem volt fontos, hogy a főszolgabíróvá kinevezett egykori segédszolgabíró a 22 évet kényszerűségből bérkocsiskodással vagy pincérkedéssel töltötte, mert remélték, hogy a későbbi gyakorlatban a 22 éves mulasztást majd pótolni fogja. Ez azonban nem minden esetben következett be s a közigazgatásban valóban találhatók tehetetlen, oda nem való elemek, akiket el kellene távolítani.”⁵⁷

A kormányzat a közigazgatásban dolgozók képzettségének pótlására Marosvásárhelyen több alkalommal közigazgatási tanfolyamokat szervezett.

A köztisztviselőkkel, vagy inkább a bürokratikus államhatalommal szembeni elégedetlenség a köztisztviselők „kritizálás”-ában fejeződött ki: „alig van közalkalmazott, legyen az útkaparó, vagy főispán, akivel a közönség meg volna elégedve, akit névtelen feljelentések özönével ne igyekeznék fölöttes hatóságai előtt befeketíteni. A félresiklott erdélyi közszellem és közhangulat gyógykezelése főleg a székely megyékben lenne kívánatos... a legtöbb gyűlölködést és elégedetlenkedést a székelyek között találtam.”⁵⁸

Egy ide látogató gazdasági szakembernek az volt a véleménye általában az erdélyiek magatartásáról, hogy „sokat elégedetlenkednek és panaszkodnak az erdélyiek abból az egyszerű okból is, hogy minél többet tudjanak kiharcolni maguknak az ország támogatásából.”⁵⁹

A lokális villongások mellett a politikai közéleti eliten belül regionális szintű feszültségek is voltak, elsősorban az állami gazdaságirányítási szerepvállalása kapcsán. A *Hitel* cikkírója szerint visszacsatolás után „súlyosan merült fel azonban a probléma, hogy ezek a népben gyökerező szervezetek [a szövetkezetek, az EMGE – O. S.] miként illeszkedjenek bele az állam irányított gazdasági rendjébe. A centralizáció és a decentralizáció kérdései ütköztek össze egymással. A volt trianoni Magyarország kényszerűen etatizáló hajlama került szembe Erdély önkezdeményező jellemével. Nyíltan merült fel a kérdés, hogy meddig kell és meddig szabad hatnia az állami beavatkozásnak, hol húzható meg a helyes határvonal. Erdélyben, mint minden más területen, gazdasági téren is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a jövő államrendje feltétlenül az

⁵⁶ Csíki Lapok, 1941. november 9.

⁵⁷ Fol. Hu. 2127. 7.

⁵⁸ Uo. 8.

⁵⁹ Uo. 7.

autonómiák egybehangolt összességére épül fel és ezért szállnak síkra a meglévő szervezetek önállóságának védelmére, hogy azokat koordinálják az ország gazdasági rendjének szerveihez. Erdély gyakorlatibb gondolkozásmódja itt is ellentétbe került az anyaország megmerevedett etatizmusával és a központi irányítás helyességét hangoztató dogmatizmusával. Miután azonban Magyarország jövő képe Erdélyben gazdasági vonatkozásban már sokhelyt megvalósult, másutt a megvalósulás felé halad, a kormány csak bizonyos mértékben korlátozta az említett szervezetek autonómiáját, a körülöttük folyó vitát azonban mindmáig nem hozta nyugvópontra.”⁶⁰

Ez a vita a négy év alatt rejtetten végig jelen volt a közéletben. Az erdélyieknek gyakran szoros és kényelmetlen volt az „állami gyámkodás.” A *Hitel* egyik jegyzetírója szerint 1944-ben is „szükség van arra, hogy az állami közigazgatás egészséges decentralizációja tovább folyjék. A minisztériumoknak megnövekedett hatásköréből sok mindent vissza lehet utalni a törvényhatóságok ügykezelésébe.”⁶¹

A lokális autonómia, a saját ügyek önálló intézésének igénye vidéki társadalmi ideálok, eszmék maradtak végig a négy év alatt: „A decentralizáció szükségességéről és hasznáról, időszerűségéről vagy éppen sürgősségéről beszélni ma már aligha lehet anélkül, hogy az ember fejére ne olvassák a politikai közhely vádját... És mégis alig lesz valami valósággá abból, aminek már réggen meg kellett volna valósulnia. Sorskérdéssé lett az, ami egyébként csak egy igazgatási kérdés lenne. Budapest mellett nem tud érvényesülni a magyar vidék”⁶² – cikkezett a *Hitel* 1944. évi 2. számában.

A székelyföldi városok közötti rejtett rivalizálásnak is vannak nyomai a korabeli sajtóban. A versengésben a központi forrásokból való részesedésért Csíkszereda és Gyergyószentmiklós között a tanítóképző létesítése kapcsán merültek fel érdekellentétek, a székelyudvarhelyiek a Marosvásárhelyre telepített intézmények, hivatalok miatt elégedetlenkedtek, úgy gondolták, hogy Székelyudvarhely háttérbe szorul, holott a városnak „egyedül csak a hivatalok ideszűritése adhatja meg fejlődésének alapját”.⁶³

A Székelyföldre irányuló állami támogatásokat köszönő-hálálkodó hangok között néha a központi allokáció aránytalanságai fölötti elégedetlenség is megszólalt. 1942-ben az alföldi ONCSA építkezésekről (Kecskemét, Szabadka, Szentes, Hódmezővásárhely környéke) a *Hétfői Székely Népb*en megjelent egyik cikk is ezt az elégedetlenséget tükrözte: „nem irigyeljük az alföldi vidé-

⁶⁰ Zathureczky: i. m. 214–215.

⁶¹ László Dezső: *A képviselőház és Erdély*. *Hitel*, IX. évf. (1944. január) 1. sz. 5.

⁶² *Hitel*, IX. évf. (1944. február) 2. sz. 122.

⁶³ Bányai János: *Hogyan is állunk a székely anyaváros fogalmával?* Székely Közélet, 1940. december 7.

kek fejlesztésére és korszerűsítésére fordított pénzüsszegeket... mégis meg kell említenünk, hogy az országos szociális felügyelőség programjában a Székelyföld terhére - bizonyára csupán elnézésből eredő - aránytalanságokat látunk. Tudtunk szerint csupán Marosvásárhely kapott kéttucatnyi ONCSA házát, a Székelyföld többi részén a szociális felügyelőség alig építkezett, s Csíkvármegyé egész területén sem avattak ONCSA házakat.”⁶⁴

Összegezve a társadalmi-közéleti kapcsolatok állapotáról a forrásokból kibontható valóságelemeket, úgy vélem, hogy a kutatott időszakban akár a központ-vidék, akár a lokális társadalmi csoportok közötti viszonyulásokat nézzük, a feszültségek, érdekellentétek nyílt kihordásának időszakáról beszélhetünk.

⁶⁴ Hétfői Székely Nép, 1942. december 28.

BALÁZS LAJOS

A NÉPI MAGZATVÉDELMI KULTÚRA ÉS A PRENATÁLIS MEDICINA A SZÜLETÉS ELŐTTI ÉLETRŐL

Abstract:[Protection of fetus and prenatal medicine about intra-uterine life in folk culture] In the 1960's scientific research discovered, that the sense organs of the fetus are almost perfectly developed and active from the time of the intra-uterine life. The fetus can move, feel the changes of the temperature, pain and touch, it can taste, smell and see, that means, science has reached the recognition of the facts spoken about in the folk belief a long time ago.

Folk culture "discovered" through his more hundred years' experience, what science has recently found out: the fact, that between fetus and mother as well as between fetus and medium there are connections, in which the mother is the mediator. The prohibitions in the folk culture, studied by the author regarding women's life in Sândominic, can be considered as moral imperatives. Being in a specific situation, the pregnant woman has to be extremely careful in order to protect her fetus. Living objective life in a subjective way created a large number of preventive and protective beliefs, which can be seen in primitive civilizations.]

Rezumat: [Protejarea fătului în cultura populară și medicina prenatală a vieții intrauterine] În anii 1960 știința a descoperit că organele de simț ale fătului se dezvoltă și funcționează aproape perfect încă din timpul vieții intrauterine. Fătul se mișcă, simte schimbarea temperaturii, apăsarea, durerea, gustă, aude și vede – adică, știința a ajuns la acea recunoaștere despre care vorbește credința populară de multă vreme. Prin experiența sa multiseclară cultura populară și-a „descoperit” ceea ce știința doar recent a realizat, și anume faptul că între făt și mamă, respectiv între făt și mediu există legături în care mama este mediatoarea. Tabuurile din cultura populară, studiate de autor în rândul femeilor din Sândominic, pot fi considerate drept imperative morale. Aflată într-o situație specială, femeia gravidă trebuie să fie prudentă în mod sporit pentru a-și apăra fătul. Trăirea subiectivă a vieții obiective a creat o serie de credințe de protejare preventivă a fătului, ale căror valabilitate a fost confirmată ulterior de știința medicală.

„Századunk vívmánya, hogy felfedeztük a magunkban élő gyermeket” – olvastam Raffai Jenő könyvében.¹ Aztán azt is olvastam, hogy a természettudomány a terhességet és a magzati fejlődést egy biomedicinális folyamattá redukálta, és ebben a szemléleti redukcióban nincs helye pszichének, nincs helye kapcsolatnak, csak biológiai és genetikai folyamatnak, nincs helye anya-magzat kapcsolatnak sem, csak anya-nőgyógyász kapcsolatnak, nincs helye a valóság,

¹ Raffai Jenő: *Megfogantam, tehát vagyok. Párbeszéd a babával az anyaméhben*. Budapest, 1997. 121.

a valóságos magzat érzékelésének sem.² Ez a felfedezés a múlt század 60-as éveiben történt, a vád pedig az azt megelőző időszakok medicinájáról szól.

Amiről én beszélek, ez utóbbi ítéletnek tagadása lesz. Természetesen egy más kultúra felől közelítve a dolgot. Egy imával kezdem.

„Édes Jóistenem, segélj meg, adj szerencsésen ép gyermeket. Öröj meg szomorúságtól, nehogy félszeg gyermekem legyen, hogy ingemet bántson... Legyen Istennek dicsőségére, embereknek tetszésére! Segíts meg édes Jóistenem!« Mi folyton így imádkozunk, amíg úgy vagyunk.” Idéztem egyik adatközlőm többes szám első személyben fogalmazott, tehát általánosító mondatát.

A fohász a terhesség ideje alatti lelkiállapotot és viselkedést szabályozó vezérelv gyanánt is értelmezhető. Ez az időszak, vagyis a prenatális idő, állapot keretében, amit Pócs Éva úgy minősít, hogy „mind az anyára, mind a magzatra nézve kockázatos kimenetelű”, két sajátos időegységre különíthető el, noha az első tartalma végérvényesen nem szűnik meg a második időtartam alatt sem.

Az első időszak alatt, amit nyilván nem én határoztam meg, hanem az aszszonytársadalom tapasztalati tudásából következtettem ki, a terhességi idő 2/3-át értem, amikor a magzat a szentdomokosiak szemlélete szerint primér, vagyis az anya környezetéből csaknem teljes szenzoriális információhoz jut, egész sor pozitív és negatív érzéki hatásnak van (lehet) kitéve. Mivel ez az időszak kritikusabbnak minősül, sérülési/védekezési időnek nevezzük. Behatárolása egyrészt a magzat biológiai fejlődésének empirikus (intuitív) megfigyelésén, másrészt a mágikus gondolkodáson, sajátosan az analógiás mágia mechanizmusán alapszik.

A másik, a fennmaradt 1/3 idő, mely alatt mintha ellenállóbb volna már a magzat, inkább a szülés lefolyása (könnyű szülés, nehéz szülés, szerencsés vagy szerencsétlen szülés) esélyének latolgatásában telik el. A továbbiakban az első időszak magzatvédő kultúrájáról próbálok igen vázlatos és összesűrített képet nyújtani.

A naponta, reggel is, este is, főleg harangszó idején „saját szóval” (ti. egyéni fogalmazásban) elmondott ima a „szép és ép gyermek” akarásának, a „szerencsés szülés” vágyának mentális, spirituális megnyilatkozása. A praktikák, tiltások, intelmek rendszere viszont szelektív módon és gyakorlatiasan szabályozza a kockázatos idő alatt a terhes nézését, hallását, szaglástartományát, tapinthatási, ízlelési szabadságát épp azért, hogy az imába, gondolatba megfogalmazott vágy egy nem keresztény segítőrendszer által is támogatást, megerősítést nyerjen.

² Uo. 122.

³ Pócs Éva: *Néphit. Magyar néprajz. VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Szerk. Dömötör Tekla. Budapest, 1990. 629.

A rendkívül körültekintő és összetett jelenségtünetet, amit Szentdomokoson megismertem, és amely egyértelműen az ember intrauterin életével való törődés tükre, csak úgy tudom megjeleníteni, ha az általam tipologizált tilalmakat tömondatokba összevonom a profilaxissal, néhányat pedig többnyire vétségtörténettel, igazából hiedelemtörténettel illusztrálok.⁴

Tapintási tilalmak: Ne szedjen gyümölcsöt a kötényébe: almát, paradicsomot, semmi szemest: kokozját, epret, ribizlit; ne tegyen a kötényébe semmit; ne érjen virág a hasához; ne tegyen kulcsot a kötényébe; a hasi résszel ne érintkezzen semmi; ne szedjen forgácsot a kötényébe; a köténye zsebébe ne tegyen pénzt; ne feküdjék friss szénába; ne rúgjon állatba (macskába, kutya-ba); befőzéskor ne cseppentsen magára a főzetből; ne méretkezzen stb.

„Olyan volt egy, A. K., hogy az anyja nekiállt s a tehenet takarította. A tehen olyan szép volt, hogy így megölelte. Ő nem gondolt arra..., há, amikor meglett a gyermek, csupa szőr volt. Akkor az apja nekiállt, megölt egy tinót: arra tanyították. S akkor annak a nagy bendőjibe belé kellett varrják: a pacal-jába, az emésztőgyomorba, s az arcára es bőrt tapasztottak abból a bűdös gyomorból. Az aztán leette a szőrt. Ez a 30-as évekbe történt.

Úgy a trágyába belétették csórén. Kihagyták az orrát s a száját. Oda belé-tapasztották. Nem tudom, mennyi idő volt kitűzve, hogy benne kell legyen. S lemarta azt a nagy szőrököt. Úgy etették benne csuszálival, mert nem tudta szop-tatni attól a nagy bendőtől. Szép ügyes asszony lett belőle. Az orvos es csudálko-zott, hogy létezik!” (Nő 66, 1989). Ezt a példát nemcsak a pusztai illusztráció gyanánt idéztem, hanem azért is, mert egy igen ősi tudás egyik principiumára épített, tőlünk igen messze eső régiókban is gyakorolt, úgy tűnik, a magyarság által is ismert, a székelymagyarság által mindenképpen, és alkalmazott gyógyítási eljárást is példáz. (Én ezeket „klinikai eseteknek” nevezem.)

A domokosi gyógyítástörténet megkopott formájában is példája a beavatási halálnak, a kezdetekhez való mágikus visszatérésnek, hogy ezáltal lehetővé váljék az újjászületés, vagyis az a jelenség, amit Eliade hatalmas térben és idő-ben előforduló példák alapján értelmez. A hangsúlyt ezúttal nem annyira a hi-edelem lényegére, rendeltetésére óhajtom helyezni, ám ez továbbra is fontos, hanem az eljárás néhány megdöbbentő analógiájára.

Eliade, amikor a második születés, „újjászületés” szertartásáról ír, többek között a bantu négerek beavatási rítusait említi, ahol „az apa kost áldoz, majd a kos gyomrába és bőrébe burkolja a gyermeket... Három napig marad a kosbőrben. Ennél a népnél a halottakat kosbőrben és magzati helyzetben helyezik el. Az állatbőrbe való rituális öltöztetés révén történő mitikus újjászüle-

⁴ Bővebben Balázs Lajos: *Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszent-domokoson. Csíkszereda, 1999.*

tés jelképrendszere egyébként magasan fejlett kultúrákban (India, Óegyiptom) is fellelhető.”⁵

A domokosi szőrös gyermekkel az „elnyeletés” rítusát hajtották végre: egy állati testüregbe, nem a koséba, hanem tinóéba azért, hogy az így létrehozott magzati állapotból, a rítus előírta idő letelte után onnan kiemelve, szörzetétől megtisztulva „újjászülessen”. Az agos gyermek és szőrös gyermek gyógyítása ugyanabból a mágikus szemléletből táplálkozik: a kezdeti állapotba való „visszahullás”, a „kozmosz éjszakába” való visszatérés, „a születés ősi mintájának” megismétlése gyógyíthatja meg a beteget.

A hiedelemben vetett hit és meggyőződés fokát jelentheti, hogy Domokoson tinót „áldoztak fel”,⁶ ami a kos értékének mindig és mindenhol a többszöröse.

A szem tilalmai: Ne bámuljon bele félszeg gyermekbe; ne gyönyörködjen az állatokban; ne csodáljon meg állatot; ne nézzen meg olyat, ami csúnya; ne nézzen farkast, bivalat, kígyót, majmot; ne csodálkozzon rá félszeg emberre; ne nézze meg Ceaușescu kivégzését; ne nézzen a tükörbe, ...ki az ablakon; ne csodálkozzon semmin; ne csodálja meg a nyulat, „hogy ne milyen szája van, ne milyen szeme van” stb.

„Történt olyan es, hogy az asszony hordozta a gyermeket, s megcsudálta a bivalat. S az a gyermek, aki megszületett, aztán felnőtt, mikor messze akart nézni, örökké az ég felé tartotta a fejét...

Az anyja, amikor hordozta, ugye, akkor megnézte vót erősen a bihalat. Hogy a bihal úgy felnéz. S a gyermek minél messzebb nézett, annál jobban feltartotta így a fejét (mutatja). Örökké feltartotta. Úgy es hitták, Égbenezős Bodó Sándor. Ha például itt hegy vót, s azt akarta nezni, mű örökké azt hittük, hogy az eget nezi egyenesen.

Megcsudálta az asszony a bihalat. A gyermek má a hasába vót. Há van testvére annak a fiúnak. Az olyan vót, mint egy mákvirág. Szép, tiszta s egyenes. Szépen beszélt. Az nem nézett az ég felé. Ez se vót arcképileg csúf, de feszt a szemei felnéztek... Jól kaszált s szántott, erdőlt s minden, de örökké az ég felé nézett.

Ezt így tartották s az anyja es azt mondta: »Ez azért van, mert a bihalat úgy megnéztem, azt gondoltam, soha el nem tudom felejteni, hogy a mért néz fel az égre.« (Férfi 75, 1987)

„A terhes asszony ne bámuljon belé semmibe: se állatba, se félszeg gyermekbe, emberbe.

⁵ Eliade, Mircea: *A szent és a profán*. Budapest, 1978. 181.

⁶ Bővebben Balázs Lajos: *A holdfogyatkozásra született gyermek mágikus gyógyítása Csíkszentdomokoson*. In Új Könyvműhely. Csíkszereda, 1998. 93.

⁷ Bővebben uo.

Somlyóra búcsúba jártak. S ott voltak az első világháborúból hazakerült kar s láb nélküli emberek. Sokan. Tíz méterenként ott álltak s kéregettek. S édesanyám ott jött ilyen terhes menyecskékkal, s mondta »Ne nézz oda, dugd a derekadba belé az ujjadot. Gondolj arra, hogy állapotos vagy, s ne tátsd belé a szájadot!«” (Nő 69, 1997)

A csíksomlyói búcsúhoz kötődő hiedelemtörténet egy tágabb kultúrkörnek helyi élethelyzetben megjelenő változata. Adat van arra, hogy „A viselős nők miatt... már egy XVIII. századból való jászkun főkapitányi rendelet eltiltja az »elferdített, idomtalanított, fekélyesített tagú koldusoknak országos vásárokon való megjelenését.«”^a

Az alábbi történet arra a különös hiedelemre példa, hogy a férfi is okozója lehet a magzati sérülésnek, nemcsak a nő, ahogyan a közfelfogás általában tartja. A mechanizmus kliséje ugyanúgy működik, mint az anya esetében, csak valamivel áttételesebben: az apát ért erős vizuális inger átvihető a nyomban akkori, aznapi nemi aktussal a magzatra.

„Volt egy szeredai ember. Az arcának fele tehén volt: szarva s szőrös... S a másik fele ember... Jártak vele faluról falura. Fújták a kürtöt, hogy nézzék az emberek. Ebből éltek...”

S itt az egyik el volt ki a Hargitára dolgozni, s azt mondják, hogy összebeszéltek, hogy menjenek bé Szeredába, s azt az embert nézzék meg. S ugye, ha valamilyen olyan helyre menyen – én úgy értesültem az öregektől – mikor olyant látsz, hogy félni kell, akkor az övedbe tedd belé a kezedet (hüvelykujjadat). S akkor nem gondolsz úgy belé, hogy ne mit látok.

Ez nem. Ez nekiállt, csípőre tette a kezit, s addig nézte azt az embert így, mikor hazajött az asszonyhoz, akkor úgy maradt a felesége. S meglett a gyermek: lejánka. De az olyan torz lett, tanár úr!, hogy én azt kimondani nem tudom. Elvitték keresztelni. Mikor a pap meglátta, azt mondja, «Jaj, fiam, fiam, én még sokat kereszteltem, de én még ilyent nem láttam.» Aztán mondta a komasszony es, akit felkértek, »Ne törődjék, esperes úr!, csak egyszer keresztelje meg, hogy vigyem haza, nehogy meglássa senki«.

Akkor azt mondta az apja, na hadd el, hátrahagyom, még ha egy gyermekem lenne es, hogy ne nezzen meg semmit senki a világon ilyesmit. Azt mondta, »Én a szájamot belétartottam, s ne!...«

Ugye, ahogy hazajött, az asszonnyal közösült, s megtörtént a baj... Jaj, Istenem, öröjz meg!” (Nő 60, 1990)

A száj tilalmai: Ne tartson szemes gyümölcsöt a szájába: kokozza, málna, szeder; ne egyék a kárvallott állat húsból; ne egyék fuszulykát, káposztát; ne igyék pálinkát stb.

^a Fazakas István – Székely Sz. Magdolna: *Igézet ne fogja...* Budapest, 1990. 79.

„A kárvallott állat húsából ne egyél, mert a gyermeknek a testyén kijő az, amibe megszenvedett az az állat.”

A fül tilalmai: Ne hallgasson csúnya beszédet: „Csúnyát a terhes ne beszéljen, me a se jó a gyermekre nézve.”

„A terhes asszony előtt vigyázni kell a szóra es. Itt az én házamba mondta egy asszony édesanyja, hogy a leánya terhes, »de az Isten engedje meg, szüljön varasbékát!«

– Hogy gondol ilyent? – mondtam... De bizony, amikor a gyermek megszületett, békaszája volt...”

Szaglási tilalmak: Ne járjon olyan helyen, ahol ételszag van, ami kívánsági ingert vált ki.

A terhesség ideje alatt mind a magzatra, mind az anyára nézve a legnagyobb kockázatot a megkívánás jelentette és jelenti egyértelműen ma is. Nemcsak a szentdomokosiak hiedelme szerint! Kapros Márta, amikor monográfiájában a terhességekonzerválás hiedelmeiről ír, a megkívánást általánosan elterjedt képzetnek nevezi.⁹

Mondhatni, viselkedési normává vált az a szokás, hogy a magzat védelmében a terhes asszonyt abból az ételből, amit éppen meglátott, aminek a szaga hozzájutott, vagy netán, amiről valaki beszélt előtte, meg kell kínálni, juttatni kell neki belőle. A terhes pedig minden restelkedés nélkül kérhet.

A jelenség élettani alapjára nincs magyarázat a népi műveltségben, de a tünet vizualizására annál több. Ezek lényege az, hogy a terhes által felfogott olfaktív, vizuális és auditív ingerek a magzathoz jutnak és kiváltják benne a megkívánási reakciót. Mindennek hitelesítésére a közszájon forgó érv az, hogy boncoláskor a magzat szája nyitva volt. (A legújabb kutatások alapján, úgy tűnik, a megfigyelésnek tudományos alapja is van. Lásd Raffai J.)

„Meghal a magzat nála. Met nem annyira a terhes asszony kíván, mint a magzat.

– De a magzat nem látja az ételt?

– Nem, s mégis az kívánja. Az anya a magzat mián kíván. Jobban érzi a szagokat. Minden szagra úgy figyel. Például a szomszédba, ha kenyeret sütnék, annak má a szagját érzi. Úgy az orrába jó annak a friss kenyerek a szagja, s akkor jó, hogy ő abból szeretne enni.

Én jártam úgy, hogy egy gyermek elvitte előttem a hígpalacsintát, s má attól meghalt a gyermek nálam. Éhes vótam, jólesett vóna.

Másikszor megint elmentem a szomszédba. S ahogy beléptem, olyan friss tepertyűszag, úgy megcsapott. Ott vót a tepertyű es, csak az asszon nem mondta, hogy vegyek belőle. Akkor es kihalt nálam a magzat.”

⁹ Kapros Márta: *A születés szokása és hiedelmei az Ipoly mentén*. Debrecen, 1986. 135.

A tiltások szubsztrátumát tehát hiedelmek képezik, de a sérülések gazdag leltára igenis reális: dermatológiai, alkati, küllemi, látási, lelki, jellembeli, a beszédképesség károsodásai jönnek, jöhetnek szóba a terhesség ideje alatt. Ezeket mind-mind maga a terhes közvetítheti érzékszervein keresztül.

A tiltások hatásmechanizmusán eltűnődve, az egész képzettársítási rendszer (amiből csak morzsányit említettem) összefüggéseibe belegondolva arra a meglátásra jutottam, hogy a prevenció több síkon, ám szinkretikusan próbál hatni.

A megelőző tiltások csak egyik vonulata tűnik olyan ok és okozati összefüggésnek, melyek primitív és lineáris logikai mintákkal/modellekkel kell használnak. A tilalmak, intelmek ebből a szempontból tekinthetők elsődlegesen hiedelmeknek: ne nézd, ne bámuld meg a rútat, a bénát, ne tedd a kötényedbe, zsebedbe, ne érintsd, ne halld, ne szagold stb., mert ilyen, olyan, amolyan lesz a gyermeked. Tehát az analógiás mágia klisé-rendszere szerint működő károsodások megjelenítése a cél. És ha mégis megtörténne, ami tiltott, adva van a háritás igen egyszerű eszköze: „Tedd a hüvelykujjadat a kötényed kolcába.”

Ennél fontosabb, szerintem, a tilalmak másik, tulajdonképpeni preventív célzata és effektusa: pszihésen, mentálisan folyton ébren tartani az anyában a terhesség tudatát, akár félelem formájában is, és ezzel a magzat állandó és felfokozott védelmére kényszeríteni őt. A megelőzés eszmeisége fogalmazódik meg a mágikus fogantatású tilalmakban, ami a metaforák és hasonlatok képi erejével hat. Ennek a szándéknak és rendszernek a kikövetkeztetése jogosított fel arra, hogy ebben a társadalomban valós magzatzvédelmi kultúráról beszéljek.

A szentdomokosi (és nemcsak) asszonyok számára az életkörülmények miatt nem volt más megoldás, mint a szellemi védőháló, riasztó háló kitalálása, mely egyfajta jelzőlámpácska gyanánt tartotta ébren a magzatzvédelem reflexeit.

Az orvosi könyvek arra figyelmeztetik a nőt, hogy a terhesség alatt mitől kell tartózkodjanak, mert a most szerzett negatív hatások a csecsemőre kihatnak.

Az egyik ilyen könyvben a „Mitől tartózkodjunk?” cím alatt ezeket olvastam: „Tartózkodjunk a dohányzástól, az alkoholtól..., főleg az első három hónapban..., a kutya, macska érintésétől, mert ürülékükben, valamint a nyers-húsban előfordulhat egy toxoplazma nevű élősködő, mely súlyosan károsítja a magzatot... A terhes anya ne takarítsa a macska homokját...” stb.¹⁰ Nyilván, hogy ez a tiltás a városi nőnek szól.

Noha a megszólítottak más-más társadalmi rétegben, más-más kulturális szinten élnek, alapvető szemléletbeli eltérés a kétféle kultúra tiltó, intelmi jegyzéke között nincs. Ellenben a népi kultúra prevenciójegyzéke sokkal gazdagabb, körültekintőbb, talán hatékonyabb. A motivációban, a következmé-

¹⁰ Fenwick, Elizabeth: *Kismamák nagykönyve*. Budapest, 1993. 13.

nyek nyelvezetében látni az alapvető eltéréseket. Az anyáknak szóló nevelő, népszerűsítő orvosi könyvek így fogalmaznak: „súlyosan károsítja a magzatot...” A szentdomokosi tiltó hiedelemszövegek pedig így: „ne végy az öledbe kutyát, macskát, ne rúgj beléjük, mert szőrös lesz a gyermeked”. Tehát a tiltás megszegésének egyenes következményét szenzoriálisan vetíti elő. A kétféle megközelítési mód számos más példája is felsorolható. Az olykor általános-ságban és elvontan fogalmazó orvosi stílussal szemben („csökkenti a magzat oxigénellátását..., gyakori koraszülést, kis születési súlyt idéz..., növeli a vetélést, halvaszületést, fejlődési rendellenesség valószínűségét”, „előfordulhat egy toxoplazma élősködő”, ami az átlag városi számára is van annyira misztikus, mint az általam leírt hiedelemvilág stb.) a tiltó hiedelmek a sérülések vizuálisan felfogható példáival, konkrét következményeivel sokkolnak. Más szóval, nem valószínűségről, hanem biztos következményről beszélnek. De úgy is fogalmazhatok, hogy a népi kultúrában minden tiltásnak spiritualizált és affektív töltete is van.

Az én feladatomban nem lehet az, hogy eldöntsem, melyik módszer jobb. Inkább az, hogy megpróbáljam megvilágítani a népi kultúra sajátos vonásait és eszköztárát.

Ez pedig egy sokkal tágabb és specifikus tükrözési, valamint didaktikai elvből táplálkozik. Az analógiás látásmód mechanizmusa eszembe juttatja például a vallásos népi ikonográfia, régi falusi templomok tábláit, a parasztbibliák képeit, rajzait, sajátosan az ortodox templomok lenyűgöző képsorait, melyek a bűnbeesések szörnyű következményeit jelenítik meg. Vagyis a vétségek elkövetését mentális és lélektani reakciókat kiváltó, mehökkentő és elgondolkodtató vizuális képekkel akarják megelőzni.

A címben megfogalmazott gondolat kiteljesítéséért el kívánom mondani, hogy kutatásaim rendszerezése és az orvosi könyvek, pontosabban a prenatalis tudomány néhány kutatási eredményéről szóló tanulmány elolvasása közben rádöbbsen az archaikus tudás és műveltség korszerűségére is. A tudomány, a prenatalis tudomány, mely a '60-as évek Amerikájában jött létre, fogalmazta meg a prenatalis állapot, az intrauterin élet azon lényegét, amit a szentdomokosi mágikus műveltség ösztönösen, tapasztalati alapon több évszázada felismert és hagyományos kultúrájába hiedelemként rögzített. Tehát azt, amit Andrek Andrea így fogalmaz meg: „A terhesség az ember első individuális ökológiai helyzete, az anyaméh pedig az első ökológiai környezet.”¹¹ A születés hiedelmeinek kutatása során számomra feltárult egy egészen kifinomult, irracionálisnak tűnő tudás, mely a magzat és környezete, magzat és anya viszonyát tükrözi. A hiedelmek sajátos módon tükrözik azt, amit a tudomány

¹¹ Andrek Andrea: *A kompetens magzat*. In *A megtermékenyítéstől a társadalomig*. Budapest, 1996. 9.

szintén napjainkban fogalmazott meg így: „A magzati érzékszervek már az intrauterin élet során kifejlődnek és csaknem tökéletesen működnek. A magzatok mozognak, érzékelik a hőmérsékletváltozást, a nyomást és a fájdalmat, továbbá ízlelnek, hallanak, valamint látnak.”¹² Vagyis a tudomány is eljutott arra a felismerésre, amiről a hiedelmek beszélnek. A népi műveltség ráérzésével, tapasztalatával „felfedezte” azt, amit a prenatális tudomány a XX. század második felében fedezett fel: hogy az anya és magzata között, hogy a magzat és környezete között organikus kapcsolat létezik, működik, és ebben az anya a mediátor. Ennek tudatát mi sem bizonyítja jobban, mint a kivételes esetek számontartása, a tilalmak megszegőinek stigmatizálása, szankcionálása.

Az összegezés csupán szerény igényével még az is megfogalmazható, hogy a népi kultúrában megfogalmazott tiltások erkölcsi parancsként is értelmezhetők, aminek lényege az, hogy a terhes asszony a magzat védelméért köteles fokozottan ellenőrizni látását, hallását, tapintását, szaglását, ízlelését. Más szóval: rendkívüli állapotban van, és ez azt is jelenti, hogy felül kell bírálnia életterének minden vonatkozását. A rendkívüli állapot a környezeti ingeregyüttest rendkívülivé változtatja. Egy objektív világ szubjektív átélése a preventív hiedelmek sokaságát megelőző védekezés hálózatát hozta létre az imába is foglalt „szép, ép és egészséges gyermekért”.

¹² Uo.

KARDALUS JÁNOS

A CSÍKI BÚTORFESTÉS¹

Abstract: [Painted furniture from Ciuc] Beginning from the 16th-18th century painted furniture has spread not only in Europe but also in the Szekler's region. The furniture used in the houses was painted and decorated with floral patterns. Not only the rooms but also the kitchens were furnished by this kind of furniture. The flourishing period of the painted furniture was the 19th century. The forms of the furniture in different regions of the Szeklerland were unitarian, but they had particular decorations. Many of them have been preserved certifying people's mentality and the civilisation-level of the houses. More hundred years' affection for painted furniture has become a symbol. Villagers have used them as symbols expressing their existence and welfare, their affection for beautiful and precious things and their belonging to the given community. In this tradition, beside other Szekler zones we can also find the region of Ciuc with its particular characteristics. The present study is a fragment of a dissertation and aims to present the painting of furniture from this region, to demonstrate that the joiners' work from Ciuc is not inferior to those already known so far.

Rezumat: [Mobila pictată din Ciuc] Începând din secolele XVI-XVII mobila pictată a avut o largă răspândire în Secuime. Camerele dar și bucătăriile gospodăriilor erau înzestrate cu mobilier pictat, ornamentat în special cu motive florale. Perioada de înflorire a mobilei pictate a fost secolul al XIX-lea. Deși formele mobilelor din diferitele zone ale Secuimii erau unitare, ele au fost decorate cu ornamente particulare. Multe dintre ele s-au păstrat până în zilele noastre, atestând spiritul creativ al celor care le-au făurit și gradul de cultură a interioarelor locuințelor. Atașamentul multisecular față de mobilierul pictat a devenit un simbol. Societățile respective, mai ales sătenii le-au folosit ca purtătoare de simboluri, exprimând prin ele existența și bunăstarea lor, atașamentul față de lucrurile prețioase și estetice, apartenența lor la comunitatea dată. Prin această tradiție multiseculară, alături de celelalte zone secuiești, prin caracteristicile sale particulare este prezentă și zona Ciucului. Studiul de față, fragment al unei disertații aflate în manuscris, are scopul de a prezenta iscusința tâmplarilor și tradiția decorării mobilei din Ciuc.

A bútortfestés táji tagolódása a Székelyföldön

A bútortfestés a Székelyföld tájegységeiben többé-kevésbé egyidőben jelent meg, élte virágkorát és indult hanyatlásnak. Mind a megjelenését, virágzását, mind pedig annak hanyatlását azonos tényezők határozták meg.

A napjainkig fennmaradt festett bútorok és a bútortfestésről szóló szakirodalom, valamint kutatásaim által képet alkothatunk a bútortfestés arányairól,

¹ Részlet *A festett népi bútor a Székelyföldön* című disszertációból. (Kézirat)

értékeiről, azokról a néprajzi tájegységekről, vidékekről és falvakról, ahol ilyen tevékenység volt.

Székelyföldön bútorfestő központok az alábbi tájegységeken működtek: Sóvidék (Korond, Parajd), Nyikó mente (Bogárfalva, Csehétfalva, Kecset), Nagyküüllő mente (Székelyudvarhely, Telekfalva, Lengyelfalva, Décsfalva, Agyagfalva, Székelyderzs), Kis- és Nagyhomoród mente (Abásfalva, Homoródalmás, Lövéte, Kápolnásfalu), Csík vidéke (Csíkszentdomokos, Csíkszenttamás, Csíkdánfalva, Csíkmenaság, Csatószeg, Fitód), Gyergyó vidéke (Gyergyószentmiklós, Gyergyóújfalu, Gyergyószárhegy, Gyergyócsomafalva), Erdővidék (Vargyas), Felső-Háromszék (Felsőcsernáton, Alsócsernáton és Kézdivásárhely).

A Székelyföldön készült festett bútorok, noha tájegységek és falvak szerint különböznek is egymástól, a tárgyak formáit, szerepét, a díszítményt, a színeket és a motívumokat illetően, alapvetően mégis egységes vonást mutatnak.

A tárgyi hagyaték igazolja, hogy Csík vidékén a XIX. században Csíkszentdomokoson, Csíkszenttamáson, Csíkdánfalván, Csíkmenaságon, Csatószezen és Fitódon bútorfestő műhelyek léteztek. Erre Malonyay Dezső is többször utal.²

A bútorfestés egyik legrégebből fennmaradt darabját e tájegységből *Csíkszentdomokoson* a néprajzi gyűjteményben őrzik. Az 1870-es évszámot viselő, két részből álló edénytartó tálas formája és díszítése alapján is egyedi. A tálast díszítő valamennyi csokor rendhagyó módon különbözik a másiktól, nem azonos, nem is párhuzamos egymással.

A különböző motívumok egyedisége, a virágok egyetlen szára való festése a templommennyezet kazettáinak stílusához áll közel.

A tálason a virág-, levél- és szármotívumok igen kevés változatban fordulnak elő. Jellegetessége, hogy barna alapszínű bútoron vésett kazettákba festették a virágcsokrokat.

A néprajzi gyűjtemény állománya jelenleg 30 darab XIX. századi festett bútorból áll. Vannak háttas székek, hosszúpadok (padládák), hozományos ládák, falitékák, almáriumok (tálasok), fogasok (bokálytartók) és asztalok. A bútorok alapszíne világos- és sötétkék, illetve sötétzöld. A motívumokat világospiros és zöld színekkel festették, fehér színnel árnyalták a bútorfestők. A csíkszentdomokosi festett bútorok egyik jellegetessége az átlós virág, amelyeket a bútorfestők sárga vagy fehér színekkel emeltek ki.

A csíkszentdomokosi festett bútorokon gazdag motívumkincset láthatunk. Jellegetes a tulipán, amelynek több mint tíz változatát is megtaláljuk. Ezek között kiemelkedő a világospiros színnel festett lángoló tulipán. Gyakran előfordult a margaréta és a szegfű. A kompozíciók többsége hajlított szárból és virágokból indul ki. Gyakoriak a szárból és virágból komponált alapozások is,

² Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. I. Budapest, 1907. 186–192.

amelyek korsó- vagy vázaformára emlékeztetnek. A virágcsokrok csak részben tagoltak, nem függőlegesek, hanem inkább „S” alakúak; ezeket a bútorfestők szétterítették. Ez különben a csíki bútorfestés egyik jellemző vonása. Ezek a nyitott csokrok kazetta nélküliek és a bútor felületét jól kitöltik.

Péter János (1900–1985) és Kedves Anna (sz. 1928) adatközlők szerint Csíkszentdomokoson a XIX. században tevékenykedő bútorfestő-asztalosok a következők voltak: Márton István (?–1870), Kurkó Simon (?–1880), Török Mihály (?–1908), Dombi József (?–1916) és felesége, valamint Kurkó András (?).

A nagy múltú csíkszentdomokosi bútorfestést az 1980-as években Molnár Emma és Kalamár Enikő, helybeli fiatalok megpróbálták életre kelteni. Rövid idő után tevékenységüket félbehagyták.

A csíki bútorfestés másik nagy hagyománnyal rendelkező központja *Csíkszenttamás*. Ennek mestere Ferencz Antal bútorfestő-asztalos volt, akinek az 1828-ban használatos, 34 lapos kézirata maradt fenn. Ebből tudomást szerezhetünk a korabeli bútorfestéshez szükséges festékkészítési ismeretekről. A Ferencz Antal készítette és festette bútorból Csíkszenttamáson, Csíkmadarason, Csíkjenőfalván, Csíkkarcfalván több darab is van. Ezekenkívül néhány hozományos ládát a Csíki Székely Múzeumban is őriznek.

Akárcsak a csíkszentdomokosi, a csíkszenttamási festett bútorok is kék alapszínűek. A század elején készült bútorokon még megtalálhatjuk a kazettás felosztást, a kék alapú mező világos színnel (fehér, sárga) való tagolását, ami később teljesen eltűnt. A virágcsokrokat csak a bútor felületén található szerkezeti elemek (lécek) fogták közre. Sok esetben éppen az almárium (tálas) üveges részét tartó ráma képezte a keretet, mivel a virágcsokrokat az üvegre festették. Az üvegfestés a csíkszenttamási festett bútor sajátos jegye.

A virágmotívumok többsége tulipánból állt, melyeket bimbó és kinyílt virág formájában is megtalálunk. Festettek átikás rózsát, szegfűt négyszirmú margarétát, kétsoros mezsgyevirágot. A virágcsokrok csigavonalból (hajlított levél), illetve virágkosarat utánzó alapozásokból indultak ki. A virágcsokrok alapozása, azok kiterítése a felcsíki bútorfestés stílusjegyeit őrzik.

A hasonlóságok mellett a csíkszenttamási festett bútor két alapvető jegye alapján igen jól elkülöníthető a többi központoktól. Egyik sajátossága, hogy a csokrokat levél nélkül festették. A másik alapvető vonása a virágmotívumok szárának a megszokottnál jóval vastagabbra festése.

A csokrok, motívumok festésére piros, zöld, sárga, fehér és fekete festékeket használtak. A virágmotívumokat nem világos, hanem sötét (fekete) színnel árnyalták. A csíkszenttamási festett bútor levegős csokrai, a motívumok egyszerűsége és a felületek arányos elosztása következtében nemcsak a csíkszentdomokosi, hanem a csíkdánfalvi festett bútorral is azonos stílust alkotott.

A *csíkdánfalvi* festett bútor készítője Bálint Borbála (sz. 1917) adatközlő nagyapja, Bálint Péter, aki a XIX. század második felében tevékenykedett. A bútorok kivétel nélkül kék alapúak. A bútorfestő a virágmotívumokat pirossal, a leveleket zöld színnel festette, majd sárga és fehér színnel árnyalta, pontozta azokat.

A virágmotívumok közül sajátos megfogalmazásúak a tulipánok: az ún. lán-goló tulipán, továbbá a csavartvégű rózsza, a pontozott margaréta. A csíkdánfalvi festett bútoron megtalálhatóak a csíki bútorfestés olyan sajátos motívumai, mint a zsinór és a bojt, a lán-goló tulipán, a levél nélküli csokor (virág), a síkban kite-rített csokor, valamint a szár és levélből alkotott csokoralapozás. A szétterülő, nyitott virágcsokrok mellett tagoltak is vannak, függőleges és vízszintes irányúak egyaránt, de kör alakúak (füzér) is előfordulnak. A bútorokra (hozományos lá-da, padláda) festett virágcsokrok kiegyensúlyozzák, jól díszítik a felületeket.

A felsorolt három felcsíki bútorfestő központtal párhuzamosan, a XIX. szá-zadban Alcsíkon, Csíkmenaságon, Csátószezen és Fitódon is festettek bútort.

Csíkmenaságon Adorján Józsefet (1828–1887) és Dánél Ferencnét Bende Juliannát (1868–1952) említette Dánél Ferenc (sz. 1921) adatközlő. A két bú-torfestő munkái szétszórtnak Csíkmenaságon és Pottyondon, illetve Csíkszere-dában a Székely Múzeumban találhatók meg.

A csíkmenasági bútorok felületére a bútorfestők a virágcsokrokat keret nélkül festették, ami a csíki bútor egyik jellegzetessége. A hozományos ládán és a padládán látható hármaskompozíció középső eleme koszorú, a két szélső függőleges irányú virágtő.

A virágmotívumok, mint a tulipán, rózsza, margaréta, szegfű, fagyöngy, mezs-gyevirág és a gyapjúsás tagoltan és szimmetrikusan helyezkednek el a csokrok-ban, amelyeket rendszerint a száron levő két levél fogott közre. A virágcsokro-kat pontok, pontozott átlakok, vékony lehajló levelek tarkították. A levélmotívu-mok a virágban különálló díszítőelemet is alkottak. A csíkmenasági bútorok ké-szítői kedvelték a csokrok zsúfolását. A virágcsokrok alapozásból – szár, virág, kehely – indultak ki. A csokrok szintén hangsúlyos középmotívumban végződ-tek. A Csíkmenaságon készült festett bútorok világoskék alapszínűek, a virágok pedig piros, fehér, a levelek, száruk zöld színűek. Egyes virágokat rendhagyóan szürkés-kékes színnel is festették.

A csíkmenasági bútorfestés felújításával Bors Julianna (sz. 1923) pottyondi tanítónő foglalkozott, aki csak saját magának festett virágozott hagyományos típusú bútort.

A csíkmenasági festett bútorhoz stílusban legközelebb a *csátószezi* állt. Együtt alkothatták az egyik alcsíki stílus egyik változatát. A Csátószezen talált bútorok között (Bors Albert gyűjteménye, Csátószeg 79. sz.) a helyben készí-tett ládák mellett Fitódról származó bútor is volt. Ugyanakkor Csátószezen

készült bútorokat Csíkszentsimonban is őriznek. A bútorok készítőit, festőit nem lehetett azonosítani. A tárgyakon látható évszámok arra utalnak, hogy azonos időszakban két mester is dolgozott.

A bútorokon függőleges irányú, tagolt, sajátosan aszimmetrikus és koszorús virágcsokrok láthatóak. Ezek közül legérdekesebbek az aszimmetrikus, középre hajló, egy függőleges kompozíciót fenntartó és két, szintén függőleges irányú csokorral bezárt hozományos láda virágcsokrai. Más bútorfestők gyakorlatából is ismert ez a felépítés, azonban ez esetben szimmetriát csak a kompozíció egészen belül találunk. A koszorús csokorépítés is figyelemre méltó; a koszorú virágdísz fog közre, ez a motívum a csíki, gyergyói és lövétei bútorfestők sajátos díszítőeleme.

A virágcsokrok tulipánból, egyszerű és átikás margarétából, rózsabimbóból és kinyílt rózsából, szegfűből, gránátalmából, fagyöngyből, mezsgyevirágból, egyszerű, illetve összetett virágokból és levelekből álltak. A csokrok virág, levél és váza alapozásokból indultak ki. A kiemelt csokrokat keretekbe foglalták. A bútorokat barnával és sötétzölddel, a kereteket alapozták, pirossal, fehér színnel keretezték, míg a virág- és levélmotívumokat piros, fehér, kék, illetve zöld színűre festették.

A bútorfestés egyik leggazdagabb alcsíki műhelyét *Fitódon* Jankó János, Gere Ferenc és Gondos László bútorfestő-asztalosok teremtették meg. Mind a három bútorfestőt Malonyay Dezső azonosította.¹ Tevékenységük a XIX. század közepétől (1845) kezdődött és a század végéig tartott. Az általuk festett bútorokat ma Fitódón és a többi csíki faluban, illetve a Csíki Székely Múzeumban őrzik. Így Gondos László munkáit Csíkszentdomokoson, Csíkszépvízen, Csíkszentmihályon, Csíkvacsárcsin, Csíkszentsimonban, a Jankó János munkáit pedig Csíkvacsárcsiban, Csíkszentmiklóson találhattuk meg. A fitódi mesterek vagy vándoroltak, vagy munkáik nagyobb részét más falvakban adták el. Míg Gondos Lászlóról többet, Jankó Jánosról kevesebbet, addig Gere Ferencről igen keveset tudunk.

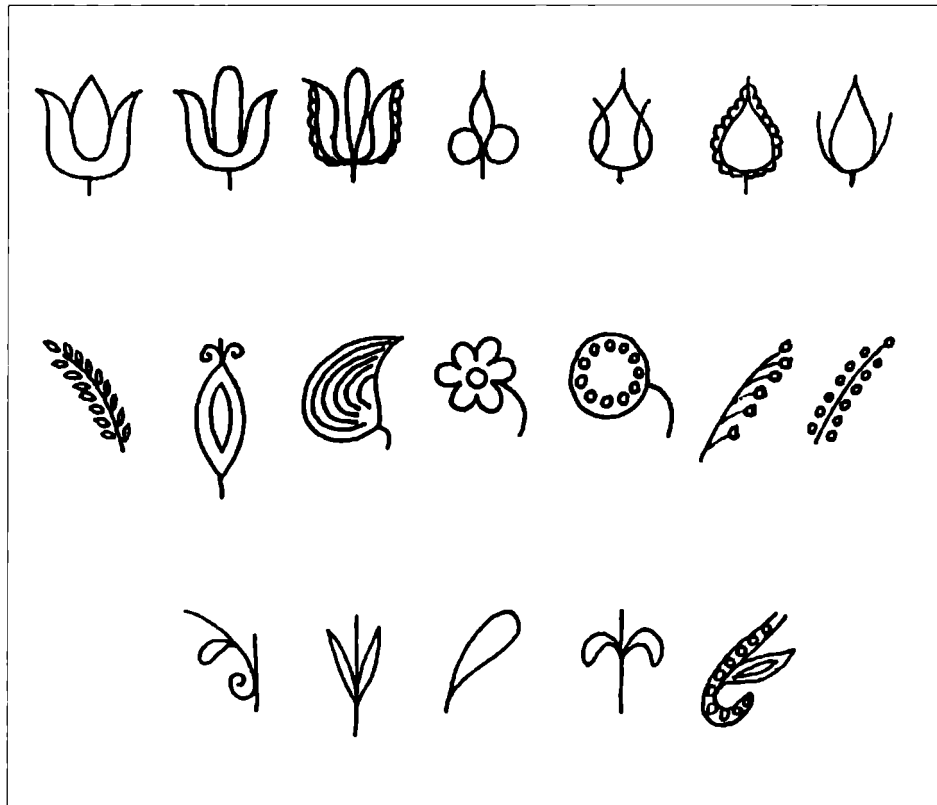
Gondos László sötét cinóbervörös alapozású bútorai egyik, a XIX. századi hagyatéck legszebb példányai közül valók. Munkáin az 1870-es évszám olvasható. A takarosán készített bútorok és festett virágcsokrok kiegyensúlyozottan és szabályos távolságban helyezkedtek el a bútorok felületén. A csokrok tagoltak, függőleges irányúak, amelyeken kihangsúlyozott szerep jut a befejező motívumnak. Sajátos virágmotívumai a koronás szegfű két változata és a gyermekláncfű. Gondos László virágai átikások, keze munkája bárhol felismerhető. A virágok, levelek, száruk festésére piros, sárga, fehér és zöld színű festékeket használt, de ezek igen élénk színűek.

¹ Uo. 196.

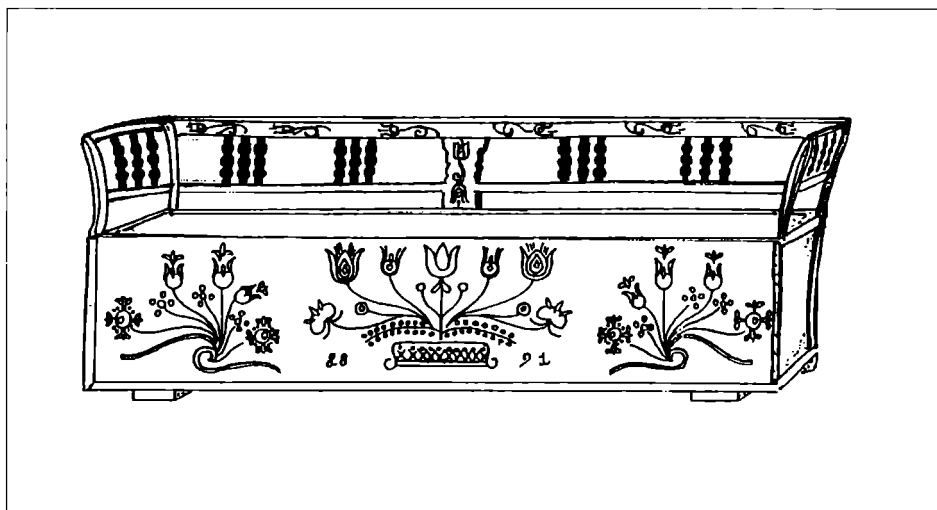
A másik fitódi bútorfestő-asztalos, Jankó János a XIX. század első felében élt és dolgozott. Fennmaradt hozományos ládáin 1845. és 1846-os évszámok jelzik a készítés évét. Virágcsokrai függőleges irányúak. Minden virágmotívumot külön-külön alapozásból indított és síkban helyezett el. A virágok közül a margaréta, a rózsza térhatású. Sajátosak a ponttal díszített levelek, valamint a csokorkötés és a virágszár.

Amint említettük, a harmadik fitódi bútorfestőről, Gere Ferencről csak Malonyay Dezső már idézett művéből tudunk, azonban munkáit ma már nem tudjuk azonosítani.⁴

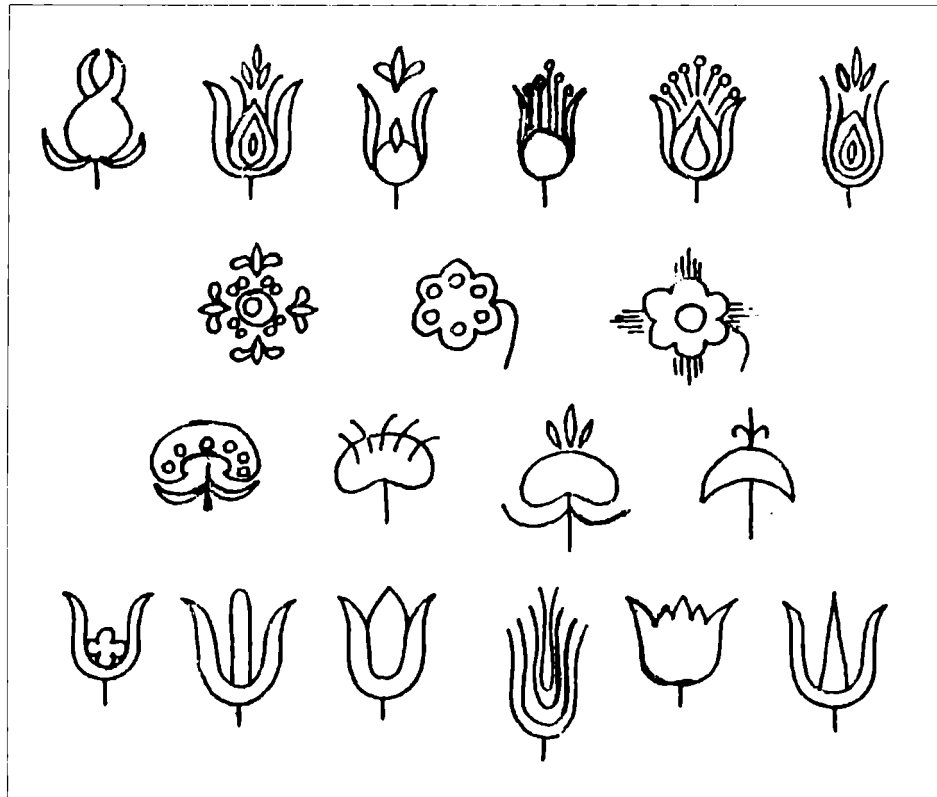
⁴ Uo.

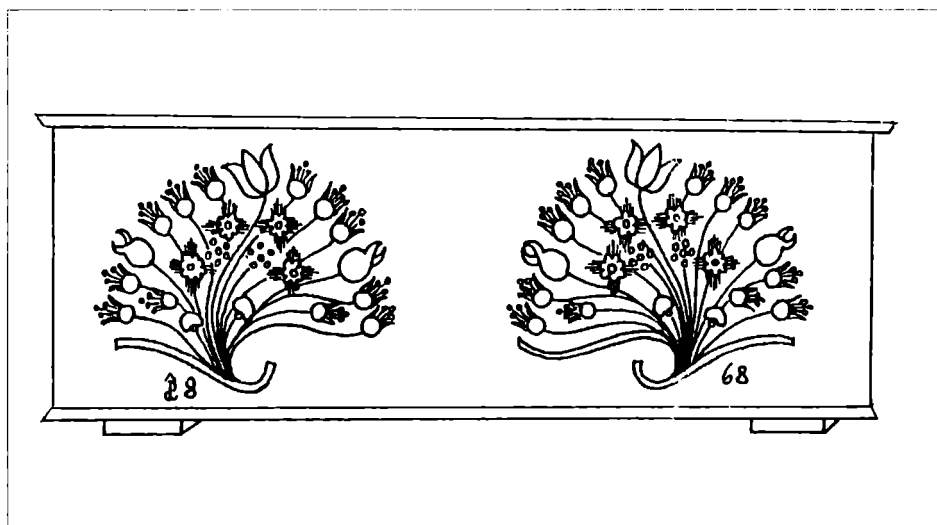
Virág-, levél- és szármotívumok (Csíkszentdomokos)

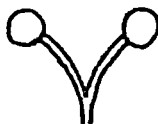
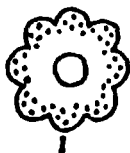
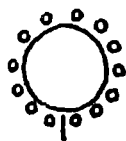
Padlára (Csíkszentdomokos, 1891)

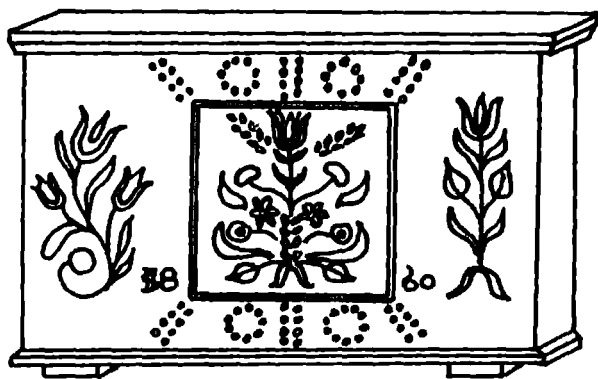
Átikás virágok, margaréta-, szegfű- és tulipánmotívumok (Csíkszentdomokos)

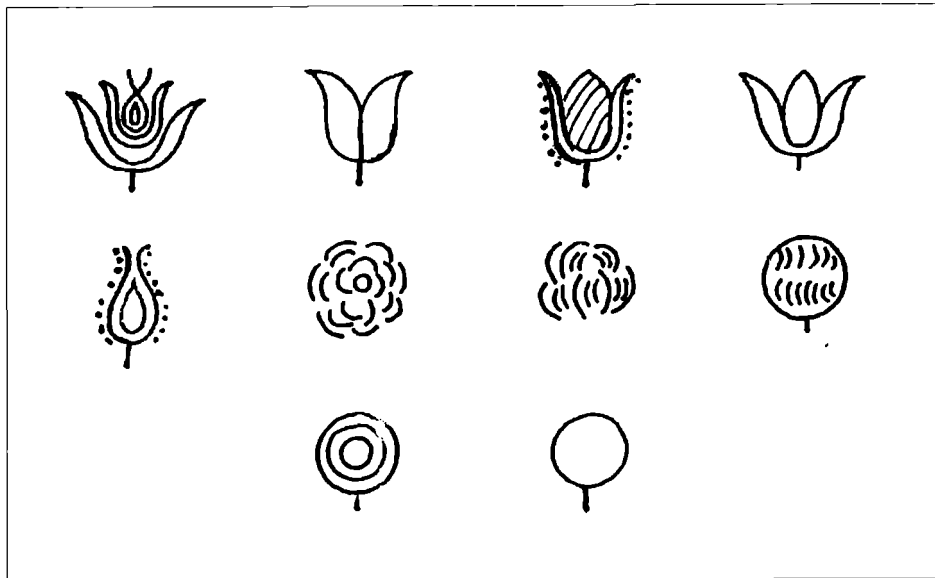
S alakú virágcsokros padláda (Csíkszentdomokos, 1868)

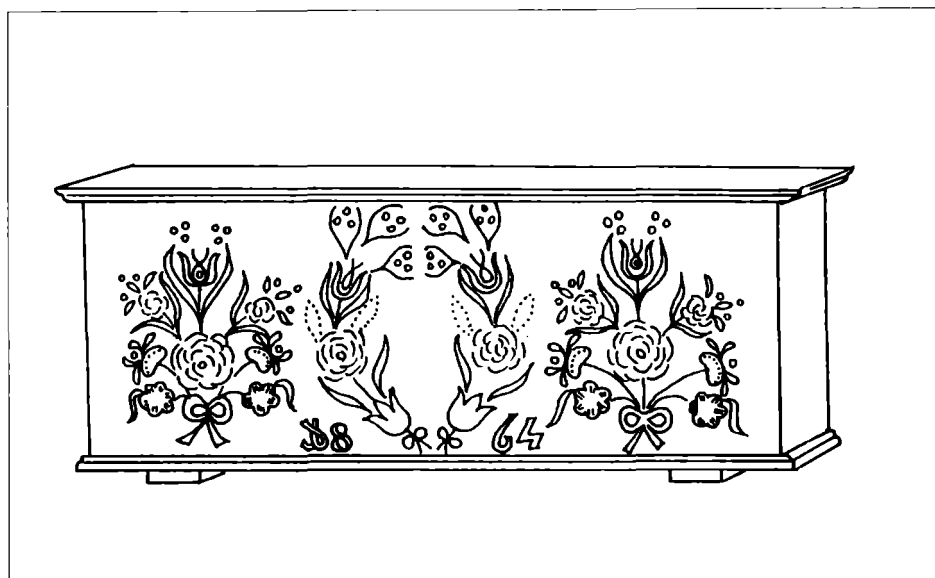
Tulipán-, rózsza-, margaréta- és levélmotívumok (Csíkdánfalva)

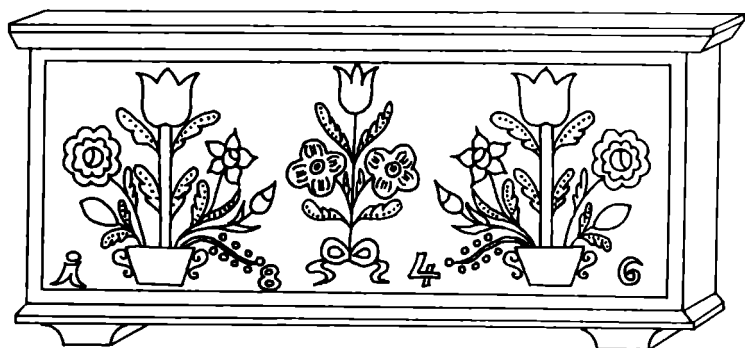
Iratosláda (Csíkdánfalva, 1860)

Tulipán- és rózsamotívumok (Csíkmenaság)

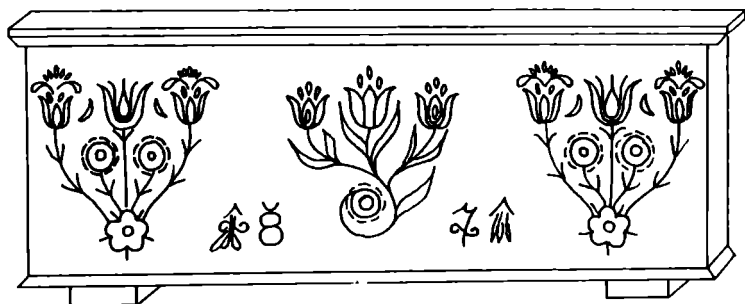
Perefernumos láda (Csíkmenaság, 1864)

Hozományosláda (Gondos László, Fitód)

Hozományosláda (Gondos László, Fitód)

Hozományosláda (Jankó János, Fitód)

SZABÓ ANDRÁS

**NAGY IMRE TANÁRSÁGA, A KÉNYSZERESZTENDŐK
ÉS REHABILITÁLÁSA¹**

Abstract: [Nagy Imre's teaching activity, years of constraint and his rehabilitation] This study deals with the dates referring to a year's period (1949–1950) during which Imre Nagy was a lecturer at the Hungarian Arts Institution from Cluj, as well as with the following period, which can be considered the period of constrained creation spent in Târgu Mureș, Bicz, Sântimbru-Bath, Gheorgheni, Hunedoara (1950–1954) and of his rehabilitation after 1954, including the establishing of the Art Galleries from Târgu-Mureș (founded in 1959, moved in 1974, abolished in 1985, re-established in 2001) and from Jigodin (established in 1973). The existing dates originate in the interviews made with the master's friends and acquaintances, in his notes, preserved in the sketchbooks and in the only magnetic registration possessed by the Szekler Museum from Ciuc, as well as in his personal correspondence. The revelation of these events were needed to clear up the wrong information in the public opinion regarding their contents and importance in the period of 1949–1954.

Rezumat: [Activitatea profesorală, anii creației silnice și reabilitarea lui Nagy Imre] Acest studiu prelucrează datele referitoare la perioada în care maestrul Nagy Imre a fost conferențiar la Institutul Maghiar de Artă din Cluj (1949–1950), la perioada următoare, care se poate considera ca una de creație silită, petrecută la Târgu-Mureș, Bicz, Băile Sântimbru, Gheorgheni, Hunedoara (1950–1954) precum și la reabilitarea sa, după 1954, inclusiv realizarea galeriilor de artă din Târgu-Mureș (înființată în 1959, mutată în 1974, desființată în 1985 și reînființată în 2001) și din Jigodin (înființată în 1973). Datele provin din interviuri realizate cu prietenii și cunoștințele maestrului, din notițele sale păstrate în caietele de schițe, din singura înregistrare magnetică aflată în posesia Muzeului Secuiesc al Ciucului, precum și din corespondența sa personală. Dezvăluirea acestor evenimente sunt necesare combaterii și clarificării informațiilor false răspândite în opinia publică, în ceea ce privește conținutul și importanța perioadei dintre anii 1949–1954.

Nagy Imre tanárságát a köztudat úgy őrizte meg, mintha az egy egész élet-pálya lett volna, pedig csak egy évnnyt tartott, akárcsak az intézet léte, amelyben tanított. 1924-es, végleges hazatérte után nemsokára az édesapja részéről felmerült fia önellátásának a kérdése. „– *Hát, fiam – jön egyszer hozzám –, én tanítottalak, ahogy tudtalak, most már ideje volna, ha felszabadítanál a tartás alól.*”² Első alkalommal akkor lett volna lehetősége tanári állás betöltésére.

¹ Fejezet a készülő monográfiából.

² Nagy Imre: *Följegyzések* (FÖ). Bukarest, 1979. 28.

„Akkortáiban üresedett meg a csíkszeredai gimnáziumban a rajztanári állás. Én azonban az igazgató nagy csodálkozására visszautasítottam. Azt mondta, ő még ilyent nem látott – szegény.”³ Másodszorra pedig, a második világháború vége előtt beindult, a háború után pedig bekövetkezett erdélyi politikai helyzet változása nyomán, a magyarság képviselőinek a rábeszélése készítette arra, hogy 56 éves tanári állást vállaljon a Kolozsváron újonnan alakult Magyar Művészeti Intézetben.

Előzményként meg kell említenem, hogy 1944-ben az erdélyi magyarság több közművelődési és politikai szervezetet hozott létre. Közülük számunkra most a Józsa Béla Athenaeum,⁴ a Romániai Magyar Népi Szövetség (RMNSZ),⁵ valamint az 1947-ben megalakult Romániai Magyar Képzőművészek Szövetsége (RMKSZ) fontos. Az Athenaeumnak és az RMKSZ-nek közvetett, az RMNSZ-nek pedig közvetlen szerepe volt abban, hogy Nagy Imre Kolozsvárra, a Magyar Művészeti Intézetbe kerülhessen tanárnak. Az intézet létrehozását 1945-ben, egyebek mellett, az Athenaeum célfeladataként jelölték ki: „(...) egy rajz- és festőiskola megindítása volt. Szolnay Sándor és az időközben Kolozsvárra költözött Kovács Zoltán vállalta az iskola vezetését. Az alapítás a Józsa Béla Athenaeum képzőművészeti szabadiskolája néven kezdte meg működését, s az említett év júniusától fogadta a növendékeket. (...) A betegeskedő Szolnay feladatait egyre inkább Kovács vette át, aki szervezője, tanára, 'mindenesé' lett az iskolának.”⁶ De ő nemcsak ebben vállalt szerepet, hanem buzdítására az erdélyi magyar képzőművészek – 1947. február 22-én Kolozsváron – létrehozták az RMKSZ-t, amelynek elnöke ifj. Kós Károly, alelnöke Szolnay Sándor volt. Tiszavirág életűnek bizonyult, de a szabadiskolával való egyidejű létezése alapot teremtett ahhoz, hogy 1948 őszén a közoktatásügyi miniszter 249. számú rendelete értelmében Kolozsváron önálló (román és) Magyar Művészeti Intézet szülessen. Elkezdődhetett tehát az egyetemi szintű magyar művészképzés. Tanárokat toboroztak...

A három fakultással indult intézet rektora Kovács Zoltán festőművész, a román tagozattal is rendelkező képzőművészeti fakultás dékánja Ciupe Aurel, a zenei fakultásé Márkos Albert, a színművészetié pedig Poór Lili volt. Ünnepeles tanévnyitóját a felvételi vizsgák elhúzódása miatt 1949. február 6-án tartották. Ez is tiszavirág életű volt, mert központi határozat alapján hamarosan 'átszervezték', azaz megszüntették, s a Iași-ban is felszámolt képzőművé-

³ Uo.

⁴ Az 1898–1943 között élt költő, publicista, antifasiszta harcosról elnevezett közművelődési egyesület. 1944–1948 között működött.

⁵ Vezető testülete: Kurkó Gyárfás (1947-ig elnök), Czikó Nándor, Bányai László, Dávid Sándor és Csákány Béla (1947-ig főtítkárs).

⁶ Murádin Jenő: *Erdélyi művészképzés 1919–2000*. In Külön világban és külön időben – A 20. századi magyar képzőművészet Magyarország határain kívül. Magyar Képzőművészek és Iparművészek Társasága, Budapest, 2001. 117.

szeti főiskoláról Kolozsvárra 'hozott' hallgatókkal 'megerősített' diákságra alapozva, 1950. november 1-jén megalapították az új, önálló, kétnyelvű Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskolát. Rektora Ciupe Aurel festőművész. Ugyanakkor alapították az ugyancsak kétnyelvű Gheorghe Dima Zenekonzer-vatóriumot is.

Nagy Imre főiskolai tanárrá való kinevezését és elbocsátását jelenleg csak az egyetlen erről szóló levélből és az ide vágó visszaemlékezésekből idézettek alapján, illetve jegyzeteinek a felhasználásával taglalhatom.

1949. októberében a Zsuzsánák' küldött levelének lényege tanársága lehetőségeiről, lehetőségeiről szól: „(...) meghívtak még az ősz elején Kolozsvárra, az egyetemre tanárnak. Most folyik az ügyem. Ígéretet adtam a felmenetelre. Ami a budapesti felmenetelt illeti, abban igen szívesen benne volnék, de az csak álom lehet részletekről, s esetleg egy kis konjunktúra. Ott is sokan vannak, akik szeretnének elhelyezkedni. A kenyéririgység nagy akadály. Itt most nagyon zajlik a kinevezés körüli harc. Magam hallgatók és várok. Mit is tehetnék mást. Nem ártana tényleg Palival⁹ erről az ügyről beszélni, – én benne volnék –, de nem tartom komolynak a dolgot. Azért írjál egy levelet, röviden összegezve a kívánságokat, amit én esetleg itt megmutathatnék, mint túlról való érdeklődést. Ami nem jelentene mást, mint ázsióemelést. Azt hiszem, megérted, miről van szó. Végtére ha innen elengednének, és veletek lehetnék, már az is elég volna. Beleuntam a felesleges erőlködésbe, mert a gazdaságom csak egy művésztelep kialakítására tartogattam és gyűjtöttem. Sajnos még nem jött el az ideje, hogy ilyet meg lehessen csinálni. (...)”⁹ A levélből kitűnik, hogy Budapestre is meg akarták hívni tanárnak.

Nagy Imre főiskolai tanárságának a gondolata első alkalommal a '40-es évek legelején merült fel, ami a Följegyzések 155. oldalán a következőképpen olvasható: „Akkor úgy volt, hogy kineveznek tanárnak a főiskolára, de magasabb érdekek szóltak közbe. Hóman Bálint,¹⁰ az akkori kultuszminiszter, mikor megtudta a szándékomat, a fejéhez kapott, s azt mondta: »Amíg én itt vagyok, ez az ember nem kerülhet be a főiskolára, hiszen teljesen felforgatná: kommunista.« (...) Itt kell megjegyeznem, hogy a kolozsvári Szentmihály-templomban Búzás pap kétszer is kiprédikált mint kommunistát. Ez a dolog aztán annyira elfajult, hogy már a kultuszminisztériumba is alig tudtam bejutni, ha valami dologom volt. Pedig nem voltam semmilyen szervezetnek a tagja, így kommunista

⁹ Özv. Kurucz Istvánné, Nagy Imre unokahúga, a köztudat nevelt lányaként tartja számon.

⁸ Szabó Pál, író.

⁹ Saját kezű levél (SK) 23. Özv. Kurucz Istvánné.

¹⁰ „1932. okt. 2-tól 1938. máj. 13-ig a Gömbös- és Darányi-kormányban, majd 1939. febr. 16-tól 1942. júl. 3-ig a Teleki-, Bárdossy- és Kállay-kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter.”
<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html>

sem voltam.”¹¹ 1949-ben pedig Szabó Pál, és a népi írók csoportjához tartozó barátok köre szorgalmazta budapesti meghívását, de az ügy a felvetés szintjén zárult is.

Kolozsvárra kerüléséről az egyetlen fennmaradt hangfelvételen így emlíkszik vissza: „Miután a Magyar Népi Szövetség meggyőződött arról, hogy itt Zsögödben tovább nem folytathatom a gazdaságot és hasznosabb lesz, ha én a Kolozsvári Képzőművészeti Főiskolán elfoglalom az állásomat, amit három nap alatt el is rendeztek, illetőleg meggyőztek róla, – jóllehet én ebbe az állapotba nem szívesen mentem bele –, a végén beláttam, hogy nem sok keresnivalóm van Zsögödön. Megérkeztem Kolozsvárra és megkezdtem a tanítást konferenciár¹² minőségben.”¹³

Bár kezdetben sem személyes, sem tanári létfeltétele nem volt megoldva, mégis lelken viselte tanítványainak a gondjait. Megoldásukhoz 1950 januárjában Zsuzsáéktól kért segítséget. „Tanítást megkezdtem, az anyagom akvarell. Próbálj levélben küldeni ecsetet. Nekem van, de itt nem lehet kapni. A növendékeknek meg van gyűlve a bajuk emiatt. (10–14-es számig.) Időm volna. Heti 8 óra tanításom. A lakáshiány miatt csak bolyongok. Este színházba járok. (...)”¹⁴

1989. március 25-én, Kolozsváron, Miklóssy Gábor festőművész¹⁵ tollba mondott vallomásának jegyezése közben megdöbbenve hallottam, hogy az emberi kicsinyesség milyen hatalmas erővel munkálkodott a kolozsvári intézet beindítását megelőző, tanárválogató szakaszában. Szervezési tévedések is történtek,¹⁶ s az említett vallomásban – általam szándékosan meg nem nevezett személyektől – a következő mondatokat idézte a mester: „– Na, majd jön ide Miklóssy, s akkor...!”, vagy: „– Miért nem akarja (...), hogy maga lemenjen Kolozsvárra?”, aztán: „– Megtudtam én a párton keresztül, hogy vagy Kolozsvárra jössz, vagy sehova.”, illetve: „– Engem azzal vádolnak, hogy nem akarom Nagy Imrét idehozni; nem én küzdök, hogy Nagy Imre is lejöjjön?” A legsúlyosabb pedig: „– Majd megmutatom én, hogy amíg én itt vagyok, Nagy Imre nem teszi be a lábát Kolozsvárra.”¹⁷

Végül mégis betette.

¹¹ FÖ, 155.

¹² Docens.

¹³ Hangfelvétel, Csíki Székely Múzeum (CSSZM).

¹⁴ SK 24. Özv. Kurucz Istvánné.

¹⁵ Nagyváradról költözött Kolozsvárra. 1948-ban László Gyula professzornál ismerkedett meg Nagy Imre rajzaival.

¹⁶ Vallomás (VA) 14. CSSZM. Miklóssy Gábor festőművész vallomása. „(...) Váradon én kapok egy levelet Miklóssy Gábor úrnak címezve Nagy Imrétől, amely nekem íródott, de borítékcseré miatt Nagy Imréhez jutott el. A Nagy Imrének írott levél érkezett hozzám. Én arról értesültem, hogy rövidesen alkalmazni akarnak a főiskolára; Imre bácsinak viszont nem sok reményt nyújtott az alkalmazása iránt. (...)”

¹⁷ VA 14. CSSZM, Miklóssy Gábor festőművész.

Osztályvezető-fölöttese Bene József volt. Nagy Imre az 1949. február 7-én Zsuzsának (válaszként) írt levélben róla is vélekedett. „Szőnyi István kiforrott, jó művész, Ferenczy Júlia, Bene József (honnan veszed őket?) még most vannak kialakulóban. Az utóbbi kettő erdélyi. (...)”¹⁸ Kettejük viszonya mindig jó volt, s Bene ha Csíkbán járt, felkereste Imre bácsit Zsögödön, mégis a következő idézet mintha nem a jó viszonyt sugallná. „Meglátogat egy alkalommal, és mint hivatali főnököm kérdezi, hogy mit fogok előadni, hogy fogok tanítani, mit adok elő? Hát én mást nem tudok tenni, mint azt, amit én tudok, s esetleg azt átadni. A helyzetem nem volt valamilyen rózsás, állandóan ki voltam téve, szolgáltatva az ellenszenvnek, ami általában köröttem gyűrűzött. Magam sem találtam nagyon meg a helyemet; én nem készültem soha életemben tanítónak, tanárnak, illetőleg oktatónak. (...) Úgy néz ki, hogy maga az egész tanári kar az én jelenlétet nem bírta, és próbálkozott engem ki is készíteni. Hát, nem kellett nagy erő. (...)”¹⁹

Végül, 1950-ben, az első tanév végén Nagy Imrének el kellett hagynia a főiskolát. Miklóssy Gábor így mesélte: „Volt egy nagy ítékezés. Én két hétig nem jártam korrigálni, mert a lakásügyem nem volt megoldva, akkor ítékeztek Nagy Imre és Ladea Romulus fölött is a hirtelen baloldaliassá vált kollegák (...)”²⁰ 1951-ben pedig az intézetalapító Kovács Zoltánt is eltávolították, annak ellenére, hogy ő a művészképzés intézményes beindítása terén nem akármilyen garast tett le az asztalra.

A Nagy Imréék eltávolítása mégsem oldott meg minden problémát. A diákságot ugyanis – akiknek érdeklődési köre minden körülmény között ösztönösen alakul ki – nem lehetett befolyásolni. Veress Pál festőművész vallomásából mindez pontosan kitűnik. „A főiskolát én Bukarestben kezdtem 1948-ban, amikor a kolozsvári alakult. Két év múlva átjöttem III. évre Kolozsvárra éppen azért, mert halottam, hogy itt Nagy Imre is tanár. Sajnos, amikor átjöttem Kolozsvárra, Imre bácsinak távoznia kellett a főiskoláról. (...) Itt első tanárom Cs. Erdős Tibor volt, (...) s amikor egyszer valami lemezt készítettünk elő, egy idős férfi lépett be, akinek bemutattott: Nagy Imre volt. Nekem mintha a torkomban dobogott a szívem. Az előben való találkozás aztán folytatódott (...). Viszont a főiskolán olyan dolgok történtek, amik másképpen hatnak. Már asszisztens voltam s a belső életet, gyűléseket ismertem. Egyszer olyasmi okozott problémát a tanároknak, hogy a növendékek nem a saját tanáraikat követik, hanem mentorokat keresnek a városban. »– Egyesek Ladeara hallgatnak, mások Nagy Imrére (...)«.”²¹

¹⁸ SK 19. özv. Kurucz Istvánné.

¹⁹ Hangfelvétel, CSSZM.

²⁰ VA 14. CSSZM, Miklóssy Gábor festőművész.

²¹ VA 11. CSSZM, Veress Pál festőművész.

Tanársága végét jelző levelét 1950. július 6-án írta Zsuzsáéknak. „Az évzáró ma lesz. Még nem tudom merre, hová, és mit csinálok. (...) Nekem még néhány évem van (az sem biztos). Ez alatt szeretném összegezni és összevonni minden eszközzel azt, amit a nép már a ballada stílusban kifejezett. Ehhez kéne egy kis nyugalom – vajon megkapom-e? Tudjátok, még a tyúknak is kell huszonhárom nap, amíg kikotolja a csirkét. (...) Az én utam nem nehéz megállítani és felismerni. Ezt a konjunktúra sem szerette. Néha, ha igaz jött az ajkadról – a fejed törött be. Ilyen perpatvar lesz az utam. (...)”

Eltávolítását többen kuláságával magyarázzák, tudniillik azzal, hogy őt is abba a kategóriába sorolták, bár birtokaitól időben ’megszabadult’. De talán hibázott is Nagy Imre akkor, amikor nem várta meg az előzőleg bejelentett ’látogató’ érkezését. Ezt így mondta hangszalagra: „Egy alkalommal a Kultusz-minisztériumból, ahová akkor egy szovjet miniszteri helyettes látogatott le, illetőleg hívták meg, értesítettek engemet, hogy legyek otthon délután kettőkor, mert ez a miniszterhelyettes meg akar látogatni, és meg akarja nézni a dolgaimot. Délután kettő után öt perc, tíz perc, nem jött senki – negyedóra múlva elmentem ebédelni. Amikor visszajöttem – négy órakor –, a házigazdám megijedve mondja el, hogy itt volt a rendőrség, vagy három nagy autóval. Körüljárták az egész lakást, és Imre bácsit keresték. Mi is elbűjtünk, mert nem tudtuk, hogy mi van. Mikor elmeséli, hogy miket látott, én már tudtam, hogy miről van szó. Másnap reggel kapok egy cédulát az intézettől, hogy további tanításomat nem veszik igénybe.”²² Hát, kicsit kellemetlen volt, mert nem volt egy büdös vas sem a zsebemben. Másnap kellett volna a fizetést megkapnom.

Hát, isten veled – gondoltam – iskola.”²³

Tanársága rövid volt, de kolozsvári léte változást hozott életmódjában, valamelyest városiasodott. Dr. Csedő János néhai csíkszeredai jogász mesélte, hogy „Valahányszor Kolozsvárról hazajött Zsögödre, két napig félgróf volt, azután visszavedlett parasztta.”²⁴

Vázlatfüzeteiben tanársága idejéből különböző bejegyzések olvashatók. Részben saját dolgainak, feladatainak, tanítási módszerének a rögzítése végett, részben értekezletek alkalmával készült vegyes jegyzetek; vagy azért, mert éppen arról esett szó, vagy azért, mert unta magát, s pillanatnyi gondolatait vetette papírra. De van közöttük el nem küldött levél, filozofikus gondolatrögzítés is. Jól jellemzik egy korabeli intellektüel, egy tanár problémáit.

²² Sajnos, nem tartotta meg.

²³ Hangfelvétel, CSSZM.

²⁴ VA 9. CSSZM.

„Órarend

Hétfő rom. szek. 3-5-ig

Szerda magyar 12-2 II. 3 - 5

Csütörtök rom. magyar 12 - 2 III. 3 - 5

I. félév 13 hét

II. " 15 "

28 hét

- oktatás okt. 1-én kezdődik, osztályozás jan. 20-30-án. 10-18-ig osztályjegyek.

23-án kezdődik a vizsga, 1-10-ig a jegy - 5 átmenő, 4 bukás."

„Tanárikar: 29.

Tanulók fegyelmebe, 3 ó. kizárással jár. A félévi vizsgaeredmény, ha kedvezőtlen, az iskolát el kell hagynia.

Ideológiai szakképzés.

Egy szoba 3 ágygal.

Nitroxán - poloskairtó."

„Akvarelloktatás módszeres elosztása II. III. év részére, 28 hétre, 1 év.

Kortársi kölcsönhatás, szakszerű irányítás mellett nem esik egyoldalúságba. Rövidre vont ismertetése azon gyakorlatoknak, amik mulhatatlanul szükségesek az akvarell elsajátítása technikájára; mikor és milyen terjedelemben nyerjenek alkalmazást. Az akvarell anyaga, mivel szorosan halad a képzőművészeti rajztudás eszközeivel, egyben összefoglalja a vonal, tónus, forma, kompozíció] ismereteket, akvarell technika színben való felfogását. Serkent a közvetlen kifejezési módra.

Segédeszköz kompozíciók, megfigyelések feljegyzése és a végén önálló művészi kifejezésről. Akár szabad, akár...

Teljesen elhibázott volna olyan rajzoktatás, mely kizárólag akár szabad, akár szerkesztő rajz oktatást kívánná kultiválni, a kétféle ábrázolási mód kölcsönösen kiegészít[íti]. egymást. A rajzolásnak csak egyik módjában való jártasság a közhasználatra nézve értéktelenné teszi a másikat is - szellemtelen, mechanikus másolás.

Közlés nehéz; magasabb igények mellett önálló kifejezési mód; eszközök megismerése.

I. Vonalvezetés elsajátítása. Réteges fejlesztési és szerkesztési mód. Egy kis skicc az eredeti kivitelezéséhez.

II. Tömegek foltban való visszaadása.

III. Színnel való fogalmazás.

- kerülni az ismételt vonal vagy foltkezelést.

Forma elmaradhatatlan járuléka a szín.

– színek ismertetése, főszínek, a festék anyaga, ecsetkezelési módok, technikák (száraz, vizes), ecsetek, spongyakezelés vagy ecsetek használata.

IV. Színhatások kombinálása.

– színek ereje, sötétségi foka, egymáshoz való viszonya, artisztikusság.

Első félév anyaga.

V. Pontos színutánzások, finomabb színkeverés, teljes paletta színhasználat, természet, kisebb táj és ház és utca részletek, atmoszféra színek kikeverése egy papírlapon vagy palettán, stb.

VI. Foltyszerű dekoratív hatások, virágcsendélet, nagyobb tájak, tájrészek.

VII. Kompozíciós vázlatok, feljegyzések, skiccek.

VIII. Tájékepezés, nagy térformák. Síkok elhelyezése a térben, fény- és árnyékkomponálás. Összefogott, leegyszerűsített formameglátás.

Kiindulás mindig egy laza, nagy tömeg, amit fokozatosan fejlesztünk a határozottabb formák felé.

Aranymérés, arany metszés alkalmazása, színértékelés.

Tárgyak karakterének kimélyítése. Ipari telepnek megfigyelése.

IX. Tájékp meg szerkesztése, síkba helyezése. Fej, élő alak térkitöltése.

Minden alkalommal kis vázlat elkészítése.

Vázlatszerűleg jegyezzük fel az előbbi rajzolt tárgyunkat.

A tárgy való rértékének a fejlesztése a lap szélére.”

„Tanítás feladata a dialek[tikus]. mat[erializmus]. alkalmazása, szakismerek gyakorlatban, élő szemléből az elvont felé haladva; ismétlés. Anyag előadása feleljen meg a hallgató képességének. Tanterv összeállítása a szocialista elvet szolgálja: – egyéni tanítás fontossága, – bírálat-önbírálat.

Kizsákmányolástól mentes társadalomban tudja csak kifejleszteni a mindennapi gyakorlat alapján az új embert.”

„Ki kell fejlezní]. az egymásra következő korok ellentétes jelenségeit.

Kós – hogyan érti azt a bizonyos firkálást. Miért mindig a következő kor az irányadó? Ki kell tényleg újból mindent dobni s újra építeni? Nem lehet kaland után futni. A hál yog eloszlik s jön a k érlelhetetlen valóság. Ne fuss érzelmek után. Nem jó úton vagyok. Megint megisméltó dött, vajon mivel fog végződni? Ki jön belőle valami nagy – végzetessé válik.

Felelet.

Köszönöm, hogy megmondták és most megtudtam, mekkora semmi vagyok. Elismerem hibáim, de hogy akkora marha vagyok, már magukkal szemben sem tennék azt a kritikát, de kérdezem. (...)

Hát itt tartunk, s ennyien ennek titulálnak, hol akkor az önvád és az önkritika azok részéről és önmagukkal szemben? Vagy csak tőlem várják, hogy elsíraszam koromat, lapos könnyeket hullatva ujjongjak az új kornak, melynek útbaigazítását tőlem várják.

Hová vezet ez a folyamatos önvád és negatív kritika? A terítékre kerülő, a közeljövőben márcsak sírással, vagy valamilyen szektáriánus rajongással jelzi, hogy megtört és bevall mindent.

Művészet és az új kor kialakulásának helyes útját először is ott kell kezdjük, hogy tudnunk kell és meg kell állapítanunk a rokon kapcsolatokat a hagyományokhoz; innen a kiindulás. Felszámolni mindazon dolgokat, amik utunkban állnak és a kivitelezést megzavarják. I. lépés, vissza a természethez, vissza abba az anyagba, amit fel akarunk dolgozni. Össze kell vessük a primitív életformát és az elért eredményeket, és megállapítani, hol jutott a múlt zsákutcába és miért nem mehetünk azon az úton. Most mi az út, amin haladnunk kell? Formája, tart[alma]. nemzeti. Ezt kimondani könnyű, de gyakorlatilag kivitelezni hosszú évek kellenek!

A realista művészet alapja és kiindulópontja a természet. Elsősorban az a természet, melyben élni és halni kell a művésznek. A művész szemlélete és alkotóterülete lévén a természet, annak minden összefüggő részét úgy hozza az alkotás fázisába, ahogy a természet nagy mozgató törvényszerűségét veszi.”

„10-én anyagban:

- életem céljainak ismertetése
- mit kér tőlem programnak a dékanátus
- mit feleltem: az iskola kialakulatlan menete, új program”

„Butaságot nem lehet megérteni, gyógyítani vagy felszámolni.”

„Prométheusz lopta az istentől az embernek a tüzet. Olimpusz joggal haragudott amiatt, így a tűz is fáklya lett az ember felemelkedési útjának a bevilágítására.

Az ember úgy vándorol egy agyagfazékkal, teli tüzes szénnel, hogy minden állat rettegjen és fusson tőle. Az örök-égő Vesta-láng életet és halált jelent. A tűz megismerése és alkalmazása az embert legelőször a fazekas mesterség feltalálásához vezette. Kerámiát követi a bronzkor.

Watt és a gőzgép. 1828-ban Wöhler felfedezi a húgyanyagot. Ezzel áttöri az élő szervezet és a szervetlen élet közötti különbséget.”

„Még egy néhány évvel előbb bűdös volt az emberiség, nem kell egyéb, mint megállapítani, milyenek voltak házaik, városaik, pöcegödreik, csatornáik. Mos-

dókészségük, ruhaszekrényük. Csak a megszokás óvta meg a folyamatos undortól. Nem is szólva rossz étkeikről, gyalázatos főzésükről, folyton köpködtek, köhögték, fájt valamijük, megsiketültek, megvakultak és elgyengültek, bágyadság és kölcsönös ingerültség közben. Ma, ha én felöltözöm, és módom van reá, csak a rossz irigység sajnálja a másiktól az emberséges életet. Öltözzünk rendesen, tisztán. Legyen igényünk, és csináljunk kívánságot hozzá. Mennél több szappant, cukrot fogyasszon. Legyen legalább 2 óra gondolkodási ideje. Mindezt pedig előítélettel s olyan vezetőkkel, akik nemcsak az új ruhákat felvenni, vagy a kivasalt nadrágot összegyűrni, nehogy a viláért azt lássák, amit nem szeretne.

Hányan látjuk ma azt, hogy mennyire más volt emberi lénynek lenni, mint ma.

Gyűlölet fertőz. Erre szociális típusok agya hajlamos – gyűlölet. Vessünk egy pillantást Hogarth vagy Raffael tömegei között...”

„– proletariátus

– mezőgazd[ász]. prol[etár].

Ranski elmélete: a parasztkérdést tagadta.

Norodnyikok: elsősorban a parasztságe a vezetés, nem a proletároké.

Lenin mondja ki, elsőségi joga van, nincs veszteni valója, állandóan nő.

– agrár paraszt, székely paraszt, közép, kulák.

– középparasztnak van felszerelése, ezért van szükség a harcban a ve...

Taktika = hogyan, miképpen, kivitelezés

Stratégia = végleges cél elérése

Ferdinánd-féle birtok osztás; a burzsoázia osztotta a földet, eladhatóvá téve visszavásárolta a burzsoázia.”

„1. Az állami terv keretén belül: a nehézipar – normadöntők, élmunkások.

2. Munkásság segítsége a parasztság részére; gépközpontok. Felvilágosítás falun.

3. Kollektív gazdaságok; kultúrmunka falun, a parasztságnak az iskolája.

4. Néphadsereg. Miliíia.” Szovjet katonával való barátság.

5. Népsport, tömegsport.

6. Ifjúság, pionír, nevelőmunka az iskolában, gyárban.

7. Történelmi kép, ami össze... a forradalmi alakulásokkal.

8. Párt nagy alakjai.

9. Szovjetből jött segítség.

10. Nemzeti tájkép, ipari központok.”

„A művészetben korlátoltak a lehetőségek. Egy szusszanásban minden benne kell legyen. Akárcsak a víz alá merülsz: nem lehet szippantani...”

Nem elég felismerni, megtalálni a természet rendszerét; azokat alkalmazni is kell tudni. A vonal a színnel; hogyan hozhatók össze. Kompozíció, nagy téregy-

”A rendőrség 1990-ig használt román neve.

ségei, dekoratív elrendezése, úgy a színnek, mint a formának. Fényértékek összehatása – mindezek után egyszerű összefüggések a művészet kifejező eszközei között. A végén egy akarat, egy szándék állandó megvalósítása.”

„Életeddel tudod meg mi a szépség. Tartalmát a tapasztalattal töltöd meg.”

„A művész saját szemével, fizikai testével kell érzékelje a probléma megoldásának titkait. A fények egymáshoz való viszonya, mint a kristály, ahogyan létrejön, azon törvényszerűségek kell létrejöjjenek az alkotásban.

Azok az adottságok, amik nélkül nem jöhet létre a kristály, ezek azok a feltételek, amik a művészethez szükségesek.”

„Élet gyönyörű lett, s halál jár hozzám látogatóba. Minden kitárult előttem, amit az élet adhat. Összefogó egészben jelenik meg a világ képe előttem, benne az emberrel s annak nagy küzdelmével.

Jön valami nagy erő, talán az Isten. Minden erőddel, utolsó sóhajtásoddal itt hagyta terhedet.”

„Két világ közt élünk: a valóság és az, amivé akarunk lenni, azaz a szimbólum, az ideál világába.

Az egyéniség tesz minket külön eseménnyé a világ történetébe. Átjárja egész lényünket. Reá nyomja bélyegét az egész testre és tudatra. Külön járásuk, mozgásuk, értelmi és erkölcsi jellemvonása van. Az ujjlenyomat. Egyéniségünk önmagunk legmélyében gyökerezik, a hisztéria kettős személyiséget hozhat létre.”

„Sztálin: rövid élete

Román Munkáspárt központi vezetőségének határozatai 1948-1950.”

A hagyatékban található egy dátum nélküli levél is, ami nekem nagyon tetszik, nem állhattam meg, hogy a legjellemzőbb részletét ne adjam közre, hiszen a kolozsvári tanárnak szóló benne foglalt 'jó tanácsok' jellemzőek a kor gondolkodásmódjára. „Kedves Imre bátyám! (...) Hogy állsz a munkával? Gyárlátogatáson voltál-e? Ezt semmiképpen ne hagyd el, mert érdekes embereket lehet látni, aktuális témákat és típusokat rögzíthetsz. Ha egyszer a diákokkal volnál ki, mondjuk a 'munka' lerajzolására, az pláne jó volna. Megállapodásunkhoz – híven tehát figyelmeztetlek erre a témakörre, azzal hogy a munka az új koncepcióban heroikus és nem lealázó erőfeszítés. (Ezért van aztán 'a munka hőse' c. kitüntetés a Szovjetunióban.) Igaz is, nemcsak a nagy verekedők lehetnek hősök. Úgy gondolom, hogy mindenki hős, aki egy gondolat szolgálatában, erejének vagy szellemiségének megfeszítésével küzd. Hát a sportpályán jártál-e?

Meg kellene érdeklődnöd, mikor van a tréning nap, akkor inkább van alkalmad néhány jó mozdulatot megrajzolni. A 'békeharc' témával mostanában alig foglalkoztam, annyira le voltam kötve, s így újabb ideám nincsen. Ezzel kapcsolatosan, gondolom, figyeled a falragaszokon megjelenő jelszavakat, mert onnan figyelhető meg, hogyan kell a békéért való harcot felfogni. (...) szívélyesen üdvözlő Hölcszky Gábor.”²⁶

A vázlatfüzetek egyikében megtalálható tanítványainak névsora, és osztályozásuk is.²⁷ Itt csak a neveket adom közre, a jegyeket is tartalmazó bővebb változat az 1993-ban kiadott repertóriumban olvasható.

Román szakos II. év: Băcilă Emil festés, Bianu Elena kerám., Balaş Nicolae festés, Bogdan Mircea, Călinescu Georgeta tex., Codrea Gheorghe dísz., Crijan Vasile graf., Dragoş Livia festés, Dumbrăveanu Gheorghe festés, Duzinkiewicz Valeria textil, Florescu Liviu ker., Fulger Radu, Fuchs Sidonia tex., Giurgiu Alexandru graf., Hora Coriolan fest., Keller Vasile freskó, Mitrici Ioan díszlet, Năstăsescu Hrişia tex., Nemeş Mihail díszlet, Orădean Teodor szobrász, Popa Angela grafika, Popescu Horia díszlet, Radu Dan bútor, Rusu Ana festő, Ştefănescu Mircea szobr., Urlean Elisabeta díszlet, Vasilescu Valeria freskó, Zugravu Elisabeta festő, Jilică Octavian szobr., Vlad Lîgra kerámia.

Magyar szakos II. év: Albert László festő, Barabás Matild grafika, Bozsák Lucia, Bodis Sándor freskó, Bartha István graf., Gligor Pál graf., Gross Tivadar bútor, Herz Erika textil, Halai Hajnal textil, Kondorosi Vilma freskó, Kulcsár Béla szobr., Manu Maria grafika, Máté István freskó, Móra Bernát grafika, Moravszky József szobr., Nagy György freskó, Nagy Éva festészet, Német Elza grafika, Pethes József bútor, Siklódi Tibor festő, Szász Béla freskó, Szőcs Sándor festő, Tóbiás Rezső, Torkos István, Török Pál freskó, Újhegyi Ágnes freskó, Vermes András grafika, Weiss Livia.

Magyar szakos III. év: Bercheczy László graf., Csirkás Miklós festő, Fischer Edit festő, Kiss Ernő festő, Korondi Jenő festő, Kósa Lőrinc, Löwith Egon szobrász, Macskássy József festő, Nagy Pál graf., Oriold György díszlet, Pallosch Jutta festő.

Román szakos III. év: Gottlieb Rozália, Ionescu Viorica festő, Méra Emilia szobr., Popescu Romeo graf., Prahase Ioan díszlet, Şteon Hodiş, Ileanca ... díszlet.

IV. év: Bogdan Liviu díszlet, Szakács György díszlet, Takács Zoltán díszlet.

V. év: Adler Adolf festő, Balaskó Zsuzsanna, Harşia Teodor.

²⁶ Baráti levél (B) 84. CSSZM. Szerzője jogász, rövid ideig Csíkszeredában, majd Marosvásárhelyen az Állami Döntőbíróóság (Arbitrajul de Stat, a mai Cégbírósnak felel meg) elnöke volt.

²⁷ Dokumentum (DO) 14. CSSZM. Osztályozás: kék és piros színű jegyek, valamint piros pont.

Az intézetből való kényszerű távozás válaszút elé állította Nagy Imrét. Újra kellett kezdenie az addig majdnem folyamatosan alakuló művészi pályáját, no meg magánéletét is. Ezt is a hangfelvételtől tudhatjuk meg:

„Most már valahol csak meg kell kezdem, de hol kezdem meg a munkát? Mit fogok csinálni? Az elképzelésem szerint valamelyik gyártelepen, valahol ott kell megkezdjem, ilyenszerű dolgot valahol megcsináljak, amit esetleg eddig nem is csináltam.

Megérkeztem Hunyadra a bányába, ott kaptam ugyan egy igazolványt arra, hogy szétnézhessek a gyárban, de nem kértem engedélyt, hogy rajzoljak. Egy olyan pillanat, amikor gyönyörű, érdekes jelenet zajlik a szemem előtt, előveszek egy kis füzetet és kezdek rajzolni. Alig tettem egypár vonást, integetnek, megfognak és mondják, hogy menjek velük, be egyenesen a rendőrségre és ott egy félórai igazolás után belátták, hogy hát én nem vagyok egy kém, stb. És ezzel osztán el is vették a kedvemet az itt-tartózkodástól. Fölmentem kínomban a Suriánra²⁸ és ott voltam körülbelül két-három hétig, jól kipihentem magamot, a nagy öreg természetben elhatároztam, hogy ha török, ha szakad, valahol egy olyan gyártelepre húzódom be, ahol én megkezdhetem a munkát.

Egy barátom, miután visszajöttem Hunyadról, Marosvásárhelyt ajánlja a cukorgyárt, ahol mindenféle rangú típus elképzelhető és található. Meg is érkeztem oda – Veress Károly volt akkor a cukorgyárnak az igazgatója –, az első naptól kezdve annyira szívesen, kedvesen fogadott, olyan nagyszerű lakást biztosított a számomra, hogy én már egybe ott is maradtam. És közel három évig jártam oda dolgozni. (...)”²⁹

Marosvásárhelyre kerüléséről Imreh Ernő, a cukorgyár akkori jogtanácsosa így számolt be: „1950-ben Veress Károly, a marosvásárhelyi cukorgyár igazgatója – bátyja, a nagyhatalmú Veress Pál jóvoltából és segítségével – kirángatta Nagy Imrét a pletykás kolozsvári környezetből.

Veress Károly Nagy Imrét bedugta a cukorgyárba, a pletyka megszűnéséig. Azzal, hogy a cukorgyárban a munka megrajzolására készítette, jó volt arra, hogy kuláknak való kinevezése ellen tevékenységét erkölcsi alapokra helyezték. Munkásságának célja az építő, az alkotó, a dolgozó ember művészi megragadása legyen – így tűnjön el a reávetült árnyék.

Akvarellben megfestette a cukorgyárat a varjúsereggel. Ennek a képnek a látán – amit Veress Károly mutatott meg Nagy Imre távollétében Kacsó Sándornak –, ez utóbbi kijelentette: »A Nagy Imre varjúi a szocializmus bukását jelképezik, mert ilyen Nagy Imre székely babonás világa.« Visszatérte után, Nagy Imre a képet Veress Károlynak dedikálta: »Őrizd meg a varjakot s mondd meg, hogy ne károgojanak hiába.« (...)»

²⁸ Hegység a Déli-Kárpátokban (2059 m).

²⁹ Hangfelvétel, CSSZM.

Az emberek az udvaron rajzoló Nagy Imre munkáját kommentálták: »– Na, ezt csináld utána! Ne, mit tud az öreg!«

Imre bácsi a cukorgyáriaknak nem a 'művész' volt. Számukra forrás volt. Sokat tudtak vele diskurálni. Nagy Imre ismerte az összes cukorgyári munkást. De nem a 'harcos' proletariátus egyeneságú leszármazottait látta bennük, hanem kiben-kiben a halászt, a méhészt, a vadászt, a földművest. Ezek a munkások mind a környező falvakban élő, otthongazdálkodó emberek voltak, akikkel a közös téma adott volt. Nagy Imre – rangján vagy pozícióján felüliekkel gyakran volt arrogáns, de az egyszerű emberrel első találkozáskor barátok voltak.”³⁰ Kortünet volt, olyan állapot lehetett, mint amilyet az 1972-es kiadású lexikon esztétikai alany szócikkében olvashatunk: „Kommunista társadalomban nincsenek festők, hanem legfeljebb emberek, akik egyebek között festenek is.”³¹

Nemcsak az Imreh Ernő visszaemlékezéséből tűnik ki, hanem a következő, Zsuzsáéknak írott levélből (1951) is, hogy tetszett neki a hely s a fogadtatás: „(...) Elég mozgalmas az életem – nem jutott időm az írásra. Főleg nagy munkába kezdtem. Hisz már az ősszel lementem Marosvásárhelyre dolgozni a cukorgyárba, ahol nagyon érdekes anyagot kaptam. Részben tanulmányok[kal] és akvarellekkel kezdtem a munkát. Most már nagyobb kompozíciók is mozognak a vásznon. Így hát kétfelé élek. Három-négy hetet Vásárhelyen, három hetet Kolozsváron töltök. A vásárhelyi életem elég érdekes. Már csak munka szempontjából gondolom. Lakás, ellátás nagyon jó. (...) Tavaly óta sokat támadnak és sok intrikának tettek ki. Nem védekezem, mert sem időm, sem kedvem nem volt hozzá. Most lassan minden jóra fordult, és nagy változások vannak. Az igazságtalan vádak maguktól összeomlanak – csak ki kell várni. Én meg ehhez hozza vagyok szokva. Azt pedig, hogy csak a művészetnek élek, megköszönöm az ellenségeknek. (...) A nyárra készülök (hisz mindjárt itt van), az Úzba, a Vörös vízre, ahol több időt szeretnék tölteni. (...) Csíkba egypár napra két hét múlva megyek. Írjatok. Jól vagyok. Mind. csókollak Imre b.”

Lassan-lassan minden jóra fordult: „Kolozsvár, 1951. május 14. Kedves Zsuzsa, Pityu. Nagyon váratlanul rendeződött életem. A napokban nagyobb képvásárt kaptam. Ugyanaznap egy bizottság azzal jött hozzám, hogy fessek úgy, mint eddig, semmi kötelezettség és minden nélkül felvesznek az egyik státusba a volt fizetésemmel. Nem mondom, hogy aggódtam sorsom felől, hisz meg vagyok szokva a küzdelemre s még ha kell a nélkülözésre is, de arra nem is kerülhetett sor. Egyszóval rendbe vagyok. Mielőtt elfelejteném, mondjam meg, hogy a Pali³² megemlékezése a hatéves felszabadulás évfordulóján igen nagy hasznomra volt. Palinak az a néhány szava is sokat jelentett, mert felfigyeltek s

³⁰ VA 1. CSSZM. Imreh Ernő, ny. cukorgyári jogtanácsos vallomása.

³¹ Esztétikai Kislexikon. Budapest, 1972. 172.

³² Szabó Pál író.

magam meg nem szoktam fecsegni, hogy mit tettem, mit adtam. Mondom, menjetek el Palihoz, köszönjétek meg, hogy nem feledkezett meg rólam. Egy hete fent vagyok K-váron, még itt maradok ennyi időt. Három hétre újból lemegyek Vásárhelyre. Két nagy kompozícióm van megkezdve. Onnan leutazom Zsögödre egy pár napra – a méheket is megnézni. Egyben előkészítem az úzi és Vörös vízi nyári kirándulást. De szeretném, ha velem lehetnétek! De mit csináljunk, ha ez így van. Az őszig bizonyára a műteremről fogok fényképeket küldeni. Sokszor cs. I. B.”

A cukorgyár számára egy freskó elkészítésén is gondolkodott, de annak csak írott vázlata maradt fenn a 12-es számú vázlatfüzetben. Nem lett belőle semmi, az oka nem ismert, s az sem, hogy pontosan hová szánta.

„1. mezőgazdaság

cukor története

ültetés mezőgazd.

kapálás termelése

szedés

– díszítő elemek: répa, levele, cukor formátumok

II. ipar

cukorgyár látképe

belső munka

laboratórium

főzés

élmunkásfejek, típusok, álló-mozgó egyes figurák

– figurák (kitöltő rész), az egyes csoportokat részben elválasztó kisebb munkák behelyezése

olló, esztergályos, köszörülők

a cukor

Cukor története az ember küzdelme a szénért, mit jelent az a mai társadalmunkban.

Terveim megvalósításához lehetőséget és pénzt kérek.

Színek: ultramarin, krómoxid-zöld, pompeii piros, oxid vörös, okkerek, venyigefekete

Kötőanyag: mészlé: 1. vederbe.

Vakolat: 2 ujjnyi vastag, a téglát vizezni, második vakolat finomabb szemcséből: 1 rész mész, 2 rész homok (finoman szitált, mosott homok.)”

1953-ig többnyire Marosvásárhelyen élt, de alkalmanként visszatért Kolozsvárra is, és Zsögödbe is haza-hazalátogatott, de kiállítani nem engedték. Ellenben több alkalommal volt 'küldetésben' főleg a Csalhó³³ keleti tövében található Békáson – ahol akkor építették a cementgyárat, amely elsősorban a nagy szocialista megvalósításnak tervezett vízi erőmű építéséhez szükséges építőanyagot gyártotta –, hogy a „Művészeti Tanács megrendelésére képeket készítsen”. De ugyanígy jöhetett Gyergyószentmikósra, haza Csíkszeredába, vagy a csíkszentimrei Büdös-fürdőre is. Ehhez évente, 1952-ben, 1953-ban és még 1954-ben is, hivatalos írásokat kapott.³⁴ Minden alkalommal célállomásán láttamozták is az útipapírjait. Azokban az időkben szükség volt az ilyen iratokra, hogy tevékenysége miatt ne nézzék szabotőrnek, osztályellenségnek, vagy esetleg kémnek, akárcsak Vajdahunyadon.

Mire feldolgozta a 'küldetésben' gyűjtött anyagot, akkorra rehabilitálták, s műveit ki is állíthatta. A Kolozsvári Művészeti Múzeum tulajdonában van a *Békási cementgyár építése* című képe, amelynek befejezéséről Zsuzsáékat Kolozsvárról, 1958. március 13-án értesítette: „Befejeztem a békási képet. November óta reggeltől estig dolgoztam. A kiállítás anyaga lent van a főtéri kiállítóhelyiségben. Katalógus, plakát, stb.-vel. (...)”

Az egyetlen fennmaradt hangfelvétel következő részében békási történetét, rehabilitálását és képeinek Marosvásárhelyre adományozását meséli el:

„Három év közben rengeteg anyag gyűlt össze, jegyzetek. És a békási erőműveknek az akkori igazgatója, hát ugye látta az én akvarelljeimet, az 1937-es párizsiakat. Hát ő nagyon ajánlaná, hogy lemenjek a békási erőművekhez. Hát, nekem nem is kellett kétszer mondja, de tudtam, hogy ehhez igazolványok kellenek; három minisztériumnak az engedélyével lehetett csak bejutni. Miután kettőt megszereztem és ülünk be a kocsiba, akkor mondom az igazgatónak: »– Uram, itt baj van, mert nekem a harmadik miniszter nem engedélyezte az otléteimet.« – Áh kérem, hogy tetszik azt gondolni? Ott én vagyok az úr, tessék beülni az autóba. Megyünk!»

Megérkezem, kérem szépen, a fölborult, összevisszahányt világba, olyan területre, hogy azt sem tudtam, hogy itt felrobbantották atommal, vagy mivel, hogy ilyen áldatlan állapotok vannak itt. (...)

Itt kezdtem osztán meg a nagy munkát. Itt szintén három évig dolgoztam, jobban mondva inkább csak jegyeztem; jegyeztem, akvarelleket és jegyzeteket csináltam, és közben tervezgettem a végrehajtást. (...) Miután megkezdtem az anyagomnak a feldolgozását, hát, a minisztériumból egy bizottság látogatott el

³³ Hegytömb a Keleti-Kárpátokban (1907 m).

³⁴ DO 15., 20., 22. CSSZM.

³⁵ 1957, tempera, furnérlemez, 148,8×122,7 cm, j.b.l., Kolozsvári Művészeti Múzeum. A kép hátán olvasható Nagy Imre ceruzával írott megjegyzése: „1958. március 8-án fejeztem be.”

hozzám és úgy vettem észre, hogy van több szakértő is, és nagyon érdeklik a dolgok. Hát, hogy végére érjek a dolognak, azt mondják, hogy: »Hát miért nem állítok ki?« Hát én kiállítanék, de nem veszik be a dolgaimot. No, csak állítsak ki! Hát, úgy is történt, hogy kiállításra bevették az anyagomot. Akkor a Monostori úton, ahol jelenleg a Néprajzi Múzeum van,³⁶ ott ki is állították a dolgaimot. Mikor a kiállításra bemegyek szétnézni, középen megállok – a kiállítás közepe táján –, nézem a munkákat, észreveszem az én képeimet is a WC fölött.» – Hát – mondom –, te jó helyre kerültél!« De nem is talált a többi közé, mert minden munka olyan szürke volt, hogy az én képem egyenesen kirívó lett volna.» Megnyugodtam, hogy ez már valamit jelent, mert megindult az első anyagom. Ötvenhatban aztán volt a gyűjteményes kiállítás, ezzel aztán bezárultak a kellemetlen akciók, amiket általában az ember ellen intéznek. (...)

Ha akartam, ha nem, mégiscsak a munkáimat, cselekedeteimet ellenőrizték, úgyhogy igen sokan tisztában voltak, hogy mit csinálok. Egyik alkalommal Kolozsváron értesítenek, hogy Bukarestből itt van egy bizottság; meg akarja nézni a dolgaimot. Hát, természetes, hogy örömmel fogadtam, és a végén nagy meglepetésemre, nem sokat beszéltek, csak láttam, hogy a látott anyag nagyon megfogta és voltak olyanok, akik már majdnem négykézláb jártak a földön s mászkáltak, hogy a képeket mennél jobban láthassák. Ekkor történt aztán, amikor Ditrói [Ervin]³⁷ egy alkalommal fölvetette ezt a problémát, hogy már ideje volna egy kiállítást csinálnom. Ekkor mondta – ő már úgy látszik, hogy jól volt tájékozódva –, hogy: »– Ahaj! Itt vígan megy az egész dolog. Trombitaszóval fog az menni!« (...)

Békási munkám után a kiállítás, amit ötvenhatban csináltam,³⁸ az úgy nagyjából le is zárt egy korszakot, és attól kezdve rendszeres munkával egymás után jöttek a kompozíciók. Ez alatt az idő alatt az anyagi nehézségeimen átsegített a Falvak Népének az akkori szerkesztője, Asztalos István – természetesen most nem tudom, hogy kik voltak a háta mögött –, de személyesen valahogy át tudtam vergődni ezeken a dolgokon, amíg aztán megkaptam a nyugdíjat.³⁹ Azóta az állapotom – mondjuk gazdaságilag – teljesen rendeződött, úgyhogy a munkámat nem zavarja semmiféle nehézség vagy anyagi gond, és úgy nézett ki a dolog, hogy nyugodtan megcsinálhatom a gyűjteményes kiállításomat. (...)

Na, a kiállítást megcsináljuk,⁴⁰ ő [Ditrói Ervin] megrendezi.

³⁶ Erdélyi Néprajzi Múzeum, Kolozsvár.

³⁷ Az 1956-os kolozsvári tartományi kiállításról beszélt.

³⁸ A Marosvásárhelyi Művészeti Múzeum igazgatója.

³⁹ Marosvásárhelyen.

⁴⁰ A Romániai Képzőművészek Országos Szövetsége tagjaként kapta.

⁴¹ 1958. Kolozsvár, Marosvásárhely, Bukarest.

Hát én akkor nagyon meglepődtem, különösen azon, hogy majdnem minden képemet meg akarták venni. Hát, gondolkozni kezdtem, hogy mit is csináljak ezzel a töménytelen pénzzel? Elhatároztam, hogy nem adok el többet, csak éppen, hogy fedezzem a kiállításomat, mert akkor már nyugdíjas állapotba kerültem, úgyhogy megvolt a hátvéd, a biztosítékom, és összesen három darab képet eladva a kiállítás bezárult. És akkor határoztam el, hogy annak a néhány embernek, akik velem szemben olyan nagyszerűen viselkedtek Marosvásárhelyen: Vörös Károly, Bernáth Ernő, Imreh Ernő – és ne felejtsem el azt a munkás közösséget, amelyikben én dolgoztam –, mennyi szeretettel halmoztak el és munkámban mennyire segítettek nekem, elhatároztam, hogy odaadok egy gyűjteményes anyagot, lássuk, hogy mit csinálnak? Elfogadják, vagy eltagadják?

El is fogadták, és azóta, természetes, sok minden változáson ment keresztül a dolog, most pedig a Teleki-tékában van az anyagom elhelyezve, körülbelül hat teremben. (...)”

Zsuzsáékat erről az eseményről Zsögödből értesítette 1959. augusztus 21-én: „(...) E hónap 23-án nyílik a vásárhelyi anyag – amit a városnak adtam. Holnap utazom a megnyitóra. Majd beszámolok. (...)”

Az adományozást követően – 1959. május 18-án,⁴² – zsögödi házát és telkét is felajánlotta a Maros Magyar Autonóm Tartomány Végrehajtó Bizottságának. Már akkor ki szeretne volna alakítani a maga csíkszeredai emlékhelyét. Akkor Csík rajonnak⁴³ nem volt elegendő politikai és anyagi ereje, hogy hozzájuk fordulhasson, így a tartományt kereste meg. Az hatalmasabb, ő meg ott ismertebb volt. A felajánlást írásban, a feltételek pontosításával tette meg.

„Művészi pályafutásom egyik mérföldkövéhez értem, amikor eddigi munkám eredményét s hivatásomból eredő terveimet kell felmérnem. Ez a számbavétel érlelte meg azt az elhatározásomat, hogy az életemnek értelmét adó művészet ügyének szolgálatában az eddiginél többet tegyek.

Részint igénytelenségre berendezett életmódom tette lehetővé, részint önmagam művészi értékének állandó ellenőrzése kívánta meg, hogy életem egy-egy korszakát jelentő alkotásaimhoz s magam számára megteremtett környezetemhez ragaszkodjam. Ezt képviseli csíkszögödi házam telkem s a felszabadulás előtt festett képeimből ott maradt gyűjtemény. Életem művének ezt a részét a tulajdonomat képező ingatlannal együtt az alábbi feltételek mellett kívánom az elkövetkező művésznemzedék szolgálatába állítani:

1. – Felajánlom zsögödi telkemnek a gazdasági udvarát és épületit a Magyar Autonóm Tartomány Néptanácsának rendelkezésére s arra nézve teljes tulajdonjogi átruházást biztosítok az 1960 év során elkészítendő egy-egy az ifjú festő- és szobrászművészek továbbképzésének céljait szolgáló műterem és ahhoz tarto-

⁴² DO 26. CSSZM.

⁴³ A tartomány közigazgatási alegysége volt.

zó mellékhelyiségek felállítására, azzal a kikötéssel, hogy ez az ingatlan más célra nem használható.

2. – Felajánlom zsögödi lakóházamat a hozzá tartozó telekkel, a marosvásárhelyi gyűjtemény részére már felajánlottakon kívül a mellékelt jegyzékben feltüntetett festményeimmel együtt, a Magyar Autonóm Tartomány Néptanácsának, képeim gyűjteményes megőrzésére, az életem végéig tartó haszonélvezeti jog fenntartásával, ide értve a gazdasági épületek mögött elterülő veteményes kertet is, a következő feltételek mellett:

a) – Az 1. pontban írt építkezésnél ajánlatos figyelembe venni a kolozsvári művészblokk építésénél leszűrt tapasztalatokat.

b) – A lakóház jelenlegi állapotában tatarozásra szorul, a kitűzött célt csak további bővítés esetén szolgálhatja. A bővítés céljaira rendelkezésre áll a belsőség Budai Nagy Antal utca felőli frontján levő, a mai napon bejáró és kert céljait szolgáló belsőség rész, azzal, hogy itt csak egy személybejáróra van szükség, mivel a járművek részére megfelelő bejáró szolgál a belsőség mellett elhaladó másik utcából. Ennek a bővítésnek a célja a zsögödi képanyag (úgy a most felajánlott, mint a magántulajdonomat képező és esetleg magángyűjtőktől visszavásárolt képeim és későbbi tulajdonomat képező alkotásaim) megfelelő és méltó elhelyezése.

c) – A most felajánlott gyűjtemény képanyaga Zsögödről csak a kiállítás időtartamára szállítható el.

d) – Úgy az előző, mint jelen felajánlásommal létesített gyűjtemény képanyaga pontos leltárba és nyilvántartásba veendő. Kívánatos lenne a gyűjtemények képanyagának fényképmásolatainak albumozása.

e) – A létesítendő zsögödi művésztelep gondozásának biztosítására megfelelő intézkedések szükségesek. Kívánatos olyan ösztöndíjak biztosítása, hogy a zsögödi művésztelepen minden anyagi gondtól mentesen legalább egy festő és egy szobrász állandó munkát végezhesen.

f) – A fentiek szerint kibővített lakóház használatát illetően életfogytiglani haszonélvezeti jog illet meg, mivel alkotó munkám zavartalansága ezt föltétlenül megkívánja.

g) – A művésztelep működésében és irányításában nem kívánok tevékeny részt venni, azzal, hogy amennyiben az alkotó munkám is megengedi, mindenkor a legnagyobb készséggel szolgálok tanáccsal és útmutatással, úgy művészi, mint egyéb vonatkozásban is.

h) – Tekintettel arra, hogy az előző felajánlásommal létesített marosvásárhelyi gyűjtemény a szocialista társadalom építésének időszakában született anyagot öleli fel, s a művészi pályámba és hivatásomba szervesen illeszkedik bele, szükséges s az adott lehetőségek mellett biztosítandó a marosvásárhelyi gyűjtemény anyagának a későbbi alkotásokkal való kiegészítése. Munkámban gazdag életem minden kézzelfogható eredményét abban a reményben kívánom az új

társadalmi rendet építő jövő nemzedék ügyének szolgálatába állítani, hogy az megértésre talál és útravalóul szolgáljon. (...)

Nagy Imre festőművész, a RNK művészetének érdemes mestere.”

Marosvásárhelyt mindörökre lelkébe zárta – ami természetes is –, hiszen ’megmentette’ őt. Végrendeletében is adományozott egy alkotást a városnak: „A nagy csellós olajképet a Marosvásárhelyi Muncipiumi Múzeum részére, amelyet szándékom szerint a Nagy Imre Képtárban őrizzenek, amely továbbra is tartsa meg jelenlegi képtár jellegét.”⁴⁴

1974-ben azonban eredeti helyükről más termekbe költöztették a kiállítást. Kolozsvári jó barátja és ’intézője’, dr. Nemes István levélben értesítette Nagy Imrét a Marosvásárhelyen tapasztalt változásokról: „megnéztem a képeidet új otthonukban; a Téka bal oldali szárnyában. Tudod, hogy áttették oda őket? (...)”⁴⁵

1985-ben pedig felszámolták a képtárat, s csak 2001-ben sikerült újrateremteni a Marosvásárhelyi Művészeti Múzeum külön részlegeként. De már nem az eredeti helyén, hanem a Bolyai és a Köteles Sámuel utcák sarkán levő, erre a célra átalakított épületben.

Az igazi emlékhely kialakítására 1973-ban, 80. születésnapja alkalmából kerülhetett sor. Ezt már Hargita Megye Néptanácsa végezte; felépült a zsögödi Nagy Imre Képtár.

Végezetül következzen Nagy Imrének az ünnepségre szánt hozzászólás-töredéke.⁴⁶

„Kedves barátaim, igen tisztelt közönség!

Nem tudom megállni, hogy néhány szóval meg ne köszönjem azt a sok figyelmességet, amivel itt elhalmoztak és kitüntettek. Ilyenkor elcsodálkozom azon, hogy én vagyok-e vajon? – amikor két világháború, 2 forradalom zúgott rajtam keresztül. A pokloknak minden kijáróját nézve, hogy itt vagyok ennyi vesztély után, nem tudom, kinek köszönjem meg, hogy megérhettem a 80. évet.

1915-ben vonultam be katonának, 1916-ban Galíciába vezényeltek. Attól kezdve minden vadászatot abba hagytam, még az emberre való vadászatot is, ott is festettem, és ma is azt csinálom. Egy rész munkának itt az eredménye.

Természetnek vagyok tisztelője és festője, amit szavakban is kifejezek, ebben a mai világban, amikor a természetet igyekszünk felborítani, ahol csak érzük és találjuk, pedig mindent onnan kapunk a munkánk után. Kezdett megbomlani a biológiai egyensúly, ezt a hangot halljuk úton-útfélen – vajon hol állunk meg?

Ki tudja megállítani azt a zuhanást, ha be nem következik nagyobb katasztrófa, ami végleg figyelmezteti az emberiséget a nagy tévedésre...”⁴⁷

⁴⁴ DO 40. CSSZM, végrendelet.

⁴⁵ B 190. CSSZM. Ezzel elkezdődött a lassú, cseles kipakolás – Sz. A.

⁴⁶ Nem tudom, elmondta-e, senki sem emlékszik rá, hogy a megnyitón beszélt volna. – Sz. A.

⁴⁷ SK 13. CSSZM.

KÉMENES MÓNICA

XVII-XVIII. SZÁZADI KÁLYHACSEMPÉK A CSÍKSZEREDAI MIKÓ-VÁRKASTÉLYBÓL

Abstract [17^a and 18^a century stove tiles of the Mikó castle from Miercurea Ciuc] According to captain-general Ferenc Mikó's order from Csík county a four-bastiled castle was built with a regular layout in the second quarter of the 17ª century. Due to the fact that the results of the excavations made during the reconstruction between 1969-1972 had never been processed, only a systematic architectural and archeological survey would allow us to have a detailed view on the history of its construction. The stove-tile-snatches, the subject of this present study, represent a part of the finds and belong to the Szekler Museum's archeological collection. In lack of datas referring to the finding circumstances we can merely undertake the presentation of the findings from the 17^a-18^a century and their appreciation based on style criticism. A part of the glazed and unglazed stove-tiles were probably made in Haban and in Saxon (Transilvanian) workshops. The quantity of the snatches offers us a large number of graphic reconstructions. Further excavations might serve us as a basis for dating and might also help us outline the level of pretension in palatial interiors.

Rezumat: [Cahle din secolul XVII-XVIII. provenite din castelul Mikó din Miercurea Ciuc] Istoria castelului Mikó nu beneficiază de prea multe surse documentare cu elemente certe, în special privind secolul al XVII-lea, iar clădirea nu a fost cercetată arheologic, decât cu ocazia lucrărilor de restaurare în anii 1969-72. Materialul arheologic recoltat atunci cuprinde și cinci lăzi cu fragmente de cahle depozitate la Muzeul Secuiesc din Ciuc. Deși nu dispunem de detalii privind circumstanțele descoperirii acestora, totuși publicarea lor oferă șansa cunoașterii unui modest segment al culturii materiale a celor ce locuiau printre zidurile castelului.

Cantitatea cahlilor a permis realizarea unor reconstrucții grafice, care prin prisma unor cercetări viitoare ar putea constitui importante repere cronologice și pot contribui totodată la cunoașterea interioarelor reședinței nobiliare. Cahlile nesmălțuite sau acoperite cu smalt de plumb sau cositor prezintă motive decorative variate. Cahlile cu cherubini respectiv cele cu decor de tip tapet de sorginte habană sunt de o calitate deosebită și împreună cu câteva fragmente decorate cu motive florale stilizate, rozete sau vas cu flori încadrat de pilaștri, pentru care se pot cita analogii din zona săsească, par să fi alcătuit sobe realizate în perioada 1623-1661, pe vremea în care castelul se afla în mâinile căpitanului suprem al Scaunului Ciucului, Mikó Ferenc și a lui Damokos Tamás, jude regal al Ciucului (Pl. 1/3, 2-6).

Celelalte fragmente, ce aparțin unor cahle decorate cu motive renascentiste, vase de flori, compoziții cu simetrie centrală ori plăcile concave cu câmpul central nedecorat pot fi datate mai larg în secolul al XVII-lea (Pl. 2/3, 7).

Alte cahle cu decor vegetal, cu motive tratate provincial respectiv fragmente policrome cu bust de rege și cartușe baroce sunt datate în secolul al XVIII-lea și au fost instalate în urma reconstrucțiilor inițiate de generalul Stephan Steinvile (Pl. 9-12).

A csíkszeredai Mikó-várkastély szakirodalmában az építéstörténetre vonatkozó megállapítások a rendelkezésre álló, szűkszavú írott források feldolgozásán, valamint a folyamatos használat korlátai között végzett helyszíni megfigyeléseken alapulnak.¹ Ezek szerint a Bethlen-kor főnemesei építkezéseire jellemző, a fejedelmi udvarban meghonosodott reneszánsz építészeti elvek alapján, hídvégi Mikó Ferenc, csíki főkapitány megrendelésére épült fel a szabályos alaprajzú sarokbástyás épületegyüttes a XVII. század első harmadában. Az 1661. évi török dúlás alkalmával feldúlt épületet a XVIII. század második évtizedében állítják helyre, Stephan Steinville generális utasítására, az osztrák katonai parancsnokság számára.

A kastély esetleges előzményeire, illetve építéstörténetének részletezésére a továbbiakban csak a módszeres, falszövegvizsgálatra is kiterjedő régészeti kutatás deríthetne fényt, ugyanis az 1969–1972. évi helyreállítási munkálatok alkalmával végzett feltárások eredményeinek feldolgozására nem került sor. Ezen leletanyag egy részét képezi az a néhány ládányi kályhacsempetöredék, amely a Csíki Székely Múzeum régészeti gyűjteményében található. A leletkörményeikre vonatkozó adatok hiányában² jelen tanulmányunkban pusztán a leletek bemutatására és stíluskritikai alapon történő értékelésére vállalkozunk.

Az egyelőre reprezentatívnak nem tekinthető anyag értékelését reményeink szerint árnyalni fogják a további feltárások leletei, valamint a várkastélyra vonatkozó, az építéstörténethez is értékes adatokkal szolgáló, lappangó urbáriumok, melyeknek meglétéről XVIII–XIX. századi adatok tanúskodnak.³ A töredékek mennyisége így is számos olyan rekonstrukciót tesz lehetővé, mely a további kutatások során fontos keltezési támpontként szolgálhat és hozzásegíthet az egykori főúri belső igényszint vázolásához.

Az összesen öt ládában, ugyanazon helyen tárolt, leltárszám nélküli, ele nyésző részben restaurált csempék mellett csupán egy esetben találtunk a le lőhelyre vonatkozó feljegyzést, miszerint a darabok „a Mikóvárból, kintről, a Mikóvár körül” kerültek elő, továbbá egy leltárszámmal ellátott, biztosan a

¹ Kovács András: *Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben*. In Művelődéstörténeti tanulmányok. II. Bukarest, 1980. 86–87.; uő: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Budapest–Kolozsvár, 2003. 121–122.; Mihály Zita – Szőcs János: *Csíkszereda. Mikó-vár*. 1999. (Erdélyi műemlékek 14.)

² A csíkszeredai múzeum ekkor költözik az addig kaszárnya, majd 1950-től iskolai funkciót betöltő épületegyüttesbe.

³ A 2003 tavaszán végzett részleges felújítási munkálatokat megelőző régészeti feltárás eredményeinek feldolgozása remélhetőleg kutatástörténeti adatokkal is szolgálhat.

⁴ Bánkfalvi Kovács Tamás, Csíkszék jegyzője, valamint Orbán Balázs is említést tesz egy, a széki levéltárban őrzött, 1654-es összeírásról. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. II. Pest, 1868. 26.; Kovács Tamás 1775. évi levele Benkő Józsefhez: *Benkő József levelezése*. Budapest, 1988. 30. (Magyar tudósok levelezése. I.)

Mikó-várból származó restaurált angyalfőcs csempe töredékeit mindegyik ládában megtaláltuk.

Az egyszerű mázatlan töredékek, a zöld ólomházas, illetve vegyes ónmáz darabok a csempék nagy minőségi változatosságát mutatják. A befogórámákkal ellátott⁵ négyzetes és téglalap alakú kályhacsempék nagyrészt a XVII. századtól a XVIII. század végéig, esetleg a XIX. század elejéig keltezhetők.

A XVII. század első felében kiépülő épületegyüttes előzményeire ellentmondó adatok vonatkoznak. Egyrészt Istvánffy Miklósról hivatkozva az 1595–96 évi székely felkeléskor elpusztult várról tesznek említést,⁶ másrészt viszont Baranyai Decsi János emlékiratában azt állítja, hogy Csík- és Kászonszéken nem került sor összecsapásokra.⁷ Ha egy korábbi vár léte egyelőre nem is bizonyított, a hasonló példák tükrében elképzelhető, hogy Mikó Ferenc egy kisebb udvarházat felhasználva vagy annak területén kezdte meg az építkezéseket.

Talán ebből származik az a két kiülő, pártázatos lezárási, geometrikus díszű, mázatlan oromcsempe (1. tábla 1., 2.), melynek moldvai analógiái a XV. századra keltezettek.⁸ Egy székelykeresztúri XV–XVI. századi lakóház rekonstruált kályháját hasonló, de más befogórendszerrel ellátott oromcsempék zárják.⁹ A típus további, XVI. századra keltezett csekefalvi párhuzama¹⁰ alapján is a két csempét a XVI. századra helyezhetjük.

Az eddig ismert székelyföldi leletanyagban kiemelkedő helyet foglal el a szárnyak közé helyezett, angyalfejjel és az ezt keretező igényes szerkesztésű növényi ornamentikával díszített kályhacsempe (1. tábla 3.). A plasztikus rajzú csempe világos, kaolinos anyagból készült, mázatlan, valamint téglavörös pasztájú, zöld ólomházas változatainak darabjai egyaránt előfordulnak. A díszítőművészetek körében közkedvelt kerubok kályhacsempéken való megjelenítéséről tanúskodó néhány erdélyi emlék datálása nem tisztázott. Ezek a motívumok nagymértékű provincializálódását mutató analógiák bizonytalanul a

⁵ A töredékek kis mérete néhány esetben nem tette lehetővé a profilok grafikai rekonstrukcióját. A csempék egyszerű, befogórámás rögzítését egy esetben egészítették ki a befogórámába elhelyezett lyukkal, ami az egymás melletti lapok összekapcsolását tette lehetővé.

⁶ Orbán Balázs: *i. m.* 24.; Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Kászonszékek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1938. (rp. 1994) 139.; Kiss Gábor: *Erdélyi várak, várkastélyok*. Budapest, 1990. 188.; Pál-Antal Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely, 2002. 226.

⁷ Baranyai Decsi János: *Havaselti hadjárat és a székelyek „véres farsangja”*. In Emlékezetül hagyott írások. Erdélyi magyar emlékiratok. Kolozsvár, 1983. 212.

⁸ Batariuc, Paraschiva Victoria: *Cahle din Moldova medievală. Secolele XIV–XVII*. Suceava, 1999. 20. ábra.

⁹ Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Budapest, 1992. 71. tábla 3., 2. tábla.

¹⁰ Benkő Elek – Ughy István: *Székelykeresztúri kályhacsempék. 15–17. század*. Bukarest, 1984. 16. rajz.

XVII. századra keltezettek," s noha nem nyújtanak elegendő támpontot a kiváló csiki csempe datálásához, mégis a XVII. század első fele tűnik legelfogadhatóbbnak.¹²

Igényes szintet képviselnek azok a mázas töredékekből rekonstruálható kályhacsempék is, melyek területmustrás motívumrendszerük alapján az 1621-től Alvincre letelepült habánok műhelyeinek formakincséhez köthetők. Ezek közül Erdélyben az egymást metsző fél- és negyedkörívek által határolt mezőket kitöltő, növényi ornamentikával díszített kályhacsempék a legelterjedtebbek.¹³ A kutatás jelenlegi állása szerint nem minden esetben eldöntött, hogy a kályhacsempék közvetlenül, az elsősorban fejedelmi megrendeléseknek eleget tevő habán műhelyekből származnak,¹⁴ vagy ezeknek céhes központokban működő műhelyekben készült jó minőség másolatai. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy az eredeti ornamentikát híven ismétlő darabok zöld olommázás és mázatlan formában is annak tekinthetők, ha a belőlük rakott kályha egyéb: párkány-, sarok-, és oromelemeinek töredékei is ismertek ugyanonnan. A típus három változatának töredékei (2. tábla 1., illetve 4., 5. tábla) esetében a fenti feltételezést Mikó Ferencnek a fejedelmi udvarral való kapcsolata is megerősítheti, annak ellenére, hogy két változatnak csak mezőelemeit és egy jellegzetes csúcsos oromdíz két töredékét találjuk meg a múzeum anyagában. A harmadik változat alkotóelemeinek (5. tábla) azonos dűcből nyomott darabjai a szárhegyi Lázár-kastély ásatásaiból kerültek elő, mezőelem-töredékei pedig a csíkszenttamási Abafi-kúriából.¹⁵

A hasonlóan területmustrás, egymásba fonódó szívekből álló ornamentikával díszített mázas kályhacsempe-töredékek Északkelet-Magyarországtól Brasóig ismeretes analógiái esetében szintén valószínűsíthető a habán száрма-

¹¹ Klusch, Horst: *Zauber alter Kacheln aus Rumänien*. Hermannstadt, 1999. Abb. 37., Abb. 39.; A Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum néprajzi gyűjteményében található, Firtosváraljáról származó kályhacsempe. (Kós Károly: *Népélet és néphagyomány*. Bukarest, 1962. 161. 78. ábra.)

¹² A Magyar Néprajzi Múzeum gyűjteményében egy ismeretlen lelőhelyű, talán azonos dűccal készült mázatlan, ép darabot őriznek.

¹³ Jelentősebb lelőhelyeik: Nagyvárad – Marcu Istrate, Dana: *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*. Bistrița, 2004. Pl. 103/52.; Szalárd – Emődi Tamás: *XV-XVII. századi kályhacsempék Gyulafehérvárról és Biharból*. (megj. előtt); Kolozsvár – Marcu Istrate, Dana: i. m. Pl. 28/34-35., 29/39., 52.; Gyulafehérvár – Emődi Tamás: i. m.; Alvinc – Adrian A. Rusu: *Gotic și Renastere la Vintul de Jos (Documente de cultura materială din Transilvania secolului XIII-XVII)*, Cluj-Satu Mare, 1998. Cat. 125; Marcu Istrate, Dana: i. m. Pl. 169-170.; Szeben – Klusch, Horst: i. m. Abb. 56.; Fogaras – Marcu Istrate, Dana: i. m. Pl. 80-81/225-228.; Alsórákos – uo. Pl. 124/159., 160.

¹⁴ Bunta Magda: *Az erdélyi habán kerámia*. Bukarest, 1973. 20.

¹⁵ Gyergyószárhegy – Gyergyószentmiklósi Tarisznyás Márton Múzeum (a továbbiakban GyTMM) ltsz. 439., 449., 455.; Csíkszenttamás – CSSZM. ltsz. 2582.

zás.¹⁶ Az alvinci Bethleni-kastélyból¹⁷ származó, valamint a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum,¹⁸ illetve a Brassói Múzeum¹⁹ gyűjteményeiben található ónmázás csempék csak kis eltérést mutatnak a majdnem azonos méretekkel rendelkező, Mikó-várból származó töredékekkel (3. tábla 3.). Brassói párhuzamát a közlő a XVIII. századra helyezi, az északkelet-magyarországi Füzéren 1641 és 1644 között emelnek kályhát hasonló csempékből.²⁰ A kolozsvári darabbal azonos csempén szereplő 1679-es évszám²¹ esetében nem zárhatjuk ki, hogy utólagosan vészték a dúcra. Kevésbé elterjedt a négyzet felezőinek és átlóinak találkozásánál elhelyezett virágos körökkel díszített típus (3. tábla 2.), melynek nagyon hasonló, mázatlan analógiája az Adolf Resch-gyűjtemény, Kolozsváron őrzött részében található.²² Technikai sajátosságaik, méreteik, valamint motívumelemeiknek hasonlósága alapján feltételezzük, hogy e típus a fent említett, szívekkel díszített kályhacsempével egyazon kályha felépítésében vett részt.

Az egymást határoló körte alakú mezők és az ezeket kitöltő, növényi ornamentikával díszített kályhacsempe rekonstrukcióját a töredék kis mérete nem tette lehetővé (4. tábla 4.). A kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum gyűjteményében található, valamint Alsórákosról, Alvincről, Zalatnáról származó XVII. századi, esetleg XVIII. század eleji analógiáit közlik nem keltezték szorosabban.²³ Hasonló a helyzet az egész Erdély területéről ismert, kis orsó alakú rácsmezők által tagolt típus (6. tábla) esetében is.²⁴

A központi rozetta köré szerveződő körívrészletek és az igényes rajzú, növényi ornamentikával díszített kályhacsempe (3. tábla 4.) majdnem azonos dúccal készült mása Szebenből ismert.²⁵ A szebeni Emil-Sigerus Múzeumban található hasonló mezőfelosztású, de növényi díszében már stilizálásról tanúskodó kályhacsempén az ornamentikába szervesen illeszkedő, 1671-es felirat olvasható.²⁶ E csempedísz korábbi előképének is tekinthetjük a csíki töredékből rekonstruálható kályhacsempét. A négyzetes csempe közepén elhelyezett

¹⁶ Gyuricza Anna: *Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról*. Miskolc, 1992. 27., kat. 89., 252., 289. Erdélyi lelőhelyei: Kolozsvár (Marcu Istrate, Dana: *i. m.* Pl. 38/81.), Földvár (uo. Pl. 85/15.); Szeben (Klusch, Horst: *i. m.* Abb. 58).

¹⁷ Marcu Istrate, Dana: *i. m.* Pl. 169/166.

¹⁸ Uo. Pl. 36/57., 38/18.

¹⁹ Klusch, Horst: *i. m.* Abb. 58., 78.

²⁰ Simon Zoltán: *i. m.* 174.

²¹ Marcu Istrate, Dana: *i. m.* 199.

²² Marcu Istrate, Dana: *i. m.* Pl. 29/41.

²³ Uo. Pl. 28/30., 124/157., 171/171., 174/25.

²⁴ Kolozsvár, uo. Pl. 28/33.; Váka – Pl. 43/6., Fogaras – Pl. 80/224., Marosnémeti – Pl. 98/1., Alvinc – Pl. 171/172., Kisdisznód – Klusch, Horst: *i. m.* Abb. 57.

²⁵ Uo. Abb. 50.

²⁶ Uo. Abb. 48.

stilizált levél irányába ívelő, plasztikus növényi mintával díszített, zöld ólom-mázás kályhacsempe (3. tábla 1.) azonos, mázatlan analógiája szintén az említett múzeum gyűjteményében található.²⁷ A két oszlop közé helyezett korszóból kinövő virággal díszített csempe közeli párhuzamai eddig csak Szebenből ismeretesek.²⁸ Egy nagyon hasonló dúccal készült változatán az 1786-os évszámot alighanem a gyakran alkalmazott dúc későbbi átalakításának tulajdoníthatjuk.²⁹

Az ismert analógiák tükrében a fenti töredékeket (2–6. tábla) XVII. századi habán kályhacsempékként, illetve valamelyik szászöldi céhes műhely termékeiként értékelhetjük. Minőségi szintjük arra enged következtetni, hogy a belőlük épült fűtőberendezések színvonalra törekvő belső alakításában vehettek részt.

Az 1611-ben csíki alkapitánynak, majd 1613-ban főkapitánynak kinevezett Mikó Ferenc 1623-ban elkezdett építkezéseinek befejezéséről nem rendelkezünk adattal, azonban már a harmincas években írott források tanúskodnak az épületegyüttes főúri rezidenciális funkciójáról,³⁰ ettől az időponttól számolhatunk a kályhák felállításával. Mikó Ferenc 1635-ben bekövetkezett halála után alsócsernátoni Damokos Tamás, csíki főkirálybíró birtokolta,³¹ aki feleségül vette Macskási Ilonát, az apja után egy évvel elhunyt Mikó József özvegyét. 1654-ben Damokos Tamás egy jobbágykötő levelet a kastély ebédlőpalotájában állíttat ki.³²

1661 előtt a várkastély a II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata során tatár fogságba került Damokos Tamás gyerekei gyámjainak, Kálnoki Mihálynak és Lázár V. Istvánnak³³ a gondjára marad. A miklósvárszéki tisztségeket bíró Kálnokiról azonban feltételezzük, hogy kőröspataki vagy szárazajtai birtokain lakott,³⁴ Lázár István pedig szárhegyi rezidenciáján. Endes Miklósnak a

²⁷ Uo. Abb. 60.

²⁸ Uo. Abb. 40.

²⁹ Uo. 58., illetve 92. ábra.

³⁰ Az alsíki protocollumok adata szerint 1631-ben törvény elé idézik Göricze Istvánt, a Mikóújvárból szolgáló darabontot. (Mihály Zita – Szőcs János: *i. m.* 4–6); I. Rákóczi György fejedelem 1635 novemberében a várból keltezi a csíki tisztviselőkhez intézett rendeletét (uo.).

³¹ Orbán Balázs: *i. m.* 24–26.; Kóváry László: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kolozsvár, 1892. 100.

³² *Székely Oklevéltár* VI. 198–199.

³³ Kálnoki Mihály Damokos Tamás sógora volt, férje Damokos Katának, szárhegyi Lázár V. István és Damokos Tamás pedig együtt viselték a csíki főkirálybírói tisztséget Mikó Ferenc, majd Petki István főkapitánysága alatt. A Barcsay-párti Kálnoki Mihály és a Kemény-párti Lázár István egyébként 1660-ban nyílt ellenséggé válnak. (Endes Miklós: *i. m.* 107., 120.)

³⁴ Pál-Antal Sándor: *i. m.* 79.; Tüdös S. Kinga: *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*. Bukarest–Kolozsvár, 1998. 41.

várkastély Lázár István általi megerősítési szándékát bizonyító adata arra enged következtetni, hogy átmeneti jelleggel azért a gyámok is tartózkodhattak itt.³⁵ Egyelőre még nem tisztázott, hogy milyen körülmények között kerül a várkastély a XVII. század közepe táján Petki István tulajdonába,³⁶ de alighanem a Lázárfalván jelentősebb kúriát vagy kastélyt építtető csíki főkapitány sem használta főrezidenciaként a Mikó-várkastélyt.³⁷

A Csíkszék főembereinek Kemény-párti politikáját kegyetlenül megtorló, 1661-es török dúlás során a szemtanú Evlia Cselebi, török utazó feljegyzései szerint a várkastélyt felgyújtják, lerombolták.³⁸ A források és a történeti irodalom csak a pusztulás tényét és a félszáz évre kiható következményeit hangsúlyozza, a várkastélyra és további birtoklástörténetére nem nyújtanak konkrét adatokat, így a XVII. század második felét illetően bizonytalanok vagyunk.³⁹ Ha a fogságból az 1660-as évek második felében szabaduló Damokos Tamás birtokba is vette korábbi tulajdonát, ezt 1678-ban, a Béldi-féle összeesküvésben való részvétele miatt elkobozták tőle.⁴⁰

Összegezve a hézagos történeti adatsort valószínűnek tartjuk, hogy annak ellenére, hogy a XVII. századi analógiák között csak néhány esetben biztos a század első feléből való keltezés,⁴¹ a fent említett csempékből emelt kályhák az 1661-ben feldúlt épületegyüttes igényesebb, esetleg reprezentációt szolgáló te-reit fűthették. Felállításukra már a Mikó Ferenc harmincas években befejezett építkezései alkalmával sor kerülhetett, az sem kizárt azonban, hogy Damokos Tamás folyamatos birtoklása alatt is emeltek újabb kályhákat.

A kályhacsempéken a reneszánsz formavilág a pontszimmetrikusan szerkesztett növényi ornamentikában, valamint az olaszkorsóból kinövő virágból alkotott díszítésben nyilvánul meg. A valószínűleg ezekhez hasonló motívumrendszerű kályhacsempék töredékeinek (7. tábla) méretei nem teszik lehetővé

³⁵ Endes Miklós: *i. m.* 119.

³⁶ Mihály Zita – Szőcs János: *i. m.* 7–8.; Kovács Tamás 1775. évi levele Benkő Józsefhez: *Benkő József levelezése*. 30.

³⁷ Uo.; Orbán Balázs még látta ezen „nagyobbszerű várkastélynak még most is tekintélyes maradványait”. Orbán Balázs: *i. m.* 45.

³⁸ Orbán Balázs: *i. m.* 25., Józsa Mihály csíkszentkirályi lakos pere a vár elhagyatott állapotát tükrözi: „elhoztam, mert más is elvitte volna” (Mihály Zita – Szőcs János: *i. m.* 9.); *Benkő József levelezése*. 30.

³⁹ Ha létezett is Csíkban a főkapitányi tisztséggel járó birtok – erre enged következtetni az a tény, hogy Mikó Ferenc bizonyos alcsíki birtokai Petki Istvánra szállottak át –, ennek nem képezhetette részét a Mikó-várkastély, ezt ugyanis családi jogon örökölte Mikó Ferenc fia. (A pottyondi lakosok és Petki István pere. Endes Miklós: *i. m.* 112.)

⁴⁰ Endes Miklós: *i. m.* 126.

⁴¹ A nagyváradi várból előkerült fél- és negyedkörívvel díszített habán kályhacsempékből emelt kályhát az 1660-as ostrom előtt emelték, valószínűleg a század negyvenes éveiben. (Emődi Tamás: *i. m.*)

ornamentikájuk rekonstruálását. A két típust egyazon kályhatest felépítésében is használhatják, mint az észak-magyarországi Füzér várának 1623 után épült kályhájánál,⁴² vagy a gyergyószárhegyi ferences kolostor XVII. század végi kályhájában.⁴³ A nagyrészt mázatlan csíki töredékeket további darabok előkerüléséig tágabban a XVII. századra helyezhetjük, anélkül azonban, hogy eldönthetnénk, hogy a belőlük épült kályhák az 1661-ben lerombolt rezidencia kevésbé jelentős helyiségeiben állhattak, vagy a század második felében, a lakhatóság minimális feltételeit biztosító fűtőberendezések javításakor, esetleg újak emelésekor kerültek a várkastélyba. A meglehetősen általános formájú, gazdagon tagolt, mélyített kerettel ellátott tükrös csempe mázatlan töredékét (2. tábla 3.) az előbbi darabok anyagára hasonlító, barnásvörös színű pasztája miatt soroljuk ide, annak ellenére, hogy tordai analógiája a XVI. századra keltezett.⁴⁴

A tengelyszimmetrikusan szerkesztett, ívelő indákra fonódó, növényi ornamentikával díszített töredéket (8. tábla 2.) rekonstruálhatósága hiányában csak tágabban helyezzük a XVII–XVIII. századra. A habán motívumkincs helyi másolataival párhuzamosan tapasztalható provincializálódás termékeinek tekinthetők a fél- és negyedköríves mezőket kitöltő növényi ornamentikával díszített töredékek (9. tábla), melyeket a csíksomlyói fazekastermékek alapján a XVIII. század elejére keltezhetünk.⁴⁵ Szintén a XVIII. század elején, Stephan Steinville császári generális építkezései után kerülhetett sor annak a barokk kályhának az elhelyezésére, melyből egy íves profilú, kartusra emlékeztető keretrészlettel díszített, többszínű ónmázaz töredék (10. tábla 1.) származik. A töredék értelmezéséhez a gyergyószárhegyi ferences kolostorból származó további mázatlan és zöld ólommázaz darabok (10. tábla 2–4.) segítenek hozzá.⁴⁶ Ezek szerint egy növényi ornamentikával kísért kartusos keretben elhelyezett királyábrázolás rekonstruálható. Az íves keresztmetszetű kályhatest szerkezetének rekonstrukciójához nem áll rendelkezésünkre további adat. A XVIII. század folyamán a fűtőberendezéseken végzett további javításokról tanúskodnak az 1767-es feliratos kályhacsempe töredékei (8. tábla 1.).

A közepén csillaggal díszített zöldmázaz kályhacsempék az épületegyüttes XVIII–XIX. századi fűtőberendezéseinek alkotóelemei (11. tábla). A habán motívumkincs késői továbbélését mutató, növényi ornamentikával kitöltött orsós mezőkkel tagolt kályhacsempék (12. tábla) gyakran fordulnak elő a szé-

⁴² Simon Zoltán: *A füzéri vár a 16–17. században*. Miskolc, 2000. 177.

⁴³ A gyergyószárhegyi ferences kolostortemplomnál 2001-ben, régészeti felügyelet során előkerült leletanyagban.

⁴⁴ Marcu Istrate, Dana: *i. m.* Pl. 143/5.

⁴⁵ Farkas Irén kutatásai.

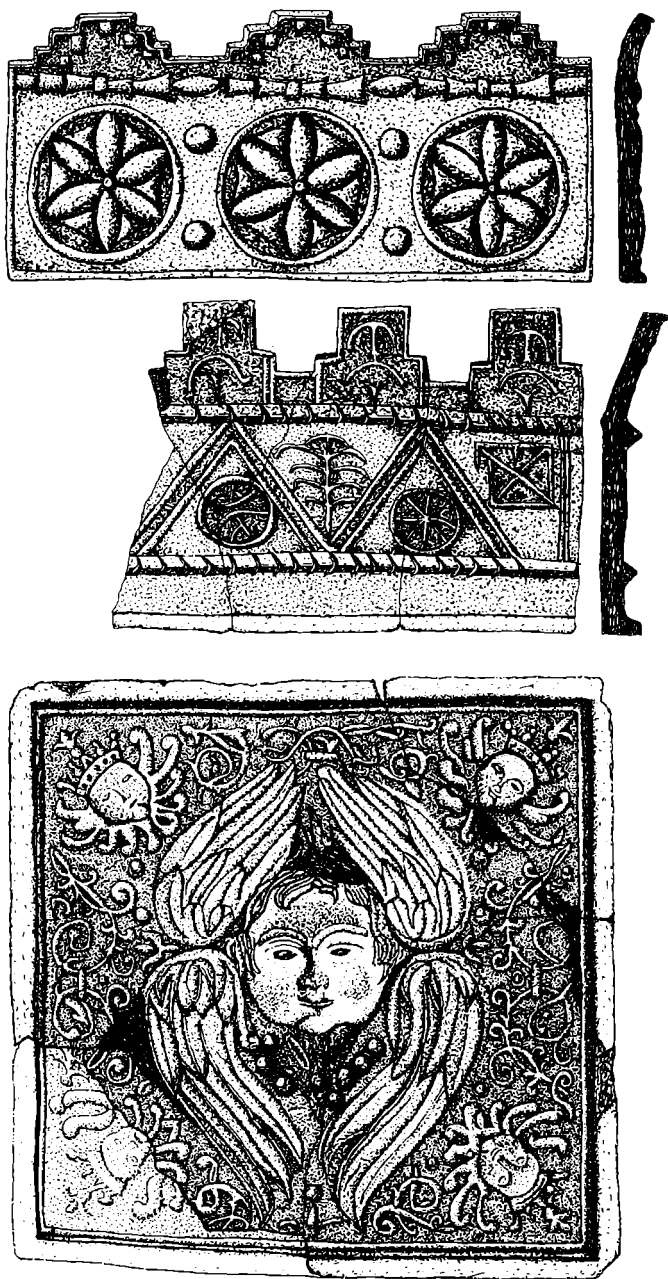
⁴⁶ Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum, leltárszám nélkül.

kelyföldi múzeumok néprajzi gyűjteményeiben. A szakirodalomban csíkmadarasinak⁷ tekintett típus két változatának egyenes és íves profilú mező- és sarokelemei mázatlan, valamint vegyes és zöldmázás formában fordulnak elő.

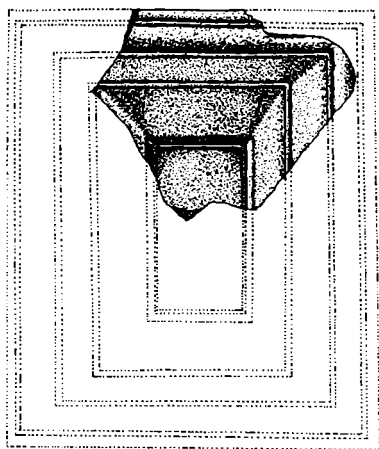
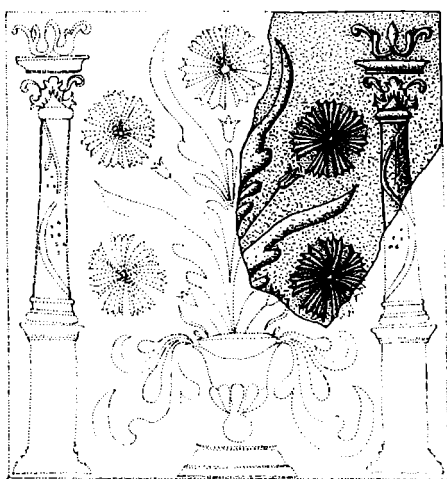
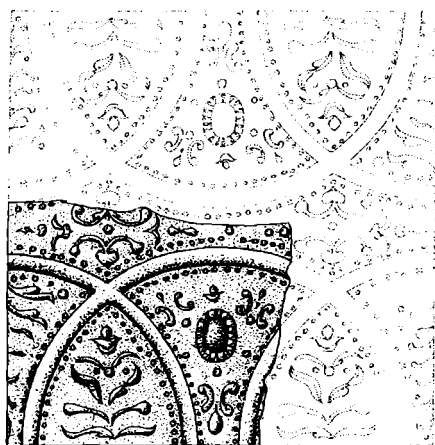
A profilozott párkány (13. tábla 2–4.) és a szembeforduló levélkötegekkel lezárt, növénydíszes oromcsempe (13. tábla 1.) a XVII. századtól a XIX. századig kedvelt alkotóeleme a fűtőberendezéseknek, a zöldmázás töredékek így íves profiljuk alapján csak óvatosan köthetők a fent említett mező- és sarokelemekhez.

Mivel az elmúlt évtizedek során a történelmi Csíkszék területén a Mikókastélyban végzett ásatás volt az egyetlen jelentősebb koraújkori épületre vonatkozó kutatás, ezért méltán tarjuk érdemesnek közzétenni annak eme kis töredékét, mely szerény betekintést nyújt a falai között élők anyagi kultúrájának egy szűkebb rétegébe.

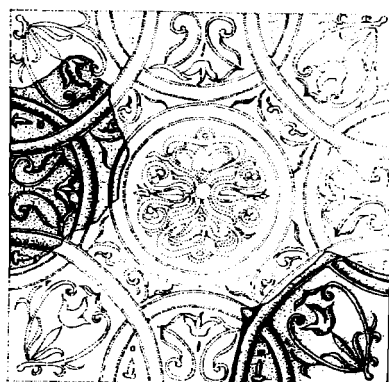
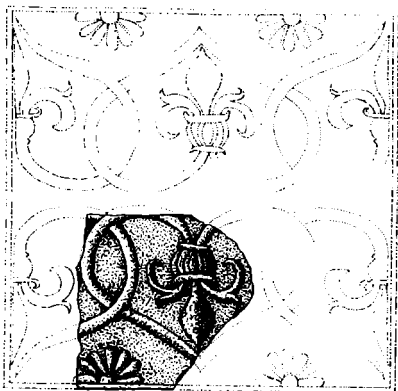
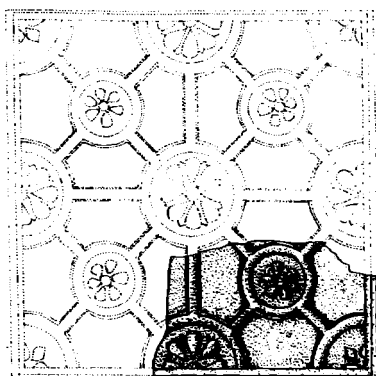
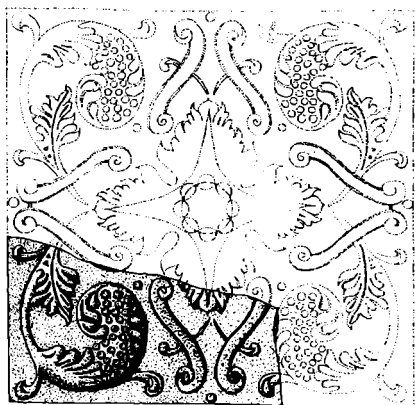
⁷ Kós Károly: *i. m.* 154. 40–41. ábra

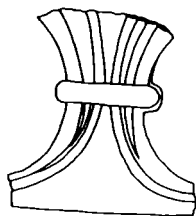
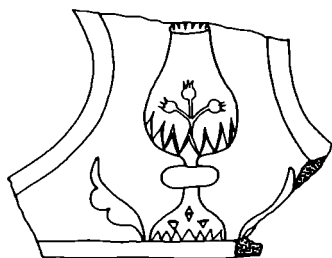
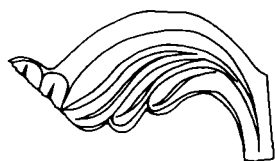
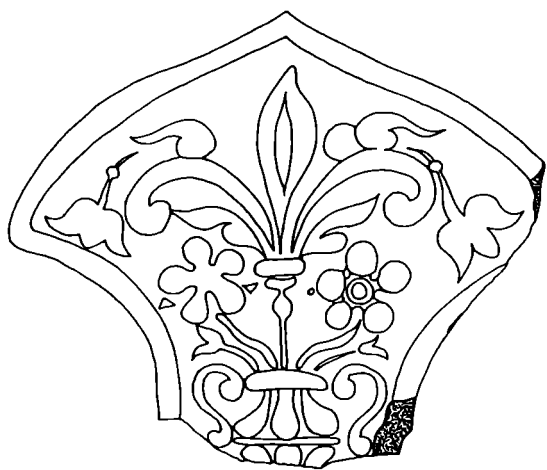

1. tábla

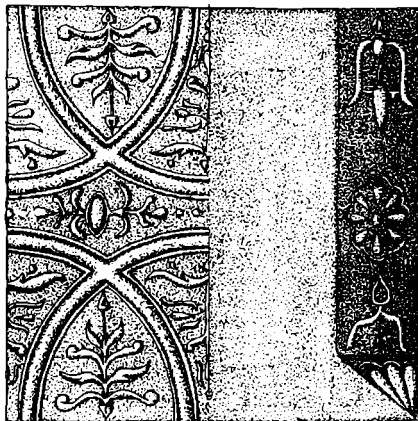
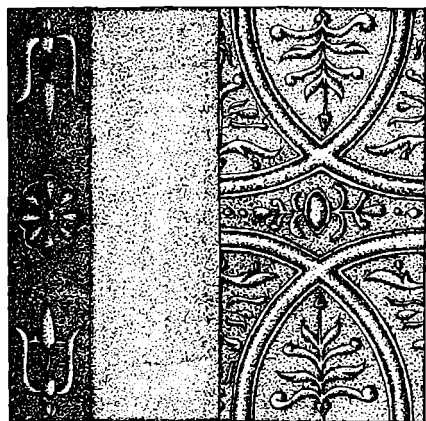
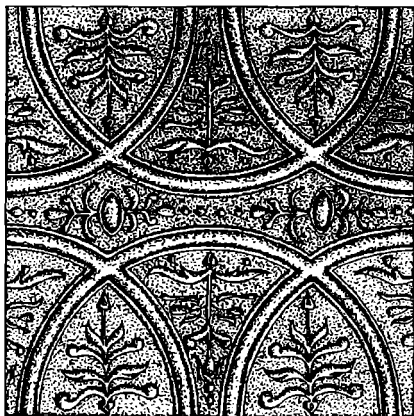
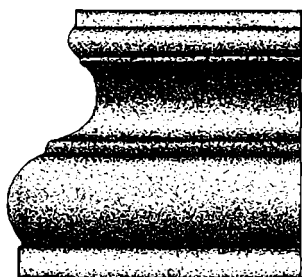

2. tábla

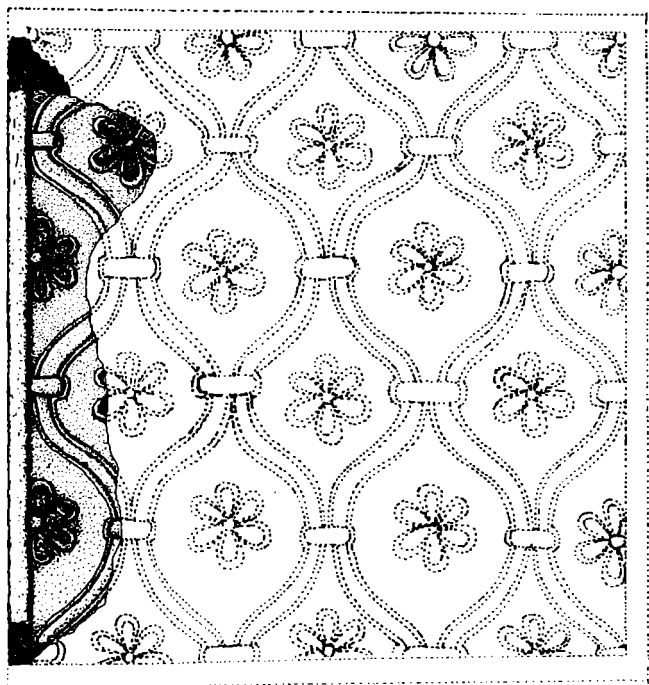
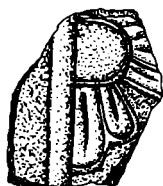
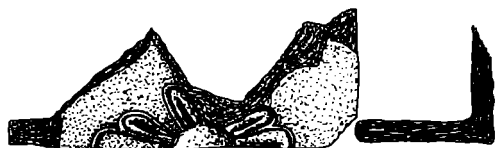

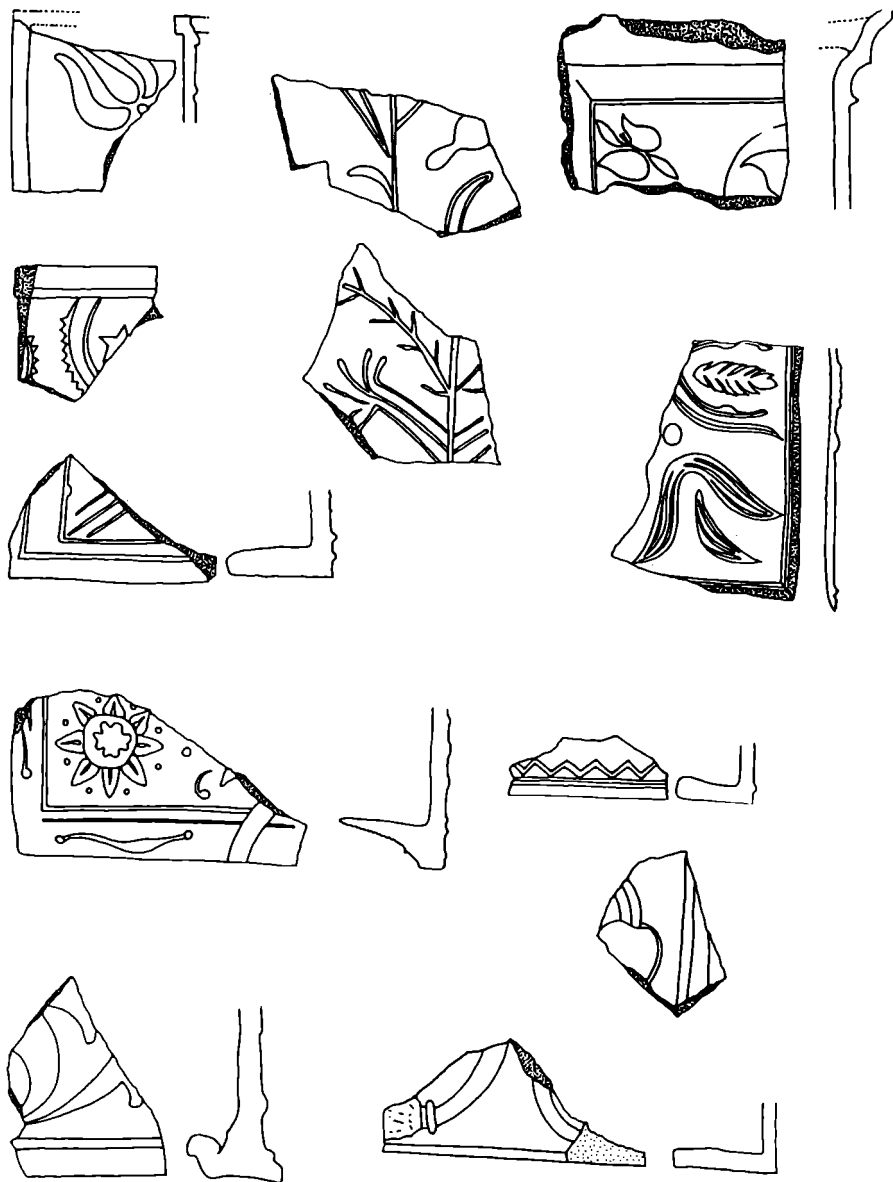
4. tábla

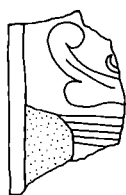
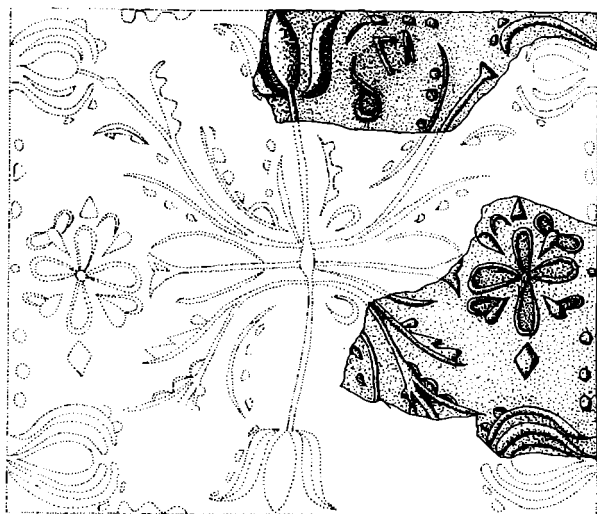
0 — 5

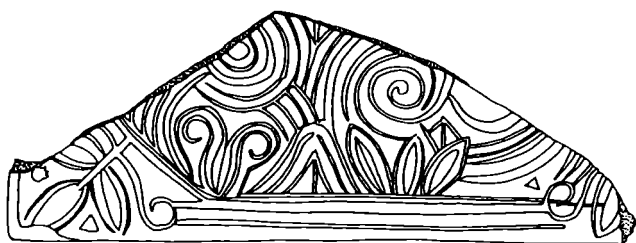
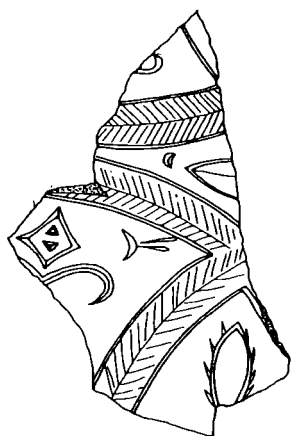
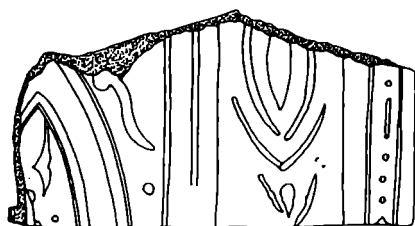
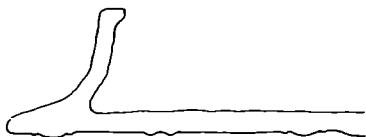
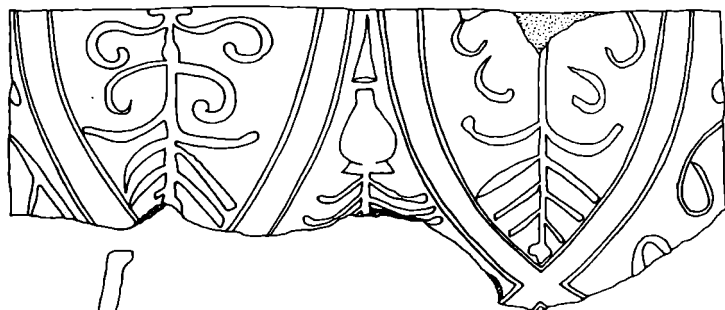
6. tábla

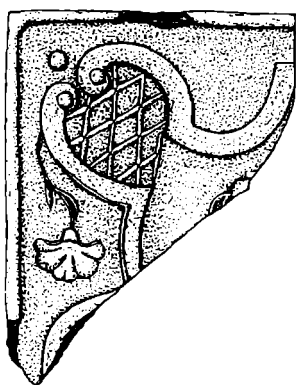
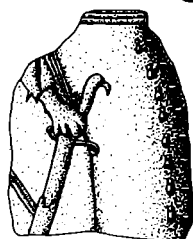
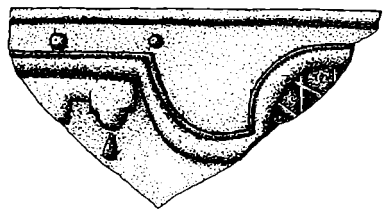
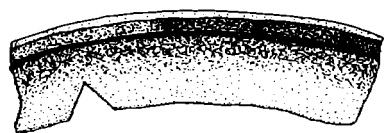

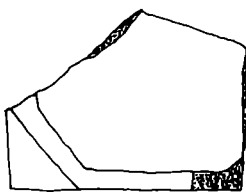
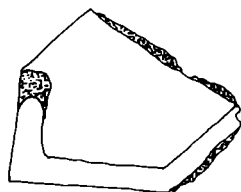
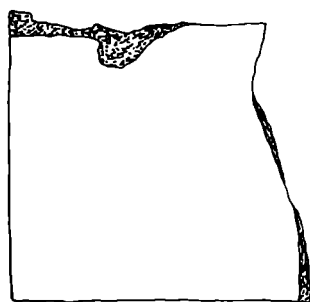
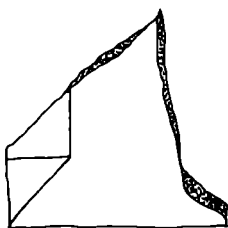
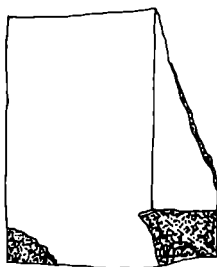
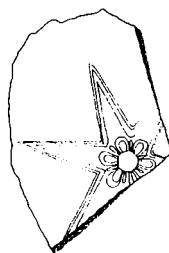
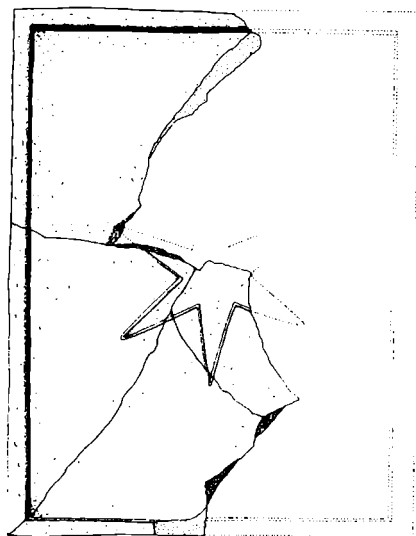
7. tábla

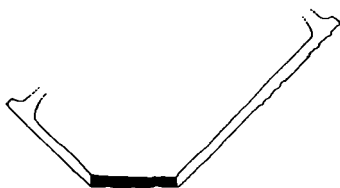
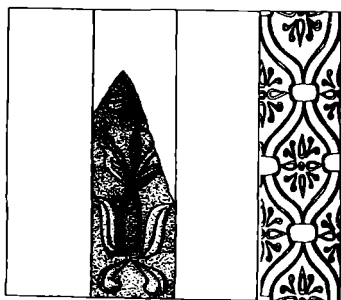
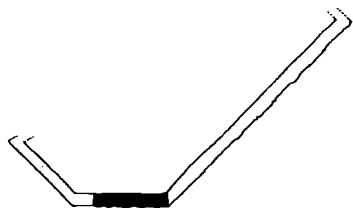
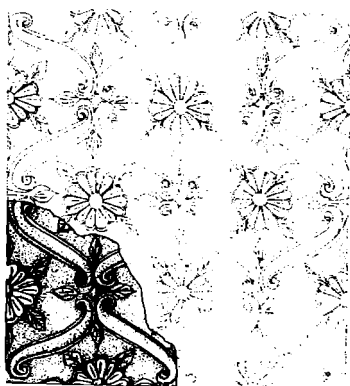
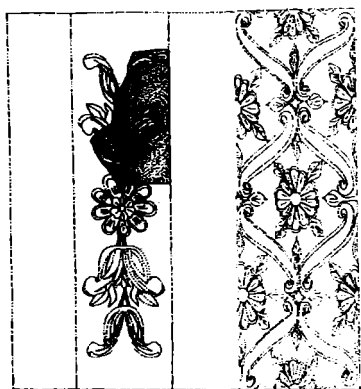
8. tábla

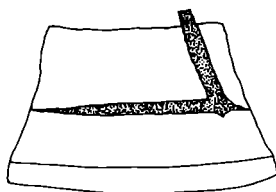
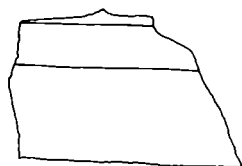
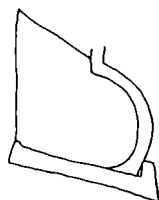
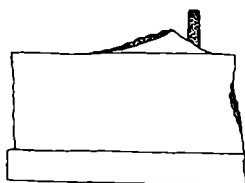
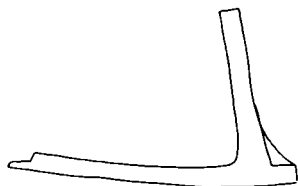
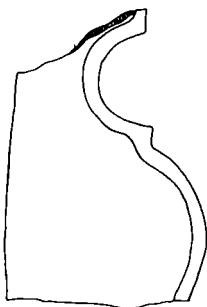
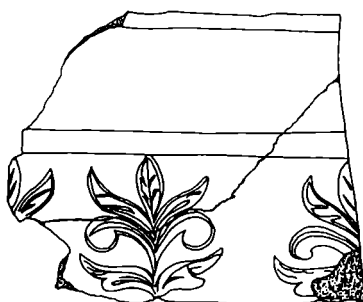
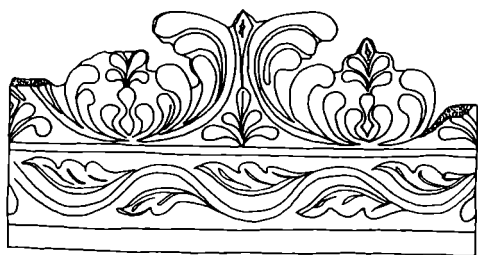

11. tábla

12. tábla

BOTÁR ISTVÁN – TÓTH BOGLÁRKA

A CSÍKSZENTTAMÁSI CSONKATORONY 2002. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Abstract: [The archeological research of the Csonkatorony of Tomești in 2002] The study presents the first year's results of the archeological excavation in „Csonkatorony” Tomești, Harghita County (Romania). The medieval parish church was almost totally destroyed in the 18th century, except the tower and the medieval wooden statue of Madonna. The tabernacle and the bell were transported in the newly built baroque building.

The remains were excavated in 2002 and in the researched surfaces a part of the south ship wall and the southern side of the gothic sanctuary were found.

The excavation revealed that the building had two major periods. During the first one the ship was 7,8 m long and had a 6,5 m width. The sanctuary was a five metres long and wide semicircular. Written sources and archeological remains date this phase in the 13th century.

Approximately in the middle of the 15th century the first sanctuary was demolished, and a new late-gothic one was build being as wide as the old ship. This polygonal sanctuary was arched with stoneribs, having a 10,6 m length. The bell-tower was built in this period on the west side of the ship. The comparing of the carved stones revealed a close relation between the churches of Tomești and the neighbouring parish church from Cârța. During the research 101 tombs were excavated.

Rezumat: [Cercetarea arheologică a Turnului Ciuntit din Tomești – campania din anul 2002] Lucrarea prezintă rezultatele primei campanii (2002) de cercetări arheologice efectuate la așa-numitul Turn Ciuntit din Tomești, județul Harghita. Biserica parohială medievală a satului de odinioară, aflat la nord de actuala localitate Tomești a fost aproape complet demolată în secolul al XVIII-lea, păstrându-se până astăzi doar turnul-clopotniță gotic de pe fațada vestică. Clopotul datând din 1495, tabernaculul gotic și o Madonă sculptată din lemn din altarul medieval au fost mutate în biserica ridicată în stil baroc după demolarea bisericii medievale.

În cursul săpăturilor au fost trasate trei secțiuni, dezvelindu-se parțial fundațiile laturii sudice a navei și a corului gotic precum și porțiuni ale necropolei din jurul bisericii medievale.

S-a constatat că biserica medievală a fost construită în două faze. Prima biserică construită la sfârșitul secolului al XIII-lea avea o navă de dimensiuni exterioare de 7,8 x 6,5 m și o absidă semicirculară și a rămas în folosință până în prima jumătate a secolului al XV-lea.

După sfârșitul primei treimi a secolului al XV-lea, după demolarea vechii abside s-a construit un cor poligonal gotic flancat de contraforți, cu o lățime egală cu cea a navei romanice păstrate. Lungimea noului cor era de 10,6 m și avea bolți cu nervuri din piatră. Formele acestora prezintă similitudini cu cele de la Cârța (jud. Harghita). După mijlocul aceluiași secol un turn-clopotniță a fost adosat fațadei vestice. Biserica a fost abandonată cel târziu la începutul secolului al XVIII-lea. Pe parcursul săpăturii au fost cercetate în total 101 morminte.

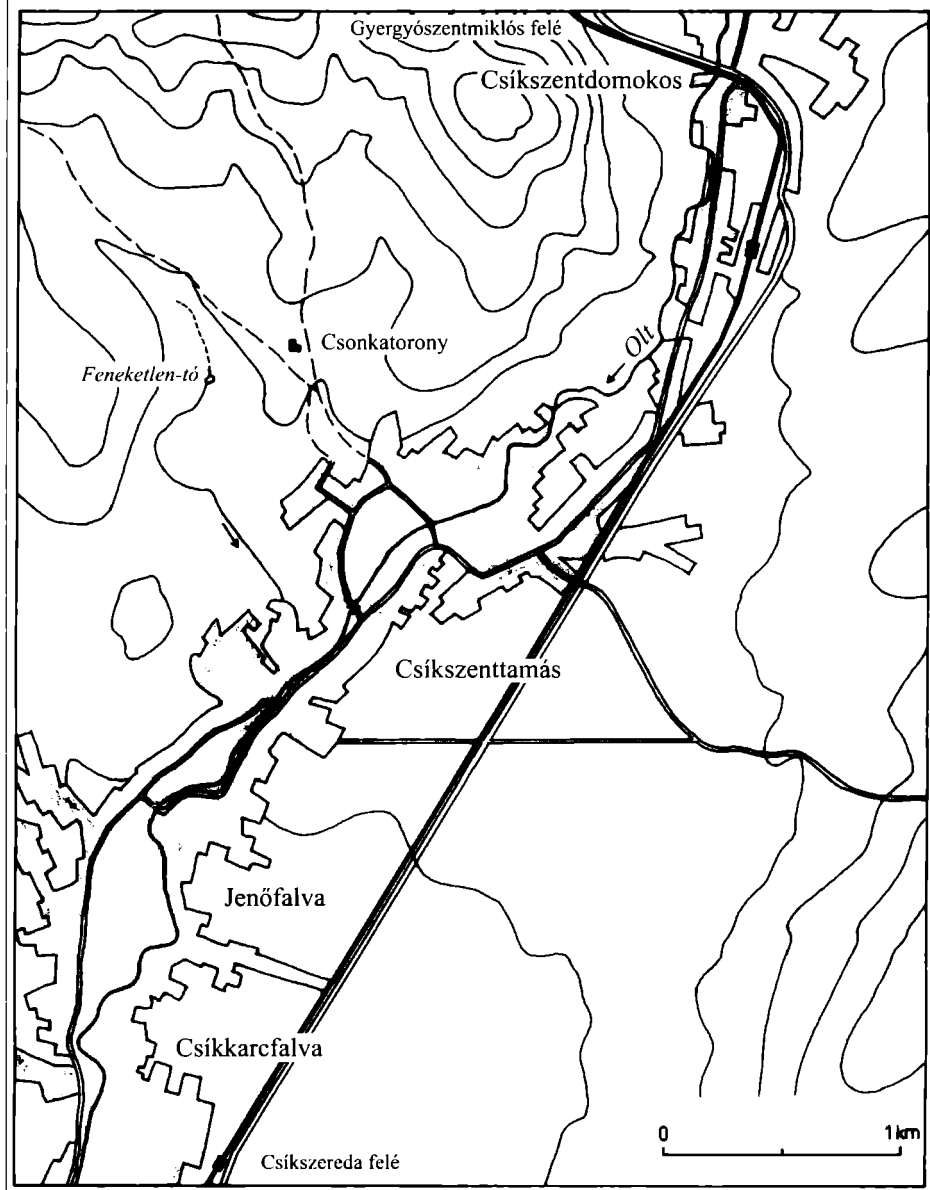
Csíkszenttamás (románul: Tomești, Hargita megye, Románia) középkori plébániatemplomának maradványa a falun kívül, attól mintegy 500 m-re, északnyugatra található. A középkori templomból ma csak a romos nyugati torony áll, ezt emlegetik a helyiek és nyomukban a szakirodalom Csonkatoronyként. (1. ábra)

A templom azonban csak néhány százada áll magányosan, eredetileg maga a falu is, vagy legalábbis egy része a középkor folyamán szintén a mai falutól északnyugatra, a Feneketlen-tónak nevezett hévízforrás mellett, közvetlenül a templomdomb aljában volt. Itt terepbejárásaink során a szántókon szép számmal találtunk XIII–XIV. századi kerámiatöredékeket. (13. kép) A középkori templom (tehát) e településrész közelében épült. A rom mellett keletre ma is látszik egy, valószínűleg középkori eredetű mélyút nyoma. A templom körüli terepen jól látszik az elbontott cinteremfal kör alakú vonala, belső szintje magasabb a külső felszínnél, néhol további belső épületekre utaló terepformák is kivehetők.

A Csonkatorony régészeti kutatása az itt tervezett emlékhely kialakításának előmunkálatai közé tartozik. Az ásatást több szempont is indokolta: a műemléktorony környezetében megelőző kutatás nélkül semmiféle munkálat nem engedélyezett, másrészt itt található Csík egyetlen szabadon kutatható romtemploma. Ugyanakkor a látható késő gótikus elemek és a XIV. századi írásos említés azzal kecsegtetett, hogy a XVIII. században elbontott késő középkori alapfalak feltárása mellett Csíkban első alkalommal a korábbi periódus maradványait is megtaláljuk. A munkálat a közösség beleegyezésével és támogatásával folyt, a kutatás – elhagyott romtemplomról lévén szó – nem zavarta a helyieket vallási életük gyakorlásában.¹

Az alábbiakban az első ásatási idény (2002) és a kapcsolódó kutatások eredményeit ismertetjük. A régészeti kutatást a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának támogatásával, a Csíki Műemlékvédő Egyesület, illetve a Csíki Székely Múzeum szervezésében Darvas Lóránt régész és e dolgozat szerzői vezették.

¹ Ezúton is megköszönjük Tamás Márton plébános úr és a helyiek segítségét, vendégszeretetét.

1. ábra. A Csonkatorony a csíkszenttamási határban

Csikszenttamás és a középkori templom első okleveles említése a XIV. századból ismert, 1332 és 1334 között a pápai tizedjegyzékben háromszor említik Lőrinc szenttamási plébánost.²

Hosszabb szünet után 1406-ban említik „procuratorem Michaellem Biro de Szent Tamas”-t, illetve ugyanekkor Lázár Bernátot jenőfalvi peres ügyek kapcsán, anélkül azonban, hogy kiderülne, birtokoltak-e már ekkor a Lázárok Szenttamáson. 1456-ban a Becz család kiváltságlevelében szerepel egy bizonyos Szilveszter és fia, a Lázár *de Chijkijenthamas* nemesi címeradományozás kapcsán. A Lázár család szenttamási kötődéséről a kászoniak függetlenségi küzdelmeit ismertető XVI. század közepi, de XV. századi eseményeket taglaló emlékirat emlékezik meg. 1549-ben Szentannai Lázár János végrendeletéből egyértelműen kiderül, hogy a család egyik jelentősebb birtoka a mai Csikszenttamás volt: „...nekiek hagyom... Szent Tamast is...”³

Zent thamas 1567-ben a 25 dénáros adólistán 34 adóegységgel szerepel, 1569-ben öt lófőt írtak össze benne.⁴

A Lázár család a XVII. század elején még itt élt, Lázár Farkas *de Zent Thamas* Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemtől 1597-ben kapta meg Csík-, Gyergyó- és Kászon-székek királybíróságát.⁵ Nem sokkal ezt követően 1599-ben megölték, majd fia, János 1622-ben történő halálával a Lázároknak ez az ága kihalt.⁶

A csikszenttamási templom sorsa minden bizonnyal szorosan kapcsolódik a Lázárok ittlétéhez, a gyakran királybírószágot viselő, kiterjedt kapcsolatokkal, birtokokkal rendelkező család a plébánia legfontosabb patrónusa lehetett, ám Csikszenttamás esetében jelen ismereteink szerint ennek a forrásokban nem maradt nyoma.⁷ Feltehetően a család előkelőinek reprezentációs igénye sürget-

² Monumenta Vaticana Historia Regni Hungariae Illustrantia. series I. Tomus I. Budapest, 1887. 112., 116., 132. A tizedszedők útvonalának azonosításához lásd Botár István: *Csik kora-i templomairól*. Székelyföld, V. évf. 11. szám, 119–149.

³ Székely Oklevéltár. I–VIII. Szerk.: Szabó Károly – Szádeczky Kardoss Lajos – Barabás Samu. Budapest–Kolozsvár, 1872–1934. I/101., I/170., I/297–301., II/84., II/270. (A továbbiakban SzOkl.)

⁴ SzOkl. II/221., II/270.

⁵ SzOkl. IV/130–131. Birtokszerző tevékenységéhez lásd SzOkl. V/104–105., 109–110., 141–144., 154–155.

⁶ Lázár Jánost 1614-ben még Szenttamáson írták össze *Feo emberként*. Székely Oklevéltár. Új sorozat. IV. Közzéteszi Demény Lajos. Kolozsvár, 1998. IV. 534. (A továbbiakban SzOkl. Ú. s.) Lásd még Nagy Iván: *Magyarország családai*. Pest, 1860. VII/49–71.

⁷ A Lázár család szerepére Benkő Elek hívta fel figyelmünket, segítségét, tanácsait ezúton is megköszönjük. A Lázárok templompártoló tetteiről a csiksomlyói ferences kolostor, a delnei templom és a szárhegyi templom esetében maradt fenn adat. Lásd Kelemen Lajos: *Szárhegyi*

te és anyagi támogatása tette lehetővé a nagy gótikus szentély megépítését, amint erre a udvarhely- és háromszéki adatok is utalnak.⁸ Csíkban a XVII. századtól vannak adataink arról – Csíkkozmás és Csíkszentgyörgy esetében –, hogy a: „nagy oltár előtt valló helyek (statusok) és apróbb székek senkinek nem örököse a kőpárkányig, hanem rendeltetett a főrendeknek, és azon kívül a megyebeli becsületes embereknek, megyebíráknak, és vendégeknek, hogy ott álljanak”.⁹ E gyakorlatot valószínűsíthetjük a csíkszenttamási templom esetében is.

Csupán későbbi, közvetett adatunk van arról, hogy a falu legnagyobb birtokosa szorosan kötődött a templomhoz. A XVIII. századtól vannak adataink arról, hogy a miséket nem a plébániatemplomban, hanem a faluban, az Abaffy-kúria kápolnájában tartották, melynek kriptája az Abaffyak temetkezési helyéül szolgált. A kúria (és a kápolna) romjait 1907-ben az akkori plébános kutatta, és sok követ elhordatott, majd a kriptát visszatöltötték. A mára szintén elpusztult Abaffy-kúria eredetileg a Lázárok szenttamási kúriája lehetett, ti. Lázár Farkas lánya, Judit Damokos István felesége volt, és az ő unokáját, Damokos Erzsébetet vette el Abaffy János, aki révén megletelepedtek Szenttamáson az Abaffyak.¹⁰

Visszatérve a középkori templomhoz, 1591-ből maradt adat arra, hogy a plébániának nem volt papja, majd 1669-ben emiatt közös papja volt a szomszédos Csíkszentdomokossal.¹¹ Valószínűleg erre vezethető vissza az a hagyomány, mely a két falu és két templom között szorosabb összefüggést keres.¹²

A 2002. évi ásatás ismertetése

A saroktámpilléres toronynak ma csak két fala áll, a nyugati és északi. A másik két oldalfal alját a bontáskor elhordták, így csupán levegőbe nyúló felső részük áll a felerészben leomlott csúcsíves harangablakok csonkjaival, illetve a déli oldalon egy délre néző lőrés nyomával. A megmaradt keleti falrészén jól

Lázár István oltármegrendelése Lengyel Pétertől 1670-ben. In *Művelődéstörténeti tanulmányok*. I. Bukarest, 1977. 41–43., 141–142.

⁸ Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981. 37–42.; Tüdös S. Kinga: *Háromszéki templomvárak*. Marosvásárhely, 2002. 55–58.

⁹ Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok I–II*. Kolozsvár, 1860. I/19., 27.; Sávai János: *A székelyföldi plébániák levéltára*. Szeged, 1997. I/28., 59.

¹⁰ Endes Miklós: *Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1938. 108., 126., 133.

¹¹ Veszely Károly: i. m. 279., 306.

¹² Orbán Balázs: *A székelyföld leírása. II. Csík-szék*. Pest, 1869. 88.

látható, hogy a tornyot az egykor álló templomhajó mellé utólag építették. Itt kis szakaszon a hajó tetőlenyomata is megmaradt (dőlésszöge 47°). (1. kép)

A 2002 nyarán folytatott kutatás során három 5x5 méteres szelvényt nyitottunk, közöttük 50 cm-es tanúfalat hagyva, a toronytól 4 méterre, keletre a feltételezett déli falak és szentélyzáródás felületén (7. ábra 2. kép).¹³ Itt ugyanis alacsony, körbefutó halom jelezte a falak omladékát. Várakozásunknak megfelelően itt tártuk fel a templombelső déli részét, a déli hajófal keleti részét és a szentély déli oldalát a keleti záródással, illetve a középkori temető kis szakaszát a falakon kívül. A gyepréteg alatt közvetlenül jelentkeztek a visszabontott falak, melyek külső, déli szélét utólagos ráásáskor falkövető „ásatással” roncsolták. E ráásás kidobott meddőjét hittük mi a szelvények kitűzésekor a falak maradványának. (2. ábra)

Az ásatás ± 0 szintjének a torony nyugati bejárati tolózárának alsó követ vettük, az összes szintadatot ehhez viszonyítva adjuk meg, így a tényleges, de változó középkori járószintekhez képest „mélyebb” adatokkal dolgoztunk.

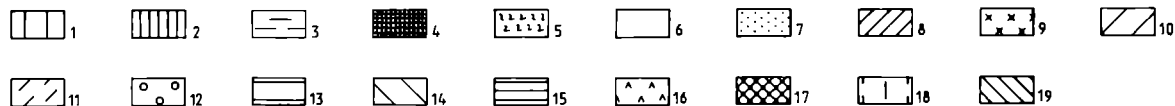
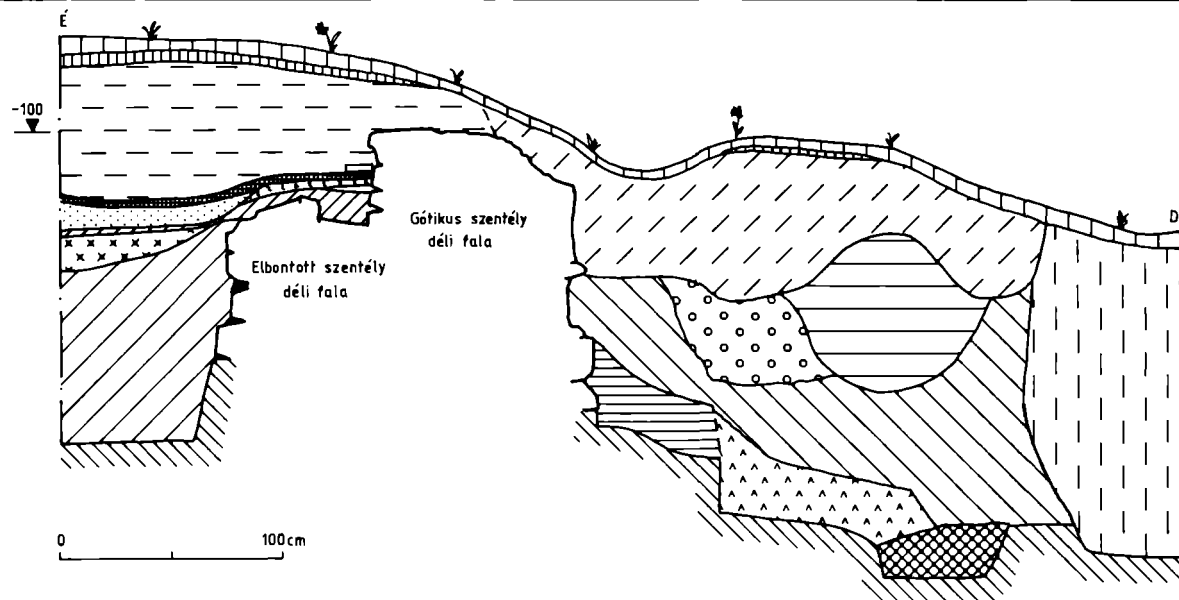
A sárga agyagos altalajt a mélyre ásott sírok, illetve a változó felszín miatt különböző mélységben, a mai felszíntől számítva -120-240 cm mélyen érték el. Középkori jelenségeknél korábbi objektumok nem kerültek elő.

A templom első periódusa

A középkori déli hajófalból 3,5 m hosszúságú szakaszt tártunk fel. (6., 7. ábra) A 100 cm vastag hajófal alapozása meglehetősen szabálytalan, hevenyészett volt, kevés habarccsal készült. A falszövetben pataki görgetegkő, andezit és garadosi mészkő, illetve szórványosan édesvízi mészkő is előfordult. Az alapozás mélysége ingadozó: a külső járószintekhez képest -100 cm is lehetett, de a mélyebb belső járószinthez viszonyítva néhol alig -40 cm. A faltest két oldala között 30 cm-es szintkülönbség is előfordult. Alapozási árok nyoma a fal mellé ásott temetkezések miatt nem maradt meg. A templombelsőt vastag bontási omladék borította. E mögött néhol 50 cm magasságig jól megmaradt a belső falfelület meszelt vakolata. A belső letaposott agyagos járószintek a templom belseje felé jelentősen süllyedtek, 1 m távon néhol még 30 cm-t is. Az alsó járószintet a temetkezések több helyen eltüntették. (3. kép)

A hajó méretéről a Domus Historia őrzött meg közvetett utalást. Ott ugyanis az Abaffy-kápolnáról azt írják, hogy 16 lépés hosszú és 6 lépés széles volt, azaz 11,3 m, illetve 4,2 m, továbbá a templom kapcsán, hogy az a kápol-

¹³ A kutatás során munkánkat segítették: Batizi Zoltán, K. Németh András, Rácz Miklós régészek, Koncsag Béla, Kedves Géza és Kedves Róbert földmérők, illetve Bereczki Judit, Bíró Emese, Derzsi Csongor, Kosza Antal, Kovács Klára, Nyárádi Zsolt, Pakó László, Sándor Szilárd, Szántó Enikő egyetemi hallgatók (Babeş-Bolyai Tudományegyetem). Mindannyiuknak köszönjük!

2. ábra. Az 1. szelvény keleti metsztfala. 1: humusz; 2: habarcsos kavicsos réteg; 3: omladékréteg; 4: téglapadló habarcságya; 5: apró kavicsos, homokos réteg; 6: habarcsréteg; 7: szürkésbarna föld; 8: fekete földréteg; 9: habarcsos barna föld; 10: habarcsstöredékes, kevert laza föld (a 60. sír betöltése); 11: habarcsstörmelékes, köves földréteg; 12: barna föld; 13: barna föld habarcsdarabokkal; 14: téglás, habarcsos barna föld; 15: barna agyagos föld; 16: barna agyagos föld sárga agyagszemcsékkel; 17: sárgásbarna agyagos föld; 18: habarcsdarabos, téglatöredékes föld; 19: sárgásbarna agyag – bolygatatlan altalaj

nánál kisebb.” Az összehasonlítás valószínűleg nem a teljes templomra, csupán a hívek tényleges tartózkodási helyére, a hajóra utalhat. Ez utóbbi a ki-szerkesztett alaprajzon valóban kisebb: külső hosszúsága 7,8 m, szélessége 6,5 m lehetett (belső méretek: 6 m, illetve 4,3 m).

A diadalívtól keletre az alapozásban egyértelmű, átépítésre utaló különbség észlelhető: a fal egyenletesebb, jobban megépített, a köveket több habarccsal fogták össze. E különbség egy későbbi átépítés eredménye, mely során a hajóhoz tartozó szentélyt elbontották, és a megtartott hajófalhoz egy új, nagyobb szentélyt építettek a hajó szélességében.

Az eredeti, keskenyebb szentély alapozásig visszabontott maradványát a későbbi szentélyen belül, a járósínek alatt tártuk fel. Záródását egy későbbi temetkezés során (58. sír) teljesen elbontották, de a megmaradt alapozási részlet alapján nyújtott félköríves záródás szerkeszthető ki. A felmérés szerint a következő méretek rekonstruálhatók: az első szentély külső hossza és szélessége a diadalívvál közel 5 m (belső hossza és szélessége 3 m körüli). Így a korai templom teljes külső hossza 12,8 m lehetett. (4., 6. kép)

A templomot valószínűleg teljes egészében síkmennyezet fedte, boltozatra eddigi adataink szerint semmi jel nem mutat.

A diadalív déli indításának környezetében az omladék alatt nagy mennyiségben kerültek elő igényesen készített freskó töredékei. A körömní freskó-darabok piros, bordó, fekete, kék, sárga és rózsaszínűek voltak, és a falképet e célra készített vékony alapozási habarcsrétegre vitték fel, a részleteket vékony ecsetvonással gazdagon alakítva. Néhány darabon fehér alapon vörös betűs minuszulás szó-töredékeket (a betűk mérete 2 cm), fehér kereteléssel festett életnagyságú szemeket, apró részleteket (arcvonal, hajszaalak, ruharedőzet, keretdísz vagy textilminta) lehetett felismerni. Eszerint tehát többalakos élet-nagyságú, felírtos kép díszítette a diadalív falait, mely a szemek megformálá-sa, fehér keretelése, illetve a felírt betűtípusa alapján a csíkszentmihályi és a székesyerzsi freskókkal mutat kapcsolatot,¹⁴ és így a XV. század első felére keltezhető. A freskó néhány töredék tanúsága szerint a szentélyben is folyta-tódott, ám itt a későbbi átépítések miatt (lásd alább) kevesebb töredék került

¹⁴ Domus Historia 54–55. oldal: „Templum hoc angustus est et minoris capacitatis quam Capella Visitationis B. Mariae Virginis praememorata...” (ez utóbbi az Abaffy-kápolna).

¹⁵ Feltevéseinket Kiss Lóránd falképrestaurátor véleményezése megerősítette: „Az eredeti jelenet (feltéve, hogy valóban egyetlen jelenetről van szó), több alakot foglalt magába, az alakok egyikén korona is lehetett, egyes töredékek fegyverzetre vagy lószerszáma utalnak. A falfestmény freskótechnikával készült, a több száz évet föld alatt fekvő töredékek színei ma is változatlanok. A falfestmény színei: fehér (mész), vörös, okker, fekete, szürke. A mészdús vakolat finom homokot tartalmaz, vastagsága 2–8 mm. A jelenleg összerakott töredék alapján korai volna analógiákat, párhuzamokat keresni, mégis hasonlóságot vélünk felfedezni a székesyerzsi, felsőboldogfalvi falképek portréival.”

elő a visszabontott szentélyalap felett. Ez azt is jelenti, hogy a félköríves szentély legalább a XV. század első harmadáig használatban maradt. (5. kép)

A feltárt területen megfigyelhettük, hogy a korai templomhoz tartozó temető első sírjait már a középkor folyamán újabb temetkezésekkel bolygatták.

A korai templom felszereléseivel közül a szentségtartófülkét, Tamás Márton plébános úr segítségével, a faluban, Kurkó István pincéjébe beépítve találtuk meg. Az egy kőből kifaragott, egyszerű félköríves fülke felső részét keskeny hornyolat kereteli, melynek tetején kiszélesedő szárú latin kereszt áll. Oldalán jól láthatók a ma már hiányzó védőrács csapjainak nyomai. Az első templomhoz való tartozását nem csak archaikus formája, de a családi hagyomány is megerősíti, mely a „Csonkától” származtatja a ma szellőzőként használt faragványt. E kőfaragvány megtalálása azért is jelentős, mert ez az első ismert román stílusú tabernákulum Csíkbán, és egész Székelyföldön ritkaságnak számít!¹⁶ (3. ábra 7. kép)

Az első templom keltezésekor, az 1332-es említés mellett, szentélyének nyújtott félköríves alaprajzára, szentségtartófülkéjének szintén félköríves formájára, illetve az ásatás során a sírok betöltésében szórványként előkerült legkorábbi kerámiatöredékekre támaszkodhatunk. A kavicsos anyagú, korongolt, kihajló peremű töredékek kora a XIII–XIV. századra tehető. (13. kép) A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján tehát az első templom építésének felső időhatárát a XIII. századra valószínűsíthetjük azzal a megjegyzéssel, hogy a későbbi kutatások során keltezésünk módosulhat. E formájában a templom a XV. század első feléig-közepéig állt.

A templom második periódusa, a gótikus bővítés

A kis méretű templomot a gótika korában jelentősen átépítették. (6/b ábra) Szentélyét a diadalívig visszabontották és új, jóval hosszabb szentélyt építettek. Az új szentély a nyolcszög három oldalával záruló, két boltszakaszos alaprajzú volt, külső hossza 10,6 m, szélessége a hajóval egyező 6,5 m volt (belső méretek: 9,6 m, illetve 4,3 m). Falazatát a déli oldalon és a szentély záródásában támpillérek erősítették. A bővítés során a templom hossza másfélszer nagyobb lett (18,4 m), az új szentély ugyanis hosszabb lett a hajónál és boltozása alapján valószínűleg magasabb is (hacsak nem magasították meg a hajó falait is). A szentély fala 1 m vastag volt és a külső járószintekhez képest 70 cm mélyre alapozták, alapfalát sok habarccsal rakták. (2. ábra 8., 9. kép)

Az ásatás során a szentély boltozatából egyetlen, vaskos körtetagos bordát tártunk fel, melyet az omladékrétegben találtunk. (4. ábra) Társait a bontáskor, vagy

¹⁶ Hasonló méretű, vaskos hengertaggal ellátott szentségtartófülkét bontottak ki néhány éve a sófalvi templom északi falából. Kibontás előtti rajzát lásd Dávid László: i. m. 127. o. 119. rajz, illetve Sófalvi András: *Sófalva középkori temploma*. Hazanézó, XI. évf. (2000) 2., 5/b kép.

azt követően elhordták. Anyaga könnyen faragható andezit tufa,” felületén néhol fehér meszelés nyomai vehetők ki. Magassága 88 cm, görbületi sugara 250 cm, két oldalán jól látható az emeléshez használt medvekaromhoz kivájt lyuk.

Az előkerült üvegtöredékek alapján a déli szentélyfalon ólomkeretbe foglalt ablakszemes ablakok voltak (az ablakszemek átmérője 10 cm). Ablakkeretkövek, -osztók és -művek az ásatás során nem kerültek elő.

A szentélynek eredetileg agyagpadlója volt, ezt később homokos feltöltéssel fedték, majd erre habarcságyba rakott téglapadlót fektettek. A homokban két 1430 és 1437 között vert Zsigmond quaringot találtunk (CNH II/129, Huszár 586.). Az érmék csak szórványként kerülhettek a rétegbe, ugyanis az őket fedő habarcságy a feltárt felületen teljesen sértetlen volt, a készítést követően már nem temetkeztek ide. Emiatt a felső téglapadló középkori volta erősen kétséges. A templom bontását megelőzően a padlótéglákat felszedték és elvitték.

A feltételezett déli bejárat helye a kutatott felületekben nem került elő.

A szentélybe új, gótikus, kő szentségtartófülkét faragtak, ez a bontást követően a mai templom déli bejáratának nyugati falába került. (5. ábra) A szentségtartófülke és a boltozati borda szoros kapcsolatot mutat a szomszédos Karcfalva szentségtartófülkéjével, illetve boltozatelemeivel.¹⁷ A bordák mérete és profilja teljesen egyező, ezért a két templom esetében azonos kőfaragót, építőmestert feltételezhetünk.

A bővítés jól jelzi az építetők kilétét és rangját. Aligha véletlen, hogy csak a szentélyt nagyobbították meg, noha ekkor már a köznép, a falu számára fenntartott hajó is szűk lehetett. Az építkezés során azonban csupán a patrónus család stallumainak elhelyezését és temetkezési helyeinek kérdését, azaz a reprezentációt kívánták a jelentősen megnövelt szentéllyel megoldani.

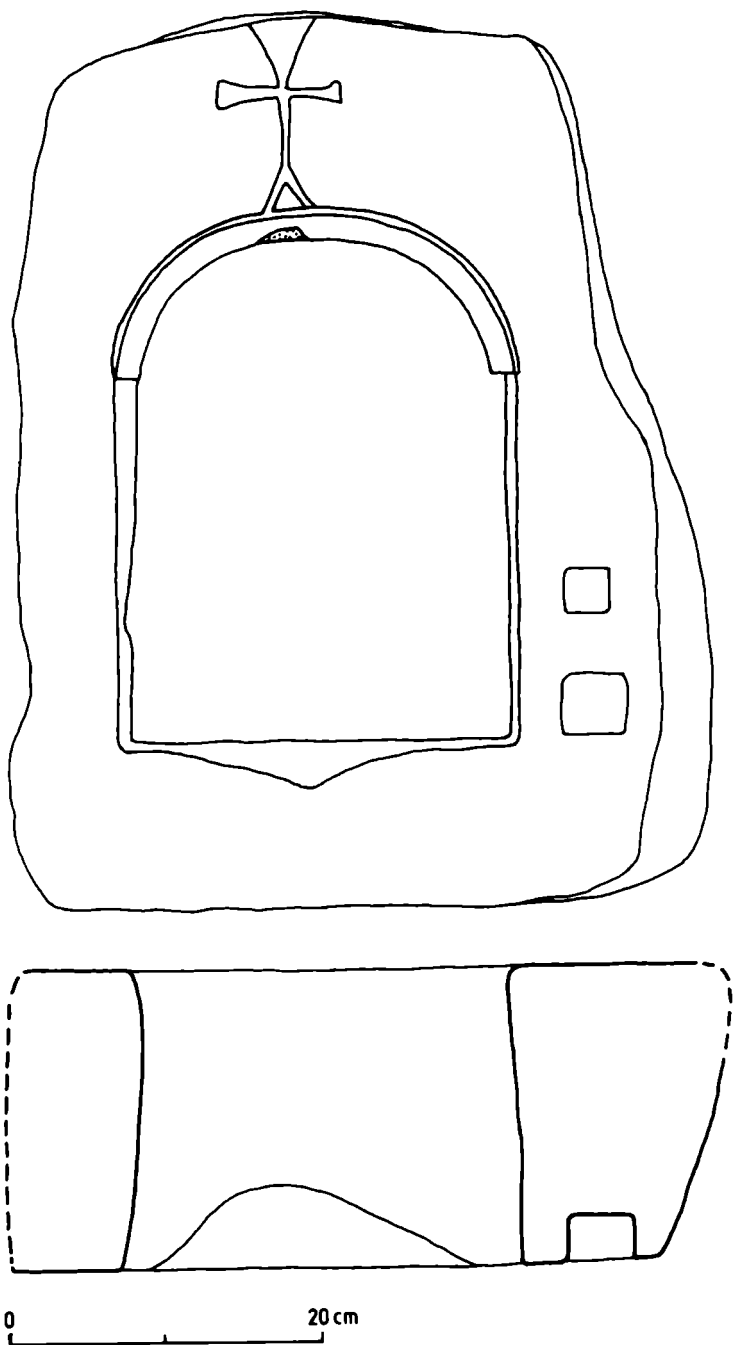
A gótikus építkezésre legkorábban a XV. század közepe táján kerülhetett sor. Erre az időszakra, a XV. század második felére utal a faragványok (szentségtartófülke, borda) művészettörténeti keltezése.¹⁸ Ezt a gótikus szentély alapfalai alatt feltárt 10. sír szénizotópos vizsgálata is megerősítette, hiszen a sír korát 1420 és 1450 közé tette, az építkezés nyilván csak ezt követően kezdődhetett.¹⁹ Szintén ezt a keltezést támasztja alá az a megfigyelésünk is, hogy a század eleji analógiákkal rendelkező gótikus freskó még az első, Árpád-kori templom falait borította. (5. kép)

¹⁷ Jánosi Csaba geológus meghatározását köszönjük.

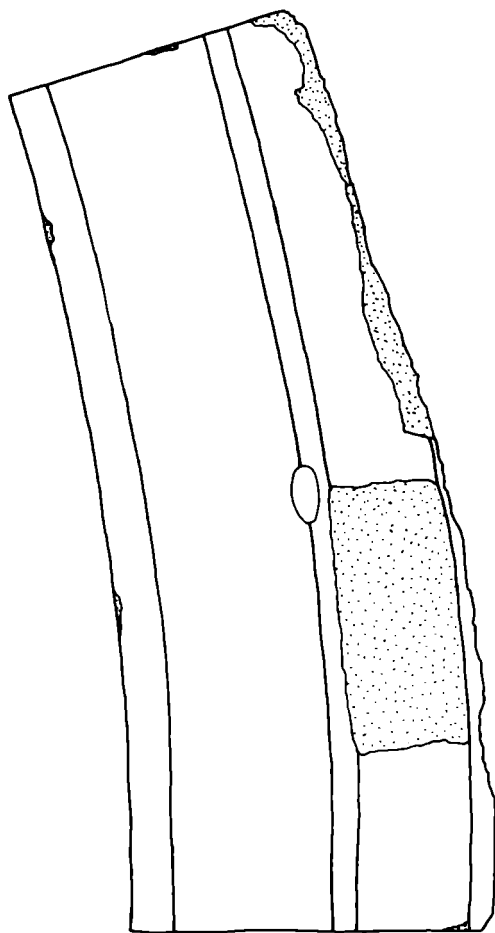
¹⁸ Erre korábban már Entz Géza is felhívta a figyelmet: *Erdély építésze a 14–16. században*. Kolozsvár, 1996. 200.

¹⁹ Uo. 139–140.

²⁰ A vizsgálatokat a debreceni Atomkutató Intézet végezte, dr. Szántó Zsuzsa segítségével ezúton is megköszönjük.

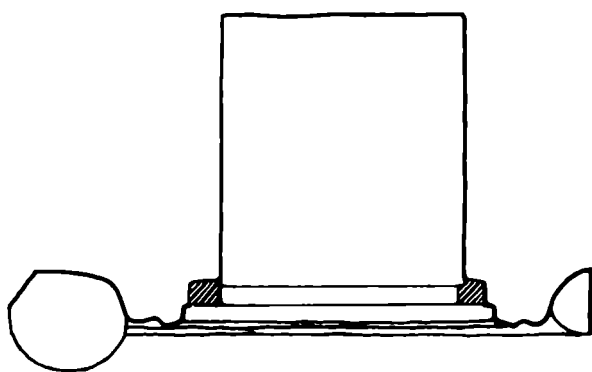
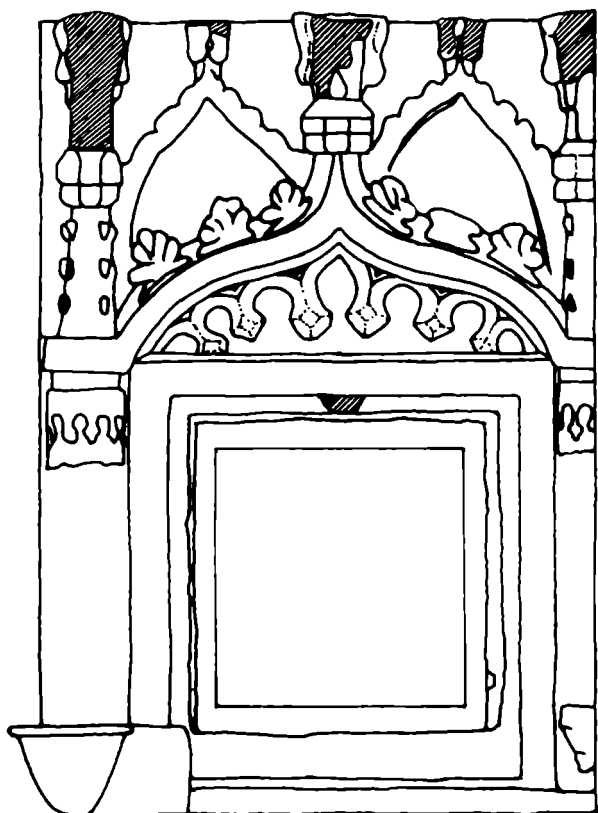

3. ábra. Árpád-kori szentségtartófülke (Rácz Miklós rajza)

0 50 cm

4. ábra. Boltozati borda a gótikus szentélyből

0 50 cm

5. ábra. Gótikus szentségtartófülke a mai templomban

Az építkezés utolsó szakaszában építhették a templom nyugati falához a négyszintes, saroktámpilléres, csúcsíves harangablakokkal ellátott tornyot, melyet a század vége előtt befejeztek, amint erre 1495-ös évszámmal ellátott, Brassóban öntött harangja utal.²¹

Szintén a középkor folyamán épülhetett a cintermet övező várfal is, mely a Domus Historia adatai szerint közel 8 m magas volt, méltó társa a szomszédos karcfalvi erődítménynek. A nagyjából kör alakú védőfal 40 m átmérőjű volt, a templom ennek északi felében helyezkedett el.

A XVIII. század elejére a templom állapota megromlott: Szebelébi Bertalan végrendeletében már „az csíki szegény romlott templomok” között említi.²² 1731-ben, egyházlátogatáskor már egyértelműen elhagyottként jellemzik, bár felszerelésének egy részét még helyben találták, kerítőfala romos volt.²³

A Domus Historia szerint a templom 1760-ban még állt, a torony sisakja még jó állapotban volt, akárcsak a két harang. Az épületben még két oltár állt, és a szentségtartófülke mellett a felszerelés egy részét is itt őrizték. Orgonája, kriptája nem volt. Évente ekkoriban csak négy alkalommal tartottak misét benne: Szent Tamás ünnepén, illetve karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor. A falakon a régi falképeket régiségük miatt már nem ismerték fel. Még itt állt a középkori Mária-szobor. (11. kép) A cinteremfal néhol még négy ölnyi magasan állt, azaz majdnem 8 m magas volt (!), és ekkor még belsejét temetőként használták.²⁴

Az elhagyott templomot az új templom emelésekor, 1776-ban a torony kivételével lebontották, és köveit beépítették.²⁵ A templom felhagyásának okát

²¹ Orbán Balázs: *i. m.* 88–89.; Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődencéi*. Budapest–Kolozsvár, 2003. 251.

²² Sávai János: *i. m.* I. 108.

²³ *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok. I.* Közzéteszi Kovács András, Kovács Zsolt. Kolozsvár, 2002. 125–126.: „Templum ex lapidibus erectum, in titulum Sanctae Thomae Apostoli, sed ferme desolatum... Coemeterium lapideum ruinatum. Altaria 2, maius est usuale cum portatili in quo tamen rare celebratur ab distanciam loci... Portatile 1, quod secum admodum reverendus dominus plebanus loci abstulit pro itinere. In tabernaculo nihil servatur... Turris lapidea tegulistica: 2 campanae, de quarum consecratione nihil constat, maior circiter 4 centenarium.”

²⁴ Domus Historia: „...Habet turrim lapideam satisfactam tegulis tectam, on qua campanae duae... aras habet duas... organum nullum... Images in Ecclesia antiquis... visuntur... sed quae earum designet difficile est divinare propter antiquitatem... Coemeterium circumdat ecclesiam totam cintumquae muno altitudini circiter cubitorum 4. et in eo soli catholici Romani Ritus sepuliantur. Crypta nulla... In ara eidem statua B. Mariae V. lignea sat alta et robusta coloribus rubi artificio colorata. Templum hoc angustus est et minoris capacitatis quam Capella Visitationis B. Mariae Virginis praememorata...” (ez utóbbi az Abaffy-kápolna)

²⁵ Benkő Károly: *Csík, Gyergyó és Kászón. Leírások*. Kolozsvár, 1853. 43–44.; Lestyán Ferenc: *Megszentelt kövek*. Gyulafehérvár, 2000. I/262.

valószínűleg a falu Olt mellé költözésével magyarázhatjuk, így ugyanis már távol esett a lakott részekről. Harangjait, szentségtartófülkéjét és a Mária-szobrot az új templomban helyezték el.

A középkori szárnyas oltár ugyan elveszett, de a XV. század harmadik negyedére keltezett Madonna-szobor²⁶ egy barokk oltárba építve ma is látható a mai templom északi kápolnájában. (11. kép) A XV. századra keltezhető az a szentségtartófülke, mely a mai templom déli bejáratának nyugati falába van befalazva. (5. ábra) Középkori harangjának felirata: *Anno Domini MCCCCLXXXV Jar*. Eszerint 1495-ben öntötték; rokonságban áll a szentmártoni haranggal, a forrásokból ismert kisebb társa mára eltűnt (lásd fennebb).

A megmaradt romokat a falu elhordta, az alapfalakat a fű benőtte. A templom köré valamikor a XVIII. század után kezdtek az új katolikus temető használatától eltiltott görög katolikusok temetkezni, innen származik a terület mai „oláh temető” elnevezése.

A XX. század elején a templom alaprajzát már csak sejteni lehetett, Keöpeczi Sebestyén József szerint a szentély közepén nagyobbacska halom utalt a beomlott boltozatra, és a sekrestye alapja is kivehető volt.²⁷ A '30-as években Vámszer Géza „megásta” a területet, de nem talált gótikánál korábbi maradványokat, így később erre is alapozva építette fel a csíki települések és templomok hegyekből történő fokozatos lehúzóadásáról szóló elméletét.²⁸

Temetkezések

A sírok leírásánál az életkor, nem, sírmélység és vázak tájolási adatai mellett a szelvényszám, a mellékletek, a temetkezési jellegzetességek, illetve a feltárás során tett megfigyelések szerepelnek. A sírmélységet az ásatás ± 0 szint-adatához, azaz a torony nyugati kapuja tolózárának alsó kövéhez viszonyítva mértük, ezért a mélységi adatok a tényleges korabeli járósintekhez képest nagyobbak. Alkalmazott rövidítések: K – életkor, N – nem, T – a sír tájolása, M – a sír mélysége, megj. – megjegyzés.

Külön megemlítjük, ha koporsós temetkezésről volt szó, vagy ha a koponya valamely irányba elmozdult. Az életkor és nem meghatározását a helyszínen, a feltárás során végeztük el, a vázak antropológiai vizsgálata egyelőre még nem történt meg, ezért az adatok tájékoztató jellegűek.

²⁶ Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. Kolozsvár, 1943. 128.

²⁷ Keöpeczi Sebestyén József: *A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai*. In Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves Jubileumára. II. Kolozsvár, 1929. 382–384.

²⁸ Vámszer Géza: *Csikvármegye monográfiája*. Csíkszereda, 2000. 18., 106.

1. sír (1. sz.): K: infans I, M: -284 cm, megj.: 4 téglára helyezett koporsó maradványa a hajóbelsőben, melyből azonban csont nem került elő.
2. sír (1. sz.): K: infans II, T: 275°, M: -241 cm, megj.: a hajóbelsőben eltemetett sír felerészben a szelvény északi fala alatt, betöltésében habarcs. A koponya jobbra fordult, jobb felkarja a mellkason feküdt.
3. sír (1. sz.): K: adultus, T: 261°, M: -281-317 cm, megj.: nyújtott karokkal; mivel időben nem sokkal a 33. sírt követően ásták, ezért annak összetömörödése a váz oldalra fordulását és megsüllyedését eredményezte; gödrével belebontottak a hajófal külső alapozásába. A 3. sír a legkésőbbi a 33.→34.→35.→3. sírcsoportból.
4. sír (1. sz.): K: adultus jobb lábszára, T: K-Ny, M: -272-277 cm, megj.: koporsós, 4.→32.
5. sír (1. sz.): K: adultus bal lába, medencéje, karja, sérült jobb lábszára, T: 269°, M: -236-258 cm, megj.: koporsó nélkül, az 56. sír bolygatta, 5.→56.→6.
6. sír (1. sz.): K: infans II ép váza, N: (kislány), T: 280°, M: -262-282 cm, megj.: fej mellett egyetlen üveggyöngy, szegeletlen koporsóban, nyújtott karokkal.
7. sír (1. sz.): K: infans I hiányos váza, T: K-Ny, M: -275 cm, megj.: szegeletlen koporsóban.
8. sír (1. sz.): kéztő csontjai, melyek a tanúfal bontásakor elkallódtak. M: -275 cm.
9. sír (1. sz.): K: juvenis jobb lábszára, T: K-Ny, M: -270-278 cm, megj.: koporsós, a 34. sír bolygatta.
10. páros sír (2. sz.): K: infans II korú hiányos vázak, déli: hiányzó felsőtest és karok, északi: jobb láb és bal boka, T: 244°, M: -241 cm, megj.: ácsolt koporsóban, a szentély déli támpillére ráfed a vázakra, csípőtől felfele bolygatottak, a szénizotópos vizsgálat szerint 1420-1450 között temették el a gyermekeket.
11. sír (2. sz.): K: infans I lábszárai, T: 233°, M: -239 cm, megj.: ácsolt koporsóban, a támpillér ráfed a vázra.
12. sír (2. sz.): K: infans I bolygatott lábszárai, T: 244°, M: -237 cm, megj.: ácsolt koporsóban, a támpillér ráfed a vázra.
13. sír (2. sz.): K: infans I hiányos, bolygatott váza: bal combcsont, medence, T: 272°, M: -220 cm, megj.: a gótikus szentély építésekor bolygatták.
14. sír (2. sz.): K: adultus (?) alkarja bolygatott maradványa, T: K-Ny, M: -229 cm, megj.: koporsóban, a gótikus szentély fala és a 27. sír egyaránt bolygathatta.

15. sír (2. sz.): K: infans II, T: 261°, M: -180-212 cm, megj.: határozott sírfoltja a felső téglapadló alól indult, egy nem sokkal korábbi sír miatt (50.) bal fele erősen megsüllyedt; nyújtott karokkal eltemetve.
16. sír (3. sz.): T: K-Ny, M: -233 cm, megj.: a gótikus szentélyfal alapozásával bolygatták, csak egy hosszúcsontja maradt meg, koporsós.
17. sír: téves sírszám a 15. sír megsüllyedése miatt.
18. sír (1. sz.): egyetlen karcsont, T: K-Ny.
19. sír (1. sz.): bolygatott, nyugatolt (?) felnőtt karcsont, az 53. sír vágta.
20. sír (2. sz.): roncsolt gyerekkoponya a 2. szelvény keleti fala alatt, T: K-Ny, M: -252 cm.
21. sír (3. sz.): K: gyerek (?), N: valószínűleg kislány, M: -250 cm, megj.: több szeggel megerősített koporsós sír kis részlete, melynek nagy része benyúlt a 3. szelvény keleti fala alá. A feltárt fejrészen pártára utaló kis üveggyöngyszemek kerültek elő. Gödrével bolygatták a 93. sírt.
22. sír (3. sz.): K: felnőtt, N: nő, T: 283°, M: -344 cm, megj.: magasan jelentkező sírfoltja volt, több vázat is bolygatott, koporsós temetkezés nagy sírgödörrel (85 cm széles!), kinyújtott karokkal, lábszárai benyúltak a keleti metsztfal alá. Mellékletei: bőrszalagra fűzött füles gombok a mellkason és hason, kis vascsat a medencén, gallérgombok.
23. páros sír (3. sz.): K: infans I, T: 267°, M: -242 cm, megj.: fejüket a támpillér építésekor bolygatták, a bal oldali váz bontás közben sérült, alsó végtagjaikat ismeretlen leásás bolygatta.
24. sír (3. sz.): K: infans I bolygatott, medence alatti része, T: 280°, M: -250 cm, megj.: bolygatását követően (a 86. sír gödre vághatta) bal combcsontját megfordítva ugyan, de visszahelyezték a sírba, nyújtott karal temették. A csoport időrendje: 69.→24.→86.
25. sír (3. sz.): K: infans I hiányos váza, T: 218°, M: -256 cm, megj.: bal végtagjai, jobb lábszára hiányzik, a 22. sír bolygatta, későbbi a 78. sírnál.
26. sír (3. sz.): K: infans I, T: 267°, M: -242 cm, megj.: fejét a keleti támpillér, lábait ismeretlen leásás bolygatta, karjai kinyújtva.
27. páros sír (2. sz.): K: felnőtt és egy csecsemő maradványai, N: nő, T: 258°, M: -260 cm, megj.: lábai közt csecsemő csontjai, valószínűleg szülés közben haltak meg. Jobb karját az 51. sír bolygatta, nyújtott karokkal elhelyezve.
28. páros sír (2. sz.): bolygatott-hiányos maradványai, északi: felsőtest, jobb combcsont; déli: koponya, bal kar és medence, K: juvenilis, infans II, T: 272°, M: -261 cm, megj.: közvetlenül egymáson fekvő vázcsontok szegeltlen koporsóban, későbbiek a 46. sírnál, lábrészüket a 30. sír bolygathatta.

29. sír (3. sz.): K: maturus bal fele, nyújtott karral, T: 283°, M: 280–298 cm, megj.: a szelvényfal alá benyúló sírgödör betöltése a feltárás során egy nagyobb eső után beomlott.
30. sír (3. sz.): K: maturus felkartól lefele bolygatott váza, T: 269°, M: –277–281 cm, megj.: ácsolt koporsóban, bolygatta a 28. és 46. sírt, koponyája balra fordult.
31. sír (3. sz.): K: infans I hiányos váza, T: 272° (?), M: –239 cm, megj.: a délkeleti támpillér és a 68. sír bolygathatta, bontást követően roncsolódott.
32. sír (1. sz.): karcsont, T: K–Ny, a 66. és a 4. sír bolygathatta.
33. sír (1. sz.): K: maturus bal lába, T: 270°, M: –317 cm, megj.: miatta omlott be a 3. sír, őt a 34. sír vágta, koporsós, felső része a nyugati szelvényfal alatt. Melléklete: bokacsontok mellett egy csizmasarok.
34. sír (1. sz.): K: senilis, N: nő (?), T: 255°, M: –317 cm, megj.: az elfordult lábcsonatok, elfordult medence hantolás utáni elmozdulásra utalnak! Felső része a nyugati szelvényfal alatt.
35. sír (1. sz.): K: juvenilis lábszárai, T: 272°, M: –317 cm, megj.: térdtől felfelé és bokái bolygatottak, a sírcsoport időrendje: 33.→35.→34.→3.
36. sír (1. sz.): felnőtt bokacsontok, T: K–Ny, M: –320 cm, megj.: gödre vágta a 36.→35., 32.→4., 55. sírokat.
37. sír (2. sz.): K: infans II karcsontja, T: K–Ny, M: –265 cm, megj.: több sír bolygathatta (46., 30. sír), jelzi a „korai” temető többretegűségét, ugyanis a támpillér alatti 10. sír ráfed.
38. sír (1. sz.): T: K–Ny, szegületlen koporsó nyoma, csonttöredékekkel, M: –272 cm.
39. sír (1. sz.): K: infans I bolygatott, hiányos váza a hosszúcsonatok töredékeivel, T: 264°, M: –235–245 cm, megj.: vágja a 40. sírt, míg őt a 41. és az 5. sír bolygatta.
40. sír (1. sz.): K: adultus bal karja, T: 265° (?), M: –227 cm, megj.: a 39–41. sírcsoport legkorábbi tagja.
41. sír (1. sz.): K: juvenilis rossz megtartású maradványa, medence és alsó végtagok, nyújtott kar, T: 265°, M: –267 cm, megj.: a csoport időrendje: 40.→39.→41.→5.
42. sír (1. sz.): tévedésből a 19. sír új számot kapott.
43. sír (1. sz.): K: felnőtt combcsontoktól lefelé bolygatott váza, N: férfi, T: 255°, M: –308 cm, megj.: szegületlen koporsóban, medencén összekulcsolt kéz, jobbra hajló fej, az 53. sír bolygatta, alatta a 63. sír.
44. sír (1. sz.): K: maturus bal felsőteste, többbit a szelvényfal fedi, N: nő (?), T: 265°, M: –281–283 cm, megj.: ácsolt koporsóban, medencén összekulcsolt kézzel, balra fordult fejjel; későbbi a 43. sírnál.

45. sír (1. sz.): K: infans I, T: 255°, M: -280 cm, megj.: gyenge megtartású váz, nyújtott (?) karokkal, későbbi, mint a 61. sír.
46. sír (2. sz.): K: juvenilis-adolescens hiányos maradványok: medence, combcsontok, szárcapocscsont töredékei, alkar, T: 261°, M: -257 cm, megj.: medence felett, térd alatt bolygatta a 28., illetve a 30. sír, maga is vágott korábbi sírt, ennek bal combcsontját a kar (sír) alá, mellé helyezték.
46.→28.→30.
47. sír (3. sz.): K: juvenilis, T: 278°, M: -239-247 cm, megj.: korábbi a gótikus szentélynél, nyújtott karokkal eltemetve, koponyája beroppan.
48. sír (1., 2. sz.): K: senilis lábszárai, T: 283°, M: -292 cm, megj.: nagyobb-részt benyúlt az 1-2. szelvény déli fala, illetve a tanúfal alá, szegeletlen koporsóban, lábtőcsontjai és hosszúcsontjainak epifizisei elporladtak.
49. sír (2. sz.): az 50. sír által bolygatott váz koponyája a sír nyugati felébe téve.
50. sír (2. sz.): K: maturus, N: férfi (?), T: 270°, M: -267 cm, megj.: korábbi a 2. téglapadlónál, jobb kéz medencén összekulcsolva, bal kinyújtva, jobbra forduló koponya, leesett áll. A csoport időrendje: 49.→50.→15.
51. sír (2. sz.): K: felnőtt, N: nő, T: 272°, M: -283 cm, megj.: medencén összekulcsolt kéz, gödrével bolygatta a 27. sír jobb karját.
52. sír (2. sz.): K: felnőtt bal oldali végtagjai, jobb lábszára, T: 289°, M: -302 cm, megj.: hiányos váz, melyet a 73. sír bolygatott, nyújtott karokkal eltemetve. Időrend: 27.→51.→52.→73.→72.→48., 52.→46.
53. sír (1. sz.): K: senilis rossz megtartású váza, N: férfi, T: 293°, M: -306 cm, megj.: hosszúcsontok kivételével csontjai elporladtak, álla leesett; bolygatta a 19/42., 43., 61. sírokat, és későbbi a 63. sírnál; láb felé keskenyedő ácsolt koporsóban, kinyújtott karokkal. Időrend: 63.→53.→19., 43., 61.
54. sír (3. sz.): T: K-Ny, M: -238 cm, megj.: a gótikus szentély alapozásakor bolygatták, későbbi a 91. sírnál.
55. sír (1. sz.): K: felnőtt bal medencéje és combcsontja, T: 258°, M: -292 cm, megj.: többszörösen bolygatott, nagyon hiányos váz, részben a 43. sír bolygatta.
56. sír (2. sz.): K: infans II, T: 263°, M: -286 cm, megj.: ácsolt koporsóban, nyújtott karokkal, feje jobbra billent.
57. sír (3. sz.): K: infans II, T: 255°, M: -272-277 cm, megj.: szegelt koporsóban, jobb kéz a medencén, bal kinyújtva, bal lábát az 59. sír bolygatta, rátették a 64. sírt.
58. sír (2. sz.): K: senilis rossz megtartású vázrészlete, T: 263°, M: -289 cm, megj.: temetésekor bontották el a román kori szentély alapfalait, korábbi, mint a felső téglapadló, nyújtott karok. Betöltése beomlott, de bal karja, feje így is a szelvényfal alatt maradt.

59. sír (3. sz.): K: infans II, T: 250°, M: -275-283 cm, megj.: térdtől lefelé bolygatott, nyújtott karokkal, koponya jobbra billent, álla elmozdult, szegelt koporsóban.
60. sír (1. sz.): K: maturus jó megtartású váza a diadalívtól északkeletre, N: férfi, T: 267°, M: -241 cm, megj.: medence alatti része a tanúfal alatt; mindkét gótikus járószintnél korábbi, tehát még az Árpád-kori szentélybe temették, és betöltésében talált szórványcsontok alapján már bolygatott sírokat; szegelt koporsóban, a koponya balra csúszott.
61. sír (1. sz.): K: infans II bal fele, illetve jobb lábszára, T: 261°, M: -287-297 cm, megj.: koponya a mellkasra csúszva, az. 55. sír bolygat(hat)ta.
- (62.) sír (2. sz.): néhány borda az 52. sír gödrében, megj.: valószínűleg a 73. sír ásásakor helyezték oda az 52. váz bolygatott csontjait, tehát nem önálló sír.
63. sír (1. sz.): K: maturus, N: férfi, T: 255°, M: -340-344 cm, megj.: medencén összetett kezekkel, nagyméretű (sz: 70-80 cm, h: 230 cm) sírgödörben, koponyája jobbra fordult, állkapcsa kissé lecsúszott. A sírcsoport időrendi viszonya: 53.→19/42., 43., 63.→53., 55.
64. sír (3. sz.): K: infans I lábszárcsontok nélkül, T: 283°, M: -275 cm, megj.: ráfed a 65. és 57. sírokra, de nem bolygatta őket.
65. sír (3. sz.): K: gyerek, T: 258°, M: -274 cm, megj.: a 22. sír gödre vágta a bokákat, nyújtott karokkal temették, koponyája jobbra csúszott. Temetésekor belebontottak a támpillér alapjába, vagy valami okból ezt utólag újarakták, de a kövek egy része a fej felett helyezkedett el, és közte laza kevert föld volt. Ráfed a 64. sír.
66. sír (1. sz.): K: felnőtt, N: nő (?), T: 270°, M: -282 cm, megj.: válla feletti rész benyúlt az 1. szelvény nyugati fala alá, ácsolt koporsóban, nyújtott karokkal, szűz földre fektetve.
- (67). sír (3. sz.): határozott foltként jelentkező sírgödör, melyben azonban nem voltak csontok.
68. sír (3. sz.): K: infans I lábszárjai, T: 285°, M: -260 cm, megj.: koporsós, a 67. sír gödre bolygatta.
69. sír (3. sz.): K: infans I rossz megtartású váza, T: 267°, M: -244-249 cm, megj.: nyújtott karokkal, koponyája széttöredezett, jobb lábszárát a 24. sír bolygatta.
- (70.) sír (2. sz.): a 2. szelvény déli falában jelentkező sír, T: K-Ny.
71. sír (2. sz.): K: kisgyerek bal oldali végtagjai, T: K-Ny, M: -296 cm, megj.: felerészben a 2. szelvény déli fala alatt, koporsós, alatta további sír, bolygatta a 72. sírt.
72. sír (2. sz.): K: gyerek hiányos váza koporsóban, T: K-Ny, M: -285 cm.

73. sír (2. sz.): K: senilis, N: férfi, T: 255°, M: -314-318 cm, megj.: vágta az 52. sírt, lábához bolygatott sírok csontjait tették, gödrének északi oldala lépcsőzetes kiképzésű (vagy korábbi sírgödör maradványa?), szűz földig leásva, nyújtott karokkal, koponyája jobbra fordult. Bolygatta az 52. sírt.
74. sír (2. sz.): humerus, K: felnőtt, T: K-Ny, M: -299 cm, megj.: koporsós, korábbi a 48., illetve a 71. sírnál.
75. sír (3. sz.): K: felnőtt álla és bal lapockája, N: nő (?), T: K-Ny, M: -273 (?) cm, megj.: nagyon hiányos váz, melyet az 59. és 76. sír bolygatott. A sírcsoport relatív időrendi viszonya: 57., 76.→64., 59., 75.→76.→59., 65.→64.→22.
76. sír (3. sz.): K: infans I hiányos váza, T: 239°, M: -275 cm, megj.: az 59. sír bolygatta jobb végtagjait.
77. sír (1. sz.): a szelvény nyugati fala alá benyúló bolygatott bokacsontok koporsóban, K: felnőtt, T: K-Ny, M: -281 cm.
78. sír (3. sz.): K: maturus lábszárai és combcsontjainak alsó töredéke, T: 289°, M: -260 cm, megj.: a 67. és 68. sír gödre vágta, rátették a 25. sírt.
79. sír (2. sz.): K: infans II, N: nő, T: 278°, M: -263-266 cm, megj.: mellen összekulcsolt kezek, korábbi a felső téglapadlónál, de vágta a gótikus szentély alsó járószintjét, felerészben benyúlik a 2. szelvény északi fala alá, balra forduló, összeroskadt koponyáján fémhuzalos, gyöngyös pártá erősen sérült maradványai.
80. sír (3. sz.): K: felnőtt lábszárai, T: 272°, M: -319 cm, megj.: egy nagyobb üres sír (67.) gödrébe utólag temették (!), gödre vágta a 82. sír jobb bokáját, benyúlik a szelvény nyugati fala alá.
81. sír (3. sz.): K: senilis jobb lábszára, T: 267°, M: -306 cm, megj.: benyúlik a szelvény déli és nyugati falai alá.
82. sír (3. sz.): K: infans I alsó végtagjai, T: 255°, M: -305 cm, megj.: benyúlik a szelvény nyugati fala alá. A sírcsoport sorrendje: 82. 81.→80.
83. sír (2. sz.): K: juvenilis bal karja, medencéje és combcsontja, T: 261° (?), M: -287 cm, megj.: nyújtott karokkal, a 2. szelvény déli fala takarja, vágja a 84. és 28. sírt. 28.→84.→83.
84. sír (2. sz.): felnőtt jobb alkarcsontjai, megj.: a 73. és a 28. vagy 83. sír bolygathatta.
85. sír (3. sz.): nem anatómiai rendben elhelyezkedő gyerek koponyacsontjai, valószínűleg a 24. sír bolygatást követően ide helyezett maradványa.
86. sír (3. sz.): K: csecsemő hiányos váza: bal oldali hosszúcsontok, T: 267°, M: -260 cm, megj.: szűz földre fektették, nyújtott karokkal. A csoport időrendje: 69.→24.(85)→86.

87. sír (1. sz.): bal váll, mellkas, karcsont, K: felnőtt, T: 266°, M: -299 cm, megj.: koporsós, nagyobbrészt benyúlt az 1. szelvény délkeleti sarka alá, valószínűleg vágta a 48. sírt.
88. sír (2. sz.): a 2. szelvény északkeleti sarkában a szelvényen kívül. M: -235 cm, megj.: mindkét padlónál korábbi, földjében szórvány csontok.
89. sír (1. sz.): lábtőcsontok az első szelvény délnyugati sarkában, sír a szelvényen kívül, T: , M: -321 cm.
90. sír (1. sz.): lábtőcsontok az 1. szelvény nyugati fala alatt. megj.: a csoport időrendje: 90.→89.→66.
- (91.) sír (3. sz.): vélhetően egy felnőtt erősen bolygatott vázmaradványa. T: 255° (?), M: -245 cm, megj.: valószínűleg a 94. sír és a támpillér is bolygatta, korábbi az 54. sírnál.
92. sír (3. sz.): lábtőcsontok, K: felnőtt, T: K-Ny, M: -249 cm, megj.: a 76. sír bolygatta.
93. sír (3. sz.): K: infans II felsőteste, koponya és alsó végtagok nélkül, T: 238°, M: -244 cm, megj.: medencéjét a 21. sír, fejét a támpillér vagy a 92. sír bolygathatta.
- (94.) sír (3. sz.): alkar, vagy lábszár töredezett, hiányos maradványa K: felnőtt, M: -227 cm, megj.: a támpillér építéskor bolygatták.
95. sír (3. sz.): felnőtt koponya a 3. szelvény délkeleti sarkában, a szelvényfalban, T: K-Ny, M: -279-287 cm.
96. sír (3. sz.): felnőtt koponya a 3. szelvény délkeleti sarkában, T: K-Ny, K: felnőtt, M: -303 cm.
97. sír (3. sz.): K: csecsemő alig bontható váza, T: 255°, M: -310 cm, megj.: vágta a 98. sírt, nyújtott karokkal.
98. sír (3. sz.): K: infans II-III hiányos váza, állkapocs és mellkasi csontok, T: K-Ny, M: (-305) cm, megj.: a 97. sír bolygatta; a csoport valószínű időrendje: 98.→97.→96.→99.→22.
99. sír (3. sz.): K: felnőtt, hiányos váza: jobb alkar és combcsont, T: K-Ny, M: -313 cm, megj.: a 22. sír bolygatta, a jobb combcsont benyúlik a 3. szelvény keleti fala alá, nyújtott karokkal.
100. sír (3. sz.): K: juvenilis alsó végtagjai, T: K-Ny, M: -323 cm; megj.: a váz felső része a tanúfal alá nyúlt.
101. sír (3. sz.): K: infans II lábszárai, T: K-Ny, M: -319 cm, megj.: a váz felső része a tanúfal alá nyúlt.

A temető középkori rendszeréről a nagy sírszám ellenére, vagy éppen ezért, keveset tudhattunk meg. Az újkorig használt zsúfolt temető rendjét ugyanis a később eltemetett, mélyebbre ásott sírok folyamatosan átrendezték. Ez a folyamat azonban már a gótikus bővítést megelőzően elindult, hiszen már a XV. század elején olyan sűrűségben és mélységben ásták a sírokat, bolygatva ezáltal a korábbi, valószínűleg sekélyebb temetkezéseket, hogy kevés sírról állíthatjuk, hogy Árpád-kori lehet. (10. kép)

A 60., illetve a 88. sír esetében ennek lehetőségére az utal, hogy mindkettő felett a metszetsfalban sértetlen volt a gótikus szentély két járósíntje, azaz biztosan a korai templomhoz tartoztak. Sajnos, egyiküket sem tudtuk teljesen feltárni, egy része szelvényen kívül esett, a 88. sírt ráadásul még a középkorban bolygatta az 50. sír. Jellemző azonban, hogy mindkét sír betöltésében szórványcsontok jelezték még korábbi temetkezések létét, a habarcsrögök pedig nagy valószínűséggel az első templom építési rétegének átvágásából kerültek a földre.

Szintén korábbiak a gótikus bővítésnél azok a sírok, melyekre a megnagyobbított új szentély alapfalai ráfedtek. Még a gótikus szentély megépülte előtt temették el a 10–14., (16.), 54., 94., 23., és 26. sírokat. Megfigyelhető, hogy ezek tájolása egymáshoz képest is eltérő.

A szénizotópos mérések szerint a támpillér alatti 10. sír eltemetésének kora 1420 és 1450 közé tehető. Mivel a támpillér alól több egykorú, köztük két páros sír is került elő, biztosra vehetjük, hogy a korábbi templomhoz tartozó sírokat a XV. század első felében is nagyon közel ásták egymáshoz és az akkori templomhoz. E sírokat a sárga agyagos altalajig leásták, és ez adja a magyarázatát annak, hogy miért nem találtunk Árpád-kori, mellékletes sírokat. Ezek tájolása ÉNy–DK. Ekkor még a nyújtott karral történő hantolás általánosnak (a 10., 14., 23., 26. sír alapján) mondható.

A cintermet a XVIII. század végéig rendszeresen használták, és az újabb sírok mély, széles gödrei még a késő középkori sírok jelentős részét is eltüntették. Nemritkán még a XVIII. századi bontási réteget követően is ástak sírokat. A bolygatott rétegek miatt a sírok időrendjére vonatkozó biztosabb megfigyeléseket a templombelsőben (illetve közvetlenül a falak mellett) tehettünk, ahol későbbi beásások már nem tűntették el az eredeti állapotokat.

Néhány sír a gótikus templom korai szakaszából származik, ezek ugyanis vágták az alsó járósíntet, de korábbiak a felső téglapadlónál: 15., 50., 58. és 79. sír. Ennél a csoportnál már előfordul a medencén vagy a mellen összekulcsolt kéztartás, tájolásuk, noha változó, nem tér el lényegesen a szabályos keletelt értéktől (270°-tól).

A templomon kívüli sírok esetében szuperpozíciók nyújtanak eligazítást a sírok koráról és így a temetkezési szokásokról, a tájolás és a kéztartás változá-

sairól. Hármás, négyes sorozatok esetében, az egymást követő, vágó temetkezések alapján megfigyelhetőek bizonyos tendenciák. Úgy tűnik, hogy az eredeti, korábbi nyújtott kéztartást fokozatosan felváltotta a medencén összekulcsolt tartás, és ezzel egy időben a sírok tájolása is a korábban szokásos K-Ny, DK-ÉNy helyett egyre inkább észak felé tolódott, fordult el. Az ellenkező példák viszont arra intenek, hogy ezt a váltást ne tartsuk kizárólagosnak, vagy következetes szabályosságnak. Sajnos, korhatározó mellékletek hiányában ennek kezdeteit, részletes kialakulását nem ismerjük.

A vázak túlnyomó többsége mellett nem találtunk mellékleteket (viselet maradványai, ékszer). A kevés kivétel között említhetjük a 6. sír gyöngyét, a 21. sír gyöngyös pártáját, a 22. sír ruhamaradványait (bőrszalag, gombok) és a 79. sír fémhuzalos pártáját.

A templomon kívül feltárt 60 négyzetméternyi területen 91 sírt azonosítottunk-tártunk fel, de a szórványcsontok alapján körülbelül ugyanennyire tehető a temető használata során elpusztított sírok száma, ami viszont, hasonló sűrűséget feltételezve, a cinteremben elhantoltak számát több ezerre teszi.

Az összesített adatok érdekes észrevételekre adnak lehetőséget: női dominancia érezhető a nemek arányában, és az elhalálózási kor is szemléletesen jelzi a korabeli viszonyokat. Nagyon magas a gyerekkori halandóság, és az életkor előrehaladtával egyre csökken az eltemetettek száma. Azaz nagyon sokan haltak meg 15. életévük előtt, és kevesen éltek meg az öregkort.

Összegzés

A csíkszenttamási Csonkatoronynál folyó ásatás kutatástörténeti jelentőségű, hiszen Csíkban első alkalommal folyt tudományos igényű templomásatás, és több évtizedes szünet után itt kutattak újra régészetileg középkori objektumot.

Az első idényben sikerült azonosítani a teljesen elbontott középkori templom két építési periódusát, illetve meghatározni korai szentélyének félköríves és gótikus szentélyének sokszögű záródását. (6., 7. ábra) Ez az első hiteles csíki adat a gótikánál korábbi szentélyekre.

Régészetiileg sikerült igazolni azt a korábbi feltételezést, hogy az itteni gótikus szentélyeket a korábbi hajófalakhoz építették hozzá.²⁹

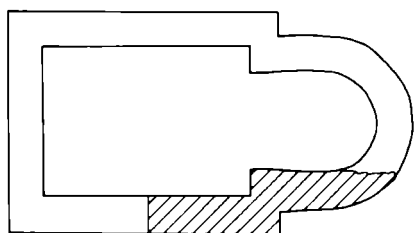
Külön szerencsének tartható, hogy a faluban megtaláltuk az Árpád-kori templomból származó szentségtartófülkét, az első ilyen faragványt a Csíki-medencében, illetve hogy a megtalált freskótöredékek alapján a templom XV.

²⁹ Botár István: *i. m.* 131–143.

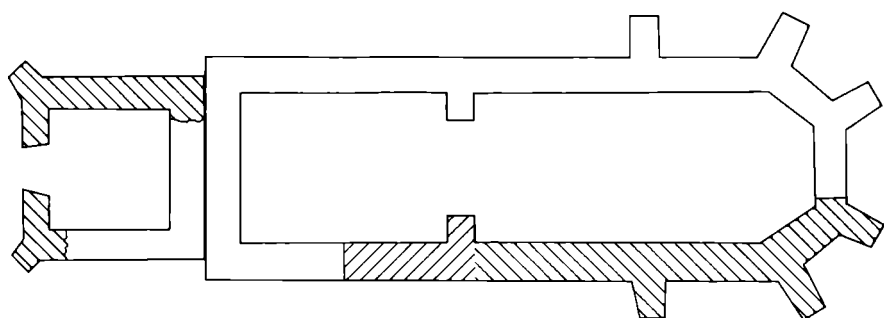
századi színvonalas kifestését is igazolni tudtuk. A feltárt középkori és újkori sírok alapján a temetkezési szokások változása is nyomon követhető.

A Domus Historia adatai alapján ma már tudjuk, hogy a templomot erős, majdnem 8 m magas kőfal övezte, így a szomszédos Karcfalva várfala immár nem tartható unikumnak Csíkban.

A csíkszenttamási Csonkatorony kutatása nem befejezett. Nem ismerjük a templom pontos alaprajzát és olyan kérdések várnak még pontosításra, mint az első templom építésének ideje. Szintén fontos lenne a cinteremfal és a külső objektumok kutatása, hogy kiterjedésük, rendeltetésük és használatuk idejét meghatározhassuk.

a.

b.

0 5m

1

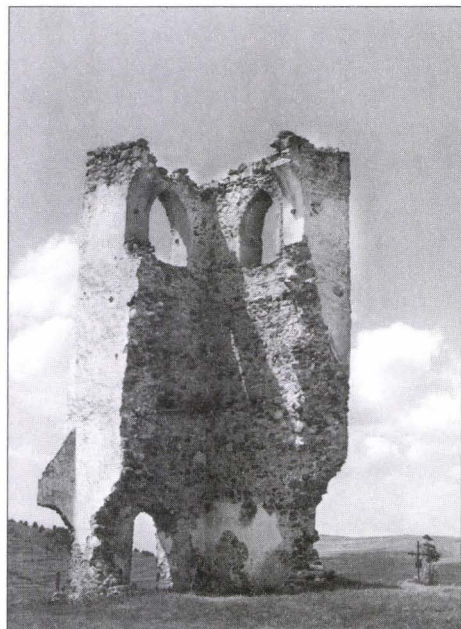

2

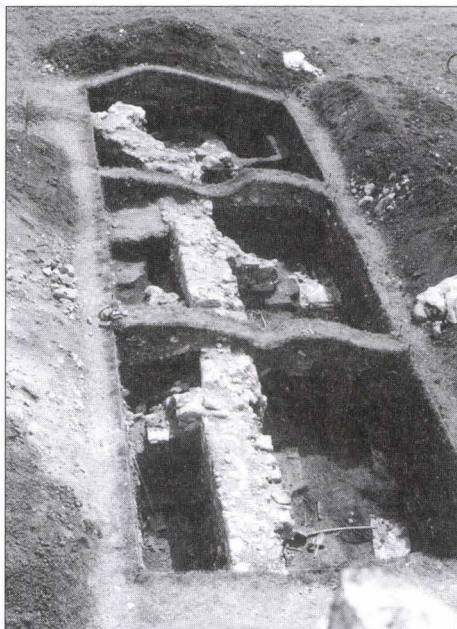

3

6. ábra. A csíkszenttamási középkori plébániatemplom építési periódusai.
a) a román kori templom alaprajzi rekonstrukciója, b) a gótikus templom alaprajzi rekonstrukciója (jelkulcs: 1: a román kori templom feltárt falai, 2: a gótikus templom álló, illetve feltárt falai 3: feltételezett falak)

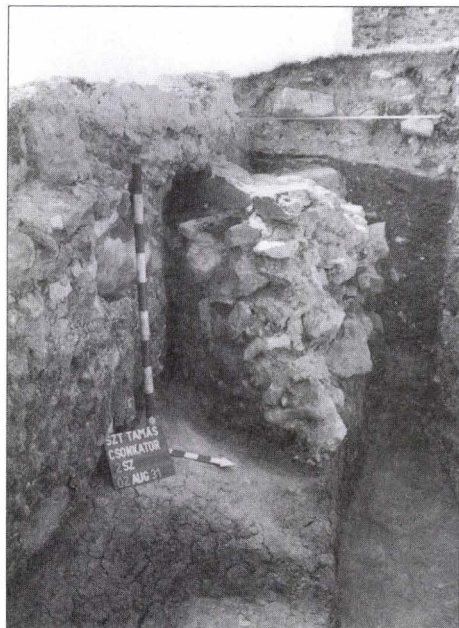
1. kép. A Csonkatorony délkeleti nézete

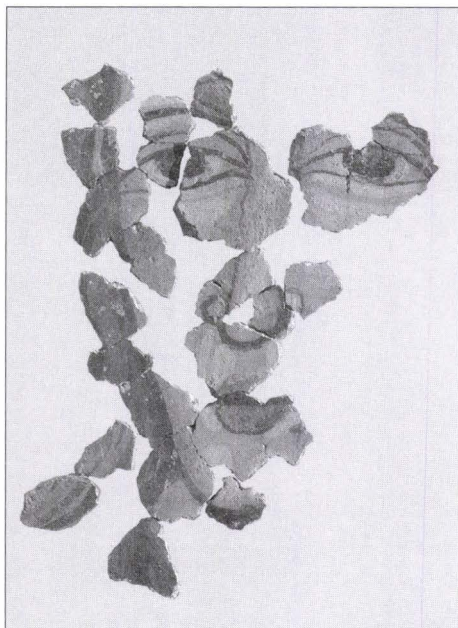
2. kép. Az ásatás nézete a toronyból
(munkaközi állapot, Rácz Miklós felvétele)

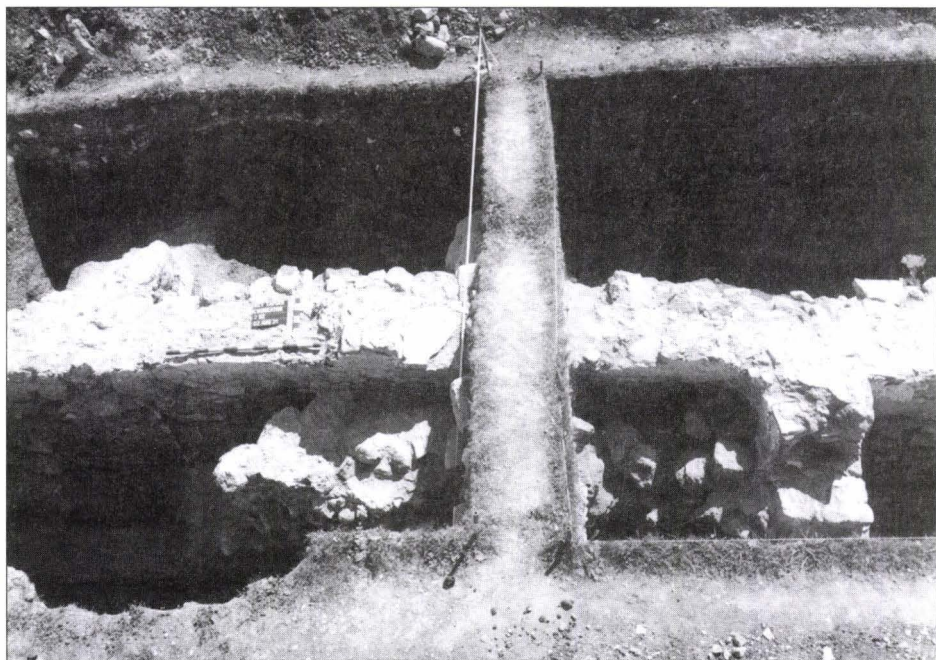
3. kép. Az 1. szelvényben feltárt falak déli nézete

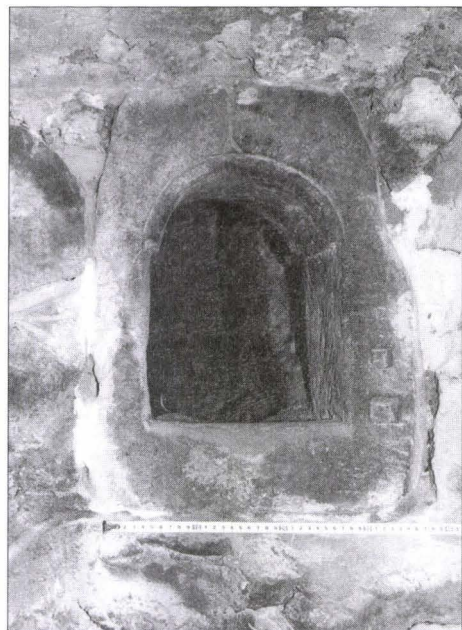
4. kép. Az elbontott korai szentély alapfala

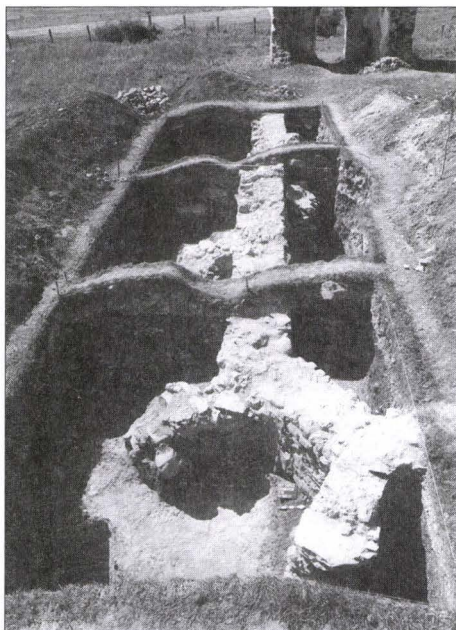
5. kép. A freskótöredékekből összeállított arc (Kiss Lóránd munkája és felvétele)

6. kép. A korai és a gótikus szentély alapfalainak északi nézete

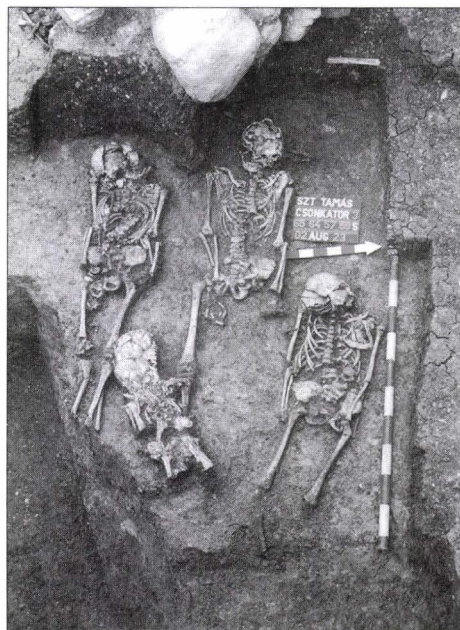
7. kép. Árpád-kori szentségtartófülke

8. kép. A gótikus szentély záródása és az ásatás nézete keletről

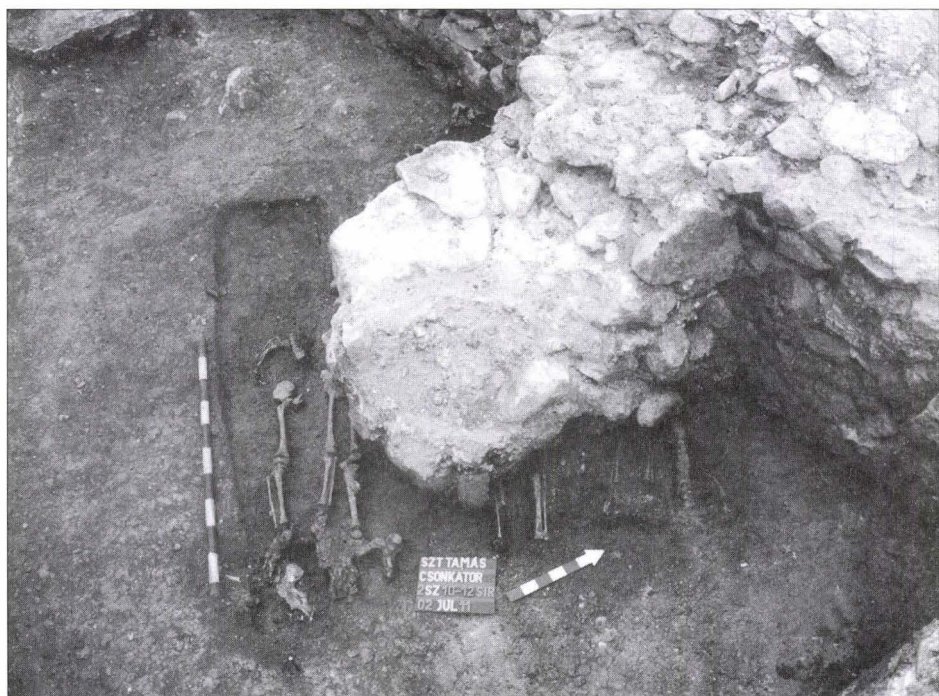
9. kép. A gótikus szentély 2. szelvényben feltárt alapfalai

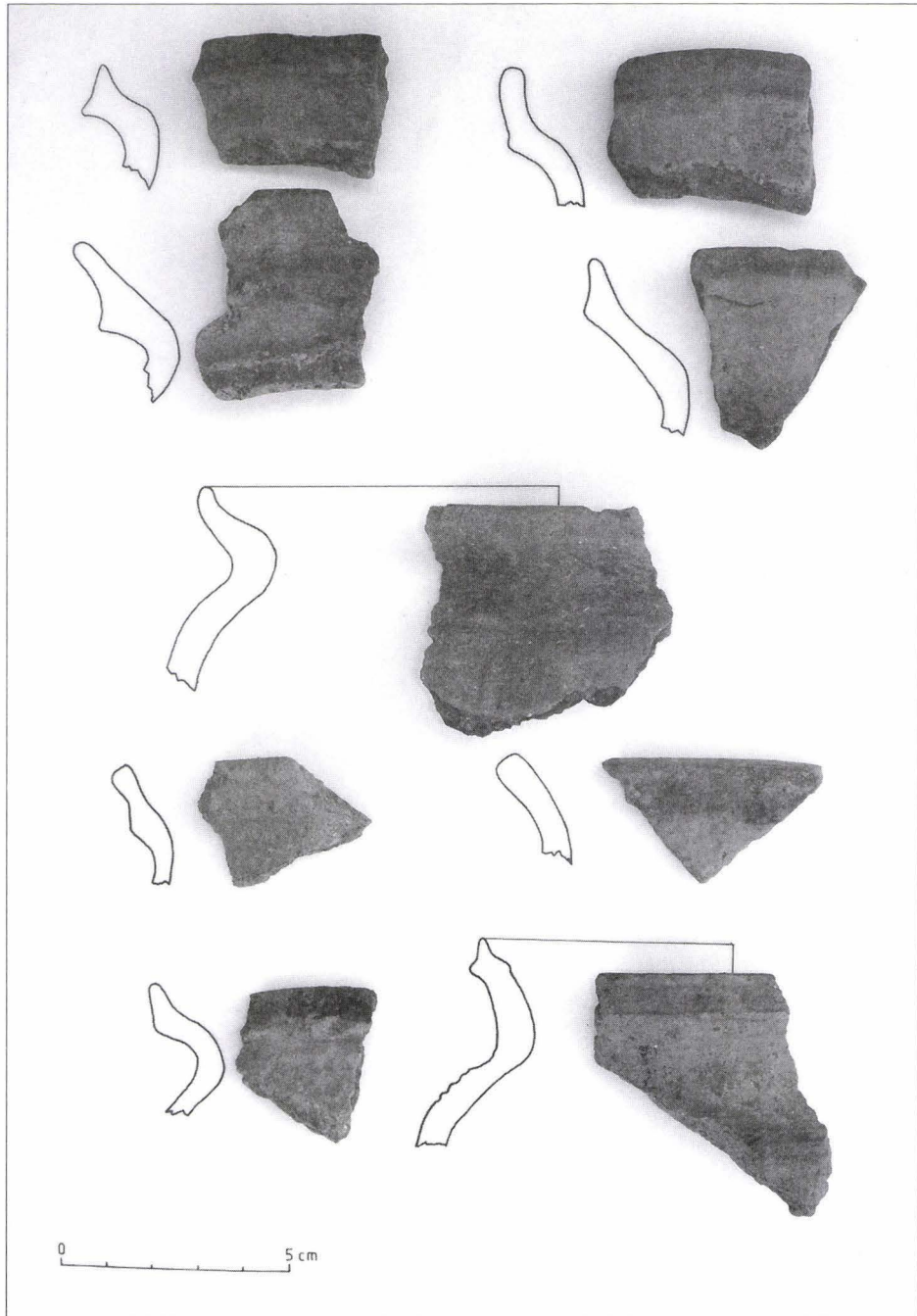
10. kép. Sírcsoport a 3. szelvényben

11. kép. A középkori oltár Madonna-szobra

12. kép. A gótikus szentély által bolygatott temetkezések

13. kép. A Feneketlen-tó mellett gyűjtött
és az ásatás során előkerült kerámiatöredékek

A kiadásért felelős:
Gyarmati Zsolt, a Csíki Székely Múzeum igazgatója
Szerkesztette: Forró Albert, Gyarmati Zsolt
Megjelent 19 ív terjedelemben
Tipográfia, nyomdai előkészítés: Gutenberg Műhely
Készült a csíkszeredai Alutus Rt. nyomdájában

ISSN 1841-0197

